

ISSN (Print) 2616-7255

ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov Eurasian
National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы

HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series

Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ.

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

3(144)/ 2023

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2023

Astana, 2023

Бас редактор:

Сыдыков Е.Б., т.г. д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының вице-президенті, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары – **Жанбосинова А.С.**, т.г.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
жауапты редактор (тарих): **Медеуова К.А.**, ф.г.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Бас редактордың орынбасары **Медеуова К.А.**, ф.г.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
(философия): **Смагулов М.Н.**, Ph.D., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Бас редактордың орынбасары **Смагулов М.Н.**, Ph.D., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
(дінтану):

Редакция алқасы

Иващенко Я.С. к.г.д., проф., Новосибирск мемлекеттік техникалық университеті, Новосибирск, Ресей (философия)
Бисенова А. қауымд.проф., Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан
Нелли Бекус проф., Эксетер университеті, Ұлыбритания
Кунитакэ Садакатсу проф., Нара ұлттық мәдени құндылықтар ғылыми-зерттеу институты, Нара, Жапония (тарих)
Йовита Рада Ph.D., проф., Тюбинген университеті, Тюбинген, Германия
Меньковский В.И. т. г. д., проф., Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь
Дашковский П.К. т. г. д., проф., Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей
Аблажей Н. т. г. д., проф., РҒА СБ тарих институты, Новосибирск, Ресей
Аманжолова Д. т. г. д., профессор, РҒА Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей
Фальков Я.А. Ph.D., Тель-Авив университеті, Герцлия, Израиль
Таймагамбетов Ж.К. т. г. д., проф., ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан
Томохико Уяма т. г. д., проф., Хоккайдо университеті, Саппоро, Жапония
Ковальская С. т.г. д., проф., ЕҰУ им. Л. Н. Гумилев, Астана, Қазақстан
Есенова С. Ph.D., ассоц. профессор, Калгари университеті, Калгари, Канада
Умиткалиев У. Тарих ғылымдарының кандидаты, археология және этнология кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев, Астана, Қазақстан
Амангельдиев А.А. оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.
Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31- 413)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Жауапты хатшы: **Изтелеуова Е.А., Тубышева А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам

Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.

07.09.2021 ж. № KZ11VPY00039795 -тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 10 дана.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі ,13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 413)

Editor-in-Chief:

Sydykov Ye.B., *Doctor of Historical Sc., Professor, Academician, Vice-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Deputy Editor-in-Chief –

Responsible editor (history)

Deputy Editor-in-Chief

(philosophy)

Deputy Editor-in-Chief

(religious studies)

Zhanbossinova A.S., *Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Medeuova K.A., *Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Smagulov M.N., *Ph.D., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Ivashchenko Ya.S.

Doctor of Culorology, Professor, Novosibirsk State Technical University, Novosibirsk, Russia (Philosophy)

Bisenova A.

Assoc.professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

Nelly Bekus

Prof., University of Exeter, UK

Kunitake Sadakat

Professor, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Nara, Japan

Ioviță, Radu

Ph.D., Professor, University of Tübingen, Tübingen, Germany

Menkovsky V.I.

Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus

Dashkovckiy P.

Doctor of Historical Sc., Prof., Altai State University, Barnaul, Russia

Ablazhey N.

Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of History, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia

Amanzholova D.

Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of Russian History RAS, Moscow, Russia

Falkov Ya.A.

Ph.D., Tel Aviv University, Herzliya, Israel

Taimagambetov Zh.K.

Doctor of History, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana,, Kazakhstan

Tomohiko Uyama

Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan

Kovalskaya S.

Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Yesenova S.

Ph.D., Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada Candidate of

Umitkaliyev U.

Historical Sciences, Head of the Department of Archeology and Etnology L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Amangeldiev A.A.

Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana,, Kazakhstan

Editorial address: 2, Satpayev str., of.402, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008

Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31- 413)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Responsible secretary: **Izteleuova Ye.A., Tubysheva A.**

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number No. KZ11VPY00039795 from 07.09.2021

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 10 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., **Astana**, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31-413)

Главный редактор:

Сыдыков Е.Б., д.и.н., проф., академик, вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора – ответственный редактор (история):	Жанбосинова А.С. , д.и.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Заместитель главного редактора (философия):	Медеуова К.А. , д.ф.н., проф. ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Заместитель главного редактора (религиоведение):	Смагулов М.Н. , Ph.D., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Иващенко Я.	д.к.н., проф., Новосибирский государственный технический университет, Новосибирск, Россия
Бисенова А.	доцент, Назарбаев университет, Астана, Казахстан
Нелли Бекус	Профессор, Университет Эксетер, Великобритания
Кунитакэ Садакатсу	профессор, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей Нара, Нара, Япония
Рада Йовита	Ph.D., профессор, Тюбингенский университет, Тюбинген, Германия
Меньковский В.	д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь
Дашковский П.	доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия
Аблажей Н.	доктор исторических наук, профессор, Институт истории Сибирского отделения Российской академии наук, Новосибирск, Россия
Аманжолова Д.	доктор исторических наук, профессор, Институт русской истории РАН, Москва, Россия
Фальков Я.	Ph.D., Тель-Авивский университет, Герцлия, Израиль
Таймагамбетов Ж.	доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК, Астана, Казахстан
Томохико У.	д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония
Ковальская С.	доктор исторических наук, профессор, Евразийский Национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан
Есенова С.	Ph.D., ассоц. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада
Умиткалиев У.	к.ист.н., заведующий кафедрой археологии и этнологии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Амангельдиев А.А.	старший преподаватель кафедры философии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-413)

Е-mail: vest_hist@enu.kz

Ответственный секретарь: **Изтелеуова Е.А., Тубышева А.**

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан. Регистрационный номер № KZ11VPY00039795 от 07.09.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 10 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар.
Философия. Дінтану сериясы

BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy.
Religion Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия
Исторические науки. Философия. Религиоведение

№ 3(144)/2023

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР/ HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Атантаева Б.Ж., Карибаева А.С., Карибаев М.С.* Немістерді депортациялау: ауызша тарихи дереккөздер бойынша бейімделу және өмір сүру (Шығыс өңірі материалдары бойынша)
Atantayeva B.Zh., Karibayeva A.S., Karibayev M.S. Deportation of Germans: adaptation and life according to oral historical sources (based on materials from the Eastern Region)
Атантаева Б.Ж., Карибаева А.С., Карибаев М.С. Депортация немцев: адаптация и жизнь по устным историческим источникам (на материалах Восточного региона) 8
- Yermenbayeva G.K., Mukatayeva L.K., Mazhitova Zh.S., Khasanova Zh.O.*
Merchantry as a social institution of Kazakh society: Russian and Kazakhstani historiography
Ерменбаева Г.К., Мукатаева Л.К., Мажитова Ж.С., Хасенова Ж.О.
Көпестер қазақ қоғамының әлеуметтік институты ретінде: ресейлік және қазақстандық тарихнамасы
Ерменбаева Г.К., Мукатаева Л.К., Мажитова Ж.С., Хасенова Ж.О. Купечество как социальный институт казахского общества: российская и казахстанская историография 23
- Sarmanova S.R., Kozybayeva M.M., Maslov Kh.B.* Activities of the national intelligentsia to organize assistance to the Kazakhs mobilized for rear work during the First World War
Сарманова С.Р., Козыбаева М.М., Маслов Х.Б.
Ұлттық зиялы қауымның Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында тыл жұмыстарына жұмылдырылған қазақтарға көмек ұйымдастыру жөніндегі қызметі
Сарманова С.Р., Козыбаева М.М., Маслов Х.Б. Деятельность национальной интеллигенции по организации помощи мобилизованным на тыловые работы казахам в годы Первой мировой войны 39
- Ногайбаева М.С.* Алтын Орданың түркілік элитасы
Nogaibayeva M.S. Turkic elite of the Golden Horde
Ногайбаева М.С. Тюркская элита Золотой Орды 51
- Тапалова А.* Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында кеңестік үгіт-насихат арқылы Батыс Қазақстандағы еңбекші әйелдерді патриоттық жұмылдыру
Tapalova A. Patriotic mobilization of women workers in West Kazakhstan through Soviet propaganda during World War II
Тапалова А. Патриотическая мобилизация женщин-работниц Западного Казахстана через советскую пропаганду в годы Второй мировой войны 62
- Ұстағалиев Е.О., Айтмағамбетов Д.Р.* Кеңестік билік тұсындағы Қазақстандағы бірінші аштық: тарихи-демографиялық аспектілер
Ustagaliev Ye.U., Aitmagambetov D.R. The first famine in Kazakhstan under Soviet rule: historical and demographic aspects
Устағалиев Е.У., Айтмағамбетов Д.Р. Первый голод в Казахстане при советской власти: историко-демографические аспекты 75

Фальков Я. «Түрік әріптестері керемет жұмыс жасады!»: Анкараның 1940-1941 жылдардағы Британдық неміс-поляк дипломатиялық байланыстарының жолын кесуге қосқан жасырын үлесі
Falkov Ya. «Turkish colleagues worked perfectly!»: Ankara's secret contribution to the British suppression of German-Polish diplomatic contacts in 1940-1941
Фальков Я. «Турецкие коллеги сработали прекрасно!»: Тайный вклад Анкары в пресечение британцами немецко-польских дипломатических контактов в 1940-1941 гг. 90

Шакиева А.С. Әлкей Марғұланның Қазақстан тарихын (Алтын Орда) зерттеудегі ғылыми қызметі
Shakiyeva A.S. Scientific activity of Alkey Margulan in the study of the history of Kazakhstan: Golden Horde
Шакиева А.С. Научная деятельность Алькея Маргулана в изучении истории Казахстана (Золотой Орда) 100

Абдрахим М.Е. Жетісу облысындағы отарлық білім беру Ресей империясының әлеуметтік тәжірибелері ретінде (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы)
Abdrakhim M.Y. Colonial education in the Semirechensk Oblast as social practices of the Russian Empire (the 2nd half of the XIX – early XX centuries)
Абдрахим М.Е. Колониальное образование в Семиреченской области как социальные практики Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.) 119

Жанқадамова Г.А., Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д., Абенова Г.А. Шығыс Қазақстан аумағына депортацияланған халықтар арнайы қоныс режимі жағдайында
Zhankadamova G.A., Atantayeva B.Zh., Akhmetova R.D., Abenova G.A. Deported peoples of East Kazakhstan under the conditions of the special settlement regime
Жанқадамова Г.А., Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д., Абенова Г.А. Депортированные народы Восточного Казахстана в условиях режима спецпоселения 138

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY / ФИЛОСОФИЯ

Абдрасилов Т.К., Нурматов Ж.Е., Абжалов С.У., Хванг Сун Ил. Әбу Мансур әл-Матуридидің Жаратушы болмысы туралы ұстанымдары
Abdrassilov T.K., Nurmatov Zh.Y., Abzhalov S.U., Hwang Soon Il. Principles of Abu Mansur Al-Maturidi on the Divine Nature
Абдрасилов Т.К., Нурматов Ж.Е., Абжалов С.У., Хванг Сун Ил. Принципы Абу Мансур аль-Матуриди о Божественной природе 153

Амангельдиев А.А., Әбдібек А.Д. Жасанды интеллект мәселелері: философиялық талдау
Atangeldiyev A.A., Abdibek A.D. Problems of Artificial Intelligence: Philosophical Analysis
Амангельдиев А.А., Абдибек А.Д. Проблемы искусственного интеллекта: философский анализ 167

Бурханадин А.Ш., Караташ А.И., Асылтай Т.Г. Саяси ислам әлде консерватизм: Деобандия қозғалысының типологиясы
Burkhanadin A.Sh., Karatas A.I., Asiltay T.G. Political islam or conservatism: a typology of the Deobandi movement
Бурханадин А.Ш., Караташ А.И., Асылтай Т.Г. Политический ислам или консерватизм: Типология движения Деобандия 178

Голубев А.В. Футлярдағы және оның тысындағы кеңес адамы
Golubev A.V. The soviet man in the case and outside
Голубев А.В. Советский человек в футляре и вне его 190

- Кикимбаев М.Ж., Оразбаева Д.Е.* Ұжымдық естеліктердің трансформациялары: Қобда ауданының мәдени кеңістігіндегі өткен шақтың бейнелері
Kikimbayev M.Zh., Orazbayeva D.E. Transformations of collective memory: images of the past in the cultural landscape of the Khobdinsky district
Кикимбаев М.Ж., Оразбаева Д.Е. Трансформации коллективной памяти: образы прошлого в культурном ландшафте Хобдинского района 200
- Кожамжарова М.Ж., Ахметова Г.Г., Манасова М.М., Аубакирова С.С.* Мансап және басқару философиясының мәнін зерттеудегі заманауи тәсілдер
Kozhamzharova M.Zh., Akhmetova G.G., Manassova M.M., Aubakirova S.S. Modern approaches to the study of the essence of career and philosophy of management
Кожамжарова М.Ж., Ахметова Г.Г., Манасова М.М., Аубакирова С.С. Современные подходы к изучению сущности карьеры и философии управления 219
- Маликова Ә.М., Иманжусип Р.* Ұлттық театр контекстіндегі шешендік өнердің философиялық сипаты
Malikova A.M., Imanjussip R. The philosophical nature of oratory in the context of the national theater
Маликова А.М., Иманжусип Р. Философская природа ораторского искусства в контексте национального театра 232
- Мустафина Т.В.* Гуманистік қағидалардың трансформациясы: қиянатсыздық қағидалардың әлеуеті
Мустафина Т.В. Трансформация гуманистических принципов: потенциал ненасильственных практик
Mustafina T.V. Transformation of Humanistic Principles: the Potential of Nonviolent Practices 244
- Мусатаева Ф.М.* Бітімгершілік дискурстары: ғылыми ортада қалыптасу процесі
Mussatayeva F.M. Mediation discourses: the process of formation in the scientific environment
Мусатаева Ф.М. Дискурсы посредничества: процесс становления в научной среде 257
- Сандыбаева Ұ.М., Рамазанова А.Ч.* Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардағы Critical Infrastructure Studies
Sandybayeva U.M., Ramazanova A.Ch. Critical Infrastructure Studies in the Social Sciences and Humanities
Сандыбаева У.М., Рамазанова А.Ч. Critical Infrastructures Studies в социальных и гуманитарных науках 269
- Сахов А.С., Жораева Г.Т.* Бекасыл әулие мұрасы және дәстүрлі исламның қайта өрлеу мәселесі
Sakhov A.S., Zhorayeva G.T. Heritage of Bekassyl Aulie and the problem of the renaissance of traditional Islam
Сахов А.С., Жораева Г.Т. Наследие Бекасыла аулие и проблема возрождения традиционного Ислама 290
- Шакиров С.Е., Дронзина Т.А.* Конфликтологиялық теория контекстіндегі әлеуметтік әділеттілік
Shakirov S.E., Dronzina T.A. Social justice in the context of conflict theory
Шакиров С.Е., Дронзина Т.А. Социальная справедливость в контексте конфликтологической теории 302

Deportation of Germans: adaptation and life according to oral historical sources (based on materials from the Eastern Region)

Bakyt Zh. Atantayeva¹, Aizhan S. Karibayeva², Maksat S. Karibayev³

Shakarim University, Semey, Kazakhstan

*Author for correspondence: batantayeva@mail.ru

E-mail: a.s.karibayeva@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>

²<https://orcid.org/0000-0001-8337-7353>

³<https://orcid.org/0000-0002-4685-8198>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-8-22>

Abstract. *The article is devoted to the memory of the German people about the deportation of 1941, their oral memories of the resettlement and its consequences. The purpose of this article is to reveal the process of deportation and stay on the Kazakh land of one of the numerous ethnic groups – Germans who were moved from their native places.*

The main source was interviews with the descendants of the deportees who live in the territory of the Abai region. The information received from them is most valuable because they were directly involved in the deportation process, and the materials also make it possible to form an idea of the fate of the German people, to evaluate history not from the point of view of figures and official reports, but from the point of view of people who were in a difficult life situation. There are many common plots in the narratives about the deportation and its consequences. These stories are filled with pain, representatives of the older generation try to push tragic memories out of their memory.

It is concluded that, despite all the hardships, the German people, together with representatives of other ethnic groups, were able to adapt and contribute to the economic development of the region.

Keywords: *deportation; historical memory; oral history; reminiscences; ethnic groups; Germans; special settlers.*

Received 29.04.2023. Revised 31.05. 2023. Accepted 01.06. 2023. Available online 30.09.2023.

For citation:

Atantayeva B.Zh., Karibayeva A.S., Karibayev M.S. Deportation of Germans: adaptation and life according to oral historical sources (based on materials from the Eastern Region) // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 8-22. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-8-22

Для цитирования:

Атантаева Б.Ж., Карибаева А.С., Карибаев М.С. Депортация немцев: адаптация и жизнь по устным историческим источникам (на материалах Восточного региона) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №.3. – С. 8-22. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-8-22

Introduction

Every year, on May 31, the entire Kazakhstani people recall thousands of victims of political repression. The totalitarian system distorted the destinies of millions of people. Whole nations were persecuted. Among them are hundreds of thousands of Turks, Koreans, and Azerbaijanis, tens of thousands of Germans, Chechens, Ingushes and many other peoples deported during the Great Patriotic War.

The value orientations of people's behavior continue to be determined by the memory of deportation, hard life of special settlers, bitterness of the losses. Therefore, research, generalization and awareness of the historical memory of the deportation of the German people are of great scientific and practical importance.

In 2021, on behalf of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev, the State commission for the rehabilitation of victims of political repression was established, which included historians, scientists, and candidates of sciences in various fields, representatives of state and special bodies. The President announced the importance of the activities of this commission in his speech dated May 31, 2021: «It faces a great task of restoring historical justice to all the innocent victims of Kazakhstan. This is not only the duty of the state, but also the moral duty of society» (Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev, 2021).

Taking into consideration the importance of restoring historical justice, the purpose of this article is to disclose the problem of deportation of Germans from oral historical sources. To achieve this goal, the following tasks were identified: to study the causes and process of deportation of the German population to the East (based on archival documents and narratives), to investigate the resettlement and living conditions of special settlers in a new place.

Materials and methods

While studying this problem, we relied on legislative documents. After studying these documents, we were able to trace the process of deportation of peoples to the territory of Kazakhstan and the process of their

rehabilitation. Archival materials, collections of documents, statistical materials and Internet resources became important sources for us, as they contain valuable information about the history of the resettlement of peoples in the first half of the XX century to Kazakhstan, the memories of the participants of these events and the fate of the repressed people.

In preparing this publication, general scientific methods of historical research and scientific analysis were used, such as analysis and synthesis of information, the method of analogy, which allowed us to consider and characterize the processes of settlement, household structure, labor use, legal status of the deported German people. Also the method of induction and deduction allowed evaluating the findings. Comparative historical method should also be noted, as it made possible to study the problems of the deportation of peoples and migration processes in the Abai and East Kazakhstan regions in 1937-1956 in their chronological, logical, quantitative and qualitative relationship. The principles of historicism, scientific objectivity, integrity, and development were applied in investigating the problem. Following the principle of historicism, the material is presented in chronological order, while objectivity is achieved by involving archival documents.

Quantitative methods were also used, in particular, the method of statistics focused on the generalization and analysis of quantitative data, statistical material, information processing. Ethnographic methods were also used in the work namely observation, in-depth and semi-structured interviews, with the help of which it became possible to identify the experiences and understand the behavior of people of German nationality, their reaction to the circumstances they found themselves in.

Discussion

Numerous studies are devoted to the study of the deportation process and the problem of victims of political repression. The declassification of some funds of the central and regional archives of the CIS countries in recent years causes even greater interest in this issue. In this article we will consider Kazakh and foreign historiography sources of the history of the deportation of the German

people who were forcibly resettled during the Great Patriotic War.

The theme of the deportation of peoples in the historiography of independent Kazakhstan is represented by the works of M. Kozybayev *Kazakhstan Na Rubezhe Vekov: Razmyshleniya I Poiski* [Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches] (Kozybayev, 2000) and M. Kozybayev, N. Edygenov *Trud Vo Imja Pobedy* [Labor in the Name of Victory] (Kozybayev, Edygenov, 1995). Thus, in the latter work, the authors devote separate chapter to forced labor of people who were deported. In 1998, the collection *Deportirovannyye V Kazakhstan Narody: Vremya I Sud'by* [Peoples Deported to Kazakhstan: Time and Destinies] was published, where famous scientists of the country (K.S. Aldazhumanov, E.K. Aldazhumanov, M.T. Baymakhanov et al.), attracting large layer of documentary sources, revealed the processes of deportation and placement of peoples who were forced to relocate to Kazakhstan (Anes, 1998).

M.Ch. Kylyshbekova devoted her monograph to the topic of the deportation of peoples. In the work *Istoriya Deportirovannykh Narodov Kazakhstana (1937-1956)* [The history of the deported peoples of Kazakhstan (1937-1956)] (Kylyshbekova, 2008), the author studied the causes of the deportation of the peoples of Kazakhstan, their quantitative dynamics, geography of settlement, economic organization, aspects of the use of their labor. The researcher analyzed the certain stages of the life of the peoples deported to Kazakhstan, the state policy towards them from a historical perspective. The questions raised are mainly general in nature and the Germans did not become a separate object of the author's research.

L.A. Burgart's monograph *Nemeckoe Naselenie V Vostochnom Kazakhstane V 1941-1956* [The German population in East Kazakhstan in 1941-1956] (Burgart, 1997) is rich in archival documents and is perhaps the only study about the most difficult period of formation and development of the German diaspora in the region from 1941 to 1956. The monograph extensively covers the issues of the organization of the resettlement of Germans, their economic and political conditions. The researcher is the first to give a historical

analysis of the situation of Germans in the special settlement, demographic changes between them. However, the partial use of Decrees and State Resolutions indicate that the monograph does not sufficiently study the issues of the «liberation» of the German people from the regime of special settlement.

A major study of the modern period is the monograph by B.Zh. Atantayeva and T.A. Kamaldzhanova *Vliyanie Migratsii Na Formirovanie Jethnicheskikh Diaspor Vostochnogo Kazakhstana V 1937-2005 (Social'no-Demograficheskij I Kul'turnyj Aspekt)* [The impact of migration on the formation of ethnic diasporas of East Kazakhstan in 1937-2005 (socio-demographic and cultural aspects)] (Atantayeva, Kamaldzhanova, 2014). For the first time, on the basis of a comprehensive analysis and systematization of documentary sources and scientific works on history, ethnodemography, ethnosociology and ethnology, the impact of migration on the socio-demographic and cultural development of ethnic diasporas in East Kazakhstan in 1937-2005 (including German) are studied in the work. The daily life of special settlers, the difficulties and problems they faced during resettlement and placement in a new place are shown in the article by B.Zh. Atantayeva and T.A. Kamaljanova (Atantayeva, Kamaljanova, 2020).

A great contribution to the study of the problem of repression was the work of historian A.S.Zhanbosinova *Proshu Snjat' S Menja ne Zasluzhennoe Klejmo 58-j Stat'i: Jego dokumenty V Istorii Politicheskogo Terrora V Kazakhstane* [I ask you to remove from me the undeserved stigma of Article 58: ego documents in the history of political terror in Kazakhstan] (Zhanbossinova, 2020), published in 2020. In the work ego documents and narratives of personal origin were used to show the history of political repression. The book traces the fate of people who became victims of the 58th article (1-a) of the Criminal Code of the RSFSR, being accused of treason, espionage and defection to the enemy.

The article by A.N. Blinova et al. (Blinova et al., 2021:URL) show the stages and consequences of deportation, its impact on the identity of Germans by examining the memories of deportees. Fragments of memoirs

of women deported to Kazakhstan revealing their life and adaptation were presented in the article by Z.G. Saktaganova (Saktaganova, 2019).

In 2019, a collection of documents on the history of the deportation of various ethnic groups to Kazakhstan in the period from 1939 to 1945 was published. The materials presented by the funds of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan made it possible to examine in more detail the process of forced resettlement of numerous peoples to Kazakhstan (From the history of deportation. Collection of documents, 2021:URL). Many documents in these collections were presented for the first time. They also contain significant material about Germans resettled on the territory of Kazakhstan.

The study of the problem of deportation is reflected in foreign historiography. German historians published several works in German about their compatriots. Among them are the works of Beniamin Pinkus and Ingeborg Fleischhauer (Pinkus, Fleischhauer, 1987), Karl Stumpp (Stumpp, 1993), August Lonsinger (Lonsinger, 2004).

This historiographical review presents an incomplete list of works on the peoples deported to the territory of Kazakhstan. At the same time, many aspects of the problem of deportation and the future fate of Germans in Kazakhstan require further research.

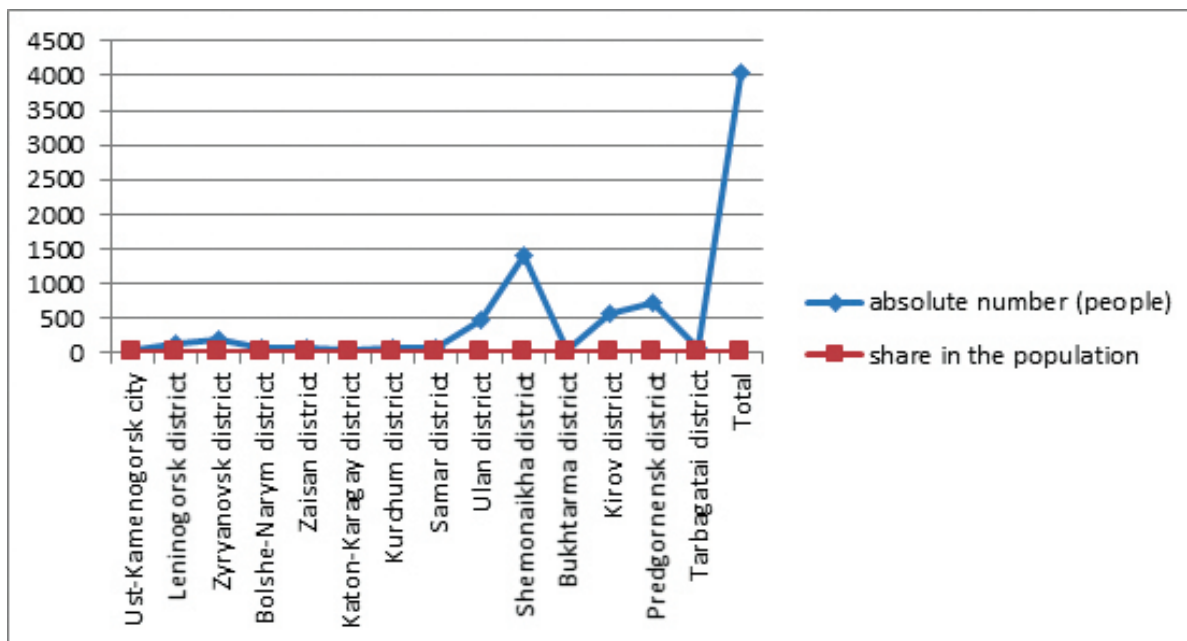
Results

Deportation of the German population in 1941 remained in the memory of those people, as well as in oral history. Memories of that difficult period are preserved in oral history. This is especially true of older people who witnessed those events.

According to the 1939 USSR Population Census, the number of Germans in East Kazakhstan was 4,041 (Burgart, 1998:129).

The data on Figure 1 show that the bulk of Germans lived in Shemonaikha, Predgornensky, Ulansky, Kirovsky and Zyryanovsky districts. Appearance of Germans in nine other districts where they did not live until the 1930s can also be noted.

Figure 1 – Number of Germans in the East Kazakhstan region (by districts) according to the census of 1939 (Alekseenko et al., 2001:95).

By the beginning of 1941, 14 districts of the East Kazakhstan region were ready to accept immigrants from the interior of Russia. According to the plan, resettlement was planned in the following districts of the East Kazakhstan region: 320 people in Bolshe-Naryn district, 225 people in Bukhtarma district, 100 people to Ulba district, 430 people to Zyryanovsk district, 350 people to Zaisan district, 300 people to Katon-Karagay district, 250 people to Kurchum district, 400 people to Markakol district, 150 people to Predgornensk district, 200 people to Samar district, 180 people to Tavria district, 225 people to Tarbagatai district, 100 people to Ulan district, and 300 people to Shemonaikha district (CGA RK. F. – R1208.I.1 C.90. P.104). However, that concern on the part of the state was intended to meet the Russians and Ukrainians who were sent to that region. But by the end of the resettlement, the proportion of the German population in the region had increased.

Since 1941 Soviet Germans began facing hard times, as they began to feel a sense of the strongest hostility from the people. They were considered by many as fascist aggressors. Being afraid that the Soviet Germans would become the «fifth colony of Germany», the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on August 28, 1941 adopted a «Decree on the resettlement of Germans residing in the Volga region» to the territory of Kazakhstan and Siberia.

According to L.A. Burgart, in 1941 there was a significant increase in the number of Germans in the East Kazakhstan region by almost 8 times compared to 1939 (Burgart, 1998:130).

Deportation to the eastern regions of the country in 1941-1942 was carried out in two long lines. In mid-late September 1941, 15331 people of the first stage arrived in Eastern Kazakhstan. These were Germans deported from Stalingrad, Stalingrad region, Astrakhan (Burgart, 1997:41).

According to researchers Atantayeva B.Zh. and Kamaljanova T.A., the second line of Germans-special settlers in the number of 12 thousand people arrived in East Kazakhstan region in October-November 1941. According to the district department of the People's Commissariat of Internal Affairs,

in September 1941, 230 German families, 992 people lived in the Shemonaikha district. They were located mainly in German villages: Pruggerovo, Gorkunovo, America, Kenigovo (Atantayeva, Kamaljanova, 2014:59). It should be emphasized that Germans-special settlers were tried to place mainly in those villages where the number of Germans was small. Resettlement to purely German villages was quite rare.

According to historian Mamyrbekov A.M., 500 to 5400 Germans were placed in each district of East Kazakhstan region (Mamyrbekov, 2012:43). Most of the Germans – 450 people. were placed in the village of Shemonaikha, the rest were sent to the Mikhailovsky and Shemonaikha pig farms, in the village of Spasskoye. There is no exact information about the placement of Germans from the second line (Atantayeva, Kamaljanova, 2014:58).

According to L.A. Burgart, two thousand Germans were sent to the Predgornensk district, about 3 thousand – to the Leninogorsk district and about 1.5 thousand were placed in the Ulan district. More accurate figures are presented for the Verkh Ubinsky district, where 314 families, 1248 Germans were settled (Burgart, 1997:41).

In 1941, it was planned to relocate 374,225 Germans from the Volga region. Of course, it would be impossible to relocate them in such a short time. Therefore, on September 3, 11 echelons were prepared and 5,265 families, or 23,607 people, were accommodated in 10 echelons. Due to the problems encountered during the sanitary inspection, the first echelon set off late (Mamyrbekov, 2012:43-44).

The deportation of Germans was carried out under the close attention of the state with its inherent rough forms and methods of resettlement organization. During the operation, the conditions for providing transport, food and medical care were not met. So, according to the data referred to by historian Mamyrbekov A.M., three echelons while on the way were left without food supplies. The report of Bogdanov, the deputy head of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Kazakh SSR, dated August 8, 1941, said about their full readiness to accept special settlers, but in fact the report did not correspond to reality. This is confirmed by a

document in which it was noted that echelon No. 725, which left for Almaty on August 13 that year, was not provided with food. Funds in the amount of 32,000 rubles allocated to special settlers for food were also insufficient (Mamyrbekov, 2012:44).

Along the way, many people died of malnutrition, many children were born. For example, the same echelon No. 725, sent to East Kazakhstan on September 14, 1941, stopped in Semipalatinsk. Of the 2,039 people loaded from the Astrakhan region, 18 people died en route. One of them was arrested on the way, three were left in the strongholds of the traffic police for health reasons, one was killed, the rest were included in the list of those who fled. Echelon No. 733, which was on its way to the Abzalinsk district, stopped in Ayagoz. Here 2 people were hospitalized, 5 people died, 5 children were born. In echelon No. 734 out of 2177 people who went to Kokpekty district, 3 people died on the way, three children were born, and 4 Germans were taken off the road for unknown reasons. Similar cases occurred among the Germans brought to Charsk and Novoshulba. Of the 1,692 people sent to Novoshulba, 1 person for health reasons went off the path, 3 people stayed in the strongholds for unknown reasons. Three children were born in this echelon (Mamyrbekov, 2012:44).

Forced resettlement, deprivation, hunger, illness, broken destinies, labor and social activities are carefully stored in the memory of former special settlers and will be inherited. As Columbia University professor Marianne Hirsch notes, "Post-memory" is characteristic of the "after" generation, for the children of a generation that has gone through historical trauma, through difficult collective experience, an experience that the post-generation "remembers" from the stories of those who they grew up with. "Post-memory" is transmitted not only through memories and stories, but also through what remained silent in the family, through habits and patterns of behavior, through reactions to danger" (Abylkhozhin, Akulova, Tsai, 2019:173).

Memoirs of former special settlers complement the white spots that exist in official documents and allow judging their everyday life and mood. Samalykova Maria Bizhanovna, born in 1960, resident of the

city of Semey "I know about the hardships of forced resettlement from the words of my mother, Samalykova Frida Andreevna (maiden name Frank), born in 1928. Mom did not like to talk about those events, because it was scary and painful for her to remember. My mother's family was deported in the fall of 1941 from the Saratov (Stalingrad) region. According to the memoirs, they lived in the German village of Fritzler. There were 5 children in the family: Frida, Lida, Katya, Vitya, Kayom. They lived well, they had a strong prosperous economy, bred both cows and pigs. Having finished 3rd grade in her village, my mother had to study in a neighboring village, since education at their school went only up to the 3rd grade. On that ill-fated morning, according to my mother, her uncle came to school during a lesson and took her away. When they arrived home, they saw military men in black clothes. Mom (grandmother) stood at the stove and fried cutlets. Seeing the military, mother (grandmother) and brothers burst into tears, as they were ordered to leave their home urgently within 24 hours. Only essential items were allowed to be taken. Mom (grandmother) took documents and clothes that could be worn on the road. Everything was left abandoned. The cutlets remained on the stove, the cows remained mooing in the barn ... ». A traumatic event for the whole family, as the interview shows, is the deprivation of their native place and the subsequent forced relocation.

According to the informant's stories, one can trace the path of the family and the beginning of life in a new place. *The moving was difficult. They were transported by barge across the Caspian Sea. We sailed for a very long time, no one knew where we were going. Having reached Almaty, the family then went by the train to Ayagoz. In the memories of the deported Germans, the wagons were associated with the beginning of severe trials and hardships. Almost all respondents, speaking about railway carriages, noted that they served for the transportation of goods and livestock, thereby emphasizing the real attitude towards special settlers. Then the way laid to Urzhar, and from there they arrived on bulls to Tarbagatai. On the way, many deportees could not stand it and died. In Tarbagatai, my mother's family was thrown right into the mountains, into the wilderness. Kazakhs met us there. They, really, shared with them the last piece of bread. Kazakhs, preparing food for themselves, always treated us.*

At the same time, my mother told me that they asked the local population for the peel of potatoes to cook soup from it.

According to the memoirs of Frida Andreevna's daughter, Maria Bizhanovna, the village in which they lived was completely German. The surnames Sterz, Navert, Fritz remained in her memory. All these families

left for Germany after rehabilitation. My mother stayed here in Kazakhstan, as she met my father Bizhan. Mom converted to Islam. All their subsequent lives they lived in the village of Novotroitsk (present-day Karabuirat), Urzhar district of the Abay region. They had 8 children: Murat, Myrza, Raya, Maria, Shura, Token, Zinat, Altyn.

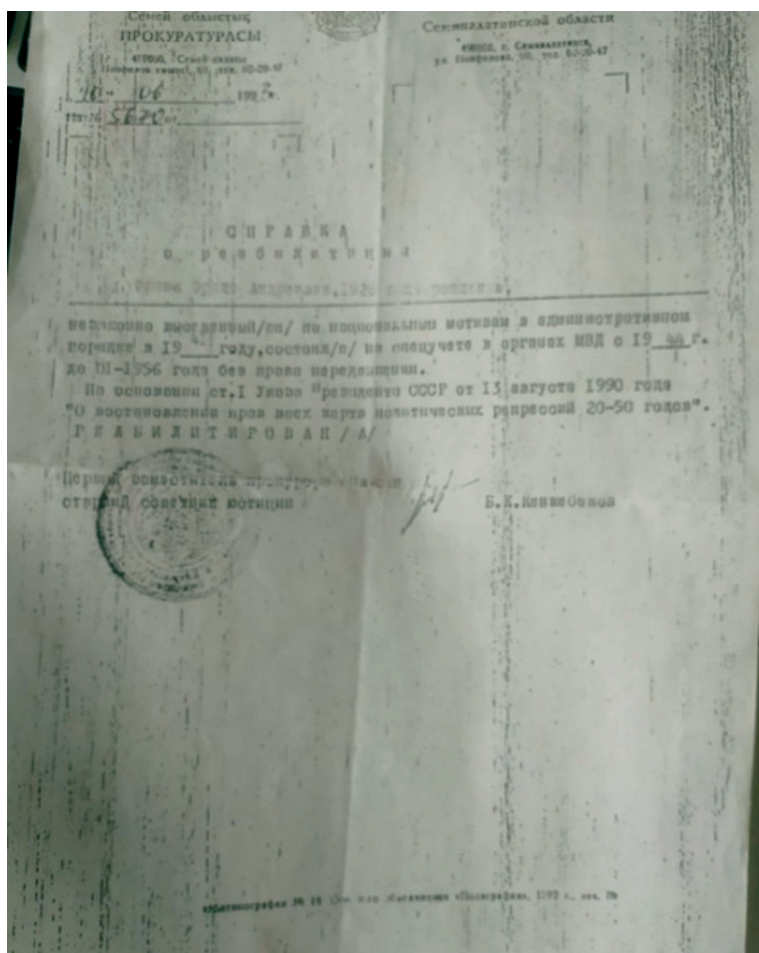

Fig.1 Certificate of rehabilitation

Maria Davydovna Schmider's family (maid. Keller) was also deported from the same Fritzler farm in the Nikolaevsky district of the Stalingrad region. There were 6 children growing up in the Keller family of David Adamovich and Ekaterina Ivanovna: Ella, born in 1926, Alexander, born in 1930, Maria, born in 1933, Selma, born in 1936, Natalia, born in 1938, Victor, born in 1941. The family had their own house with a private plot, cattle and poultry. From the memoirs of Maria

Davydovna's son, Alexander Samuilovich Schmider, born in 1964: «Mom was at preschool age on the eve of deportation. They were given only 3 days to gather. They were allowed to take only what they could carry. They came to the gathering place at the appointed time themselves, there were no escorts. The gathering place was located in the center of the village. All the residents of the village were loaded onto a chaise and taken to the Volga River. There they were loaded onto a ferry and taken to the port of Kazakhstan. The whole family

was evicted. Along the way, they ate mainly what they took with them. According to the stories of mom's parents, many people died during the ferry crossing, those who died during the ferry crossing were thrown overboard. There were no cases of targeted physical destruction. Mom's family in full strength reached their destination in the village of Novotroitsk, Urzhar district of East Kazakhstan. Upon arrival in Novotroitsk, they were settled in a club, then gradually they were lodged with local residents. The whole family lived in one room, the authorities did not provide anything. Hunger was experienced especially in the first winter of 1941-42, because there were no supplies. My mother's younger brother, Victor, died of illness.

In places of special settlements, it was allowed to freely observe national traditions, customs, celebrate national and religious holidays. After the Decree of April 28, 1956 was issued, according to which restrictions on special settlement were lifted from the deported peoples, the possibility of free movement and choice of place of residence and education appeared. In 1959, my parents and three children moved to the Tas-Bulak state farm, where they lived until 1981. My father, Samuel Bogdanovich Schmider, worked at the state farm as a machine operator, combine harvester, foreman; mother was engaged in our upbringing, in summer during school holidays she worked at a construction site as a plasterer. In 1981, we moved to the state

farm of Kerbulak, Alma-Ata region, where we lived until moving to Germany in 1990.»

Informant Beder Lilia Romanovna, born in 1972, Georgievka village (currently Kalbatau), Zharma district, shared the memories of her parents: «One of the most tragic pages of the history of this time was the deportation of peoples, which did not bypass my relatives. My parents Beder Reinhold Yakovlevich and Beder Ekaterina Tikhonovna are the same age as the Great Patriotic War, and therefore they fully endured all the hardships that people experienced during that difficult time. They were born in 1941. Father – in Ukraine, in Donetsk region, mother – in the west of Ukraine, in the Carpathians, Chernivtsi region. They were both representatives of those nationalities who, due to the attack of Nazi Germany, were hated the most at that time. My father is German, my mother is Romanian. That is why they suffered the same fate – together with their families in 24 hours, without giving them even the most necessary things, they were torn from their homes and taken to distant Kazakhstan.

It was a very difficult way, and its completion was not joyful either. Both families never saw their breadwinners again».

A yellowed postcard is still kept in the family archive, on which the last letter of Beder Yakov from the labor army is written in a pencil. It begins with the words with the German accent «Dear Shena.... [zhena – wife]» (Fig. 2)

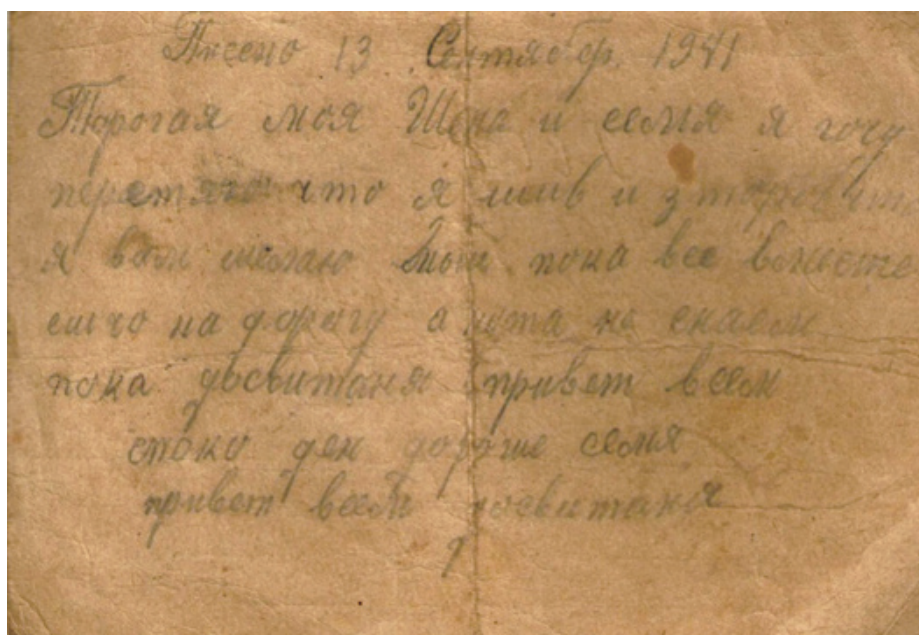

Fig. 2 Letter of Beder Yakov from the labor army

The Beder family got to the Zharma district during the eviction and, after several moves through the villages, settled in Saratovka. Two women, my grandmother Sabina and my grandfather's sister Sofia, who were used to running a measured household, were left with four children without material means, cut off from the usual conditions of existence, without relatives. Not all children survived such an experience – in the village of Terentevka there was a small grave, one of the daughters, Emma, was buried there. But life went on... Grandmother Sabina began working at the Lenin collective farm as a milkmaid and raising children. The children also started working very early. Father Roman (so they began to call him in the village instead of the difficult name Reinhold) and his older brother Valentin earned workdays on the collective farm from an early age, doing a variety of jobs. After graduating from the basic school and the school of machine operators, they began to work in Saratovka, from a young age they were respected people in the countryside.

Mom's family got to Aktubinsk. The head of the family, Mitrik Yakim, was sent to the labor army in Astrakhan. After the separation, the only memory from her husband was a wide leather belt and a hat, which was given to the family with the words – «... the big Romanian died....». As the mother's older brothers Todor and Dmitry recalled, they lived in a dugout that looked more like a pit. There was nothing to eat. The grandmother could not bear the death of her husband, her mother, and two children. After her death, it was 1944, only her two older brothers, she and her sister, survived from my mother's large family. The older brothers, hoping to find something to eat, wandered around the villages. They were already on the verge of life and death from hunger when a man picked them up on the road and brought them to an orphanage in Petropavlovsk. So they survived. The girls were small. Therefore, mom's sister – Dominika – immediately got into the orphanage and her traces were lost. So far, nothing is known about her. Mom was the youngest and, probably, that's why she was adopted, her name, patronymic and surname were changed. The adoptive parents are the Churkin family. Once they were also dispossessed and exiled to Aktubinsk. The family was ruled by a tough and strong-willed mother. Even the decision to adopt a child from a repressed family arose due to the fact that in this case the «head» of the family – Tikhon Churkin – was exempt from labor duty. Mom didn't

know that she was adopted. She guessed when, in moments of anger, her mother showed her an old embroidered shirt and said reproachfully: «That's what you were wearing!....» Mom often tells how vague memories come out of her deep childhood: «..... a neighbour, an adult woman, secretly brought me to a house where strangers were sitting on a bench – they were my uncles and aunts who were not allowed to see me.....». In 1946, there was an opportunity to return to homeland, to Krasnoilsk, the Carpathians. Mom's older relatives found her brothers and took them with them. In 1954, they tried to find their sisters, wrote a letter in which they told their mother about themselves, but the foster mother did not give her this letter. A few years later they wrote to her again, and now, as an adult, she found out that in fact her name was not Ekaterina, but Octavia and her last name was Mitrik. After graduating from grade 7, she entered pedagogical college. According to the distribution, she had to stay in the city, but at the last moment a request came for teaching staff from the Semipalatinsk region and Ekaterina Timofeyevna (by the way, she changed her patronymic Tikhonovna so that it would be easier for students to pronounce it), having no idea where it was and what conditions awaited her, decided to go. She came to Saratovka on August 18, 1960, like in a movie, to a distant village, with a suitcase of books. There she met my father.

Since the school was small, she had to work as an accountant, a director, a caretaker, a head teacher, and a teacher. Together with the children and their parents, she staged plays, concerts, New Year's holidays in Saratovka, held demonstrations.

My father, being a collective farmer, helped in everything – to prepare firewood for school, to throw snow off the roof, so feelings were born first, then, in 1962, a new family was born, and a year later a new person – the eldest daughter Elena. They rejoiced together, experienced difficulties. They built the house themselves in 1963.

In 1973 they moved to Georgievka. At that time they were already rich parents – they had four daughters – Elena, Victoria, Eleanor and Lily. Another daughter, Olga, was born in Georgievka. Here Reinhold Yakovlevich got a job at linear production department-14, where he worked until this department was disbanded. We have been told since childhood that the greenery of our Georgievka (as our village used to be called) is the work of my father. And I'm proud of it. After that, he worked at road maintenance administration and Road Repair

and Construction Administration. People always came to him for help, because they knew about his «golden hands». Many people called him that – «Uncle Roman, the motorist». Unfortunately, he is no longer with us. But I will always remember unforgettable trips for berries, mushrooms, outdoor recreation.

Ekaterina Timofeyevna began working at the Vasilkovsky Elementary School, was the head of the School. After working for six months, she transferred to the kindergarten «Rosinka», but, being still a teacher, not an educator, she dreamed of working to school. And in 1978, she was transferred to the Mayakovsky Secondary School, where she worked until retirement. Her work experience within one district department of public education is 31 years.

Now Ekaterina Timofeyevna is retired. Children, following the example of their parents, work conscientiously. Elena Romanovna is the chief power engineer of the Semipalatinsk Meat Processing Plant, Victoria Romanovna is a senior ensign, head of the secret service, Eleonora Romanovna is a shop

teacher at school, Lilia Romanovna is a teacher of mathematics at school, Olga Romanovna is a teacher of a foreign language at school No. 35 in Semey. A generation of grandchildren is growing – Julia, Maria (they have already chosen the profession of a teacher for their future), Dominika, Bogdan, Sofia study at school. And on the day when the founder of the Beder family, Sabina, should have turned 100 years old, a great-granddaughter, little Sabina, was born. Now she is already 7 years old. And the smallest members of the family are the great-grandson Roman, who was named after my father, and the little six-month-old great-granddaughter Amalia.

That's how the history of a huge country has affected the history of my family. And although my parents experienced a lot of difficulties, but thanks to this we have a large, friendly, hospitable, talented family that has absorbed the culture and traditions of many peoples – German, Romanian, Ukrainian, Russian and Kazakh.

I am proud of my state, the «brand» of whose policy is tolerance, interfaith harmony and friendship between peoples.

Fig. 3 Archival photos of the Beder family

Conclusion

Thus, family memories, historical and publicistic works, as well as scientific research devoted to the repressed peoples, are an important source of memory of deportation for all generations of Germans. Materials on oral history, memories of participants of events and their descendants differ in a large proportion of subjectivity. At the same time, people's memories make it possible to present a deeper, brighter and more diverse picture of the past. The memory of the forced resettlement of peoples, including the German, is kept both by representatives of the older generation who survived all the horrors of deportation, and is transmitted to their descendants at the genetic level.

This memory is passed on to subsequent generations, becomes the basis for the

formation of patriotic, moral foundations of society. It contributes to the formation of ethnic and civic identity among the younger generation, both those born in places of special settlements and those who returned to their historical homeland.

The German people, despite their difficult fate, were able to adapt to local conditions and, together with other repressed peoples, join the labor activity. Their stay in Kazakhstan was not also easy for other peoples who suffered the burden of Stalin's repressions. Without the support and compassion of the local population, it would be difficult for special settlers to survive the strongest moral stress and physical hardships. The Kazakh people welcomed and helped all the deportees, including the German people.

References

- Anes G. *Deportirovannyye v Kazakhstan narody: vremyaisudby* [peoples deported to Kazakhstan: time and fate] (Almaty, Arys, 1998, 414 p.)
- Atantaeva B.Zh., Kamaldzhanova T.A. *Deportacionnaya povsednevnost: istochniki I materialy* (na primere Vostochnogo Kazakhstana) [Deportation Everyday Life: sources and materials (in case of East Kazakhstan)], *Vestnik Evraziiskogo nacionalnogo universiteta im. L.N. Gumileva. Seriya: Istoricheskienauki. Filosofia. Religiovedenie* [Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies], 4 (133), 42–62(2020).
- Atantaeva B.Zh., Kamaldzhanova T. *A Vlianie migratsii na formirovanie etnicheskikh diaspor Vostochnogo Kazakhstana v 1937– 2005 gg.: (socialno-demograficheskii i kulturnyi aspekt).; [The impact of migration on the formation of ethnic diasporas of East Kazakhstan in 1937-2005 (socio-demographic and cultural aspects)]* M-vo obr. i nauki RK ; Gos. un-t im. Shakarima g. Semei – Semei, 2014 . – 255 s.
- Blinova A. N., Smirnova T. B., Shlegel E. A. *Postsovetskaia identichnost nemtcev Rossii, Kazakhstanai Ukrainy: etnonimy, iazyk, simvoly. Etnografia* [The post-Soviet identity of the Germans of Russia, Kazakhstan and Ukraine: ethnonyms, language, symbols. Ethnography] 2021. 4(14): 249–271. doi 10.31250/2618– 8600– 2021– 4(14) – 249– 271
- Burgart L.A. *Nemtsy v VostochnomKazakhstane v 1941–1956 gg.: deportatsiiaipolozhenie v usloviahrezhimaspeposelenia* [Germans in East Kazakhstan in 1941-1956: deportation and the situation in the conditions of the special settlement regime] (Ust-Kamenogorsk, 1997, 251 p.)
- BurgartL.A. *Osobennosti demograficheskogo povedenianemtcev Vostochnogo Kazakhstana v usloviahrezhimaspeposelenia (1941–1955)* [Features of demographic behavior of the Germans of East Kazakhstan in the conditions of the special settlement regime (1941-1955)], *Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii: «Istoria nemtcev Centralnoi Azii»* [Materials of the international and scientific conference: «The History of the Germans of Central Asia»] (Almaty, 1998, 129–138)
- Etnosy Kazakhstana: *Istoriko–demograficheskii spravochnik* [Ethnic groups of Kazakhstan: Historical and demographic reference]// A.N. Alekseenko, N.V. Alekseenko, M.K. Kozybaev. Ju.I. Romanov. (Astana, Elorda, 2001. – 168 p.)
- Izistoriideportatsii. Kazakhstan. 1939–1945gg. [From the history of deportation. Kazakhstan. 1939-1945], *Sbornikdokumentov. T. 3* [Collection of documents. Volume 3] (Almaty: LEM, 2019, 708 p.) [Elektron. resurs]. – 2021. Available at: <http://archive.president.kz/ru/publications/sborniki/> (accessed: 22.02.2023) [date of application:22.02.2023]
- Kozybaev M.K. *Kazakhstan narubezhevekov: razmyshlenia I poiski* [Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches] (Almaty, Nauka, 2000, 422 p.)

- Kozybaev M., Edygenov N. Trudvoimiapobedy [Labor in the name of victory] (Almaty, Nauka, 1995, 175 p.)
- Kylyshbekova M.Ch. Istoria deportirovannykh narodov Kazakhstana (1937– 1956 gg.) [History of the deported peoples of Kazakhstan (1937-1956)] (Almaty, 2008, 188 p.)
- Lonsinger A. Sachliche Volkskunde der Wolgadeutschen. Verlag Bernhardt Albert Greiner, 1. Auflage 2004. – 239 p.
- Mamyrbekov A.M. Shygys Qazaqstandagy nemisz hane Poliak diasporalarynyn tarikhy (XX ғ.) [History of the German and Polish diasporas in East Kazakhstan (XX century)] (Semei, 2012, 141 p.)
- Obrashhenie Glavy gosudarstva Kassym Zhomarta Tokaeva posluchaiu Dnia pamiati zhertv politicheskikh repressii i goloda 31 maia 2021 goda [Address of the Head of State Kassym Jomart Tokayev on the occasion of the Day of Remembrance of Victims of Political Repression and Famine on May 31, 2021]
- Pinkus B. Fleischhauer I. Die Deutschen in der Sowjetunion: Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jahrhundert. Bearb. u. hrsg. von Karl-Heinz Ruffmann. – 1. Aufl. – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1987. – 599 p.
- Saktaganova Z.G. Fragmenty vospominanii deportirovannykh zhenshhin: adaptaciai zhizn v Kazakhstane [Fragments of memories of deported women: adaptation and life in Kazakhstan] «Mir Bolshogo Altaia» [The World of the Big Altai], № 2, 232– 247(2019)
- Stumpp K. Die Rußlanddeutschen. Zweihundert Jahre unterwegs. Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Rußland. Nachdruck 1993. – 147 p.
- Zhanbosinova A.S. Proshu sniat s menia nezasluzhennoe kleimo 58–i stati: ego-dokumenty v istorii politicheskogo terrora v Kazakhstane [I ask you to remove from me the undeserved stigma of Article 58: ego documents in the history of political terror in Kazakhstan] (Semei, «Intellect», 2020, 580 p.)
- Zhivaipamiat. Stalinizm v Kazakhstane – Proshloe, Pamiat, Preodolenie [Living memory. Stalinism in Kazakhstan – The past, memory, overcoming] Edited by Zh.B. Abylhozhina, M.L. Akulova, A.V. Cai. (Almaty, «Daik-Press», 2019, 272 p.)

Бақыт Ж. Атантаева, Айжан С. Карибаева, Максат С.Карибаев

Шәкәрім атындағы университет, Семей, Қазақстан

Немістерді депортациялау: ауызша тарихи дереккөздер бойынша бейімделу және өмір сүру (Шығыс өңірі материалдары бойынша)

Аңдатпа. Біздің еліміздің тарихы көптеген халықтар мен этностардың тарихымен тығыз байланысты. Қазақстан Республикасы көпұлтты мемлекет болып табылады, оның Конституциясында көрсетілген. Бұл ұлттық саясатты, оның принциптері мен әдістерін зерттеуді қазіргі тарих ғылымында да өзектітеді.

Мақала неміс халқының 1941 жылғы депортация туралы естеліктеріне, олардың қоныс аудару туралы ауызша естеліктеріне және оның салдарына арналған. Бұл мақаланың мақсаты – тағдырдың қалауымен туған жерлерінен алшақтап кеткен көптеген этнос-немістердің бірі депортациялау және Қазақстан жерінде болу процесін ашу.

Негізгі дереккөз Абай облысының аумағында тұратын депортацияланғандардың ұрпақтарымен сұхбат болды. Олардан алынған ақпарат ең құнды болып табылады, өйткені олар депортация процесіне тікелей қатысты, сонымен қатар материалдар неміс халқының тағдыры туралы түсінік қалыптастыруға, тарихты сандар мен ресми есептер тұрғысынан емес, өмірлік қиын жағдайға тап болған адам тарапынан бағалауға мүмкіндік береді. Депортация және одан кейінгі оқиғалар туралы әңгімелерде көптеген жалпы сюжеттер бар. Бұл әңгімелердің барлығы азапқа толы, сондықтан көптеген аға буын қайғылы естеліктерді жадтан шығаруға тырысады.

Әскери қызметшілерге тыйым салынғандықтан және уақыт шектеулі болғандықтан, арнайы қоныс аударушылардың көпшілігі өздерімен бірге ең аз қажетті жеке заттар мен өнімдерді ала алмады. Адамдарды тасымалдауға жарамсыз вагондарда жол жүру кезінде қарапайым тұрмыстық жағдайлардың, медициналық көмектің жетіспеушілігі және кейбір жағдайларда болмауы арнайы қоныс аударушылар арасында эпидемиялық аурулар мен өлімнің таралуына әкелді.

Қорытындылай келе, барлық қиыншылықтарға қарамастан, неміс халқы басқа этностардың өкілдерімен бірге аймақтың экономикалық дамуына бейімделіп, үлес қоса алды деген қорытындыға келді.

Түйін сөздер: депортация; тарихи жады; ауызша тарих; естеліктер этностар; немістер; арнайы қоныс аударушылар.

Бакыт Ж. Атантаева, Айжан С. Карибаева, Максат С. Карибаев

Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан

Депортация немцев: адаптация и жизнь по устным историческим источникам (на материалах Восточного региона)

Аннотация. Статья посвящена памяти немецкого народа о депортации 1941 г., их устным воспоминаниям о переселении и его последствиях. Целью данной статьи является раскрытие процесса депортации и пребывания на казахстанской земле одного из многочисленных этносов - немцев, которые волею судьбы оказались оторванными от родных мест.

Главным источником стали интервью с потомками депортированных, проживающими на территории области Абай. Сведения, полученные от них, наиболее ценны, так как материалы дают возможность сформировать представление о судьбе немецкого народа, оценить историю не с точки зрения цифр и официальных отчетов, а со стороны человека, оказавшегося в трудной жизненной ситуации. В нарративах о депортации и последовавших за ней событиях встречается много общих сюжетов. Все эти рассказы наполнены болью, поэтому многие представители старшего поколения стараются вытеснить из памяти трагические воспоминания. Стоит отметить, что воспоминания мужчин были логически более выдержаны, женщин – эмоционально окрашены и часто содержали подробности личной жизни.

Отмечается, что большинство спецпереселенцев не сумели взять с собой даже минимум необходимых личных вещей и продуктов. Недостаток, а в некоторых случаях и отсутствие элементарных бытовых условий, медицинской помощи в пути в непригодных для транспортировки людей вагонах повлекли распространение эпидемических болезней и смертей среди спецпереселенцев.

В заключение делается вывод о том, что, невзирая на все невзгоды, немецкий народ вместе с представителями других этносов, благодаря помощи местного населения, смог адаптироваться и внести свой вклад в экономическое развитие региона.

Ключевые слова: депортация; историческая память; устная история; воспоминания; этносы; немцы; спецпереселенцы.

Список литературы

Анес Г. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы / Г.Анес. – Алматы: Арыс, 1998. – 414 с.

Атантаева Б.Ж., Камалджанова Т.А. Депортационная повседневность: источники и материалы (на примере Восточного Казахстана)//

Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2020. – № 4 (133). – С. 42-62.

Атантаева Б.Ж., Камалджанова Т. А Влияние миграции на формирование этнических диаспор Восточного Казахстана в 1937-2005 гг.: (социально-демографический и культурный аспект).; М-во обр. и науки РК ; Гос. ун-т им. Шакарима г. Семей – Семей, 2014 . – 255 с.

Блинова А. Н., Смирнова Т. Б., Шлегель Е. А. Постсоветская идентичность немцев России, Казахстана и Украины: этнонимы, язык, символы. Этнография. – 2021. – 4 (14): – С. 249–271. doi 10.31250/2618-8600-2021-4(14)-249-271

Бургарт Л.А. Немцы в Восточном Казахстане в 1941-1956 гг.: депортация и положение в условиях режима спецпоселения. - Усть-Каменогорск, 1997. – 251 с.

Бургарт Л.А. Особенности демографического поведения немцев Восточного Казахстана в условиях режима спецпоселения (1941-1955) // Материалы международной научной конференции: «История немцев Центральной Азии». – Алматы, 1998. – С.129-138.

Жанбосинова А.С. Прощу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи: эго-документы в истории политического террора в Казахстане / А.С. Жанбосинова. – Семей: «Интеллект», 2020. – 580 с.

Живая память. Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление / Под ред. Ж.Б. Абылхожина, М.Л. Акулова, А.В. Цай. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2019. – 272 с.

Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. Сборник документов. Т. 3. - Алматы: ЛЕМ, 2019. – 708 с. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://archive.president.kz/ru/publications/sborniki/> (дата обращения: 22.02.2023).

Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски / М.К. Козыбаев. – Алматы: Наука, 2000. – 422 с.

Козыбаев М., Едыгенов Н. Труд во имя победы / М. Козыбаев, Н. Едыгенов. – Алматы: Наука, 1995. – 175 с.

Кылышбекова М.Ч. История депортированных народов Казахстана (1937-1956гг.). – Алматы, 2008. – 188 с.

Lonsinger A. Sachliche Volkskunde der Wolgadeutschen. Verlag Bernhardt Albert Greiner, 1. Auflage 2004. – 239 p.

Мамырбеков А.М. Шығыс Қазақстандағы неміс және поляк диаспораларының тарихы (XX ғ.) – Семей, 2012. – 141 б.

Обращение Главы государства Касым-Жомарта Токаева по случаю Дня памяти жертв политических репрессий и голода 31 мая 2021 года

Pinkus B. Fleischhauer I. Die Deutschen in der Sowjetunion: Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jahrhundert. Bearb. u. hrsg. von Karl-Heinz Ruffmann. – 1. Aufl. (Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 1987, 599 p).

Сактаганова З.Г. Фрагменты воспоминаний депортированных женщин: адаптация и жизнь в Казахстане. «Мир Большого Алтая». – 2019. -№ 2. – С. 232-247

Stumpp K. Die Rußlanddeutschen. Zweihundert Jahre unterwegs. Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Rußland. Nachdruck 1993. – 147 s.

Этносы Казахстана: Историко-демографический справочник // А.Н. Алексеенко, Н.В. Алексеенко, М.К. Козыбаев. Ю.И. Романов. – Астана: Елорда, 2001. – 168 с.

Information about the authors:

Atantayeva Bakyt Zhumagazyevna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Karibayeva Aizhan Sultankyzy – PhD student, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Karibayev Maksat Serikovich – PhD(History), Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Атантаева Бақыт Жұмағазықызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

Карибаева Айжан Сұлтанқызы – докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

Карибаев Максат Серикович – PhD (Тарих), Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

Merchantry as a social institution of Kazakh society: Russian and Kazakhstani historiography

Gulzhan K. Yermenbayeva^{1*}, Lepuda K. Mukatayeva², Zhanna S. Mazhitova³, Zhazira O. Khassenova⁴

^{1,4}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²M.S. Narikbayev KAZGUU University, Astana, Kazakhstan

³Astana Medical University, Astana, Kazakhstan

E-mail address: Corresponding author gulshan23@bk.ru^{1*},
_mukatayeva@kazguu.kz, mazhitova_69@mail.ru, khasenovaz@mail.ru

¹ <https://orcid.org/0009-0002-1462-073X>

² <https://orcid.org/0000-0002-2249-0819>

³ <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>

⁴ <https://orcid.org/0000-0001-8334-5036>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-23-38>

Abstract. *This article provides a historiographical review of scientific works devoted to the history of the merchants of Kazakhstan, their role in the socio-economic and cultural development of the country in the second half of the XIX – early XX century. Scientific interest in the figure of a merchant-entrepreneur, a bay, the creator of a trading network, industrial enterprises, a philanthropist and a benefactor is justified, as it makes it possible to more clearly represent his social function, and through this to outline the corresponding qualities of merchants. Up until the late 1980s. in the Russian historical science, merchants were given obviously insufficient attention, the history of merchants was ignored as an object and subject of research.*

Merchants in Kazakhstan in different historical periods played an important role in the economy and culture of the region. Studying the history of merchants can reveal many aspects of the life of this class group, as well as its interaction with other social groups.

Historiographical analysis of the history of the merchants of Kazakhstan in the second half of the XIX – early XX centuries. contributes to the objective reflection of studies published in various periods: pre-revolutionary (pre-Soviet), Soviet, post-Soviet (modern) periods of the history of Kazakhstan. The historiographical analysis is relevant from the point of view of modern discussions about the contribution of merchants to the socio-economic development of cities, charity, culture of Kazakhstan. The revival of entrepreneurship, modern socio-economic processes encourage scientists to study this problem in depth.

Keywords: *Historiography; trade; fairs; estate; merchants; bay; entrepreneur; bourgeoisie; charity; patronage.*

Received 13.05.2023. Revised 15.06.2023. Accepted 07.07.2023. Available online 30.09.2023.

For citation:

Yermenbayeva G.K., Mukatayeva L.K., Mazhitova Zh.S., Khassenova Zh.O. Merchantry as a social institution of Kazakh society: Russian and Kazakhstani historiography // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 23-38. DOI:10.32523/2616-7255-2023-144-3-23-38

Для цитирования:

Ерменбаева Г.К., Мукаева Л.К., Мажитова Ж.С., Хасенова Ж.О. Купечество как социальный институт казахского общества: российская и казахстанская историография // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №3. – С. 23-38. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-23-38

Introduction

Merchantry was one of the important elements in the structure of the Kazakh society, without which the development of economic and cultural life was impossible. Despite the small number of members, the merchants were the most influential strata of the Kazakh society. The history of the merchant class, as the main business class, as a subject of research has not always attracted the close attention of scholars. The question of the nature of capitalist relations development was addressed mainly within the study of general socio-economic phenomena, the characteristics of individual commercial and industrial enterprises and sectors of the economy. It should be noted that the issue of the bourgeoisie formation, the entrepreneurial and socio-political activities of the merchants on the territory of Kazakhstan was addressed both in pre-revolutionary and modern historiography.

Research interest in the history of merchants, in different aspects of their life and activities, the role of merchants in the socio-cultural dynamics of the urban community is currently quite high, due to changes in the cultural and historical paradigm of social development.

Materials and methods

Historiographical analysis of the role of merchants in the socio-economic development of Kazakhstan allowed to study the accumulated experience in the scientific study of this topic, to determine the degree of study, as well as to identify less researched aspects. Based on the principle of historicism, the evolution of researchers' views was studied in concrete historical conditions, in connection with political, ideological, economic, and social processes.

In order to neutralize bias as much as possible when interpreting and evaluating the activities of merchants in historiographical research, objectivity is necessary. Based on the principles of objectivism and historicism, the authors tried to reveal the facts that influence the position, views, and concept of researchers.

A systematic approach has been widely used, which made it possible to present the object of research as a complex system of

interacting structural elements and at the same time ensure its integrity.

The methods of historiographical analysis are similar to the methods of historical research; therefore, the authors used such research methods as problem-chronological, synchronistic, comparative-historical, historical-genetic and typological.

Based on the problem-chronological and typological methods, it was possible to consider the patterns and regional features of the study of the history of merchants in Russian historiography and to identify the synchronicity of the studied phenomena with the global one.

The principle of interdisciplinarity as a synthesizing approach in the process of studying the issues of the merchant class is well represented in the new direction of historical research as historical professionalism. This direction allowed us to consider the problems of social mobility of the studied class, its corporate structure, administrative and political activity, economic activity and other aspects.

Results and discussions

The history of studying the diverse activities of the merchants of Kazakhstan in the second half of the 19th – early 20th centuries can be divided into three chronological periods in accordance with the periodization of the history of Kazakhstan: pre-revolutionary (pre-Soviet), Soviet and modern (post-Soviet). At the same time, it should be noted that the main body of research both in the pre-revolutionary and Soviet periods was carried out within the framework of economic history and was devoted to merchant capital, its role in the transition period.

The study of the role of merchants in the socio-economic and cultural development of Kazakhstan was started in the pre-revolutionary period. The historical literature of that period is dominated mainly by information about the activities of Russian entrepreneurs in Kazakhstan. At various times, Russian researchers and travelers, members of economic-statistical and other expeditions who studied geography, history, economy, mineral resources of the region visited Kazakhstan. Among them were G.N.

Potantin, N.M. Yadrintsev, A.K. Gaines, P.P. Rumyantsev, A.N. Sedelnikov, F. Shcherbina and others.

G.N. Potantin, studying trade in the Steppe Region and in Siberia, gave quite detailed characteristics to the merchants of Semipalatinsk and other cities of the Semipalatinsk region (Potantin, 1867, 1884). A great contribution to the study of the merchants of Siberia and the Irtysh region was made by the publicist N.M. Yadrintsev. He wrote about unequal trade in the Kazakh steppe: «Only rare merchants penetrated into Siberia, but when they came here, they became the only monopolists, in the absence of people and competition, the goods brought by the monopolist were sold at an unusually high price, and the buyer was at his full disposal» (Yadrintsev, 1892: 353). M. Krasovsky pointed out about the involvement of Kazakhs in the trading business: «the number of people who devoted their time and capital to the production of trade operations increased, even merchants appeared among the Kyrgyz...» (Krasovsky, 1868: 293). These works of pre-revolutionary researchers are of great source value for the study of fair trade. The rich factual material contained in the works of pre-revolutionary researchers of Pre-Irtysh Kazakhstan should be acknowledged and represents a valuable source when studying the history of the market and entrepreneurship in Kazakhstan, the composition of entrepreneurs, the specifics of initial capital accumulation, and the role of Russian capital in the economy of Kazakhstan.

The issues of trade relations between the Kazakh and Russian peoples were reflected in the works of pre-revolutionary researchers P.N. Nebolsin and A.N. Teterevnikov (Nebolsin, 1855; Teterevnikov, 1867). Their works contain significant factual material about the trade of Kazakhs in the first half of the 19th century. It should be noted that during this period, non-equivalent exchange between Russian and local merchants flourished. Merchants «exchanged their rubbish and low-value manufactured goods for cattle very profitably... But between the villages of different parts of the steppe, states A.N. Teterevnikov, there was a mutual exchange of works: between farmers and nomads» (Teterevnikov, 1867: 2-3).

Changes in the economic, political, and cultural life of the Kazakh people, as well as many problems of its history, were reflected in the works of the leading enlighteners of the Kazakh public thought of the 19th century. Kazakh scholar orientalist, ethnographer, geographer, folklorist, traveler Ch.Ch. Valikhanov noted: «All the so-called Central Asian trade of Russia is no more, no less than our trade: Bukhara, Kokand and other Central Asian countries account for a very small proportion in the total trade balance» (Valikhanov(a), 1985: 81). Ch. Valikhanov's articles *On trade in Kuldzha and Chuguchak*, *On the course of trade in Kuldzha* are devoted to trade between Russia and China in the first half of the 19th century, they contain interesting information about trade in the Kazakh steppe and the Kazakhs' import trade (Valikhanov(b), 1985: 416).

In general, the works of researchers of the 19th century, based on personal observation, analysis of archival documents and official statistics, are characterized by the accumulation and comprehension of a large layer of historical material. The merchants were perceived by the authors as a special social group that possessed a set of certain socio-cultural characteristics within a provincial society.

Despite the fact that the history of the merchant class was not among the topical topics of Soviet historiography, the theme of the merchant class was considered mainly in the context of socio-economic history. Some factual material on the history of the merchant class can be found in the works of E.B. Bekmakhanov, T.Zh. Shoinbayev, S.A. Sundetov, N.G. Apollova (Bekmakhanov, 1957; Shoinbayev, 1982; Sundetov, 1970; Apollova, 1948). The authors of this period mainly considered the issues of establishing trade relations between Kazakhstan and Russia, China, and Central Asia in the context of the study of the main processes of Kazakhstan's inclusion in the socio-cultural space of Russia.

In the Soviet domestic historiography, the research of E.B. Bekmakhanov made a great contribution to the study of the socio-economic, political history of the Kazakh society of the XVIII – early XX century. Recognizing the colonial nature of trade relations, the author notes that due to the growth of trade

between Russia and Kazakhstan and the gradual introduction of commodity-money relations into the economy of the latter, domestic trade and usury operations began to develop. Bekmakhanov E.B. notes about the strengthening of the role of baism in the economic life of Kazakhstan: «Among the Kazakhs there are many buys leading large trade and usury operations» (Bekmakhanov, 1957: 44).

The destruction of a closed subsistence economy, the development of commodity-money relations, the growth of usury has become the object of research by the Russian historian T.Zh. Shoinbayev. The author provides statistical data on the turnover of trade between Russia and Kazakhstan and Central Asia in the XIX century, pays special attention to the development of fair trade, the role of barter yards in the regions bordering Russia and other issues. Based on the materials of the statistical survey of Kazakh farms in Pavlodar region, T.J. Shoinbayev gives a description of traveling agents: «Saudagers – traders, alypsatars – resellers buy or take goods on credit in the city, carry them across the steppe, selling for money, exchanging for raw materials, buying and collecting raw materials in the steppe for money. Among the Kyrgyz there are traders who conduct independent business, who attend large fairs in Koyandy, in Semipalatinsk district». The researcher concludes that all the activities of these merchants were aimed at enslaving and fleecing the population of the steppe (Shoinbayev, 1982: 89).

In the XIX century, one of the most common occupations among the Kazakh population was the export trade, which contributed to the formation of trade, industry and economic development of certain regions of Kazakhstan. The history of the import trade in the context of the genesis of market relations and the origin of the Kazakh it was touched upon in S.A. Sundetov's scientific research (Sundetov, 1970).

In the research of N.G. Apollova, when analyzing Kazakh-Russian economic and political relations in the XVIII–XIX centuries, much attention is paid to the problems of trade development. In the monograph «Economic and political relations of Kazakhstan with

Russia in the XVIII – early XIX century» an entire chapter is devoted to the development of trade relations between Kazakhstan and Russia in the second half of the XVIII – early XIX century. The author confirms the participation of Kazakh bays in commodity-money transactions in the early XIX century as independent traders: «Buying goods from Russian merchants, they exchanged them with great profit for cattle in their villages» (Apollova, 1960: 261).

According to N.G. Apollova, the entire Kazakh steppe in one way or another represented a wide field of trade activity of Russian, Central Asian merchants, Siberian Tatars, Bukharans, as well as their hired clerks and workers (Apollova, 1976).

The socio-economic shifts that took place in Kazakhstan after its entry into Russia and demographic processes were studied by N.V. Alekseyenko (Alekseyenko, 1981). The author, based on archival materials and published statistical data, shows the dynamics of the number and territorial distribution of the population, as well as their occupation. Considering the dynamics of the urban population, N.V. Alekseyenko draws attention to a number of government acts aimed at attracting the commercial and industrial population to Kazakhstan cities: «Merchants and burghers assigned to the cities of Temir, Turgay, Irgiz, Aktobe, were exempt from paying for land for outbuildings and duty-free trade for 15 years» (Alekseyenko, 1981: 73).

In the Kazakh historiography in the 50-60s of the twentieth century, the urban studies direction began to develop intensively. Zh.K. Kassymbayev made a significant contribution to the development of this very complex direction. In 1990, the monograph *Cities of East Kazakhstan in 1861–1917 (Socio-Economic Aspect)* was published, in which primary attention is paid to the intermediary functions of cities in the development of trade relations in the region. The author notes that the main factor in the growth of the economic importance of cities was the development of trade, the role of which was an order of magnitude higher than the industrial production available in urban settlements. The revival of economic life in the cities of East Kazakhstan had, according to Zh.K. Kassymbayev, its

influence on the change in the composition of the urban population, in particular, contributed to an increase in the stratum of merchants and philistines (Kassymbayev, 1990: 112). In another monograph authored by Zh.K. Kassymbayev, N. Agubayev *The history of Akmola (XIX – Early XX Century): Research, Sources, Comments*, the phenomenon of socio-economic growth of Akmolinsk due to the merchant class is studied, and also shows the process of development of the city and improvement of the standard of living of the population (Kassymbayev, 1998).

Under the influence of the penetration of capitalist relations into the Kazakh steppe in the second half of the 19th – early 20th centuries, the national bourgeoisie began to take shape, reflecting the specifics and originality of this process. The main backbone of the Kazakh national bourgeoisie was the Bay class. In assessing the phenomenon of the Bay class as a social group, researchers differ in their views. Some researchers (Zimanov, 1958; Tolybekov, 1971) were of the opinion that the appearance of the Bay class was not related to capitalist relations. Others (Vyatkin, 1974; Shakhmatov, 1951) believed that the Bay class was a new social stratum that arose only in the middle of the 19th century on the basis of commodity-money relations (Shakhmatov, 1951; Vyatkin, 1974). E. Bekmakhanov considered the main disadvantage of the points of view expressed to be the assessment of the Bay economy as a frozen phenomenon, whereas it should be viewed through the prism of evolutionary development. In his opinion, the Bay class, in contrast to the rest of the feudal lords, was represented by the nascent national bourgeoisie (Bekmakhanov, 1961).

In Soviet historiography, along with the analysis of the genesis of capitalist relations, an attempt was made to determine the role of merchant capital in the process of Russia's penetration into Asia, in consolidating Asian territories as a sphere of influence, and then a territorial component The Russian Empire. These issues were reflected in the works of N.A. Khalfin and G.A. Mikhaleva (Khalfin, 1960; Mikhaleva, 1982).

The monograph by M.K. Rozhkova contains information about the problems faced by merchants traveling with caravans to

Central Asia. The work contains information about the cost of transported goods, the number of draft cattle, the number of people accompanying the caravans and the owners of the cargo (Rozhkova, 1963).

Thus, Soviet historiography, like the historiography of the previous era, turned to the history of merchants exclusively in connection with the analysis of general economic and political issues. The key problem of the Soviet period of merchant historiography was its role in the genesis of the bourgeois economy.

The scientific works of the pre-revolutionary and Soviet periods on the history of merchants laid the foundation for the discourse in the post-Soviet period. Since the 1990s, the history of merchants has received an urgent sound in connection with the formation and strengthening of the market economy and has become the object of interdisciplinary research.

In 2013, well-known Siberian historians prepared a collective work *Encyclopedic Dictionary on the history of Merchants and Commerce of Siberia* in 2 volumes. This was an expanded and revised edition of *A Short Encyclopedia on the History of Merchants and Commerce of Siberia* published in the 1990s. The dictionary contains more than 10 thousand biographical articles about people who were ever part of the Siberian merchant class, including merchants of the north-eastern region of Kazakhstan (Encyclopedic Dictionary, 2012; Encyclopedic Dictionary, 2013).

Russian historians, having defined the merchant class as a special social group of the pre-revolutionary period, publish as reference materials, articles, monographs, dissertation research data on the life and activities, on the commercial, industrial, cultural and patronage activities of individual entrepreneurs and merchant dynasties. It is possible to note such authors as A.V. Bykov, E.V. Komleva, K.A. Abdrakhmanov, O.A. Zadorozhnaya, M.Y. Gaiduk and E.V. Sitnikova (Bykov, 2005; Abdrakhmanov, 2019; Komleva, 2020; Gaiduk, 2020; Zadorozhnaya, 2021).

A number of interesting works on the formation of the large bourgeoisie in Siberia, the composition and number of Siberian merchants, the socio-psychological appearance of the bourgeoisie were written by V.P. Boyko.

The author analyzes the factors undermining the socio-economic stability of the merchant class, the continuity of merchant dynasties (Boyko, 1996; Boyko, 2008).

Researchers from Barnaul and Omsk have made a significant contribution to the development of the problem at the present stage of historiography. Thus, the monograph of Barnaul researcher T.K. Shcheglova deals with the problem of the formation and development of the fair network of the second half of the 19th century on the territory of modern Western Siberia, Southern Trans-Urals, northern and north-eastern Kazakhstan. A significant place in the monograph is given to the influence of fair trade on the economic development of the county towns of the Steppe Region during the period of capitalism (Shcheglova, 2002).

Various aspects of the economic and cultural interaction of Orenburg merchants with Kazakh and Central Asian merchants at the end of the 18th – first half of the 19th centuries became the object of S.V. Lyubichankovsky's research (Lyubichankovsky, 2018).

It must be admitted that the bulk of the merchants of Kazakhstan were immigrants from Russia and Central Asia, i.e., Russians, Tatars and Sarts. The ethnic proximity of the Tatar and Kazakh peoples, as well as the internal economic policy of the Russian state, contributed to the large-scale penetration of Tatar entrepreneurship into the Kazakh steppe. The largest cities in the Kazakh steppe with the highest concentration of the Tatar population were Petropavlovsk, Semipalatinsk and Kostanai. Various forms and directions of trade activity of Tatar merchants on the territory of Kazakhstan have been studied by Kazan researchers Z.A. Makhmutov, E.M. Gibadullina, F.G. Kalimullina, F.G. Minikhanov, A.B. Nasibullina (Makhmutov, 2011; Makhmutov, 2015; Makhmutov, 2017; Makhmutov, 2019; Gibadullina, 2013; Kalimullina et al, 2016). Researcher P. Shabley writes about the Tatar merchants of Kostanai. Based on the principle of network analysis, he studies the history of the Muslim Yaushev family, who played an important role in the socio-economic, socio-political and religious life of the Muslims of the Russian Empire (Shabley, 2017).

Dynasties of Tatar merchants were formed in the Semipalatinsk region. Among them, the Salikhovs, Iskakovs, Rafikovs, Usmanovs, Gabitovs and Ishterekovs were the most commercially active merchants. The history of the Tatar community of the city of Semipalatinsk, the role of Tatar merchants in the construction of Tatar mosques, educational institutions, the development of Muslim charity drew the attention of domestic researchers P. Shabley, B.Zh. Atantayeva, R.D. Akhmetova (Shabley, 2012; Shabley, 2020; Atantayeva, Akhmetova, 2018).

Tatar merchants, along with being influential trade figures, held important positions in local administrative structures, were key religious authorities in their communities, and were intermediaries between the state and individual social groups.

In 2022, the book by Hisamutdinova-Gatiyatulina A.I. *Significant People of the Tatar Diaspora Who Stood At The Origins Of Culture, Economy, Social Life Of The City Of Verny (Biography, Events, Results)* was published. The author writes about representatives of several generations of his kind who have made a great contribution to the development of education, culture, and economy of the city of Verny. At the same time, the book reflects the activities of the Tatar merchant of the 2nd guild, the trade deputy of the City Duma of Verny Abdul Gani Guzairov (Khisamutdinova-Gatiyatulina, 2022).

The research works of the pre-revolutionary and Soviet periods on the history of merchants laid the foundation for the discourse in the post-Soviet period. A feature of modern Kazakh historiography is a regional approach to the study of the history of the formation and development of the merchant class within the framework of local history and dissertation research. As part of the dissertation research, articles devoted to the patronage and charitable activities of individual representatives of the merchant class have been published. They reflect many interesting problems concerning certain regions of Kazakhstan.

Kazakh researchers G.A. Alpyspaeva and A. Kereybayeva address the issues of the formation of the merchants of the Steppe region in the second half of the 19th – early 20th

centuries both in regional and county cities, the dynamics of the number of merchants by guilds (Alpyspaeva, 2008; Alpyspaeva, Saiakhimova, 2018; Kereybayeva, Shcheglova, Turganbaeva, 2018; Kereybayeva et al, 2019; Kereybayeva, 2019). G. Alpyspaeva has been studying the problems of socio-cultural development of the city of Akmolinsk for more than twenty years. The researcher shows the role of trade and its influence on the socio-cultural dynamics of the city at all stages of its development. Relying on written, cartographic, statistical sources, reference publications extracted from the funds of Kazakh and Russian archives, periodical press materials, as well as field research materials on the example of the socio-economic development of Akmolinsk in the late 19th – early 20th centuries, the scholar shows how the development and expansion of various forms of trade contributed to population growth, changes in its national, social structure, as well as the impact of trade on the development of various spheres of urban life, i.e., urban planning, landscaping, healthcare. According to the researcher, the trade and economic development of the Asian outskirts of the Russian Empire took place through Akmola fairs and the tasks of promoting the goods of Asian regions to the All-Russian market were solved (Alpyspaeva et al, 2016).

A.Zh. Gabdulina describes the history of merchants and entrepreneurship in the eastern region of the country in her publications (Gabdulina, 2019; Gabdulina, 2020). The quantitative and qualitative composition of the merchants of Kazakhstan is presented in the study of G.M. Akhmetova (Akhmetova, 2016).

The leading researcher of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies E. Baydarov writes about the mission of Kazakh merchants in the foreign trade of Russia with China, who often performed an intermediary role, about the role of Semipalatinsk as the main trade and customs point in the trade of Kazakh lands with China. The researcher believes that the development of Kazakh-Chinese trade was favoured: firstly, the knowledge of Chinese and Mongolian languages by border Kazakhs. Secondly, excellent orientation in the area. And, thirdly, Kazakh traders, as a rule, had

at their disposal a lot of pack animals, which played an important role in the caravan trade (Baydarov(a), 2021: URL; Baydarov(b), 2021: URL).

Various aspects of the history of commercial entrepreneurship have become the subject of research dissertations. Thus, S.N. Mamytova examines the peculiarities of entrepreneurial practice in the Irtysh region, analyzes the process of formation of the national bourgeoisie in this region, draws attention to the large merchants who dominated the domestic market (Mamytova, 2004).

The participation of Akmola merchants in the public life of the city, their social activity, charitable and philanthropic activities became the object of research of a young researcher E.N. Myrzykhanov, who came to the conclusion that charity and philanthropic activity of a merchant is a form of public association, voluntarily united people to help the poor and low-income segments of the population (Myrzykhanov, 2018).

Another topic in modern research is merchant class and its role in urban architecture. Researchers of this direction believe that the merchants, as one of their wealthy estates, played an important role in the construction and improvement of cities. The peculiarity of the everyday life of merchants was that the development of merchant architecture can be traced in its history (Chekaev et al, 2004; Chekaeva, Revtova, 2018).

The theme of the formation of trade, economic, social and cultural activities of the merchant class has been reflected in local history publications. Works of local historian, journalist, writer, member of the Union of Journalists of the USSR V.N. Kashlyak *Semipalatinsk merchants and industrialists – late 18th – 19th centuries, Temples of Semipalatinsk: past and present, Semipalatinsk. Three centuries of history, Semipalatinsk: named after them, Semipalatinsk merchants. Pleshcheyevs, Who occupied the ancestral home of merchant Medvedev for a century?* are the most interesting. In 2018, V.N. Kashlyak's book *People, Events, Facts in Documents* was published, which was the result of many years of research work of a local historian (Kashlyak, 2004; Kashlyak, 2006; Kashlyak, 2010; Kashlyak, 2013).

Local historian M.I. Situda collected material about more than 70 merchants who lived and traded in Semipalatinsk. The work *Merchant Heritage of Semipalatinsk* presents modern and ancient photographs of merchant buildings that have become historical monuments of the city (Situda, 2018: URL). The Pleshcheyevs, the Musins, the Rafikovs, the Moskvins, the Zenkovs and many others – these surnames are associated not only with the development of the economy of Semipalatinsk and the province, but also culture, education, and enlightenment of the region. In addition to local merchants, merchants from different regions of Siberia and even from central Russia placed their enterprises in Semipalatinsk.

Famous local historian, honorary citizen of the Karkaralinsky district Yuri Popov in several issues of the newspaper *Industrial Karaganda* published articles with rare photos and archival materials about the famous buy entrepreneur X.Akayev. The author has been collecting material for a long time, talking with the descendants of the Akayev dynasty, systematized the memories of local residents of eyewitnesses of those years (Popov, 2007).

Conclusions

Thus, it can be stated that the merchants of Kazakhstan have not yet become the object of independent monographic research, and published works show only part of their appearance and activities. At the same time,

the study of the historical experience of entrepreneurship has not only educational, but also practical significance.

The study of the merchant history opens up new prospects for research in the field of national identity, cultural history and everyday life, to study the mechanisms of preserving historical memory. Merchants created the foundations for stable and sustainable development of the region, contributed to the increment of not only the economic potential, but also the cultural level of its development. Merchants not only contributed to trade and economic development, but, increasing their wealth and developing the economy, many of them engaged in book publishing and educational activities, built schools, libraries, hospitals, houses of mercy. The merchant class was active in the public sphere, i.e., participated in the work of local self-government bodies – zemstvo and municipal institutions, in the activities of political parties.

Acknowledgments

The article was prepared as part of the implementation of a research project under a grant from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic: «The role of merchants in the transformation of the socio-cultural space of Kazakhstan in the second half of the 19th – early 20th centuries» No. AP14871281.

References

- Abdrakhmanov K.A. Trudovaia povsednevnost kupechestva Orenburgskoi gubernii v poreformennyi period (1865-1914) [The daily working life of the merchants of the Orenburg province in the post-reform period (1865-1914)] (Orenburg, 2019, 34 p.). [in Russian].
- Alekseenko N.V. Naselenie dorevolucionnogo Kazakhstana (chislennost', razmeshchenie, sostav, 1870-1914 gg.) [Population of pre-revolutionary Kazakhstan (number, location, composition, 1870-1914)] (Alma-Ata, 1981, 112 p.). [in Russian].
- Alpyspaeva G.A. Astana v novoe i noveishee vremia [Astana in modern and contemporary times] (Astana, 2008, 276 p.). [in Russian].
- Alpyspaeva G.A., Saiakhimova Sh.N. Rol kupechestva v razvitii provintsialnogo goroda Akmolinska (vtoraia polovina XIX – nachalo XX vv.) [The role of the merchants in the development of the provincial city of Akmolinsk (second half of the XIX – early XX centuries)], Bylye gody [past years], 48(2), 688-698 (2018). [in Russian].
- Alpyspaeva G.A., Saiakhimova Sh.N., Krasnova M.N. Torgovlia kak faktor sotsiokulturnogo razvitiia goroda (na materialakh goroda Akmolinska XIX – nach. XX vekov) [Trade as a factor in the socio-cultural development of the city (based on the materials of the city of Akmolinsk in the XIX – early XX centuries)], Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiia [Bulletin of Karaganda University. History series. Philosophy], 4(84), 22-32 (2016). [in Russian].

Akhmetova G.M. Sostav, status i osnovnye vidy deiatelnosti kupechestva Kazakhstana [Composition, status and main activities of the merchants of Kazakhstan], Vestnik KazNPU imeni Abai. Seriya «Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki» [Bulletin of KazNPU named after Abai. Series "Historical and socio-political sciences"], 3(50), 7-14 (2016). [in Russian].

Apollova N.G. Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii v 30-h godah XVIII veka [Accession of Kazakhstan to Russia in the 30s of the XVIII century] (Alma-Ata, 1948, 255 p.). [in Russian].

Apollova N.G. Ekonomicheskie i politicheskie svyazi Kazakhstana s Rossiej v XVIII – nachale XIX v. [Economic and political relations of Kazakhstan with Russia in the XVIII – early XIX century] (Moscow, 1960, 371 p.). [in Russian].

Apollova N.G. Hozyaistvennoe osvoenie Priirtysh'ya v konce XVI – pervoj polovine XIX veka [Economic development of the Irtysh region at the end of the XVI – the first half of the XIX century] (Moscow, 1976, 371 p.). [in Russian].

Atantaeva B.Zh., Akhmetova R.D. Tatory Semipalatinskogo Priirtyshia v istoricheskom i kulturnom aspekte (XIX – nach. XX vv.) [Tatars of the Semipalatinsk Irtysh region in the historical and cultural aspect (XIX – early XX centuries)], Mir Bolshogo Altaia [World of Great Altay], 4(4), 511-535 (2018). [in Russian].

Baidarov E. (a) Kazakhstan i Kitai v potoke istorii [Kazakhstan and China in the flow of history] (2021). [in Russian].

Baidarov E. (b) Iz istorii torgovykh otnoshenii mezhdru Kazakhstanom i Kitaem [From the history of trade relations between Kazakhstan and China] (2021). [in Russian].

Bekmakhanov E.B. Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii [Accession of Kazakhstan to Russia] (Moscow, 1957, 324 p.). [in Russian].

Bekmakhanov E. Baiskoe khoziaistvo v Kazakhstane i ego osobennosti vo vtoroi polovine XIX – nachale XX v. [Bay economy in Kazakhstan and its features in the second half of the XIX – early XX centuries] (Moscow, 1961. pp. 338-347). [in Russian].

Boyko V.P. Tomskoe kupechestvo v kontse XVIII – XIX vv. Iz istorii formirovaniia sibirskoi burzhuzii [Tomsk merchants at the end of the XVIII – XIX centuries. From the history of the formation of the Siberian bourgeoisie] (Tomsk, 1996, 320 p.). [in Russian].

Boyko V.P. Sibirskoe kupechestvo i formirovanie arkhitekturnogo oblika goroda Tomska v XIX – nachale XX v. [Siberian merchants and the formation of the architectural appearance of the city of Tomsk in the XIX – early XX centuries] (Tomsk, 2008, 179 p.). [in Russian].

Bykov A.V. Obraz zhizni Sibirskogo kupechestva (vtoraia polovina XIX – nachalo XX vv.) [Lifestyle of the Siberian merchants (second half of the XIX – early XX centuries)] (Novosibirsk, 2005, 112 p.). [in Russian].

Chekaev F.M., Chekaeva R.U., Revtova V.V. Arkhitektura kamennykh zdaniy Astany (Akmolinska) kontsa XIX – nachala XX vekov [Architecture of stone buildings in Astana (Akmolinsk) of the late XIX – early XX centuries], Fundamentalnye issledovaniia [Fundamental research], 12 (part 6), 1191-1196 (2014). [in Russian].

Chekaeva R.U., Revtova V.V. Vliianie kupechestva na razvitie arkhitektury torgovykh zdaniy goroda Kostanai [The influence of merchants on the development of the architecture of commercial buildings in the city of Kostanay] (Kishinev, 2018. – 63-71 p.). [in Russian].

Entsiklopedicheskii slovar po istorii kupechestva i kommertsii Sibiri [Encyclopedic Dictionary on the History of the Merchants and Commerce of Siberia] (Novosibirsk, 2012, 450 p.). [in Russian].

Entsiklopedicheskii slovar po istorii kupechestva i kommertsii Sibiri [Encyclopedic Dictionary on the History of the Merchants and Commerce of Siberia] (Novosibirsk, 2013, 464 p.). [in Russian].

Gabdulina A.Zh. Istoriia razvitiia kupechestva i promyshlennosti v Kazakhstane vo vtoroi polovine XIX – nachala XX vv., na primere dinastii Pleshcheevykh: Prokopii i Semen Pleshcheev [The history of the development of merchants and industry in Kazakhstan in the second half of the XIX – early XX centuries, on the example of the Pleshcheev dynasty: Prokopy and Semyon Pleshcheev], Vestnik KazNPU imeni Abai. Seriya «Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki» [Bulletin of KazNPU named after Abai. Series "Historical and socio-political sciences"], 2(61), 14-21 (2019). [in Russian].

Gabdulina A.Zh. Istoriia razvitiia kupecheskoi torgovli, sudokhodstva i promyshlennosti vo vtoroi polovine XIX – nachala XX vv. v Kazakhstane [History of the development of merchant trade, shipping and industry in the second half of the XIX – early XX centuries in Kazakhstan], Vestnik KazNPU imeni Abai. Seriya «Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki» [Bulletin of KazNPU named after Abai. Series "Historical and socio-political sciences"], 3(66), 52-58(2020). [in Russian].

Gaiduk M.Iu., Sitnikova E.V. Rol kupechestva v formirovanii zastroiki gorodov Zapadnoi Sibiri v XIX – nachale XX vv. (na primere Tiiumeni i Tobolska) [The role of the merchant class in shaping the development of cities in Western Siberia in the XIX – early XX centuries (on the example of Tyumen and Tobolsk)], Vestnik TGASU [Bulletin of TSASU], 2, 72-89 (2020). [in Russian].

Galiev V.V. Kazakhstan v sisteme rossiisko-kitaiiskikh torгово-ekonomicheskikh otnoshenii v Sintsiane (konets XIX – nachalo XX vv.) [Kazakhstan in the system of Russian-Chinese trade and economic relations in Xinjiang (late XIX – early XX centuries)] (Almaty, 2003, 188 p.). [in Russian].

Gibadullina E.M. Tatarskie torgovtsy v Semipalatinskoi oblasti Kazakhstana vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vv. [Tatar merchants in the Semipalatinsk region of Kazakhstan in the second half of the XIX – early XX centuries], Baltiiskii gumanitarnyi zhurnal [Baltic Humanitarian Journal], 4, 70-72 (2013). [in Russian].

Halfin N. A. Politika Rossii v Srednej Azii (1857-1868) [Russian Policy in Central Asia (1857-1868)] (Moscow, 1960, 271 p.). [in Russian].

Kalimullina F.G., Minikhanov F.G., Nasibullina A.B. Sotsialno-ekonomicheskaya, obshchestvenno-kulturnaya zhizn tatar Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti: istoriya i sovremennost [Socio-economic, socio-cultural life of the Tatars of the East Kazakhstan region: history and modernity], Vestnik KazGUKI [Bulletin of KazGUKI], 4, 3-39 (2016). [in Russian].

Kashliak V.N. Semipalatinsk. Tri veka istorii [Semipalatinsk. Three centuries of history] (Novosibirsk, 2002, 371 p.). [in Russian].

Kashliak V.N. Khramy Semipalatinska: proshloe i nastoiashchee [Temples of Semipalatinsk: past and present] (Semipalatinsk, 2004, 610 p.). [in Russian].

Kashliak V.N. Semipalatinsk: ikh imenami nazvany... [Semipalatinsk: named after them...] (Semipalatinsk, 2006, 355 p.). [in Russian].

Kashliak V.N. Semipalatinskii kuptsy i promyshlenniki – konets XVIII – XIX vv. [Semipalatinsk merchants and industrialists – the end of the XVIII – XIX centuries] (Semei, 2010, 346-359 p.). [in Russian].

Kashliak V.N. Semipalatinskoe kupechestvo: Pleshcheevy [Semipalatinsk merchants: Pleshcheevs] (Semei, 2013, 288 p.). [in Russian].

Kasymbayev Zh.K. Goroda Vostochnogo Kazakhstana v 1861-1917 gg. [Cities of East Kazakhstan in 1861-1917] (Alma-Ata, 1990, 184 p.). [in Russian].

Kasymbayev Zh.K., Agubayev N.Zh. Istoriya Akmoly: (XIX – nachalo XX veka) [History of Akmola: (XIX – early XX century)] (Almaty, 1998, 176 p.). [in Russian].

Kereibayeva A.S. Istochniki formirovaniya kuptsov Stepnogo kraia vtoroi poloviny XIX – nachala XX veka [Sources of formation of merchants of the Steppe region in the second half of the XIX – early XX century], Vestnik Surgutskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [Bulletin of Surgut State Pedagogical University], 3(60), 51-60(2019). [in Russian].

Kereibayeva A.S., Shcheglova T.K., Turganbaeva B.Sh. Natsionalno-konfessionalnyi sostav kupechestva Semipalatinskoi oblasti vtoroi poloviny XIX – nachala XX veka [The national-confessional composition of the merchants of the Semipalatinsk region in the second half of the XIX – early XX century], Pedagogicheskoe obrazovanie na Altae [Pedagogical education in Altai], 2, 116-122 (2018). [in Russian].

Kereibayeva A.S., Mamyrbekov A.M., Levchenko T.P., Ziiadin M.T. Iarmarochnaia torgovlia kupechestva Stepnogo kraia vtoroi poloviny XIX – nachala XX vekov [Fair trade of the merchants of the Steppe region in the second half of the XIX – early XX centuries], Bylye gody [Bylye Gody], 53(3), 1201-1210 (2019). [in Russian].

Khisamutdinov Gatiatulin A.I. Znachimye liudi tatarskoi diaspori stoiavshie u istokov kultury, ekonomiki, sotsialnoi zhizni goroda Vernogo (zhizneopisanie, sobytiia, itogi) [Significant people of the Tatar diaspora who stood at the origins of culture, economy, social life of the city of Verny (biography, events, results)] (Almaty, 2022, 348 p.). [in Russian].

Komleva E.V. Sibirskoe kupechestvo: sotsiokulturnye praktiki v kontekste osvoeniia Severnoi Evrazii (konets XVIII – XIX vek) [Siberian Merchants: Sociocultural Practices in the Context of the Development of Northern Eurasia (late XVIII – XIX centuries)] (Novosibirsk, 2020, 44 p.). [in Russian].

Krasovskii M. Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami generalnogo shtaba. Oblast' sibirskikh kirgizov [Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Region of the Siberian Kirghiz. Oblast sibirskikh kirgizov] (Saint-Petersburg, 1868, 320 p.). [in Russian].

Lyubichankovskiy S.V. Ekonomicheskoe i kulturnoe vzaimodeistvie russkikh i sredneaziatskikh kuptsov v Orenburgskom krae v poreformennyi period [Economic and cultural interaction of Russian and Central Asian merchants in the Orenburg region in the post-reform period], Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk [Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences], 3(2), 284-289 (2018). [in Russian].

Makhmutov Z.A. Tatary Severo-Kazakhstanskoi oblasti: istoriya, kultura, identichnost [Tatars of the North Kazakhstan region: history, culture, identity] (Kazan, 2011, 164 p.). [in Russian].

Makhmutov Z.A. Tatory g. Petropavlovskaya i Severo-Kazakhstanskoi oblasti: istoriya i etnicheskie protsessy [Tatars of the city of Petropavlovsk and the North Kazakhstan region: history and ethnic processes] (Kazan, 2015, 156 p.). [in Russian].

Makhmutov Z.A. Istoriya tatar Astany [History of the Tatars of Astana] (Kazan, 2017, 224 p.). [in Russian].

Makhmutov Z.A. Istoriya tatar Kokshetau i Akmolinskoi oblasti [History of the Tatars of Kokshetau and Akmola region] (Kazan, 2019, 360 p.). [in Russian].

Mamytova S.N. Istoriya razvitiya predprinimatelstva v Priiryshe vo vtoroi polovine XIX – nachale XX v. [The history of the development of entrepreneurship in the Irtysh region in the second half of the XIX – early XX century] (Pavlodar, 2004, 24 p.). [in Russian].

Mihaleva G. A. Torgovyie i posol'skie svyazi Rossii so sredneaziatskimi hanstvami cherez Orenburg (vtoraya polovina XVIII – pervaya polovina XIX v.) [Trade and embassy relations of Russia with the Central Asian khanates through Orenburg (second half of the XVIII – first half of the XIX century)] (Tashkent, 1982, 92 p.). [in Russian].

Myrzhikhanov E.N. Obshchestvennaya, blagotvoritel'naya i metsenatskaya deyatelnost' kuptsa-predprinimателя v kontse XIX v. i v nachale XX v. (na primere Akmolinskoi oblasti) [Social, charitable and philanthropic activities of a merchant-entrepreneur at the end of the XIX century and at the beginning of the XX century (on the example of Akmola region)], Aktualnye problemy sovremennosti: nauka i obshchestvo [Actual problems of modernity: Science and Society], 2(19), 12-18 (2018). [in Russian].

Nebolsin I. Ocherki torgovli Rossii so Srednei Aziei [Essays on Russia's trade with Central Asia] (Saint-Petersburg, 1855, 442 p.). [in Russian].

Popov Yu. Sudba brat'ev Akayevykh [The fate of the Akayev brothers], Industrialnaya Karaganda [Industrial Karaganda], 2007, 8, 15, 22, 23, 29 sentyabrya. [in Russian].

Potinin G.N. Materialy dlya istorii Sibiri [Materials for the history of Siberia] (Moscow, 1867, 324 p.). [in Russian].

Potinin G.N. Semipalatinsk i drugie goroda Semipalatinskoi oblasti [Semipalatinsk and other cities of the Semipalatinsk region] (Saint-Petersburg, 1884, 516 p.). [in Russian].

Rozhkova M. K. Ekonomicheskie svyazi Rossii so Srednei Aziei [Economic relations of Russia with the Middle Asia] (Moscow, 1963, 239 p.). [in Russian].

Shabley P.S. Musul'manskoe obshchestvo Semipalatinska: konfessionalnoe blagoustroistvo i islamskii diskurs pod imperiskim upravleniem (konets XVIII – XIX v.) [The Muslim Community of Semipalatinsk: Confessional Improvement and Islamic Discourse under Imperial Rule (late XVIII – XIX centuries)], Iran-name [Iran-name], 3(23), 112-150 (2012). [in Russian].

Shabley P. Semia Iushevykh i ee okruzhenie: islam i dilemmy vlastnykh otnoshenii v Rossiiskoi Imperii vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vv. [The Iushev family and its entourage: Islam and the dilemmas of power relations in the Russian Empire in the second half of the XIX – early XX centuries], 38, 23-50 (2017). [in Russian].

Shabley P.S. Istoriya tatarskoi obshchiny Semipalatinska [History of the Tatar community of Semipalatinsk], Istoricheskaya etnologiya [Historical Ethnology], 1(5), 75-94 (2020). [in Russian].

Shakhmatov V.F. K voprosu o slozhenii i spetsifike patriarkhalno-feodalnykh otnoshenii v Kazakhstane [On the question of the formation and specifics of patriarchal-feudal relations in Kazakhstan], Vestnik AN KazSSR [Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR], 7, 18-36 (1951). [in Russian].

Shcheglova T.K. Iarmarki Zapadnoi Sibiri i Stepnykh oblastei vo vtoroi polovine XIX veka. Iz istorii rossiisko-aziatskoi torgovli [Fairs of Western Siberia and the Steppe Regions in the second half of the XIX century] (Barnaul, 2002, 236 p.). [in Russian].

Shoinbaev T. Zh. Dobrovolnoe vkhozhdenie kazakhskikh zemel v sostav Rossii [Voluntary entry of Kazakh lands into Russia] (Alma-Ata, 1982, 279 p.). [in Russian].

Situda M.I. Kupecheskoe nasledie Semipalatinska [Merchant heritage of Semipalatinsk], (2021) [in Russian].

Sundetov S.A. O genezise kapitalizma v selskom khoziaistve Kazakhstana (na materialakh Severo-Vostochnykh oblastei) [On the Genesis of Capitalism in the Agriculture of Kazakhstan (Based on the Materials of the North-Eastern Regions)] (Alma-Ata, 1970, 127 p.). [in Russian].

Teterevnikov A.N. Ocherk vnutrennei torgovli Kirgizskoi stepi [Essay on the internal trade of the Kirgiz steppe] (Saint-Petersburg, 1867, 72 p.). [in Russian].

Tolybekov S.E. Kochevoe obshchestvo kazakhov v XVII – nachale XX veka. Politiko-ekonomicheskii analiz [Kazakh nomadic society in the XVII – early XX centuries. Political-economic analysis] (Alma-Ata, 1971, 636 p.). [in Russian].

Valikhanov Ch.(a) Sobranie sochinenii [Collected Works] (Alma-Ata, 1985, 463 p.). [in Russian].

- Valikhanov Ch.(b) Sobranie sochinenii [Collected Works] (Alma-Ata, 1985, 416 p.). [in Russian].
- Vyatkin M. Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie Srednei Azii. Istoriogr. ocherk 1865-1965 gg. [Socio-economic development of Central Asia. Historiographical essay 1865-1965] (Frunze, 1974, 263 p.). [in Russian].
- Yadrintsev N.M. Sibir kak koloniia [Siberia as a colony] (Saint-Petersburg, 1892, 720 p.). [in Russian].
- Zadorozhnaia O.A. Tendentsii formirovaniia elity kupecheskogo sosloviia Tobolskoi gubernii [Trends in the formation of the elite of the merchant class of the Tobolsk province], Vestnik NVGU [Bulletin of the Novgorod University], 3(55), 96-105 (2021). [in Russian].
- Zimanov S.Z. Obshchestvennyi stroi kazakhov pervoi poloviny XIX veka [The social structure of the Kazakhs in the first half of the XIX century] (Alma-Ata, 1958, 293 p.). [in Russian].

**Гульжан К. Ерменбаева¹, Лепуда К.Мукатаева², Жанна С. Мажитова³,
Жазира О. Хасенова⁴**

^{1,4} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

² М.С.Нарықбаев атындағы KAZGUU университеті, Астана, Қазақстан

³ «Астана медицина университеті», Астана, Қазақстан

Көпестер қазақ қоғамының әлеуметтік институты ретінде: ресейлік және қазақстандық тарихнамасы

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан көпестерінің тарихына, олардың XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы елдің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуындағы рөліне арналған ғылыми жұмыстарға тарихнамалық шолу жасалды. Көпес-кәсіпкер, бай, сауда желісін, өнеркәсіптік кәсіпорындарды жасаушы, меценат және қайырымдылық жасаушының фигурасына деген ғылыми қызығушылық негізделген, өйткені бұл оның әлеуметтік функциясын нақты көрсетуге және сол арқылы саудагерлердің тиісті қасиеттерін анықтауға мүмкіндік береді. 1980-ші жылдардың аяғына дейін отандық тарих ғылымында саудагерлерге жеткіліксіз көңіл бөлінді, саудагерлердің тарихы зерттеу нысаны мен пәні ретінде ескерілмеді.

Қазақстандағы көпестер түрлі тарихи кезеңдерде аймақтың экономикасы мен мәдениетінде маңызды рөл атқарды. Саудагерлердің тарихын зерттеу осы сословиелік топтың өмірінің көптеген аспектілерін, сондай-ақ оның басқа әлеуметтік топтармен қарым-қатынасын аша алады.

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Қазақстан көпестерінің тарихын тарихнамалық талдау әртүрлі кезеңдерде: революцияға дейінгі (кеңеске дейінгі), кеңестік, посткеңестік (қазіргі) Қазақстан тарихының кезеңдерінде шыққан зерттеулердің объективті көрінісіне ықпал етеді. Тарихнамалық талдау көпестердің қалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуына, қайырымдылыққа, Қазақстанның мәдениетіне қосқан үлесі туралы заманауи пікірталастар тұрғысынан өзекті. Кәсіпкерліктің жандануы, қазіргі әлеуметтік-экономикалық үрдістер ғалымдарды осы мәселені терең зерттеуге әсер етеді.

Түйін сөздер: Тарихнама; сауда; жәрмеңкелер; сословие; көпестер; бай; кәсіпкер; буржуазия; қайырымдылық; меценаттық.

**Гульжан К. Ерменбаева¹, Лепуда К.Мукатаева², Жанна С. Мажитова³,
Жазира О. Хасенова⁴**

^{1,4}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

² КазГЮУ имени М.С. Нарыкбаева, Астана, Казахстан

³ НАО «Медицинский университет Астана», Астана, Казахстан

Купечество как социальный институт казахского общества: российская и казахстанская историография

Аннотация. В данной статье сделан историографический обзор научных работ, посвященных истории купечества Казахстана, его роли в социально-экономическом и культурном развитии страны во второй половине XIX – начале XX в. Научный интерес к фигуре купца-предпринимателя,

бая, создателя торговой сети, промышленных предприятий, мецената и благотворителя обоснован, так как дает возможность яснее представить его социальную функцию, а через это очертить соответствующие качества купечества. Вплоть до конца 1980-х гг. в отечественной исторической науке купцам уделялось явно недостаточное внимание, история купечества игнорировалась как объект и предмет исследования.

Купечество в Казахстане в разные исторические периоды играло важную роль в экономике и культуре региона. Изучение истории купечества может раскрыть многие аспекты жизни этой сословной группы, а также ее взаимодействия с другими социальными группами.

Историографический анализ истории купечества Казахстана второй половины XIX – начала XX вв. способствует объективному отражению исследований, вышедших в различные периоды: дореволюционный (досоветский), советский, постсоветский (современный) периоды истории Казахстана. Историографический анализ актуален с точки зрения современных дискуссий о вкладе купечества в социально-экономическое развитие городов, благотворительности, культуры Казахстана. Возрождение предпринимательства, современные социально-экономические процессы побуждают ученых к углубленному изучению данной проблематики.

Ключевые слова: историография; торговля; ярмарки; сословие; купечество; бай; предприниматель; буржуазия; благотворительность; меценатство.

Список литературы

Абдрахманов К.А. Трудовая повседневность купечества Оренбургской губернии в пореформенный период (1865-1914): автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Оренбург, 2019. – 34 с.

Алексеев Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.). – Алма-Ата, 1981. – 112 с.

Алпыспаева Г.А. Астана в новое и новейшее время. – Астана, 2008. – 276 с.

Алпыспаева Г.А., Саяхимова Ш.Н. Роль купечества в развитии провинциального города Акмолинска (вторая половина XIX – начало XX вв.) // Былые годы. – Vol. 48. – Is. 2. – 2018. – С. 688-698.

Алпыспаева Г.А., Саяхимова Ш.Н., Краснова М.Н. Торговля как фактор социокультурного развития города (на материалах города Акмолинска XIX – нач. XX веков) // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. – № 4(84). – 2016. – С. 22-32.

Аполлова Н.Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. – Алма-Ата, 1948. – 255 с.

Аполлова Н.Г. Экономические и политические отношения Казахстана с Россией в XVIII – начале XIX века. – Алма-Ата: Изд-во АН СССР, 1960. – 371 с.

Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI – первой половине XIX века. – М.: Наука, 1976, – 371 с.

Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д. Татары Семипалатинского Прииртышья в историческом и культурном аспекте (XIX – нач. XX вв.) // Мир Большого Алтая – World of Great Altay. – № 4(4). – 2018. – С. 511-535.

Ахметова Г.М. Состав, статус и основные виды деятельности купечества Казахстана // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – №3 (50). – 2016. – С. 7-14.

Байдаров Е.(а) Казахстан и Китай в потоке истории. – 2021. – URL: <https://rezonans.kz/kazakhstan-i-kitay-v-potoke-istorii/> (дата обращения 05.01.2023).

Байдаров Е.(б) Из истории торговых отношений между Казахстаном и Китаем. – 2021. – URL: <https://shygystanu.kz/rus/archives/2335> (дата обращения 05.01.2023).

Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – М.: Академия наук СССР, 1957. – 324 с.

Бекмаханов Е. Байское хозяйство в Казахстане и его особенности во второй половине XIX – начале XX в. // Сборник статей к 70-летию академика Н.М. Дружинина «Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России». – М., 1961. – С. 338-347.

Бойко В.П. Томское купечество в конце XVIII – XIX вв. Из истории формирования сибирской буржуазии. – Томск: Водолей, 1996. – 320 с.

Бойко В.П. Сибирское купечество и формирование архитектурного облика города Томска в XIX – начале XX в. – Томск: Изд-во ТГАСУ, 2008. – 179 с.

Быков А.Ю. Образ жизни Сибирского купечества (вторая половина XIX – начало XX вв.). – Новосибирск: СГГА, 2005. – 112 с.

- Валиханов Ч.Ч. (а) Собрание сочинений: в 5 тт. – Алма-Ата. – Т. IV. – 1985. – 462 с.
- Валиханов Ч.Ч. (б) Собрание сочинений: в 5 тт. – Алма-Ата. – Т. II. – 1985. – 416 с.
- Вяткин М.П. Социально-экономическое развитие Средней Азии. Историографический очерк 1865-1965 гг. – Фрунзе: Илим, 1974. – 263 с.
- Габдулина А.Ж. История развития купечества и промышленности в Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв., на примере династии Плещеевых: Прокопий и Семён Плещеевы // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – № 2(61). – 2019. – С. 14-21.
- Габдулина А.Ж. История развития купеческой торговли, судоходства и промышленности во второй половине XIX – начале XX вв. в Казахстане // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – № 3(66). – 2020. – С. 52-58.
- Гайдук М.Ю., Ситникова Е.В. Роль купечества в формировании застройки городов Западной Сибири в XIX – начале XX вв. (на примере Тюмени и Тобольска) // Вестник ТГАСУ. – № 2. – 2020. – С. 72-89.
- Галиев В.В. Казахстан в системе российско-китайских торгово-экономических отношений в Синьцзяне (конец XIX – начало XX вв.). – Алматы. – 2003. – 188 с.
- Гибадуллина Э.М. Татарские торговцы в Семипалатинской области Казахстана во второй половине XIX – начале XX вв. // Балтийский гуманитарный журнал. – № 4. – 2013. – С. 70-72.
- Задорожная О.А. Тенденции формирования элиты купеческого сословия Тобольской губернии // Вестник НВГУ. – № 3 (55). – 2021. – С. 96-105.
- Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. – Алма-Ата: АН КазССР, 1958. – 293 с.
- Калимуллина Ф.Г., Миниханов Ф.Г., Насибуллина А.Б. Социально-экономическая, общественно-культурная жизнь татар Восточно-Казахстанской области: история и современность // Вестник КазГУКИ. – №4. – 2016. – С. 3-39.
- Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861-1917 гг. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 184 с.
- Касымбаев Ж.К., Агубаев Н.Ж. История Акмолы: (XIX – начало XX века): исследования, источники, комментарии Ж.К. Касымбаева. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 176 с.
- Кашляк В.Н. Семипалатинск. Три века истории. – Новосибирск, 2002. – 371 с.
- Кашляк В.Н. Храмы Семипалатинска: прошлое и настоящее / Хронология событий. – Семипалатинск, 2004. – 610 с.
- Кашляк В.Н. Семипалатинск: их именами названы. – Семипалатинск, 2006. – 355 с.
- Кашляк В.Н. Семипалатинские купцы и промышленники – конец XVIII – XIX вв. – Семей, 2010. – С. 346-359.
- Кашляк В.Н. Семипалатинское купечество: Плещеевы. – Семей, 2013. – 288 с.
- Керейбаева А.С. Источники формирования купцов Степного края второй половины XIX – начала XX века // Вестник Сургутского государственного педагогического университета. – № 3(60). – 2019. – С. 51-60.
- Керейбаева А.С., Щеглова Т.К., Турганбаева Б.Ш. Национально-конфессиональный состав купечества Семипалатинской области второй половины XIX – начала XX века // Педагогическое образование на Алтае. – № 2. – 2018. – С. 116-122.
- Керейбаева А.С., Мамырбеков А.М., Левченко Т.П., Зиядин М.Т. Ярмарочная торговля купечества Степного края второй половины XIX – начала XX веков // Bylye Gody. – №. 53. – Т. 3. – 2019. – С. 1201-1210.
- Комлева Е.В. Сибирское купечество: социокультурные практики в контексте освоения Северной Евразии (конец XVIII – XIX век): автореф. дисс. ... докт. истор. наук. – Новосибирск, 2020. – 44 с.
- Красовский М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область сибирских киргизов. – СПб., 1868. – Ч. 2. – 320 с.
- Любичанковский С.В. Экономическое и культурное взаимодействие русских и среднеазиатских купцов в Оренбургском крае в пореформенный период // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – № 3(2). – 2018. – С. 284-289.
- Мамытова С.Н. История развития предпринимательства в Прииртышье во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Павлодар, 2004. – 24 с.
- Махмутов З.А. Татары Северо-Казахстанской области: история, культура, идентичность. – Казань: Иман, 2011. – 164 с.
- Махмутов З.А. Татары г. Петропавловска и Северо-Казахстанской области: история и этнические процессы. – Казань: Изд-во «ЯЗ», 2015. – 156 с.

- Махмутов З.А. История татар Астаны. – Казань, 2017. – 224 с.
- Махмутов З.А. История татар Кокшетау и Акмолинской области. – Казань, 2019. – 360 с.
- Михалева Г.А. Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.). – Ташкент, 1982. – 92 с.
- Мырзаханов Е.Н. Общественная, благотворительная и меценатская деятельность купца-предпринимателя в конце XIX в. и в начале XX в. (на примере Акмолинской области) // Актуальные проблемы современности: наука и общество. – №2(19). – 2018. – С. 12-18.
- Небольсин И. Очерки торговли России со Средней Азией. – СПб., 1855. – 442 с.
- Попов Ю. Судьба братьев Акаевых // Индустриальная Караганда. – 2007. – 8, 15, 22, 23, 29 сентября.
- Потанин Г.Н. Материалы для истории Сибири. – М., 1867. – 324 с.
- Потанин Г.Н. Семипалатинск и другие города Семипалатинской области. – СПб., 1884. – Т. 2. – 516 с.
- Рожкова М. К. Экономические связи России со Средней Азией. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 236 с.
- Ситуда М.И. Купеческое наследие Семипалатинска. – 2018. – URL: <https://semeylib.kz/?p=15393&lang=ru> (дата обращения: 13.12.2022).
- Сундетов С.А. О генезисе капитализма в сельском хозяйстве Казахстана (на материалах Северо-Восточных областей). – Алма-Ата: Наука, 1970. – 127 с.
- Тетеревников А.Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. – СПб., 1867. – 72 с.
- Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века. Политико-экономический анализ. – Алма-Ата, 1971. – 636 с.
- Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии (1857-1868). – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – 271 с.
- Хисамутдинова-Гатиятулина А.И. Значимые люди татарской диаспоры стоявшие у истоков культуры, экономики, социальной жизни города Верного (жизнеописание, события, итоги). – Алматы: ТОО Таугуль Принт, 2022. – 348 с.
- Чекаев Ф.М., Чекаева Р.У., Ревтова В.В. Архитектура каменных зданий Астаны (Акмолинска) конца XIX – начала XX веков // Фундаментальные исследования. – № 12. – 2014. – С. 1191-1196.
- Чекаева Р.У., Ревтова В.В. Влияние купечества на развитие архитектуры торговых зданий города Костанай // Материалы Международной (заочной) научно-практической конференции «Вопросы современных научных исследований». – Кишинев: Мир науки, 2018. – С. 63-71.
- Шаблей П.С. Мусульманское сообщество Семипалатинска: конфессиональное благоустройство и исламский дискурс под имперским управлением (конец XVIII – XIX в.) // Иран-наме. – № 3 (23). – 2012. – С. 112-150.
- Шаблей П. Семья Яушевых и ее окружение: ислам и дилеммы властных отношений в Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв. // Acta Slavica Iaponica. – № 38. – 2017. – С. 23-50.
- Шаблей П.С. История татарской общины Семипалатинска // Историческая этнология. – № 1. – Т. 5. – 2020. – С. 75-94.
- Шахматов В.Ф. К вопросу о сложении и специфике патриархально-феодальных отношений в Казахстане // Вестник АН КазССР. – № 7. – 1951. – С.18-36.
- Щеглова Т.К. Ярмарки Западной Сибири и Степных областей во второй половине XIX века. Из истории российско-азиатской торговли. – Барнаул: Издательство Барнаульского государственного педагогического университета, 2002. – 236 с.
- Шоинбаев Т.Ж. Добровольное вхождение казахских земель в состав России. – Алма-Ата: Казахстан, 1982. – 279 с.
- Энциклопедический словарь по истории купечества и коммерции Сибири в 2-х т. Т. 1. – Новосибирск: Гео, 2012. – 450 с.
- Энциклопедический словарь по истории купечества и коммерции Сибири в 2-х т. Т. 2. – Новосибирск: Гео, 2013. – 464 с.
- Ядринцев Н.М. Сибирь как колония. – СПб., 1892. – 720 с.

Information about the authors

Yermenbayeva Gulzhan Kakimbekovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Mukatayeva Lepuda Karimovna – Candidate of Historical Sciences, Professor, Department of General Education Disciplines, M.S. Narikbayev KAZGUU University, Astana, Kazakhstan.

Mazhitova Zhanna Sabitbekovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Social and Humanitarian Sciences, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan.

Khasenovova Zhazira Oralbekovna – Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ерменбаева Гүлжан Кәкімбекқызы – т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан.

Мұқатаева Лепуда Кәрімқызы – т.ғ.к., М.С. Нарықбаев атындағы KAZGUU Университетінің Жалпы білім беру пәндері департаментінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Мажитова Жанна Сабитбековна – т.ғ.д., профессор, «Астана медицина университеті» әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры, Астана, Қазақстан.

Хасенова Жазира Оралбековна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Activities of the national intelligentsia to organize assistance to the Kazakhs mobilized for rear work during the First World War

Sulushash R. Sarmanova¹, Mahabbat M. Kozybayeva², Khalil B. Maslov^{3*}

¹Siberian Branch of the D.S. Likhachev Russian Research Institute of Cultural and Natural Heritage, Omsk, Russia

²Branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov in Astana, Astana, Kazakhstan

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The author for correspondence¹:

¹kurmanova-slu@mail.ru, ²koz.mahabbat_85@mail.ru, ³halel_86@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-9604-589X>

²<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>

³<https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-39-50>

Abstract. *The article examines the role of figures of the Alash movement and the Kazakh intelligentsia in organizing assistance to Kazakhs mobilized for rear work during the First World War. With the beginning of the requisition, the activities of public committees for the organization of assistance to mobilized Kazakhs intensified. The article examines the activities and his direct participation of Alikhan Bukeikhan and his associates in the creation of a foreign department under the Committee of the Union on the Western Front, which monitored the living and working conditions of the rear guards, dealt with their nutrition and treatment. The authors come to the conclusion that numerous appeals of Alash figures demanding the immediate return of Kazakh workers mobilized for rear duty and the cessation of further mobilization lead to the fact that the Provisional Government was forced to issue a special decree suspending the mobilization of Kazakhs for rear work. In general, the analysis of archival materials showed that the involvement of educated Kazakh youth in the work of the Foreign Department to assist compatriots mobilized for rear work allowed them to go through a serious political school, and they fully managed to prove themselves during the subsequent revolutions.*
Keywords: World War I; Kazakhs; mobilization; foreigners; logistical work; requisition; Turkestan; Steppe region.

Received 29.05.2023. Revised 30.06.2023. Accepted 01.07.2023. Available online 30.09.2023.

For citation:

Sarmanova S.R., Kozybayeva M.M., Maslov Kh.B. Activities of the national intelligentsia to organize assistance to Kazakhs mobilized for rear work during the First World War // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 39-50. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-39-50

Для цитирования:

Сарманова С.Р., Козыбаева М.М., Маслов Х.Б. Деятельность национальной интеллигенции по организации помощи мобилизованным на тыловые работы казахам в годы Первой мировой войны // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №3. – С. 39-50. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-39-50

Introduction

The study of issues related to the First World War has not lost its relevance today. At one time, this war was called the most epoch-making event for all mankind, because it caused large-scale transformations in all spheres of society, turning historical events that changed the world order.

The First World War radically changed the fate of people, including Kazakhs, who were mobilized for military service. A decisive document in this regard was the Decree signed on June 25, 1916, «On attracting the male foreign population of the Empire to work on the construction of defensive structures and military communications in the area of the active army, as well as for any other work necessary for state defense». According to this document, men aged from 19 to 43 years were called up to mobilize for rear work. In total, more than 500 thousand people were supposed to be mobilized from Turkestan and the Steppe Region. It was a decree on the requisition of 'foreigners', i.e. forced removal from the life of the Kazakh society of men of young working age.

With the beginning of the requisition, the activities of public committees for the organization of assistance to mobilized Kazakhs intensified. On the initiative and with the direct participation of Alikhan Bukeikhan, in March 1917, a 'foreign' department was created at the Union Committee on the Western Front in Minsk, which monitored the living and working conditions of the rear guards, dealt with their nutrition and treatment. New documents and materials identified in the collections of domestic and foreign archives shed light on many problems related to the requisition of «aliens» and require study.

Despite a significant number of works devoted to the First World War, many events of this period are studied very fragmentally or in the focus of revolutionary issues. In connection with the above, it is relevant and promising to study issues related to the mobilization of Kazakhs for rear work during the First World War, from the standpoint of new historical knowledge.

Materials and methods

This study is devoted to the problems of mobilization of Kazakhs for rear work

during the First World War. It is based on archival materials characterizing the social, economic and moral component of the life of Kazakhs mobilized in 1916-1917 for works on the construction of defensive structures and military communications in the area of the active army.

Archival documents stored in the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK) are of great importance for the study, which reveal certain aspects of the history of the mobilization of Kazakhs for rear duty.

It should be noted that a significant part of the identified archival documents is being introduced into scientific circulation for the first time. Among them are the materials of the Russian State Military Historical Archive (RSMHA), the National Historical Archive of the Republic of Belarus (NHARB), the National Archive of the Republic of Belarus (NARB), the State Archive of the Tomsk Region. They disclose information related to the period of the First World War in general and the problems of requisitioning 'aliens', in particular.

The research methodology was based on a number of scientific principles. Among them is the principle of objectivity, which made it possible to create a true picture of the mobilization of Kazakhs for rear work, avoiding ideological bias in the course of the study. The principle of historicism made it possible to assess the situation of Kazakhs mobilized for labor service in wartime conditions. The principle of consistency allowed us to study the process of mobilization of Kazakhs for rear work within the system of labor service, which had a certain structure and internal connections. Following this principle, the article shows the influence of the decree on the requisition of 'foreigners' on the level of rear work and the status of workers in the rear of the First World War.

To achieve this goal, special historical methods were used, which made it possible to consider the mobilization of Kazakhs for rear duty during the First World War in its temporary, chronological development. The historical and genetic method allowed us to consider the problems of mobilization of Kazakhs in their development from the

moment of the origin of the solution to its implementation.

The key category in the study was the term 'aliens'. It was first used as a legal concept in 1822 in the *Charter on the Management of Foreigners*. In that document, the concept was used as a generalizing name for the Eastern peoples, who were distinguished mainly by a nomadic and semi-nomadic way of life. Although initially this category included «all foreign tribes living in Siberia, that is, the indigenous inhabitants of this country are not of Russian origin,» but over time it began to be applied to other ethnic groups (the Russian State Military Historical Archive - hereinafter RSMHA. Foundation 1264. Inventory 1. Case 264. Sheet 99). In this sense, the term 'foreigners' has been widespread since the second half of the XIX century and is used in this work.

Discussion

In Soviet historiography, the problem of the participation of Kazakhs in the First World War was not the object of a separate scientific study. The main reason is the Leninist-Soviet theoretical dogma, according to which any war between the colonial powers was regarded as imperialist, unleashed solely in the interests of capitalism. In the context of the First World War, the object of research of Soviet and Kazakh historians was mainly the decree of Nicholas II of June 25, 1916. about the «requisition of non-native» peoples for rear duty and the subsequent popular protests in certain Kazakh regions and in Turkestan, known as the Uprising of 1916. For example, the problem of mobilization of Kazakhs for rear work during the First World War in Soviet literature was considered within the framework of imperial policy and class approach.

Despite this, the first scientific works on this topic were based on a solid source base and are of great scientific value. Among them are the works by P.G. Galuzo *Turkestan – Colony (An essay on the history of the colonial policy of Russian tsarism in Central Asia)* (Galuzo, 1929), P.A. Kovalev *Rear Workers of Turkestan during the First World War (1916 – May 1917)* (Kovalev, 1957), etc. As you know, the uprising was brutally suppressed, and the forcible mobilization of the Kazakhs to serve their labor service continued. However, the

fate of hundreds of thousands of Kazakhs who carried in 1916-1917. Labor service on three fronts of the Russian army under shelling and aerial bombardment of the German army did not receive coverage in the scientific literature and did not become the object of a separate study.

During the years of independence, several scientific papers have been written about the history of the participation of Kazakhs in the First World War, which are of interest, first of all, in terms of the approaches and methods used. Especially noteworthy are the scientific works of S. Akkuly (Zhussip et al., 2021), D. Amanzholova (Amanzholova: 2009), B. Abdygaliuly (Abdygaliuly, 2017), E.B. Sydykov, D.R. Aitmagambetov, A.S. Zhanbosinova and E. Sailaubai (Sydykov et al., 2022), etc. They reveal the role of the national intelligentsia and the Alash movement in the organization of state representative institutions to provide direct assistance to foreigners called up for rear work. The published special collections of archival documents and materials are also of great importance: *The Uprising of 1916 in Central Asia* (Galuzo, 1932), *The Terrible Year of 1916* (Kakharly, 1998), etc. In general, due to the need for a thorough study of new archival sources, we are forced to state that to a large extent the participation of Kazakhs in the First World War in 1916-1917 remains a little-studied topic.

Results

It is well known that on July 28, 1914, the first world-scale military conflict began, which arose due to contradictions between the great powers. The Russian Empire entered the war on August 1, 1914 on the side of the Entente. The Kazakh national elite Alash tried to use the fact of Russia's participation in the war in the interests of its people. Kazakh leader Alikhan Bukeikhan wrote in October 1917 that in this European war they were «fighting for the freedom of small nations, therefore small nations should demand that they fulfill their promises» (The State Archive of the Tomsk Region – hereinafter SATR. Fund 3. R. 552. Inventory 1. Case 774. Sheet 73-74).

National leaders in 1915-1916 made another attempt to achieve the repeal of the

law of 1834, according to which Kazakhs were exempted from military service (Kyr Balasy, 1913: 1). The leaders of Alash aimed to obtain permission to form national cavalry troops from Kazakhs in the image and likeness of Cossack troops with their equipment, weapons and with independent military control.

The central press began to discuss the likelihood of conscription of Kazakhs for military service. Judging by these publications, the issue of the introduction of conscription for Kazakhs has been repeatedly raised in the State Duma in previous years. The Minister of War of the Empire V.A. Sukhomlinov, who held this post in 1909-1915, ordered to study the issue of the suitability of Kazakhs for service. In July 1914, an official memo was filed in his name, which spoke about the unfitness of the Kazakhs for a number of good reasons.

The new Minister of War and chairman of the Special Meeting on the Defense of the state A.A. Polivanov, appointed in July 1915, on the contrary, showed special interest in the call of Kazakhs to service. During 1916, the Kazakh delegation headed by A.N. Bukeikhan in Petrograd negotiated with representatives of the Ministries of Defense, Internal Affairs, and deputies of the State Duma. For example, Alikhan Bukeikhan, at a meeting with one of the leaders of the cadet faction of the IV State Duma, Andrei Shingarev, discussed the prospect of forming Kazakh cavalry regiments (troops) with his own military command. This meeting was of great importance for the Kazakhs, since it was A.I. Shingarev who headed the naval commission of the State Duma in 1915-1917, and in August 1915 was elected by the Duma to a Special meeting to discuss and combine measures for the defense of the state. However, on October 14, an order of the Minister of War D. Shuvaev was published in Petrograd, which finally dashed the Kazakhs' hope about the possibility of forming national cavalry troops. In particular, the order allowed the involvement of Kazakhs in military service exclusively in the ranks of the Cossack troops (Buratanalar, 1916).

The next stage was the signing by Tsar Nicholas II on June 25, 1916 of a decree on the requisition of 'foreigners' from the Steppe and Turkestan territories and a number of other colonial suburbs «for works on the

construction of defensive structures and military communications in the area of the active army.» All able-bodied population aged from 19 to 43 years was subject to recruitment. Thus, the tsarist regime tried to free a lot of soldiers and workers from the construction of defensive structures and other rear works, replacing them with 'requisitioned aliens' as more submissive and cheap labor. More than 500 thousand people were supposed to be requisitioned from Turkestan and the Steppe Region¹.

The appearance of this decree was a surprise to everyone. Following him, a spontaneous uprising broke out in the Turkestan and Steppe regions. Judging by the sources, the colonial peoples rebelled not so much against the decree itself, but rather against the abuses of the colonial administration on the ground, overzealous in the implementation of the 'supreme command' (Agadzhanov et al., 1960: 25-26). After discussing all possible causes of the spontaneous uprising, the meeting participants adopted an 18-point petition, according to which Kazakh workers should be under the jurisdiction of Zemgor (Main Army Supply Committee of the All-Russian Zemstvo and City Unions) institutions (Bukeikhanov et al., 1992: 5-10).

Following the meeting, an appeal to the Kazakh people was published in one of the issues of the newspaper *Kazak* under the heading «Alash azamattaryna!» (Citizens of Alash!). This appeal contained an appeal to obey the decree in order to avoid severe punishment from the government. Thus, Alikhan Bukeikhan, Akhmet Baitursynuly and Mirzhakyp Dulatuly, warning of danger and possible losses, showed sincere concern for the interests of the Kazakh people who found themselves in a difficult life situation.

Already at the end of September 1916, in pursuance of the imperial decree, the first echelons with Kazakhs and other 'foreigners' – Sart's, Buryats, Kirghizs and others – followed the Western Front through Petrograd. At the station they were met by Alikhan Bukeikhan, Mustafa Shokai, Salimgerei Zhantore (Dzhantyurin) and Kazakh students who studied at universities in Petrograd, Moscow,

¹Collection of Laws and Orders of the Government, Department 1, No. 182, July 6, 1916, p. 1747.

Kiev, etc. They compiled lists of conscripts with addresses of service on three fronts in order to communicate this information to relatives and friends. In the course of this work, they discovered egregious facts of abuses committed by local Kazakh volost administrators and peasant, county chiefs. These facts were published on the pages of the newspaper *Kazak* so that those guilty of falsifying the lists would be punished as they deserved (Gali Khan et al., 1916). Then the echelons with 'aliens' were already following, accompanied by interpreters, instructors and mullahs. Horses of mobilized Kazakhs were placed in the last freight cars.

During September–December 1916, A.N. Bukeikhan in Moscow met several times with the head of the joint committee of Zemgor, Prince G.E. Lvov on the issue of transferring Kazakh horsemen to the jurisdiction of this organization. Already on December 21, 1916, the editorial office of the newspaper *Kazakh* received another telegram from Moscow, in which it was reported that «Alikhan, Tel, Musa, Myrzagazy and Hasen left for the Western Front» (Gali Khan, 1916: 2).

The leader of Alash and the group headed by him freely visited their compatriots at their duty stations in the frontline zone. At the beginning of 1917 They visited Kazakh horsemen 'requisitioned' from Turgai, Ural, Semipalatinsk regions and Astrakhan province. At the same time, in all these reports about the service of Kazakh workers in the rear of the front, their addresses were necessarily indicated (Gali Khan et al., 1916: 3).

On January 12, Alikhan made a report on the situation of Kazakhs in the frontline zone at the Committee of the Western Front (CWF) of the Zemgor (All-Russian Zemsky Union (RZU) in Minsk. According to his report, Kazakhs who served in the engineering and construction squads of the CWF RZU lived in barracks and tents with a capacity of 100, 150 and 200 people. They ate in the same barracks, in rare squads – in separate rooms adapted for cooking and eating. After listening to the report of A.N. Bukeikhan, the chairman of the CWF RZU V. Vyrubov suggested that he take into his own hands the solution of all issues related to the service and life of Kazakh horsemen in the frontline committee of Zemgor, for which

he should open a department in Moscow and Minsk. According to the newspaper *Kazakh*, on February 5, 1917, the foreign department of the Zemgorsoyuz was opened in Minsk (Alikhan, 1917). Driving around the front line before and after the opening of the Foreign Department, A.N. Bukeikhan spoke to the Kazakh horsemen with instructions, parting words and wishes of good service.

The picture of the rear life of the Kazakhs, described by Alikhan Bukeikhan, is complemented by publications in the press. So, I. Popov in the article «Foreigners at the front. Kirghiz», published in the newspaper *Bulletin of the Committee of the Western Front of the All-Russian Zemsky Union* after visiting the barracks occupied by Kazakhs, wrote that they contained about 150 people. In each barrack there was a stove 'bourgeois', which barely heated the room, so to maintain the heat during the day, 2-4 people on duty remained in the dugouts. A sauna and a laundry room with a separate room for drying clothes were available only in a few squads. In many squads, Kazakhs washed in the bath only once a month, their outerwear had to be washed at their own expense, and their underwear was dried in the sleeping quarters, where it was already damp and cool (Popov, 1916: 2-3).

As it turned out during meetings with the top leadership of Zemgor in Moscow, the need of the CWF RZU for workers was only 90,000 people (Galikhan, 1917: 1). According to the head of the CWF RZU V. Vyrubova, in December 1916, only 12-13 thousand Kazakhs worked in nine engineering and construction squads of Zemgor in the rear of the front. According to Professor Mambet Koigeldiyev, in 1916-1917, a total of 100 to 150 thousand Kazakhs were mobilized for logistical work. However, archival materials found in the NHAB indicate that there were much more mobilized. Thus, according to receipt No. 20750 issued by the Office of the Chief of Engineers of the 1st Army to the Dokshitsky city head of the Borisov district of the Minsk Province, from October 19 to November 28, 1916, 158, 249 foreign workers with 3,600 horses were housed in the homes of private homeowners (National Historical Archive of Belarus – hereinafter NHAB. Foundation 314. Inventory 1. Case 828. Sheet 211). It was

not possible to specify which part of them were Kazakhs – representatives of all the ‘requisitioned’ peoples appeared in official documents of imperial Russia as ‘foreigners’. But if we consider that the Kazakhs were the only ones who went to the front with their horses, then we can assume that the majority of the 158.2 thousand were Kazakhs.

In the National Historical Archive of the Republic of Belarus, there were no lists of Kazakhs mobilized both to the frontline committees of Zemgor and to the disposal of three fronts (Western, Northern and Southwestern). But S. Akkuly managed to find the names of the dzhigits who were treated in the Vitebsk provincial hospital. For example, in the orders on the Vilna guard team for No. 171, 173, 176, 180 and 183 of December 1916, workers from the 46th and 47th squads of the Vilna apartment department appear, who, due to their admission to the hospital, were excluded from the provisions, welding and tea allowances, or taken back to the allowance after illness, only 81 people. On December 28, 1916, another batch of 24 Kazakhs from the 46th squad went for treatment (NHARB. Fund 2533. Inventory 1. Case 47. Sheet 205).

According to archival materials, in the rear of the First World War, there was a mass infection among Kazakh workers with infectious diseases such as ‘zaushnitsa’, ‘recurrent typhus’, ‘tsynga’, etc. So, in one of the reports of the head of the Vitebsk garrison, Colonel Shemyakin, it was noted that in the 47th foreign party, «73 people fell ill with zaushnitsa, 40 people recovered, and 3 people fell ill with recurrent typhus» (NHARB. Fund 2533. Inventory 1. Case 92. Sheet 68).

The main causes of death of foreigners were malnutrition and lack of medicines. According to eyewitnesses, too many of them died. Having seen the tragic situation of his brothers in hospitals, representative of Foreign Department M. Seidalyuly demanded evacuation of the Kazakhs with scurvy to their homeland. As a result, it was decided to evacuate the Kazakhs closer to Asia, to Orenburg, by an ambulance train with medical personnel.

Foreign Department managed to organize and uninterrupted delivery to the front of products weighing up to 800-1000 pounds,

up to live cattle, as well as clothing, letters and fresh issues of the newspaper *Kazakh*. To send large and heavy loads to the front line, it was only necessary to notify the head of Foreign Department by telegram beforehand (Bokeikhan, 1917: 2).

Tamimdar Safiuly (Safiev), who served in the 7th squad as a representative of the CWF RZU, which A.N. Bukeikhan managed to visit at the head of the Foreign Department, testified about how the elite of Alash managed to successfully organize the delivery of food from the Kazakh steppes to the front. He wrote: «The people have not forgotten their horsemen mobilized to the front. The food intended for the Kazakh horsemen of the 7th squad arrived car after car. Smoked horse meat – kazy, card, bags of butter and much more. Having traveled to Minsk a couple of times, I brought food that arrived from the steppes. The Dzhigits divided it among themselves» (Safiev, 2015: 21-22).

Being in the frontline zone next to young compatriots, the elite of Alash closely followed the development of the domestic political situation in Russia. The February revolution found tens of thousands mobilized on their way to the front. One of the witnesses of this picture was the same M. Shokai, who met the stuck Turkestan workers in Penza, Syzran, Samara. At the same time, when on April 2-8, 1917, the first all-Kazakh congress was held in Orenburg with the participation of delegates from six Kazakh regions of the Steppe and Turkestan territories, as well as Tatar, Bashkir, Cossack and Uzbek delegates, one of its resolutions was the demand for the immediate return of Kazakh workers mobilized for rear duty and the cessation of further mobilization.

This requirement was fulfilled by the All-Russian Provisional Government, which, in turn, did not cancel, but only suspended the mobilization. On May 5, 1917, it adopted a resolution according to which all ‘foreigners’ were subject to return to their homeland. The Provisional Government stressed that the further use of foreign labor for the needs of war would be established in accordance with the new beginning of the state system (Shokai, 2014: 241-245). The return of the workers was carried out by order and at the expense of the Minister of War according to the

transportation plan developed by the district headquarters. All work on the reception, formation and dispatch of workers' parties with the dissolution of the requisitioned ones to their homes was also stopped.

Being the commissar of the new Provisional Government, A.N. Bukeikhan entrusts the evacuation of Kazakh workers from the front to their homeland to his young but experienced colleagues in the person of Azimbek Birimzhan (Beremzhanov), Sultanbek Kozhanuly, Hayretidin Bolganbayuly (Bolganbayev), Aspandiyar Kenzheuly, Musa Seidalyuly, etc. Just before its closure, the Foreign Department seconded its employee Seil Zhienbayuly (Zhienbayev) to Moscow, Penza, Tambov, Orel, Smolensk and other cities in order to collect information in medical institutions about sick and deceased Kazakhs mobilized for military service with further evacuation to their homeland. The results of this trip, which lasted from July 31 to August 20, 1917, showed that there were few sick and deceased Kazakhs in hospitals in the European part of Russia. At the same time, the predominant number of patients were in the Bobruisk Military Hospital in Moscow.

As already noted above, the Foreign Department has repeatedly encountered egregious facts of falsification of lists and the age of those mobilized for rear duty. Among the Kazakh workers in the frontline zone, minors were often encountered: 13-15-year-olds, boys under 19, as well as several people from the same family, which grossly contradicted the current decree. Returning to his native land already in the rank of commissioner of the Provisional Government in the Turgay region, A.N. Bukeikhan began to deal harshly with each such fact, identify the perpetrators and bring them to justice. As expected, among the perpetrators, first of all, there were representatives of the colonial administration in the person of officials, interpreters in the offices of the military governor, county chiefs, members or advisers of the regional council, bailiffs, constables, etc. There were a lot of Kazakhs from among the volost administrators, village elders and just wealthy citizens.

It follows from archival documents that even after the overthrow of the Provisional

Government and the treacherous seizure of power by the Bolsheviks, Alikhan Bukeikhan continued to fulfill his official duties as commissioner of the Turgay region, to find out the fate of those Kazakh workers who were not destined to return to their native steppe. With his inquiries addressed to the relevant state bodies and institutions, he clarified the circumstances of the death, injury or disappearance of a Kazakh horseman. So, in his telegram dated November 25, 1917, addressed to the Bobruisk Hospital, he was interested in the future fate of one of the Kazakh workers Eskali Zhamangarin, who was in the ninth barrack (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan – hereinafter CSA RK. Foundation 17. Inventory 1. Case 23. Sheet 218).

This truly paternal concern of the national leader for his people, especially for the youth mobilized to serve the Western Front, did not go unnoticed. Starting from the end of May 1917, telegrams and letters began to arrive to the editorial office of the newspaper *Kazakh* from different parts of the Kazakh region with an urgent request to establish a scholarship for Alikhan or build a mosque in his honor. In these telegrams and letters, there was also a call to assign Alikhan Bukeikhan the highest national name: «Alashtyn Alikhan» – «Alikhan of all Alash». In our opinion, this name was a true and official recognition of his role as the leader of the people, the father of a new nation. It should be emphasized that neither before nor after Alikhan Bukeikhan, none of the Kazakh statesmen was awarded such a high national title, universal recognition and nationwide love.

Following these telegrams and letters, cash collected by the horsemen who returned from the front began to arrive at the editorial office. For example, in one editorial article *Kazakh* it was reported that 700 dzhigits from the Kopalsky district of the Semirechensk region, who worked in the 229th party of the CWF RZU, as well as 94 dzhigits from the Aktobe district of the Turgay region, on their way home, through Myrzakhan Tolebayuly (Tolebayev), handed over two thousand rubles to the editorial office of the newspaper *Kazakh*. They asked to establish a scholarship or to build a mosque named after Alikhan.

In the June issue of the newspaper *Kazakh* in 1917, a note was published by Azanbai Sabekuly, who, on behalf of the Karkaraly residents who returned home from the Western Front, expressed gratitude to Kazakh students and teachers who selflessly helped them while working in the rear of the Western Front, as well as Alikhan for his paternal care and patronage. The note said: «We bow our heads and express our boundless gratitude to those young students and teachers who came to Minsk for the sake of Kazakh horsemen, opened an institution (Foreign Department), wandered day and night all over the frontline zone, taking care of the life, working conditions and safety of their relatives mobilized for rear duty» (Tanyri, 1917: 4).

In the editorial article of the newspaper *Kazakh*, it was noted with regret that these two thousand rubles collected by 794 residents of Karkaraly county are not enough either for the establishment of a scholarship or for the construction of a mosque. «We hope that the Kazakh youth, who have embarked on the path of true service to their people, will not remain aloof from the noble initiative of the horsemen from the front, who collected two thousand rubles in their midst. In turn, the editorial board of *Kazakh* is ready to assist those citizens of Alash who intend to continue the noble cause in honor of Gali Khan». This appeal of the newspaper *Kazakh* was heard, as evidenced by a number of brief messages, one of which was published in the newspaper at the end of July 1917 under the heading Alikhan Atyna Stipendiya (Scholarship named after Alikhan) (Alikhan, 1917: 4). In their open letter «Our response to the memo printed in No. 125 [of the newspaper *Zarya*] dated September 5 of this year», published in the Orenburg newspaper *South Ural*, Akhmet Baitursynuly and Mirzhakyp Dulat cited the following fact: «How popular Bukeikhanov is in all Kazakh regions, proves that workers Kazakhs, returning from the front, established a scholarship in his name» (Baitursunov et al., 1917: 1-2).

It should be noted that the involvement of educated Kazakh youth in the work of the Foreign Department to assist compatriots mobilized for logistical work allowed them to go through a serious political school, and they

fully managed to prove themselves during the subsequent revolutions. Before his trip to Petrograd by telegram of A. Kerensky, A.N. Bukeikhan and his young colleagues from Minsk sent telegrams to all parts of the Steppe and Turkestan region, one of which was sent to 25 addresses, ranging from Kyzylzhar (Petropavlovsk), Omsk, Semipalatinsk to Tashkent, from Uralsk, Akmola to Perovsk, Skobelev (now Fergana) and Kokand. In a word, the Kazakh people learned about the accomplished revolution from their elite Alash, located 4 thousand km from their native Great Steppe (Galikhan et al., 1917: 1). Under this document, as well as under previous appeals, next to the universally recognized national leader Alikhan Bukeikhan and his faithful associate Mirzhakyp Dulatuly are the names of Sultanbek Kozhanuly, Nazir Torekululy, Myrzagazy Esboluly, Seydazim Kadyrbayuly (Seid-Azim Kadirbayev), Isa Toktybayuly (Tokhtybayev) and many others. This new wave of the national elite, at the call of the leaders of Alash, voluntarily went to the Western Front and during its service in the Foreign Department from October 1916 to August 1917, demonstrated its readiness to selflessly and selflessly serve the interests of its people. Kazakh horsemen, after returning from the Western Front, formed the backbone of the Alash Autonomy army, which successfully fought against the Soviet government in 1918 – 1920 (Bukeykhanov et al., 1985).

Conclusion

The First World War, being the bloodiest in the history of mankind, caused a number of turning historical events in the form of revolutions in Russia and other European countries. It was attended by 38 states, in which 70% of the world's population lived. Being a part of Russia, Kazakhstan took an active part in the First World War. By the decree of Nicholas II of June 25, 1916, which caused the uprising of 1916, Kazakhs, like other 'foreigners', carried out rear duty throughout the Russian-German war on the lines of the Western, Northwestern and Northern fronts from Minsk, Kiev to Riga.

In turn, the mobilization of Kazakhs for logistical work during the First World War gave rise to a new wave of national intelligentsia,

which soon took leading positions first in the formation of the National-Territorial Autonomy Alash, then in the Kazakh and Turkestan ASSR. It was represented by prominent public and state figures, diplomats, scientists, writers. They stood at the origins of modern Kazakhstan, its system of education, science, art and national culture in general. In the 1930s that layer of the national intelligentsia

was exterminated because it sought to give the Kazakh Soviet culture a 'distinctly national character'.

Acknowledgments. This article was prepared as part of the implementation of the AP13067722 project «Mobilization of Kazakhs for the rear works of the First World War: new facts and materials».

References

- Abdigaliuly B. Voisko Alash: Kazahskie chasti v sostave Beloj armii (1918–1920). [Alash Army: Kazakh units in the White Army (1918-1920)] (Astana, Foliant, 2017, 416 p.) [in Russian].
- Alihan. Kunbatys maidany. Telegram. [Sunfrom the Western Front. Telegram]. 09.02.1917. Minsk. Kazakh, №217, 1917 zh. Orynbor. [in Kazakh].
- Amanzholova D. Na izlome. Alash v etnopoliticheskoi istorii Kazahstana. [At the break. Alash in the ethno-political history of Kazakhstan]. (Almaty, Izdatelskii dom «Taimas», 2009, 412 p.) [in Russian].
- Bajtursunov A., Dulatov M. Nash otvet dokladnoi zapiske, napechatnoi v №125 [orenburgskoi gazety «Zaria»] ot 5 sentiabria s.g. [Our response to the memo printed in No. 125 [of the Orenburg newspaper *Zarya*] dated September 5 of this year]. – Orenburg: Iyuzhnyi Ural (izdavalas vmesto gazety «Orenburgskaia zhizn»), № 10, 14.09.1917 g. – P. 1–2. [in Russian].
- Bokeihan A. Eskerlerik is. [Warning case]. – Orenburg: // Kazakh, №218, 16.02.1917 g., №218. – P. 2. [in Kazakh].
- Bukeihanov A., Dulatov M., Almasov O. Protokol chastnogo soveshchaniia kazahov... ob ushherbe, prichinennom selskomu hozaistvu mobilizatsiei muzhchin na tylovye raboty. [Minutes of a private meeting of Kazakhs... about the damage caused to agriculture by the mobilization of men for rear work]. 07.08.1916 g. Orenburg. //Alash-Orda: Sbornik dokumentov //Sostavitel N. Martynenko. (Almaty, Maloe izdatelstvo «Aikap», 1992, 5-10). [in Russian].
- Buratanalar takirpyty [Topic about Aliens]. // Kazakh. – №202, 22.10.1916 g. Orynbor. [in Kazakh].
- Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii i Kazahstane [The 1916 Uprising in Central Asia and Kazakhstan]. Sbornik dokumentov. Sostaviteli: S.G. Agadzhanov, F. Azadaev, A.I. Akatova, H. Zijaev, F.N. Kireeva, N.S. Orlova, Ja.M. Seryj, O.D. Chehovich (Moskva, Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1960, 794p.) [in Russian].
- Galuzo P.G. Turkestan-kolonia (Ocherk istorii turkestana ot zavoevaniia russkimi do revoliucii 1917 goda). [Turkestan-colony (An essay on the history of Turkestan from the conquest by the Russians to the revolution of 1917)]. (Moskva, 1929, 162p.) [in Russian].
- Galuzo P.G. Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii [The 1916 Uprising in Central Asia]. /Sbornik dokumentov. (Tashkent, Gosizdat UzSSR, 1932, 175 p.) [in Russian].
- Galichan. Kazakhtan doktor, veldscher ham perevodschik kerek. Kunbatis maidan. [We need a doctor, a Feldsher, and a doctor. Sun West Front]. Minck. (Orenburg, Kazakh, 1917, № 219, 2p.) [in Kazakh].
- Galichan, Mirzagazy, Tel, Musa, Khasen. Kunbatic maidannan. Zhumyshylar zhaiynan [From the Western Front. About the situation of workers]. (Orenburg, Kazak, №212, 1917, 3p.) [in Kazakh].
- Galichan, Mirjakip, Akhmet. Alashtin azamatina! [To a citizen of Alash]. //Kazakh, №192, 11.08.1916 zh. Orenburg – Petrograd. [in Kazakh].
- Grosnyi 1916-i god: (sb. dokumentov i materialov). [Grosny 1916: (collection of documents and materials)]. (Almaty, Kazakhstan, 1998, 2, 247 b.) [in Russian].
- Zhussip S., Maslov Kh. Istoricheskie aspekty uchastia kazahov v pervoi mirovoi voine [Historical aspects of the participation of Kazakhs in the First World War], Eelektronnyi nauchny zhurnal «edu.e-history.kz», №3(27). – 2021, <https://edu.ehistory.kz/ru/publications/view/1666>. [in Russian].
- Kovalev P.A. Tylovie rabochie Turkestana v gody Pervoi mirovoi voyny (1916 – may 1917 gg.) [Rear workers of Turkestan during the First World War (1916 – May 1917)]. (Tashkent, 1957, 187p.) [in Russian].
- Kir balasi. Qazaqtan soldat ala ma? [Will Kazakhs get soldiers?], Kazakh, 13, 1–2(1913). [in Kazakh].
- Popov I. Inordtsy na fronte. Kirgiz [Aliens at the front. Kyrgyz] Vestnik KZF VZS, 152 (308), 2–3(1916). [in Russian].
- Safiev T. 1916 jyl oqigasy [The story of 1916]. «DANakaz» zhurnaly, 5 (19), 21-22(2015). [in Kazakh].

Sydykov E.B., Aitmagambetov D.R., Zhanbosinova A.C., Sailaubay E. Povsednevnyaya zhizn voyennoplennyykh Pervoy mirovoy voyny v usloviyakh Aziatskoy Rossii [The Daily Routine of Prisoners of War of the World War I in the Conditions of Asian Russia], Bylye Gody[past years], 17(1), 503–514(2022). [in Russian].

Schokai M. Schigarmalarinyn tolyq jinagy: On eki tomdyq [Complete collection of works: in twelve volumes]. (Almaty, Daik-Press, 2014, 9, 241–242p.) [in Kazakh].

Taniri jarylqasyn aitu [God bless you], Kazakh, 232, 4(1917). [in Kazakh].

Судушаш Р. Сарманова¹, Махаббат М. Козыбаева², Халил Б. Маслов^{3*}

¹Д.С. Лихачев атындағы Ресей мәдени және табиғи мұра ғылыми-зерттеу институтының Сібір филиалы, Ресей, Омбы

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астаналық филиалы, Астана Қазақстан,

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ұлттық зиялы қауымның Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында тыл жұмыстарына жұмылдырылған қазақтарға көмек ұйымдастыру жөніндегі қызметі

Аңдатпа. Мақалада Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында тыл жұмыстарына жұмылдырылған қазақтарға көмек көрсетуді ұйымдастырудағы «Алаш» қозғалысы мен қазақ зиялыларының рөлі зерттеледі. Авторлар, 1916 жылдың жазында басталған «бұратана» халықты тыл жұмыстарына жұмылдыру, 1917 жылы ақпанда автократия құлатылғаннан кейін де жалғасып, еңбек тұрғындарының жаппай наразылығын тудырды, деп атап өтті. Реквизициялаудың басталуымен жұмылдырылған қазақтарға көмек ұйымдастыру жөніндегі қоғамдық комитеттердің қызметі жанданды. Мақалада Әлихан Бөкейхан мен оның серіктестерінің Минск қаласындағы Батыс майдандағы Одақ комитетінің жанынан тыл еңбеккерлерінің өмір сүру және жұмыс істеу жағдайларын бақылайтын, оларды тамақтандыру және емдеу мәселелерімен айналысатын бұратана ел бөлімін құрудағы қызметі мен оның тікелей қатысуы зерттеледі. Мақала авторлары «Алаш» қайраткерлерінің тыл қызметіне жұмылдырылған қазақ жұмысшыларын дереу қайтару және одан әрі жұмылдыруды тоқтату туралы талаппен жасаған көптеген өтініштерінің нәтижесінде, Уақытша үкіметтің қазақтарды тыл жұмыстарына жұмылдыруды тоқтата тұру туралы арнайы жарлық шығаруға мәжбүр болуды деген қорытындыға келеді. Жалпы, мұрағат құжаттарын талдау кезінде, тыл жұмыстарына жұмылдырылған отандастарға көмек көрсету жөніндегі Бұратана ел Бөлімінің жұмысына білімді қазақ жастарын тарту, оларға елеулі саяси мектептен өтуге мүмкіндік бергенін және олар кейінгі революциялар кезеңінде өздерін толық көрсете алғанын сипаттайды.

Түйін сөздер: Бірінші дүниежүзілік соғыс; қазақтар; жұмылдыру; бұратана халық; тыл жұмыстары; реквизиция; Түркістан; Дала өлкесі.

Судушаш Р. Сарманова¹, Махаббат М. Козыбаева², Халил Б. Маслов^{3*}

¹Сибирский филиал Российского научно-исследовательского института культурного и природного наследия имени Д.С. Лихачева, Омск, Россия

²Филиал Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана, Астана, Казахстан

³Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Деятельность национальной интеллигенции по организации помощи мобилизованным на тыловые работы казахам в годы Первой мировой войны

Аннотация. В статье исследуется роль деятелей движения «Алаш» и казахской интеллигенции в организации помощи мобилизованным на тыловые работы казахам в годы Первой мировой войны. Авторы отмечают, что мобилизация «инородческого» населения на тыловые работы, начавшаяся летом 1916 г., продолжалась и после свержения самодержавия в феврале 1917 г., что

порождало массовое недовольство трудового населения. С началом реквизиции активизировалась деятельность общественных комитетов по организации помощи мобилизованным казахам. Изучается деятельность и непосредственное участие Алихана Букейхана и его сподвижников в создании при Комитете Союза на Западном фронте в г. Минске инородческого отдела, который следил за условиями жизни и работы тыловиков, занимался вопросами их питания и лечения. Авторы приходят к выводу, что многочисленные обращения деятелей «Алаш» с требованием о немедленном возвращении мобилизованных на тыловую повинность казахских рабочих и прекращении дальнейшей мобилизации приводят к тому, что Временное правительство было вынуждено издать специальный указ о приостановлении мобилизации казахов на тыловые работы. В целом анализ архивных материалов показал, что привлечение образованной казахской молодежи к работе Инородческого отдела по оказанию помощи мобилизованным на тыловые работы соотечественникам позволило им пройти серьезную политическую школу, и они в полной мере сумели показать себя в период последующих революций.

Ключевые слова: Первая Мировая Война; казахи; мобилизация; иностранцы; логистическая работа; реквизиция; Туркестан; Степной край

Список литературы

- Абдигалиулы Б. Войско Алаш: Казахские части в составе Белой армии (1918–1920). – Астана: Фолиант, 2017. – 416 с.
- Алихан. Күнбатыс майданынан. Телеграм. 09.02.1917. Минск // «Қазақ», №217, 1917 ж. Орынбор.
- Аманжолова Д. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Издательский дом «Таймас», 2009. – 412 с.
- Байтурсунов А., Дулатов М. Нашъ ответъ докладной записке, напечатанной в № 125 [оренбургской газеты «Заря»] от 5 сентября с.г. – Оренбург: «Южный Урал» (издавалась вместо газеты «Оренбургская жизнь»), № 10, 14.09.1917 г. – С. 1–2.
- Бөкейхан Әлихан. Ескерерлік іс. – Оренбург: // «Қазақ», № 218, 16.02.1917 г., №218. – С. 2.
- Букейханов А., Дулатов М., Алмасов О. Протокол частного совещания казахов... об ущербе, причиненном сельскому хозяйству мобилизацией мужчин на тыловые работы. 07.08.1916 г. Оренбург. // Алаш-Орда: Сборник документов // Составитель Н. Мартыненко. – Алматы: Малое издательство «Айқап», 1992 г. С. 5–10.
- Бұратаналар тақырыпты // «Қазақ». – №202, 22.10.1916 г. Орынбор.
- Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. /Составители: С.Г. Агаджанов, Ф. Азадаев, А.И. Акатова, Х. Зияев, Ф.Н. Киреева, Н.С. Орлова, Я.М. Серый, О.Д. Чехович. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1960. – 794 с.
- Галузо П.Г. Туркестан-колония (Очерк истории туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года). – Москва, 1929. – 162 с.
- Галузо П.Г. Восстание 1916 года в Средней Азии / Сборник документов. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1932. – 175 с.
- Ғалихан. Қазақтан доктор, фелдшер һәм переводчик керек. Күнбатыс майдан. Минск. – Оренбург: «Қазақ», 28.02.1917 ж., № 219. – С. 2.
- Ғали хан, Мырзағазы, Тел, Мұса, Хасен. Күнбатыс майданнан. Жұмысшылар жайынан (Из Западного фронта. О положении рабочих). – Оренбург: «Қазақ», №212, 1917. – С. 3.
- Ғали хан, Міржақып, Ахмет. Алаштың азаматына! // «Қазақ», №192, 11.08.1916 ж. Оренбург – Петроград.
- Қаһарлы 1916 жыл: (Құжаттар мен материалдар жинағы). Грозный 1916-й год: (сб. документов и материалов). – Алматы: Қазақстан, 1998. – 2 Т. – 247 б.
- Жусіп С., Маслов Х. Исторические аспекты участия казахов в первой мировой войне // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz», №3(27). – 2021, <https://edu.ehistory.kz/ru/publications/view/1666>.
- Ковалев П.А. Тыловые рабочие Туркестана в годы Первой мировой войны (1916 – май 1917 гг.). – Ташкент, 1957. – 187 с.
- Қыр баласы. Қазақтан салдат ала ма? // «Қазақ», № 13. – Орынбор, 08.05.1913. – С. 1–2.
- Поповъ И. Инордцы на фронтѣ. Киргизы / Вѣстникъ КЗФ ВЗС, 06.11.1916, № 152 (308). Минскъ. – С. 2–3.
- Сафиев Т. 1916 жыл оқиғасы // «DANakaz» журналы, №5 (19), 2015 ж. Орал. – Б. 21-22

Сыдыков Е.Б., Айтмагамбетов Д.Р., Жанбосинова А.С., Сайлаубай Е. Повседневность военнопленных Первой мировой войны в условиях Азиатской России // *Bylye Gody*. – 2022. – 17(1) – С. 503–514.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – Т. 9. – С. 241–242.

Тәңірі жарылқасын айту // «Қазақ», № 232, 03.07.1917 ж. Орынбор. – С. 4.

Information about the authors:

Sulushash Rakhimzhanovna Sarmanova – Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher at the Siberian Branch of the D.S. Likhachev Russian Research Institute of Cultural and Natural Heritage, Omsk, Russia.

Kozybayeva Mahabbat Malikovna – PhD, Director of the branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov in Astana, Astana, Kazakhstan.

Maslov Khalil Borisovich – PhD, Leading Researcher at the Alash Research Institute of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Сарманова Сулушаи Рахимжановна – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Сибирского филиала Российского научно-исследовательского института культурного и природного наследия имени Д.С. Лихачева, Россия, Омск.

Козыбаева Махаббат Маликовна – PhD, директор филиала Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в г. Астана, Казахстан, Астана.

Маслов Халил Борисович – PhD, ведущий научный сотрудник НИИ «Алаш», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана.

Алтын Орданың түркілік элитасы

Меңдігүл С. Ноғайбаева

Әл Фараби атындағы ҚазҰУ Алматы, Қазақстан

e-mail: nmskaz1129@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4093-1435>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-51-61>

Аңдатпа. Мақалада Алтын Орданың күрделі және ауқымды басқару жүйесіндегі түркілік саяси элитаның қалыптасуы, олардың ерекшеліктері мен орны талданды. Моңғол империясы ыдыраған соң пайда болған барлық мемлекеттермен салыстырғанда Алтын Орданың әкімшілік құрылымы өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Соның ішінде көшпелі түркі-моңғолдық ақсүйектердің Алтын Орданың қоғамдық саяси өмірінде белсенді рөл атқаруы, басқару құрылымында орын алуы әскери ақсүйектер (нояндар, бектер, әмірлер) шенінен көрініс берді.

Мақалада түркілік саяси элитаның қызметін талдауда негізінен ортағасырлық жазба деректермен қатар шежіре, батырлық жырлар мен аңыздардың мәліметтеріне назар аударылды. Жазба дерек мәліметтері тарихи жырлар мен қазақ шежірелерінің нұсқаларымен салыстырмалы түрде берілді. Мақалада көшпелі түркі-моңғол тайпаларынан шыққан тұлғалардың алтынордадық саяси элитаға айналуының біреше жолдары мен оған ықпал еткен факторлар талданды. Жергілікті ру-тайпа өкілдерінен шыққан бектер Алтын Орда тарихында ерекше рөл атқарған ықпалды тұлғалар ретінде тарихта қалды. Қыпшақтану үдерісі нәтижесінде Шыңғыстық идеология өзгерістерге ұшырады. Дегенмен, ол ендігі тұста посталтынордалық, соның ішінде кейінгі Қазақ хандығында да өзіндік дүниетанымды қалыптасырып, халқымыздың тарихында бүгінгі күнге дейін олар аңыздар, жыр дастандарда және сәулет өрнерінің ескерткіштері күйінде сақталып қалды.

Түйін сөздер: Бектер; Алтын Орда; түркілік элита; әлеуметтік статус; Алаша бахадүр.

Received 22.05.2023. Revised 23.05. 2023. Accepted 28.07. 2023. Available online 30.09.2023.

For citation:

Nogaibayeva M.S. Turkic elite of the Golden Horde. // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 51-61. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-51-61

Для цитирования:

Ногайбаева М.С. Тюркская элита Золотой орды // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №3. – С. 51-61. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-51-61

Кіріспе

Алтын Орданың саяси-әкімшілік құрылымы туралы зерттеулерде оның негізі халқын құраған көшпелі түркі-моңғол тайпалары өкілдерінің қоғамдағы әлеуметтік статусының қалыптасуы, қоғамдық-саяси құрылымдағы орны мен ықпалы туралы мәселелер назардан

тыс қалып келе жатыр. Әрине, көптеген зерттеулерде жекелеген тұлғалар, мәселен, Едіге, Мамай және т.б. тарихы біршама қарастырылған. Дегенмен, Алтын Орданың күрделі және ауқымды басқару жүйесіндегі шыңғыстық емес, түркілік саяси элита қалай қалыптасты және оның орны қандай болды деген мәселе қызығушылық туғызады.

Алтын Орда өмір сүрген үш ғасырға жуық уақыт аралығында өзіндік қалыптасу, даму кезеңдерінен өтіп, саяси-әкімшілік құрылымында басқарудың моңғолдық дәстүрімен бірге жаулап алған елдердің де дәстүрін пайдаланды. Хан сарайы мен ұлыстарда өзіндік иерархиясы бар басқару жүйесі құрылды.

Моңғол империясы ыдыраған соң пайда болған барлық мемлекеттермен салыстырғанда Алтын Орданың әкімшілік құрылымының ерекшеліктері болды. Соның ішінде көшпелі түркі-моңғолдық ақсүйектердің Алтын Орданың қоғамдық саяси өмірінде белсенді рөл атқаруы, басқару құрылымында орын алуы әскери ақсүйектер (нояндар, бектер, әмірлер) шенінен көрініс берді.

Көптеген зерттеулерде Алтын Орда тарихындағы беклербек институты түркі-моңғол мемлекеттік дәстүрінің өнімі болса, уәзір мен диван кеңесі мұсылмандық мемлекеттік мекемелерден алған тәжірбиесі екендігін тұжырымдалған.

Бектердің иерархиясы түменбасы, мыңбасы, жүзбасы, ұлыс әмірлерінен тұрғаны белгілі. Бұлар ұлық қараша бек және беклербектерден кейін әрқайсысы дәрежесі бойынша жайғасып, мемлекеттің әскери-әкімшілік құрылымын бақылайтын және әскери емес саланың істеріне іс жүзінде араласпайтын одақтың бір түрін құрады. XIV ғасырда Моңғол империясының жаулап алу дәстүрін сақтаушы көшпелі әскери ақсүйектердің бюрократиямен жақындасуы, тіпті белгілі бір деңгейде қосылуы байқалды.

Ортағасырлық автор әл-Омари Хулағуидің Иран мемлекетіндегі ұлыс басшысы немесе төрт ұлыс әмірі мен олардың үлкені беклербек пен уәзірдің шешім қабылдаудағы дербестігін атап өткен (Тизенгаузен, 1884:250). Ал, Алтын Ордада ханнан кейін екінші тұлға болған беклербектер ханнан аттап өз бетінше шешім қабылдай алмаған, тіпті егер хан мықты тұлға болған кезеңде олардың рөлі төмен болған. Алайда, Алтын Орда тарихында шыңғыс ұрпақтарын өз қалауымен хан тағына қойып, ауыстырған Едігенің мысалы да бар. Осы орайда шыңғыстық билік жүйесінің әлсіреуі

мен түркі көшпелі ақсүйектерінің саяси ықпалының бірте-бірте артуы мен түркілік саяси элитаның қалыптасуына ықпал еткен негізгі мәселелерін талдаймыз.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалада Алтын Орданың түркілік элитасының қалыптасуы мен қызметін анықтау үшін *проблемалық-тақырыптық әдіс* кеңінен қолданылды. Аталған әдіс арқылы Алтын Орда элитасын құраған топтар, олардың ерекшеліктерін атап өте отырып, түркілік немесе жошылық емес элитаның қалыптасуы мен орны талданды.

Зерттеу барысында *нақты талдау әдісі* тарихнамалық зерттеулер мен тарихи деректер кешенін пайдалануда олардың пайда болуы мен оларға ықпал еткен шарттарын ескеріп, теориялық және фактілік материалдарды өзара бірлікте қарастыруға мүмкіндік берді. Сондай-ақ *логикалық позитивизм, хронологиялық баяндау* әдістерін де пайдаландық.

Мақалада түркілік саяси элитаның қызметін талдауда негізінен ортағасырлық жазба дерек мәліметтерімен қатар шежіре, батырлық жырлар мен аңыздардың мәліметтеріне назар аударылды. Ортағасырлардағы жазба дерек мәліметтерін В. Тизенгаузеннен (Тизенгаузен, 1884; Тизенгаузен, 1941) бастап соңғы жылдары мемлекеттік бағдарламалар мен гранттар шеңберінде жарық көрген өзге де аудармалар арқылы пайдаландық (История Казахстана в персидских источниках. Том. III, 2006.; История Казахстана в арабских источниках. Т.3. 2006.). Мәселен, XV ғасырдың алғашқы ширегінде жазылған «Му' ииз ал-ансаб» Шыңғыс және Темір ұрпақтарының шежіресіне арналған құнды дерек. Бұл еңбекте XIII-XV ғасырлардағы ортағасырлық түркі-моңғол тайпаларының құрылымы, жетекші тайпалар иерархиясындағы өзгерістер мен олардың әскери-әкімшілік жүйесіндегі орны, көшпелілердің салт-дәстүрлері мен қоғамдық өміріндегі ережелері туралы маңызды мәліметтер берілген (История Казахстана в персидских источниках. Том. III, 2006:5-6). Аталған дерек мәліметтерін «Едіге батыр» жырының (Бабалар сөзі, Т.39. 2006.), қазақ шежірелерінің нұсқаларын

салыстырмалы түрде талдауға ұмтылды. Едіге жырының Ш. Уалиханов жазып алған, М.Ж. Көпеев жинаған, Нұртуған жырау жырлаған, Ә. Диваев жариялаған нұсқалары жан-жақты қарастырылды. Себебі, бұл нұсқалар баяндау үлгісі, кейбір жекелеген жайттарды нақтылауда өзіндік маңызға ие болып келеді.

Классикалық жазба деректермен салыстырғанда «далалық ауызша тарих айту» дәстүрінің жарқын үлгісі болып саналатын Қадырғали Жалайыр еңбегі (Қадырғали Жалайыр, 1997) мен Өтеміс қажының «Шыңғыс наме» еңбегі (Өтеміс қажы, 2005), сондай-ақ қазақ фольклорының ерекше тобы – «авторлық тарихи жырлар» деп жіктелген тарихи эпостық жырларың ішіндегі Шыңғыс хан және ұрпақтары туралы шығармалар (Қазақ қолжазбалары, Т.1. 2010) негізгі деректер тобын құрады. Алтын Орданың далалық ауызша тарихнамасында «Шыңғыс хан ру, бектердің шақыруымен» дала билеушісі болғаны туралы ұғым қалыптасты (Иванич, 2002:316) деп атап көрсетті. Сондықтан мақалада түркілік саяси элитаның қалыптасуының шыңғыстық идеологиямен интеграциялануы мен посталтынордадық кезеңдегі дүниетанымның ерекшеліктері де сипатталады.

Талқылау

Алтын Орда тарихындағы түркілік элитаның қалыптасуының жекелеген мәселелері кеңестік кезеңдегі зерттеушілердің атап айтқанда Алтын Орданың қоғамдық, әкімшілік құрылымы туралы зерттеулер жүргізген Г.А. Федоров-Давыдовтың зерттеулерінде қарастырылды. Зерттеуші XIII-XIV ғасырларда бектер әдетте, Шыңғыс ұрпақтарымен қандас туыс емес, өз тайпаларымен бірге вассалдықта болған тайпа басшылары еді, моңғолдар билігі орнағанға дейінгі ескі ақсүйектер ұрпақтары, өз тайпасымен байланысын әлі үзбеген, немесе хан тағайындаған, әскери қызметі үшін мұраға ұлыс алған, олардың құрамына көбінесе басқа және жат тайпалар кірген әскери жетекшілер болғанын атап өтті (Федоров-Давыдов, 1973:46-47). Жалпы Алтын Орданың әлеуметтік-мемлекеттік құрылымының өзіндік

ерекшеліктері ретінде бірте-бірте хандар мен ру-тайпа кландары арасындағы қарым-қатынастардың жоғарғы билікті тежеу мен тепе-теңдікте ұстап тұрудың жүйесі ретінде көрінуі болды. Ю.В. Селезневтің Алтын Орда элитасына арналған анықтамалық еңбегінде XIII-XV ғасырлардың алғашқы отыз жылдығындағы «татар элитасы өкілдерінің» тарихи-библиографиялық мәліметтері берілген Аталған еңбекте Алтын Орда элитасын бірнеше топқа, атап айтқанда билеуші династия өкілдері ретінде Жошы ұрпақтарына, екінші олармен некелік қарым-қатынаста болған жошылық емес феодалдар тобына, одан әрі ханнан әртүрлі артықшылықтар алған қызметші ақсүйектер тобына бөлген. Сонымен қатар, элитаның жеке қабатын құраған мұсылмандық дін иелері мен жаулап алған жерлердегі, соның ішінде орыс және кавказ ақсүйектері жеке топ ретінде қарастырылған (Селезнев, 2009). В.П. Юдин бірінші рет Өтеміс қажының еңбегін аударып, талдай келе XIV ғасырдың ортасынан кейін (шамамен Бердібек хан тұсында – авт.) Шығыс Дешті Қыпшақтағы биліктің Өзбек хан тұсындағы деректерде аты белгілі қият Истайдың Жыр-Құтлы деген баласынан туған немересі Теңіз-Бұғаның қолында, яғни тайпа бектерінің қолында болғанын тұжырымдаған (Өтеміс қажы, 2005:105-110)

Біз, негізгі зерттеу нысанымыз ретінде жошылық емес, яғни түркілік саяси элитаның қалыптасуы мен қызметіне, олардың әлеуметтік статусының ерекшеліктеріне тоқталамыз. Брилл баспасынан соңғы жылдарда жарық көрген «Ханзада, қауырсын және қылыш: Еуразиялық перспектива» аты ұжымдық зерттеудің Мари Фаверо Думенжу мен Лизбет Гиверс жазған 6-шы тарауында Алтын Орда мен испандық Габбусбургтердің билеуші династияларын салыстырмалы түрде талдай келе, Алтын Орда хандарының билік ерекшеліктерін көрсете отырып, Дала саясатындағы тайпа бектерінің рөліне де тоқталып өтеді (Marie Favereau Doumenjou, Liesbeth Gevers, 2018: 477-480). Тақырып бойынша маңызды зерттеу Ю. Шамилоглудың монографиялық еңбегі болып табылады. Зерттеуші Алтын

Орданың әлеуметтік құрылымы мен тайпалық саясатты байланыстыра отырып, Алтын Орданың саяси ұйымдасуының басты принципі ретінде «төрт би жүйесі» немесе ханның мемлекетті қараша билермен өзара тығыз байланыста басқарғаны туралы тұжырымын ұсынды (Шамилоглу, 2019). Ж. Сәбитов Өзбек және Жәнібек хандар тұсындағы әмірлер туралы зерттеулерінде Алтын Орда тарихындағы әмірлер иерархиясын талдайды және әмірлердің шығу тегі, олардың саяси өмірдегі орны мен ықпалы туралы мәселелерді қарастырады (Сабитов, 2014). Біз тайпа бектерінің қалыптасуына әсер еткен факторлардың кейбір қырларын тайпа бектерінің қызметі мен орнын қарастырғанда тұжырымдаған едік (Ноғайбаева, 2022). У.М. Агатай өз мақаласында Жошы ұлысының немесе Алтын Орда тарихына қатысты бұрын зерттеушілер назарынан тыс қалған маңызды деректердің бірі XVII ғасырдағы анонимі автордың «Дафтар-и Чингиз-наме» атты еңбегінде аталатын Жәнібек хан тұсындағы тайпа бектерінің, соның ішінде қоңыраттан шыққан қырық сүңгілі Болат баһадүрдің ұлы Бек бидің тұлғасын қарастырған. Автор Алтын Орда тарихынағы бектердің ерекше белгілерінің (мысалы, сүңгінің – авт.) символикалық мәніне талдау жасайды (Агатай, 2021:92-114). Дәл осы деректі талдай келе келесі зерттеуші И. Мустакимов деректегі Жәнібек ханның бектері туралы мәліметтерде аттары аталатын бектер мен билердің тарихи бейнесін идентификациялауға тырысқан (Мустакимов, 2009: 123).

Нәтижелер

Көшпелі түркі-моғол тайпаларынан шыққан тұлғалардың алтынордалық саяси элитаға айналуының біреше жолдары мен оған ықпал еткен факторлар болды. Әрине, түркі-моғолдық көшпелі ру-тайпа өкілдерінен шыққан әмірлер мен бектер сонау Шыңғыс хан тұсында-ақ түмен басы, мыңбасы болып сайланған тұлғалардан бастау алды (Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. Т.1. 2006). «Му'ииз ал-ансабта» Шыңғыс хан мен оның төрт ұлының кезінде әскербасы болған әмірлер туралы мәліметер келтірілген.

Мәселен, Жошы ұлысына берілген әмірлер ретінде сиджийут, кунлийнт, хушин, арлат тайпаларынан шыққан әмірлерің аттарын атап көрсете отырып, сонымен қатыр бүгінде аттары белгісіз болып қалған басқа да әмірлер болғаны туралы хабарлайды (История Казахстана в персидских источниках, 2006:39). Түменбасы болған әмірлер алғашында нояндар деп аталды, сонымен қатар «эке» - ұлы деген қосымша атақты қоса иеленді (Тизенгузен, 1884:330). Сондықтан әлеуметтік тұрғыдан алғанда әмірлер түменбасы, мыңбасы ретінде өзіндік иерархияны сақтады. XIV ғасырдан бастап олар түркілік дәстүрмен «бектер» деп атала бастады. Бектер немесе әмірлер әлеуметтік статусын мұрагерлік жолмен сақтап қалумен қатар, Шыңғыс ұрпақтарына сіңірген еңбектері арқылы да иелене алатын. Түменбасылар бірте-бірте белгілі бір аймақтың билеушілері ретінде көріне бастады. Онымен қатар олардың мұрагерлік жолмен берілетін атақтарына (түменбасы-эке ноян-бек) еңбектеріне қарай белгілі бір қызмет түрлері берілген болса керек. Ал, моғолдар билігі орнағанға дейінгі ескі саяси элита шыңғыстық идеология үстемдік құрған моңғол империясының барлық бөлігінде, соның ішінде Алтын Ордада өз ықпалынан айрылды. Дегенмен, Шыңғыс ұрпақтары өз билігін нығайту мен одан әрі сақтап қалу жолында бірте-бірте олармен жақындаса түсті. Сонымен қатар түркілік элитаны белгілі бір артықшылықтарға ие болған ру-тайпалар құрады. Мұндай өзіндік артықшылықтары бар тайпалар ретінде ең алдымен ежелден Шыңғыс ұрпақтарымен құдандалы болып келе жатқан қоңырат, ойрат және керейттер аталады. Сондай-ақ, түркілік элитаның басында тұрған тайпалар ең алдымен өзінің идентификациясы айқын әлеуметтік топты құрады және олардың белгілі бір табулары, ұрандары мен ауызша айтылатын жеке тарихы болды (Marie Favereau Doumenjou, Liesbeth Geevers, 2018: 478). Мысалы, «Дафтар-и Чингиз-намеде» қоңыраттардың артықшылықтары «қырық сүңгілі» Бек бидің бейнесі арқылы символикалық түрде көрінген (Агатай, 2021:105).

Алтын Орда элитасының билігі рулық принцип арқылы беріліп сақталып отырды.

Сондықтан Алтын Орда тарихындағы «ақсүйек» тайпалар өздеріне берілген «артықшылықтарды», яғни қызмет түрлерін әрдайым сақтап қалуға ұмтылғаны белгілі. Ортағасырлық деректерде Алтын Орданың түркілік элитасы, яғни қызметтік ақсүйектер көбінесе елшілік миссияларды атқарғаны туралы көптеген мәліметтер сақталған. Олар елшілер ретінде сауда байланыстары, соғыс пен бітімгершілік, некелік одақтар құру және т.б. маңызды істерді жүзеге асырды.

Алтын Орданың дамуы мен одан кейінгі құлдырау кезеңдерінде оның қоғамдық-саяси өміріндегі бектердің рөлі арта түсті. Сонымен бірге оғыз-қыпшақтық дәстүрлер де қайта жаңадан бастағанын беклербектердің соғыс кезінде әскерлерді басқару, ал бейбіт уақытта ұлыстарды басқару міндетін атқарғандығынан көре аламыз.

Беклербек тек бектердің (нояндар немесе әмірлер) басшысы ғана болған жоқ және бұл қызметте жоғарғы қолбасшы қызметін де атқарды. Араб деректерінде Алтын Орданың беклербектерінің бірін «... ислам мен мұсылмандардың ұлылығы, екі әлем әмірлерінің басшысы, дін үшін күресушілер мен жауынгерлердің жақтаушысы, әскерлердің басшысы, патшалар мен сұлтандардың дәнекершісі, мұсылмандар әміршісінің қылышы» (Тизенгаузен, 1884:230) ретінде сипаттайды.

Тайпа ақсүйектерінің Шыңғыс хан әулетімен жақындасу арқылы белгілі бір артықшылықтарға ие болуы әртүрлі жолдармен, атап айтқанда некелік қарым-қатынастар (шыңғыс әулетіне күйеу болу немес қыз беру), арнайы қызметтер атқару (аталық, беклербек және т.б.) және т.б. жолдармен жүзеге асты. Мәселен, XIV-XV ғасырдың бірінші ширегінде беклербек қызметі түркілік ақсүйектердің қолына өте бастағанда олардың көбінесе ханның туысы - күйеу балалары стутасында болғанын көреміз (Marie Favereau Doumenjou, Liesbeth Gevers, 2018:477-480). Шыңғыс ұрпақтарымен некелік қарым-қатынаста, соның ішінде күйеу бала немесе гүрген статусында болуы немесе шыңғыс ұрпақтарына қыз беру Алтын Ордада барлық топтардағы шыңғыстық емес

ақсүйектерге ерекше әлеуметтік мәртебе берді.

Дегенмен, біздің пікірімізше Алтын Ордадағы түркілік элитаның қалыптасуына ықпал еткен екінші әрі ең негізгі фактор ол әрине, қыпшақтану үдерісі болды. Қыпшақтану үдерісінің нәтижесі рулар мен тайпалардың араласуы, моңғол тайпаларының түркіленуі, ислам дінін қабылдау, қыпшақ тілінің үстемдігінен көрініс берді. Осылайша Алтын Орда тарихында көшпелі түркі тайпаларының түрлі жолдармен бірте-бірте өз ықпалдарын артыру түсіп, Алтын Орда элитасын құрағанын көреміз.

Мемлекеттегі жошылық емес бектер ықпалының күшеюінің алғашқы белгілерін Рашид-ад Дин баяндаған мына бір тарихи сюжеттен көруге болады. Алтын Орда ханы Тоқтаның қайын атасы Салджитай гүрген ұлына сол кездегі ықпалды беклербек Ноғайдың қызы Қабақты айттырып алып береді. Біраз уақыт өткенде ислам дінін қабылдаған Ноғайдың қызы мен Салджитайдың ұлы Яйлақтың арасы салқындайды. Тіпті келіндеріне атасы да жеккөрушілікпен қарай бастайды. Бұл туралы білген Ноғай Тоқта ханнан Салджитайды өзіне жазалау үшін жіберуді талап еткен кезінде айтқан сөздерінің ішінде Сайын хат тағына отырғызу үшін (Тоқта ханды) істеген еңбегін атап өте келе, «қазір бұл тақта Салджитай қараша пәрмен беріп отырғанына» назар аударғаны маңызды (Тизенгаузен, 1941:70).

Өзбек пен Жәнібек хандар билік құрған жылдар Алтын Орданың ең гүлденген, күшейген кезеңі ретінде қарастырылғанымен, дәл осы кезеңдерде ханның мемлекет істеріндегі маңызды мәселелерін беклербек қызметіне ие болған түркі тайпаларының өкілдері шеше бастады (Ногайбаева, 2022:110). Сарай төңкерісінің нәтижесінде өз ұлы Бердібектің қолынан қаза тапқан Жәнібек ханның билігінен кейін Алтын Ордада хан билігімен бәсекеге түсе алатын тайпа басшылары мемлекеттік саясаттың дербес субъектілері ретінде әрекет еткенін көреміз.

Жалпы Алтын орданың әкімшілік құрылымында, басқару жүйесінде шыңғыс ұрпақтары тарапынан білгілі бір

артықшылықтарға ие болған ықпалды рулар мен тайпа бектері берік орын алды. Олар кейін Жошы ұлысының ыдырауы кезінде құрылған хандықтар мен ордаларда негізгі рөл атқара бастады.

Тарихта аты белгілі Алтын Орда әмірлері-беклербектер есімі хан билігі әлсіз немесе хан билігі жоқ кезеңде алғашқы орынға шығып, Алтын Орда тарихында өзіндік өрнегін қалдырды. Жоғарыда атап өткеніміздей В.П. Юдин «Шыңғысنامه» мәліметтеріне сүйене отырып, Шығыс Дешті Қыпшақтағы тайпа бектерінің билігі туралы, атап айтқанда Өзбек хан билікке келер тұстағы Тоқта ханның аталығы болған ұйғыр Бажыр Тоқ-Бұғаның билікті узурпациялау әрекеті, нәтижесіне «қара сүйек» қийят Истайға Жошы ұрпақтарының «қосын» (қызметші – авт.) болуы немесе Исатайдың немересі Теңіз-Бұғаның Жошы әулетінен шыққан «қосынды» әкесі Жыр-Құтлыға мазар салғанда қалай пайдаланғаны туралы мәліметтерді талдады (Өтеміс қажы: 103-106). Ол осылайша XIV ғасырдағы Шығыс Дешті қыпшақтағы биліктің тайпа билеріне өтуінің көріністері туралы ауызша тарихнама мәліметтерін талдады. Едіге батыр жырының атақты Нұртуған жырау жырлаған нұсқаларының «Мәулімнияз-Едіге» деп аталатын көшірмесінде Едігенің ұлы Нұраддиннің қашып кеткен Тоқтамыс ханды қуып кеткеніне алты ай болғанда Едігенің досы Аңғысынды сол елге хан қойғаны туралы айтылады (Бабалар сөзі: 302). Осы арадағы Аңғысын тұлғасына тоқталсақ ол Едіге жырының барлық рұсқаларында оның досы ретінде аталады. Басқа дерек көздерінің ішінен оның есімі «Шыңғыс-намеде» қийят Истай мен сыжұт Алатай Өзбек ханды хан тағына отырғызу үшін аттанып кеткен кезеңде сарайда билікті иеленіп алған ұйғыр Бажыр Тоқ-Бұғаның сатқындығы туралы хабар берген тұлға ретінде аталады. Ол Өзбек хан мен бектерінің алдынан шығып:

«Менің атым Саңғұсын,

Аңғарғайсың арғысын», – деп сөз бастап, сарайда орын алған жағдайды баяндап, бастарын аман алып қалу жолын жеткізеді (Өтеміс қажы: 175). В.П. Юдин осы деректегі Саңғұсынды А.Н. Коновтың аудармасы

арқылы Әбілғазының «Түрік шежіресінде» Жәнібек ханның «түрікмендерге кінәлілер мен қылмыс жасағандарды» жазалау үшін жіберген адамы ұйғыр Санкы-Синмен бір тұлға деп есептеген (Өтеміс қажы: 125-126). Ал, біз Аңғысын-Саңғұсын бір тұлға ал, шыққан тегін бірқатар деректерге сүйене отырып алшын тайпасы деп топшылаймыз. Едіге жырының Ә.Диваев жариялаған «Мырза Едіге батыр» атты нұсқасында Едігені Тоқтамыс ханның қатыстық жасап өлтірмекші болған тұсында Алшыннан шыққан Аңғысын досының амал жасап құтқарып қалғаны туралы баяндалған (Бабалар сөзі: 53-54). Едігенің той үсінде Тоқтамыстың қастығынан досының көмегімен құтылғаны туралы сюжет (бірақ мұнда досының аты аталмайды) ибн Арабшахтың да дерегінде айтылады (Тизенгаузен, 1884:458)

Алтын Орда мемлекетінің ыдырау процесімен бірге сонау Шыңғыс дәуірінен қалыптасқан салт-дәстүрлер де өзгере бастады. Мұның бірден-бір себебі моңғол шапқыншылығынан бірнеше ғасыр өткен кезеңде жергілікті түркі және түркіленген моңғол тайпалары саяси билікке ие болып, ендігі жерде жергілікті жердегі бар билікті өз қолдарына шоғырландыра бастауы еді. Осы кезден бастап әлсіреген Шыңғыс ұрпақтарының номиналды билігі сақталып қалды. Мысалы, Моғолстандағы дулаттар Шағатай ұрпақтарынан хан сайлау дәстүрін сақтап қалғанымен, іс жүзінде саяси билікті өз қолдарына алғаны сияқты, Жошы ұлысында Алтын Орданың ыдырауы тұсында құрылған Ноғай Ордасының негізін салушы, маңғыт тайпасынан шыққан Едіге тұсынан бастап, оның келісімінсіз хан сайламайтын дәстүр қалыптасып, бұл оның ұрпақтары тұсында да жалғасты. Соның нақты көрінісі осы кезеңде ыдырауға ұшырап жатқан Алтын Орданың қай бөлігінде болмасын хан сайланса, оның қасында Едіге ұрпағынан тараған бидің болуы заңды жағдайға айналды. Бұл жергілікті ру-тайпалардың күшеюі мен бұрынғы салт-дәстүрлердің бел ала бастаған тұсында тек Шыңғыс ханның «алтын уруғ» деп аталған төрт ұлынан тараған ұрпақтың ғана хан сайлануын заңдастырған шыңғыстық идеологияның

әлсіреуі нәтижесінде пайда болған өзгеріс еді. Біз қарастырып отырған кезеңде маңғыт тайпасынан шыққан Едіге ұрпақтары маңғыттармен қатар, деректерде кейде қыпшақтар деген жалпы атаумен берілген этносаяси қауымдастыққа сүйенген күшті саяси болды. Олар Шыңғыс ұрпақтарынан хан сайлау дәстүрін шартты түрде сақтай отырып, өздеріне қолайлы басшыға ғана қолдау көрсетіп отырды. Жалпы осы кезеңдегі тайпа бектерінің билікке ұмтылысы, Жошы ұрпақтары билігінің әлсіреуіне байланысты өзгерістер туралы «Едіге» жырында Тоқтамыс ханның екі қызының зарында:

... Заманның айнығаны осы дағы,
Амал не, көндік тағдыр жазғанына-ай.
Бас қамын ойлап қашқан

патша, бектер,

Бұл елге бас болар ма бұрынғыдай?! –
деп жырлағанынан көреміз (Бабалар сөзі:303).

Қадырғали Жалайыр 1428 жылы Ақ Орда мемлекетінің соңғы билеушісі, әрі сол замандағы күшті билеуші Барақ тұсында беклербек (ханның биі) дәрежесін иеленген Едігенің ұлы Мансұр Барақтың қолынан қаза тапқанын жазады (Қадырғали Жалайыр, 1997:118). Міне, осындай жағдайда батысқа Кішік Мұхаммед ханға қашып, паналауға мәжбүр болған Мансурдың інілері Ғазі мен Наурыз хан әскеріне сүйене отырып, Барақты жеңеді (Қадырғали Жалайыр, 1997:118).

Осы тұстағы Едіге ұрпақтарының қолайына Барақ сияқты тәуелсіз билеушінің жақпайтыны белгілі еді. Дәл осы кезеңд хижраның 833 жылы (1428-1429 жж.) 17 жасар Әбілхайырдың билікке ұмтылысын сол кездегі даланың ықпалды тұлғалары Алаша бахадүр мен оның аймағына қарасты ру-тайпа өкілдері қолдайды. Олар қоңырат, чинбай, иджан, құсшы, барак, кенегес және т.б. тайпаларының басшылары және Құл-Мұхаммед-Саййид, Қара Саййид сияқты дін басылары болды (МИКХ, 1969:143-144). 17 жасар Әбілхайырды ықпалды тұлғалар мен көшпелі тайпа өкілдерінің көпшілігінің қолдауы және оның қасынан Едіге ұрпағы Оқас бидің табылуының себебі де осыдан болса керек. Оқас би Әбілхайырдың маңында жиырма жылдай болды.

Қадырғали Жалаиридін жазғанындай хан мен би «бір кеседен ішкен».

Алаша бахадүр біздің пікірімізше осы кезеңдегі дала ақсүйектерінің, яғни түркілік элитаның ең көрнекті өкілдерінің бірі. Он алты жасында маңғыттардың қолынан босап шыққан Әбілхайрға үлкен қолдау көрсеткен Алаша туралы Усман Кухистани: «... [Абу-л-Хайр]-султан, обладатель ангельских качеств, в надежде на благополучие и счастье остановился в юрте Алаша-бахадур, калантара большого аймака. Алаша-бахадур и прочие калантары того могущественного султана, опоясались поясом искренней дружбы и служения и с утра до вечера беспрекословно исполняли службу. Ту зиму хазрат [Абу-л-Хайр-султан] с помощью поддержки и милости божественной провел там...»

[А] Алаш-бахадур и его аймак..., проявивших услужение и усердное моление, одарил дорогими халатами и такой царственной милостью, что невозможно представить больше этого, и оставил в его компетентном держании [право] распоряжения [своей] страной и имуществом...» (МИКХ, 1969:143, 145).

Уақыт өте келе Әбілхайыр 17 жасар жас билеушіден бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақтың тәжірибелі билеушісіне айналды. Сондықтан 1440 жылдардан бастап Оқастың ұрпақтары өздеріне тиімді билеушіні іздестіруді бастап кетті (Трепавлов, 2002:100-106.). Ал, Алаша бахадүр өз аймағын басқару құқығын сақтап қана қоймай, ханның өзі де осы Алаш бахадүрмен әрқашан санасуға мәжбүр болған ықпалды тұлға болып қала берді. Оның есімі жауынгерлік ұранға айналды деп ойлаймыз. «Алаш» этнонимінің пайда болуы туралы зерттеулер жүргізген авторлардың бірі «Монғол ұлыстары ыдырар тұста, жаңа әлеуметтік және территориялық бөліністер басталғанда, Алаш ұлысына кіретін түркі тайпалары әскери тұрғыдан мыңдықтарға бөлінді, міне, осыған байланысты «үш сан Алаш мыңы» деген ұғым пайда болды. «Маджму ат-таварих» дерегінде 92 тайпа тізімінде алғашқы жетілікке кіретін үш тайпа – жалайыр, қоңырат, алшын осы «үш сан Алаш мыңын» құраған тәрізді»

деген қорытынды жасаған (Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2005.).

Қорытынды

Алтын Орданың саяси элитасын құраған әртүрлі категорияға жататын топтардың ішінде түркілік элитаның ең алдымен әскери аристократия өкілдері ретінде қалыптасқанын көреміз. Олар уақыт өте келе өз ықпалдарын Жошы ұрпақтарымен некелік қарым-қатынастар, беклербек, бек, мыңбасы, аталық тәрізді қызметтері арқылы күшейте түсті. Әсіресе, Алтын Орда тарихындағы беклербектер институты ерекше болды. Уақыт өте келе бұл қызметті жергілікті ру-тайпа өкілдерінен шыққан тұлғалар иеленіп, олардың көбі Алтын Орда тарихының «өрнегін түзген» ықпалды тұлғалар ретінде тарихта қалды. Қыпшақтану үдерісі нәтижесінде Шыңғыстық идеология өзгерістерге ұшырады. Дегенмен, ол ендігі тұста посталтынордалық, соның ішінде кейінгі Қазақ хандығында да өзіндік дүниетанымдық құндылықтарды қалыптастырды және ол далалық ауызша тарих айту дәстүрінде айқын көрініс берді.

Алтын Ордадағы түркілік саяси элита рулық принцип негізінде қалыптасып, сақталды. Нәтижесінде ерекше мәртебеге ие болған ру-тайпалар мен олардың қоғамдық-әлеуметтік құрылымдағы орны туралы дәстүрге айналған ұғымдар қалыптасы. Мәселен, қазақ-ру тайпаларының «ноқта ағалық» дәрежесі (жалайыр, тарақты, тама

немес табын – авт.) туралы дәстүрді атап өтсек болады.

Осы кезеңдегі түркілік саяси элитаның көрнекті өкілдері ретінде тарихи деректерде мәліметтер сақталған тұлғаларға қатысты аңыз әңгімелер, жыр-дастандар халқымыздың руханиятында әлі күнге дейін сақталып келеді. Тіпті, В.П. Юдин атақты Көкесене Жыр-Құтлы мазары болуы мүмкін деп болжаса (Өтемісқажы, 2005:110), бірқатар зерттеушілер атақты Алаша хан кесенесін Алаша бахадүр кесенесі болуы мүмкін деп болжайды. Мари Фаверо Думенжу мен Лизбет Гиверс Алтын Орда хандары Шыңғыс ұрпақтарының басқа әулеттерімен (мысалы, Хулагидтер – авт.) салыстырғанда өз әулетін мадақтайтын шежіре, хроникалар жаздыру дәстүрін пайдаланбағандарын атап өтеді. Дегенмен авторлар бұл мәселе олардың ауызша тарихында айтылмады дегенді білдірмейді, дала өкілдерінің «қара сөздері» тек хандар ғана емес айбатты бектер туралы да жыр дастандарды ауыздан сақтап айтып келді дей келе олардың деректік маңызын атап өтеді (Marie Favereau Doumenjou, Liesbeth Geevers, 2018: 479).

Көріп отырғанымыздай, Алтын Орданың түркілік элитасының тарихын зерттеу жалпыотан тарихындағы этникалық тарих, этносаси үдерістер, әдебиет, ұлттық деректану, археология, ескерткіштану салаларының көптеген мәселелерін қайта қарау мен тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

Мақала №BR10965240 ғылыми-зерттеу жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер

Marie Favereau Doumenjou, Liesbeth Geevers. The Golden Horde, the Spanish Habsburg Monarchy, and the Construction of Ruling Dynasties // In: Prince, Pen, and Sword: Eurasian Perspectives Series: Rulers & Elites, Volume: 15. – Brill, 2018. – P. 452–512.

Агагай У.М. «Обладатель сорока копий» в списке Дафтар-и Чингиз-наме: определение, значение, символ // Universum Humanitarium. 2021. – №1. – С. 92-114.

Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т.39. – Алматы: Фолиант, 2006. – 448 б.

История Казахстана в персидских источниках. Том. III. Му'изз ал-ансаб. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 672 с.

История Казахстана в арабских источниках Т.3: Извлечение из сочинений XII-XVI веков / Составление, перевод с арабского языка, введение и комментарии А.К. Муминова. – Алматы: Дайк-Прес, 2006. – 713 с.

Иванич М. «Дафтар-и Чингиз наме» как источник по истории кочевых обществ // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани 1223–1556. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2002. – С. 314–328.

Көпейұлы Мәшһүр-Жүсіп. Қазақ шежіресі. – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.

Қазақ қолжазбалары. Он томдық. Т.1.: Авторлық тарихи жырлар / құраст.: Т. Әлбекоов – Алматы: Дайк-Пресс, 2010. – 624 б.

Қадырғали Жалайыр шежірелер жинағы / Шағатай-қазақ тілінен аударып, алғы сөзін жазғандар Н. Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов. – Алматы, 128 б.

Қазақ ру-тайпаларының тарихы: Найман. – 1- кітап. – Алматы: Алаш тарихи зерттеу орталығы, 2005. – 443 б.

Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. Моңғолдың құпия шежіресі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 395 б.

Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков. Извлечения из персидских и тюркских сочинений // Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, В.П. Юдин. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 651с.

Мустакимов И.А. Об одном списке «Дафтар-и Чингис-наме» // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 1. – Казань, 2009. – С. 122-131.

Ноғайбаева М.С. Алтын Орда тарихындағы тайпа бектерінің рөлі мен қызметі // Journal of history. 2022 – №3. – Б.105-112.

Өтеміс қажы. Шыңғыснаме // Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Т.1. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 150 б.

Сабитов Ж. Эмиры Узбек хана и Джанибек хана // Золотоордынское обозрение. 2014. – № 2(4). – С. 120-134.

Селезнев, Ю.В. Элита Золотой Орды. Научно-справочное издание. Казань: Из-во «Фэн» АН РТ, 2009. – 232 с.

Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, извлечения из арабских источников. Т.1. – СПб., 1884. – 564 с.

Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений. Т.2. – М.-Л., 1941. – 605 с.

Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: МГУ, 1973. – 180 с.

Шамильоглу Ю. Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде / Перевод с англ. яз. Ч.И. Хамидовой, Р. Хаутала. Отв. ред. И.М. Миргалеев. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. – 260 с.

М.С. Ногайбаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Тюркская элита Золотой Орды

Аннотация. В статье анализируется формирование тюркской политической элиты, ее особенности и положение в сложной и масштабной системе управления Золотой Орды. Административное устройство Золотой Орды имело свои особенности по сравнению со всеми государствами, возникшими после распада Монгольской империи. В том числе активная роль кочевых тюрко-монгольских аристократов в структуре управления Золотой Орды и ее общественно-политической жизни нашло отражение в званиях военной аристократии (нойоны, беки, эмиры).

В статье основное внимание при анализе деятельности тюркской политической элиты уделялось сведениям шежире, героических эпосов и легенд, а также средневековым письменным источникам. Сведения письменных источников было сопоставлены с образцами исторических эпосов и казахских шежире. В статье были проанализировано несколько путей и факторов, способствовавших превращению выходцев из кочевых тюрко-монгольских племен в политическую элиту Золотой Орды. Беки, происходившие из местных племен, вошли в историю как влиятельные фигуры, сыгравшие особую роль в истории Золотой Орды. В результате кыпчакизации идеология Чингисхана претерпела изменения. Однако она сформировала своеобразное миропонимание в постзолотоордынское и последующее время в период Казахского ханства и сохранилась в истории нашего народа до наших дней в виде легенд, эпосов, архитектурных памятников.

Ключевые слова: Беки; Золотая Орда; тюркская элита; социальный статус; Алаш бахадур.

M.S. Nogaibayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Turkic elite of the Golden Horde

Abstract. The article analyzes the formation of the Turkic political elite, their features and position in the complex and large-scale management system of the Golden Horde. The administrative structure of the Golden Horde had its own characteristics in comparison with all the states that emerged after the collapse of the Mongol Empire. Including the active role of nomadic Turkic-Mongolian aristocrats in the structure of the administration of the Golden Horde and its social and political life, was reflected in the ranks of the military aristocracy (noyons, beks, emirs). In the article, the main attention in the analysis of the activities of the Turkic political elite was paid to the information of geneology, heroic epics and legends, as well as medieval written sources. Information from written sources was compared with samples of historical epics and Kazakh genealogies. The article analyzes several ways and factors that contributed to the transformation of natives of nomadic Turkic-Mongolian tribes into the political elite of the Golden Horde. The Beks, who came from local tribes, went down in history as influential figures who played a special role in the history of the Golden Horde. As a result of Kypchakization, the ideology of Genghis Khan underwent changes. However, it formed its worldview in the post-Golden Horde, including in the late period of the Kazakh Khanate, and remained in the history of our people to this day in the form of legends, epics, architectural monuments.

Keywords: Beki; Golden Horde; Turkic elite; social status; Flash Bahadur

References

Agatai U.M. «Obladatel soroka kopii» v spiske Daftar-i Gingiz-name: opredelenie, znachenie, simvol. Universum Humanitarium [«The owner of forty copies» in the list Daftar-I Gengis-name: definition, meaning, symbol. Universum Humanitarium], 1, 92-114(2021). [in Russian].

Babalar sozi. Jyz tomdyk. T.39 [Word ancestors. One hundred volumes. V.39]. (Almaty, Foliant, 2006. 448). [in Kazakh].

Istoriya Kazakhstana v persidskix istishnikax Tom III. Mu'iiz al-ansab [History of Kazakhstan in Persian sources. Volume. III. Mu'iiz al-ansab] (Almaty, Daik-Press, 2006, 672). [in Russian].

Istoriya Kazakhstana v arabskix istoshnikax T.3: Izvleshenie iz soshinenii XII-XVI vekov. Sostavlenie, perevod iz arabskogo iazyka, vvedenie I komentarii A.K. Myminova. [History of Kazakhstan in Arabic source T.3: Extract from the work of the XII-XVII centuries. Compilation, translation from Arabic, introduction and commentary by A.K. Muminova] (Almaty, Daik-Press, 2006, 713). [in Russian].

Ivanish M. «Daftar-i Gingiz-name» kak istochnik po istorii kochevyx obchrstv, Istochnikovedenie istorii Ulysa Djychi (Zolotoi Ordya). Ot Kalky do Astraxani 223–1556. [«Daftar-I Chingizname» as source on the history of nomadic societies, Source study of the history Ulus Jochi (Golden Horde). From Kalka to Astrakhan 1223-1556]. (Kazan, In-t istorii im. Ch. Mardjani AN RT, 2002, 314–328). [in Russian].

Kopeyuly M.-J. Kazak shejiresi. [Kazakh genealogy]. (Almaty, Zhaly, 1993, 76). [in Kazakh].

Favereau-Doumenjou M., Gevers L. (2018). The Golden Horde, the Spanish Habsburg Monarchy, and the Construction of Ruling Dynasties, In: Prince, Pen, and Sword: Eurasian Perspectives Series: Rulers & Elites, 15, 452–512(2018). [in English].

Qazak qoljazbalary. On tomdyq. T.1. [Kazakh manuscript. Ten volumes. V.1]. (Almaty, Daik-Press, 2010, 624)

Qadyrgali J. Shejireler jinagy / Shagatay-kazak tilinen audaryp, algy sozin jazgandar N. Mingulov, B. Komekov, S. Oteniyazov. [Collection of genealogies / Translated from Chagatai-Kazakh, foreword by N. Mingulov, B. Komekov, S. Oteniyazov]. (Almaty, 1997, 128). [in Kazakh].

Qazaq ru-taypalarynyn tarihy. Nayman. 1-kitap [History of Kazakh tribes. Naiman. 1-book]. (Almaty, Alash tarihi zertteu ortalygy, 2005, 443). [in Kazakh].

Qazakhstan tarihy tyraly mongol derektemelery. Mongoldyn qupia shejiresi [Mongolian date on the history of Kazakhstan, the secret history of Mongolia] (Almaty, Daik-Press, 2006. 395). [in Kazakh].

Materialy po istorii Kazakskih khanstv XV-XVIII vekov (Izvlachenia iz persidskikh i tyurkskikh sochoneniy /Sostovitel'y S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, V.P. Yudin.). [Materials on the history of the

Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries (Extracts from Persian and Turkic writings)]. (Almaty, Nauka, 1969, 651). [in Russian].

Mustakimov I.A. Ob odnom spiske «Daftar-i Shingis-name» [About one list of “Daftar-i Chinggis-name”], Medieval Turkic-Tatar states, 1, 122-131(2009). [in Russian].

Nogaibayeva M.S. Altyn Orda taipa bekterinin roli men qyzmety KazUU habarshysy. Tarih seriasy [The role and functions of tribal beks in the history of the Golden Horde. Journal of history], 3, 105-112(2022). [in Kazakh].

Utemish-hadji. Chingiz-name. Qazaqstan tarihy tyraly turki derektemeleri. T.1 [Utemish-haji. Genghis name]. (Almaty, Daik-Press, 2005, 150). [in Kazakh].

Sabitov J. Emiry Uzbek hana i Djanibek hana [Emirs of Uzbek Khan and Janibek Khan], Golden Horde Review, 2(4), 120-134(2014). [in Russian].

Seleznev Y.V. Elita Zolotoi Ordyy [Elite of the Golden Horde]. (Kazan, Izdatelstvo «Fen» AN RT, 2009, 232). [in Russian].

Tizengauzen V. Sbornik materialov, otnosyashisya k istorii Zolotoy Ordyy. Izvlecheniya iz arabskikh istochnikov. [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde extract from Arabic sources]. (SPb., 1884, 564). [in Russian].

Tizengauzen V. Sbornik materialov, otnosyashisya k istorii Zolotoy Ordyy. Izvlecheniya iz persidskikh sochineniy. [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Extracts from Persian writings]. (Moskva-Leningrad, 1941, 605). [in Russian].

Fedorov-Davydov G.A. Obshestvenniy stroy Zolotoy Ordyy. [The social structure of the Golden Horde]. (Moskva, MGU, 180). [in Russian].

Shamiloglu Y. Plemenaya politika i sosialnoe ustroystvo v zolotoi Orde [Tribal politics and social structure in the Golden Horde] Translation from English lang. Ch.I. Khamidova, R. Hautala. Rep. ed. I.M. Mirgaleev. (Kazan, Institute of History. Sh. Marjani AS RT, 2019, 260 p.) [in Russian].

Автор туралы мәлімет:

Ногайбаева Мендигуль Сагатовна – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, тарих факультетінің деканы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Nogaibayeva Mendigul Sagatovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of History of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Patriotic mobilization of women workers in West Kazakhstan through Soviet propaganda during World War II

Arailym Tapalova

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: arai_86_19@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3764-4726>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-62-74>

Abstract. *This research paper examines the impact of Soviet propaganda on women workers in the West Kazakhstan region during World War II. Despite facing difficult working conditions, women workers in this region were mobilized through propaganda campaigns that aimed to promote patriotism and encourage them to take on traditionally male-dominated roles in home front. The study addresses two key questions: How did Soviet propaganda mobilize women workers in this region, and what impact did it have on their daily lives? The research methodology involves a content analysis of periodical press and personal sources such as memoirs and letters. Additionally, the study utilizes primary sources to understand the function of the Communist Party's agitation and propaganda apparatus. The findings highlight the power of propaganda in shaping the thinking and behavior of a population during a critical period in history, contributing to a better understanding of the influence of agitation and propaganda on women's work ethic and providing a valuable contribution to the historiography of women's employment during the war. This paper contributes to our understanding of the impact of propaganda on women workers during World War II in the Soviet Union and provides insights into the daily lives of women workers in a specific region.*

Keywords: Home front; Soviet propaganda; women workers; West Kazakhstan; World War II; patriotic mobilization.

Received 29.04.2023. Revised 30.05.2023. Accepted 07.07.2023. Available online 30.09.2023.

For citation:

Tapalova A. Patriotic mobilization of women workers in West Kazakhstan through soviet propaganda during World War II // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 62-74. DOI:10.32523/2616-7255-2023-144-3-62-74

Для цитирования:

Тапалова А. Патриотическая мобилизация женщин-работниц Западного Казахстана через советскую пропаганду в годы Второй мировой войны // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №.3. – С. 62-74. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-62-74

Introduction

In the context of World War II, the participation of women in the workforce underwent noteworthy transformations. This was particularly evident in the Soviet Union, where the majority of men were actively engaged in military operations. In order to reconstruct the economy, the Soviet government acknowledged the significance

of women workers and advocated for their involvement in industries that were traditionally male dominated. To achieve this, the government employed propaganda as a pivotal instrument to mobilize women workers for home front efforts. However, the influence of this propaganda on women workers in the Western Kazakhstan region has been understudied.

This paper aims to explore the power of Soviet propaganda on women workers in West Kazakhstan during World War II, addressing the following questions: How did Soviet propaganda mobilize women workers in this region, and what impact did it have on their daily lives?

Despite working in difficult and often hazardous conditions, women workers in this region were inspired by propaganda campaigns that aimed to promote patriotism and encourage them to take on traditionally male-dominated roles. The continuous stream of propaganda through gatherings, demonstrations, and other campaigns had a significant impact on their lives, though it is important to consider the limitations of Soviet publications at that time.

To better understand the impact of propaganda, this paper examines its effect on the attitudes and behavior of women workers, their perception of their role in the workforce, and the factors that influenced their decision to join. By contributing to our understanding of the impact of propaganda on women workers during World War II in the Soviet Union, this paper highlights the power of propaganda in shaping attitudes and behavior and provides insights into the daily lives of women workers in a specific region.

Materials and methods

To answer the research question, this paper will employ a content analysis of periodical press from the time of the war to understand the daily lives of women workers and the influence of agitation and propaganda on their work ethic. Additionally, legislative and regulatory legal acts, record keeping documentation, and statistical materials will be analyzed to provide a comprehensive understanding of the government's policies and initiatives towards women's employment during the war. Personal sources such as memoirs and letters will also be examined to provide a unique and personal perspective on the experiences of women workers during this period.

The primary sources used in this study will be obtained from archives and libraries in West Kazakhstan and other relevant locations. The periodical press from the time of the war

will be selected based on its relevance to the research question, and a systematic sampling approach will be used to ensure that a representative sample is analyzed. The content analysis will be conducted using a deductive coding approach, with codes derived from the research question and relevant literature.

In addition to the content analysis, this study will also use various primary sources to understand the function of the Communist Party's agitation and propaganda apparatus. Party cells in factories, farms, offices, and institutes organized meetings and lectures, and mobile agitprop brigades visited towns and villages to spread the party line. Propaganda campaigns were used to encourage women to take on roles in the workforce at the beginning of the war, with slogans like «Replacing a husband, father, or brother on the factory floor» becoming common messages in propaganda campaigns. This study will analyze primary sources to understand the impact of propaganda on women's work ethic during the war.

To ensure the validity and reliability of the findings, this study will employ multiple coders to independently code a subset of the data. Inter-coder reliability will be assessed using Cohen's kappa coefficient, and discrepancies will be resolved through discussion and consensus.

The analysis of primary sources will provide insight into how propaganda shaped the daily lives of women workers in West Kazakhstan during World War II. The findings will contribute to a better understanding of the influence of agitation and propaganda on women's work ethic and will provide a valuable contribution to the historiography of women's employment during the war.

Discussion

In the Soviet era, the publications only focused on the heroism and victories of the Soviet people, while ignoring the difficulties and hardships they faced. The dominance of the Marxist-Leninist worldview and the absence of alternative views, along with the prevalence of ideological clichés and propaganda that glorified the Soviet system and communist ideals, contributed to this phenomenon. Furthermore, censorship and the concealment

of miscalculations by the Communist Party prevented an objective depiction of the realities of Soviet society during the war years. For example, Aralovets (1954) argues that the emancipation of women led to fruitful outcomes during the challenging times of war. The Soviet state and the Bolshevik party's educational efforts paved the way for women to exercise their full rights and pursue their creative endeavors. Aralovets also argued that the Soviet social system played a critical role in nurturing such heroic women of labor.

In the 1960s, studies appeared in which the further development of these problems began. Morekhina (1962), Arutyunyan (1963), Aniskov (1966) and Mitrofanova (1971). Aniskov (1966) considered the role and importance of women, involvement in leadership roles, study statistical data and female labor productivity, etc. Morekhina's research contained a large section on the pre-war period, where it was noted that female personnel became a major reserve of the national economy, which was of great importance for creating stable industrial personnel in war conditions (p. 38).

After the collapse of the USSR and the formation of the Republic of Kazakhstan, historical science in Kazakhstan began to develop in a new dimension. A significant amount of scientific and popular science literature on the military topic has appeared over the years of independence, with a focus on the regional aspect of the problem of Kazakhstan in the Great Patriotic War.

The impact of propaganda on women's perceptions and experiences during the war is a complex and multifaceted issue that requires further exploration. For example, Mardanova's (2009) work *Pavlodar Women in the Great Patriotic War* is dedicated to the exploits of women from the Pavlodar Irtysh region, both on the front lines and in the mobilization of the military economy. Similarly, Yurk and Allaniyazov's work (2005), focuses on the contributions of women from the Zhezkazgan region during the war.

Zauresh Saktaganova demonstrate that women played a crucial role in the Soviet war effort, both on the front lines and in the mobilization of the military economy. However, the impact of propaganda on women's perceptions and experiences varied

depending on their social and cultural backgrounds. Rural women in Kazakhstan faced unique challenges during the war, as they were often responsible for both agricultural labor and household duties. In this context, Saktaganova et al. (2016) monograph, *Women of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War. 1941–1945*, provides an extensive review of the role of women in the mobilization of the military economy in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War. The authors use a wide range of historical sources to examine the multifaceted activities and contributions of women to the war effort, highlighting the daily lives of women on the home front and their fates on the front lines of the war.

In her next article, Saktaganova explores the role of women in the mobilization of the military economy in the Kazakh SSR during World War II. The study is based on archival materials and a comparative historical method (Saktaganova et al., 2020). The article draws attention to the problems faced by women during the war, including poor working and living conditions, which often led to violations of labor discipline and staff turnover. The study argues that such conditions could cause widespread discontent and highlights the sacrifices made by women in the war effort.

In another work by Saktaganova (2022), *Historiographical Review of the Problem 'Woman of the USSR in the Great Patriotic War - Hero or Victim?',* the author analyzes the literature on the role of women in the Great Patriotic War. The article identifies three main types of historiography, Soviet, modern Kazakhstan, and foreign (Russian and Western), and highlights the main trends characterizing each group. The article concludes that Soviet and Kazakhstan historiography overlooked many problems related to women in the war, including their place and role in military events and the socio-psychological portrait of women during the war.

A number of studies have been conducted on the role of Soviet propaganda in the mobilization of women workers during World War II. In the field of European historiography, the problem of women and war has become a significant object of historical analysis (Barber & Harrison, 1991), with particular attention given to this issue in the 1990s.

One seminal work in this area is John Erickson's *Soviet Women at War* (1993), which explores the considerable contributions made by women to the Soviet Union's victory. Erickson highlights that prior to the war, women already constituted a large portion of the labor force. However, during the war, their contribution significantly increased as they worked in munitions factories, anti-tank ditches, and heavy industry. The author emphasizes the physical and psychological toll the war took on women, as well as their sacrifices. Erickson's research emphasizes that women played a crucial role in the Soviet Union's victory during World War II. Moreover, his work illustrates the magnitude of the contribution made by women in the Soviet war effort. Despite this, women's contributions have often been overlooked in popular narratives of the war. Erickson's work sheds light on the important and often unrecognized role of women in the conflict.

In addition to Erickson's work, other scholars have explored the experiences of women during World War II. For example, Goldman (2002) examines how the war led to a significant increase in the number of women working in heavy industry. Goldman argues that the wartime mobilization of women represented a significant turning point in the history of gender relations in the Soviet Union.

Karam (2000) argues that women in wars are often viewed as victims rather than active participants. Karam emphasizes that women played several different roles and created different fates for themselves. This article is significant as it challenges the traditional view of women in wars as passive victims and highlights the agency of women in wartime.

Adrienne Marie Harris's dissertation, *The Myth of the Woman Warrior and World War II in Soviet Culture* (2008), examines the portrayal of the Soviet 'woman warrior' in works about World War II and what this figure reveals about Soviet culture and memory. Harris analyzes works that depict women who participated in WWII and identifies three archetypes: the martyr, handmaiden, and the 'polianitsa' or knight. This dissertation sheds light on the deeply ingrained archetypes that continue to influence contemporary society.

The role of Soviet women during World War II has been a subject of interest among researchers, with studies exploring various aspects of their contribution to the war effort. Among these studies is Euridice Charon Cardona and Roger D. Markwick's article (2019), which examines the role of domestic gardening in Soviet society during the war. The article argues that gardening, which was primarily taken up by women, sheds light on the crucial role of gardening in feeding a famished citizenry and illustrates how Soviet propaganda tapped into women's commitments to the family and patriotic defense of the Soviet Motherland.

Markwick's (2018) book chapter, *The Motherland Calls': Soviet Women in the Great Patriotic War, 1941–1945*, explores the critical role played by women in the Soviet Union's victory over Nazi Germany. The chapter narrates the everyday struggles of Soviet women on the home and domestic fronts, including in factories, farms, hospitals, and families. Markwick analyzes the approach of the Soviet state towards women in wartime and considers the extent to which mass female participation in the war effort was emancipatory.

Novikova (2023) challenges the traditional view that Soviet citizens were passive recipients of the state's mobilization efforts. The article highlights the agency of Soviet women in coping with the challenges of war and argues that they played an active role in ensuring their survival and that of their families. Novikova's study also sheds light on how women negotiated with the state to improve their living and working conditions during the war.

De Jesus Reyes' thesis, *Experiences of Soviet Women Combatants During World War II*, explores the experiences of Soviet women combatants during the war. Reyes argues that women combatants played a significant role in the resistance against fascist forces who invaded their motherland. However, the real stories of these women were suppressed because they did not fit into the narrative of the Soviet hero during the Great Patriotic War. Reyes' work highlights the importance of recognizing the contributions of women combatants and their agency in shaping their experiences during the war.

Wahlang in his article (2021), highlights the significant role of women in the Second World War and how it challenged the patriarchal structure of Soviet society. Wahlang argues that the Soviet Union's mobilization of women for the war effort was unprecedented compared to other countries involved in the war. He emphasizes the importance of examining the role of Soviet women in the war effort in a comparative perspective to better understand the unique challenges and opportunities that they faced. Wahlang's study contributes to a more nuanced understanding of the role of Soviet women in the war effort and their impact on the wider social and political structures of Soviet society.

The research gap identified in this paper is the lack of attention given to the impact of Soviet propaganda on women workers in West Kazakhstan during World War II. Although the role of women in the workforce during the war has been studied, there is little research on how propaganda influenced their daily lives and work ethic. This paper aims to fill this gap by exploring the power of propaganda on women workers in this region and its impact on their attitudes and behavior. The study will employ a content analysis of periodical press and other primary sources, as well as analyze legislative and regulatory legal acts and statistical materials. The findings of this study will contribute to a better understanding of the influence of agitation and propaganda on women's work ethic and provide valuable insights into the daily lives of women workers in a specific region during the war.

Results

Nazi Germany occupied western part of Soviet Union at the onset of World War II, which were significant economic regions of the USSR. Consequently, the Soviet leadership aimed to unify the country's forces into a singular military camp to demonstrate staunch resistance against the adversary. Primarily, the reconstruction of the home front economy in accordance with the war situation emerged as a crucial issue. The youth, capable of working, mainly enlisted, causing a sharp decline in the number of people employed in the national economy, from 31.8 million to 22.8 million individuals, between June 1941 and the year-

end (All-Union Census of 1939, n.d.). Thus, a substantial labor shortage emerged in the home front. Left unaddressed, this issue could have potentially undermined the enormous economy of the USSR. Therefore, the Soviet leadership recognized that women would assume the primary role in the reconstruction of the economy since the majority of men enlisted and women remained in the rear.

The Soviet Union's primary newspaper, *Pravda*, published an article on June 23, 1941, based on Molotov's statement, which stated that women comprised half of the country's population of over 200 million and that every patriotic woman should be systematically organized to find a job that matched her abilities, given the Patriotic War's demands (*Pravda*, 1941). This clearly demonstrated women's roles and objectives in the economy, adapted to the wartime circumstances. However, during a solemn gathering on November 6, 1941, commemorating the 24th anniversary of the October Revolution, the USSR's leader, Josef Stalin, provided his ultimate instructions, stating that both male and female workers and employees must work tirelessly in enterprises to supply weapons, such as tanks, anti-tank rifles, airplanes, mortars, machine guns, rifles, and bullets, to the front. Additionally, Kolkhoz workers, both male and female, were expected to work intensively in the fields to provide the front and enterprises with raw materials, grain, and meat products (Stalin, 1946: p. 35).

The Soviet leadership did not restrict itself to issuing statements and providing instructions to rebuild the country's economy based on wartime situations. Instead, it broadly implemented the harsh methods used during the civil war and in the 20s and 30s and imposed extraordinary punishments on home front workers who evaded work. On June 26, 1941, the Presidium of the Supreme Council of the USSR issued two decrees, namely, *On The Order of Working Hours of Workers And Employees During The War*, and *On The Responsibilities Of Workers And Employees Of Military Industrial Enterprises For Voluntarily Leaving The Enterprises* dated December 26, 1941 (*The Decree of the Presidium...*, 1968). These laws abolished holidays and weekends and introduced additional work.

The initial period of the Great Patriotic War saw numerous gatherings and demonstrations organized to encourage women to participate in the war effort. Propaganda was used as a means of mobilizing women to support the front by offering ways to contribute such as donating blood, collecting warm clothes, and engaging in productive work. The events also provided a platform for discussion and reflection on the spiritual power of women (Profsoyuzy SSSR, 1963: p. 158). Soviet propaganda and agitation played a pivotal role in mobilizing the Soviet people to achieve a radical change during the first months and years of the war, leading to victory.

The subjective factor, which emphasized the role of ideology and political indoctrination, was a defining feature of the Soviet command-administrative system (Fitzpatrick, 2000: p. 90). This system relied on ideological conformity to ensure the functioning of the Soviet state, with propaganda playing a central role in shaping public opinion and ensuring the Soviet people's loyalty to the regime. Propaganda campaigns during the Soviet era aimed to inculcate a sense of Soviet patriotism among the population, which was seen as essential to the survival of the Soviet state. This emphasis on patriotism was reflected in the managers' stress on political and educational work within the artels and the establishment of agitation points in public gathering places, as mentioned earlier.

Moreover, the significance of patriotism in the Soviet Union's victory over Nazi Germany has been underscored by various historians, including Erickson (1993), who highlighted the Soviet people's robust sense of patriotism as a result of propaganda and ideological indoctrination. This patriotism was evident in the extensive mobilization of both military and civilian populations in support of the war effort. The Soviet people's loyalty to the Soviet state, love for their homeland, and determination to defend it against Nazi invaders fueled their patriotic fervor.

Saktaganova et al. (2016) observed that the propaganda campaigns during the Soviet era targeted diverse forms of patriotism. The campaigns promoted «Soviet patriotism,» emphasizing loyalty to the USSR and a commitment to defend its people, territory,

and way of life, as well as local forms of patriotism that focused on people's native districts, cities, or regions. Managers at various levels of enterprises emphasized the political importance of political and educational work within the artels, and agitation points were established at significant industrial enterprises and other public gathering places, such as railway stations. These managers also insisted on the immediate recruitment of 'the best communists and Komsomolets' to serve as cult workers and the improvement of the work of cult political councils (p.186).

During the wartime period, party leaders in the Ural oblast established a headquarters to efficiently organize labor and support the front. The primary objective was to restructure the rear economy, which was originally designed for peacetime purposes, with a focus on the requirements of the ongoing conflict. This involved the complete incorporation of economic activities in Western Kazakhstan. Women and girls from the region played a significant role in contributing to the war effort through their diligent work and selflessness, performing various economic tasks and offering comprehensive aid to the front (*U.O.S. zhyldarynda. Awdan aty-Jenibek*, 1987).

The Soviet government idealized the image of the Soviet woman worker, who was expected to be patriotic, enthusiastic, and skilled at her work. Women's patriotism enabled them to overcome any initial difficulties they faced in their new occupations, and they were quickly promoted. Saktaganova et al. (2016) pointed out that while challenging living and working conditions in some communities could lead to social protests and mass displays of discontent, the Soviet people's exposure to almost 25 years of the Soviet state's ideological machine had developed in them a 'syndrome of sacrifice'. This mentality was further strengthened during the war through agitation and propaganda campaigns, making patriotism, enthusiasm, and self-sacrifice typical of the Soviet people's mentality, thinking, and behavior (p. 131). For instance, the women of the West Kazakhstan region began producing carriages as soon as the war began, and by the end of the year, they had assembled 216 vans and 269 sledges. Additionally, in 1941, women and girls of the same region opened a

furniture-making workshop from a furniture factory (Proskurny, 1941).

The dissemination of propaganda was extensively conducted through a range of agitation gatherings. Women, who were active representatives and members of campaigning collectives, orchestrated and hosted seminars and meetings in rural areas, thereby intensifying the propagation of the desired ideology. Additionally, propagandist groups regularly organized circle meetings at a frequency of three times a month in all production facilities of the region, which were mainly attended by active women and girls who were affiliated with the party, trade union, and Komsomol organizations. The involvement of women in these events highlights their significant contribution in mobilizing the population towards the cause of war. For instance, during the initial months of the war, the recruitment campaign focused on the slogan of replacing a husband, father, or brother on the factory floor (*Kommunisticheskaya partiya v Velikoy Otechestvennoy voyne*, 1970: p. 56).

The Party and Komsomol organizations directed their ardent campaigning and public works to the efforts of the workers in order to strengthen the home front. District party committees held meetings with secretaries of primary party organizations and leaders of campaign groups. For example, one campaigner, D. Bekeshova, a Komsomol member in Ural oblast, actively carried out propaganda work among women in the city. She created a brigade of women who sewed gloves for the Red Army and sewed 50 pairs of gloves and socks in one month. The propaganda department of the Ural oblast, under the leadership of O. Grishchenko, also carried out great propaganda work among women in the factory and dormitory. An initiative group was formed in this department, and regular activities were held to provide assistance to the front. With the help of this group, 200 parcels worth 7,000 rubles were sent to the front, and 3,000 rubles worth of items were distributed to the wounded being treated in the military hospital. The initiative group organized railway workers' wives and sent them to the front by sewing 15 cotton pants, 15 cotton jackets, 60 pillows, 30 pairs of gloves, and 15 pairs of socks («За

konkretnuyu, deystvennuyu agitatsiyu», 1942).

It is worth mentioning that the effective execution of the political-mass campaign was attributed to the agitator's profound understanding of the designated region and their capability to establish a connection with the locals. Most agitators were employed in the production sector and served as a role model not only through their continuous interaction with the masses in the collective farms, but also by engaging in their assigned tasks. For example, in the spring, hundreds of women stepped up as organizers, with the Kaztalovka district party committee alone sending 57 women organizers to the Kolkhozes along with district resources. Supporting these women organizers and enhancing the overall political work among women became a key priority for both party organizations and agitators («Ugitshilderdiń bűgingi tańdaǵy aıbyndy mindeti», 1943).

In particular, kolkhoz women of Ural oblast distributed a statement calling on women to do more and better work than before (Golos truda, 1941). At a gathering of over 400 women in Zhanibek district, Yerkina emphasized the need for women to exhibit the same bravery in their work as their male counterparts did on the battlefield. Women were encouraged to take on roles such as machinists, combine harvesters, and tractor drivers, and to provide everything necessary for the Army and Navy from the home front. Edilova Akzilash supported Yerkina's viewpoint and acknowledged the substantial contribution made by women in the agricultural industry. She pointed out that housewives had learned how to operate farming machinery and were actively participating in the harvesting of kolkhozes. In addition, she called on women to work in various areas of agriculture and to produce high-quality goods in support of the war effort («Äyelder mitingisinde», 1941).

In addition, the government also launched a range of initiatives to provide support to women who worked on the home front. For example, the government opened special nurseries and kindergartens to care for children while their mothers worked (Qusayynov, 2005). This measure helped women to participate in the war effort without compromising their

ability to care for their families. Moreover, the government also provided housing facilities for female workers, which made it easier for women to work in distant areas.

The contributions of women to the war effort on the home front cannot be overstated. Women played an instrumental role in mobilizing the population towards the cause of war through their participation in propaganda campaigns, agitator work, and Kolkhoz activities. Women also showed their courage and determination in the face of challenges and difficulties, working hard to fulfill production quotas and delivering essential goods to the front.

During World War II, women played a vital role on the home front through their involvement in various activities such as propaganda campaigns, agitator work. These efforts helped to mobilize the population towards the cause of war and fulfill production quotas. Propaganda campaigns were conducted in different forms and targeted various groups of people. For example, in Zhanibek district, meetings were held in Sovkhoz, Kolkhoz, and machine-tractor stations, where select members of the Communist Party, Komsomol members, and non-party workers were involved in propaganda work. («Maydanga komek», 1991).

In an effort to increase female participation in the rear work and enhance their work ethic, agitators employed a variety of strategies to encourage women to attend meetings featuring reports on Soviet women and the Great Patriotic War. These meetings served to arouse a sense of animosity towards the enemy. For instance, at one such gathering, women expressed their outrage and hostility towards the treacherous assault of Nazi Germany on their tranquil country and pledged to offer all their support to the Red Army. The women were enjoined to gather hot and cold beverages for the Red Army soldiers and craft gloves and socks for them (Dospanova, 1941).

To secure the necessary financial resources for the war, the Soviet authorities implemented a variety of strategies, including the utilization of lotteries as a substantial source of funding for the Defense Fund of the USSR during the war. In November 1941, the Council of People's Commissars of the

USSR approved the first all-Union monetary lottery, which entailed the dissemination of lottery tickets in diverse hues featuring military-themed imagery to the general public to solicit donations. As evidenced by Berezina (2020), working women in western Kazakhstan, particularly those from kolkhoz Algabas actively participated in the lottery by purchasing lottery tickets priced at 75 rubles each (p. 137). Furthermore, Kolkhoz women in the Zhanibek district also contributed their personal finances to the Defense Fund of the USSR to aid Soviet soldiers in the battle near Stalingrad (Öteпов, 1942).

The command-administrative system of the USSR underscored the importance of party forums, directives from party bodies, and ideological work, thereby placing an absolute emphasis on the subjective factor. However, it is undeniable that the Soviet people's unyielding spirit, soaring patriotism, and altruism played a critical role in their victory over Nazi Germany in 1945. In fact, these values played a crucial role in the breakthrough during the Great Patriotic War in 1942-1943 and the eventual triumph of the Soviet people.

The propaganda campaigns during the Soviet era targeted diverse forms of patriotism, including Soviet patriotism and local forms of patriotism. These campaigns were aimed at shaping public opinion and ensuring the Soviet people's loyalty to the regime. The subjective factor, which emphasized the role of ideology and political indoctrination, was a defining feature of the Soviet command-administrative system. Nonetheless, the Soviet people's unyielding spirit, soaring patriotism, and altruism played a crucial role in their victory over Nazi Germany. The Soviet people's strong sense of patriotism, shaped by propaganda and ideological indoctrination, enabled them to withstand the Nazi onslaught and ultimately achieve victory.

Conclusion

In conclusion, Soviet propaganda played a significant role in mobilizing women workers in the West Kazakhstan region during World War II. Propaganda campaigns aimed to inculcate a sense of Soviet patriotism among the population, which was seen as essential to the survival of the Soviet state. The Soviet

government idealized the image of the Soviet woman worker, who was expected to be patriotic, enthusiastic, and skilled at her work. Women's patriotism enabled them to overcome any initial difficulties they faced in their new occupations, and they were quickly promoted. The impact of propaganda on the daily lives of women workers in the region was significant, with women contributing to the war effort through their diligent work and selflessness, performing various economic tasks and

offering comprehensive aid to the front. The dissemination of propaganda was extensively conducted through a range of agitation gatherings, which were mainly attended by active women and girls who were affiliated with the party, trade union, and Komsomol organizations. This study highlights the power of propaganda in shaping the thinking and behavior of a population during a critical period in history.

References

- All-Union Census of 1939 [Electronic resource]. (n.d.). Available at: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_pop_39_1.php [in Russian]. (accessed 10.01.2023).
- Aniskov V.T. Kolkhoznoe krestyanstvo Sibiri i Dalnego Vostoka - frontu (1941-1945) [Collective farming peasantry of Siberia and the Far East at the front (1941-1945)]. (Doctoral dissertation) (Altai book publishing house, Barnaul, 1966, 371 p.). [in Russian].
- Aralovets N.D. Zhenskiy trud v promyshlennosti SSSR [Women's labor in the industry of the USSR] (Profizdat, Moscow, 1954, 176 p.). [in Russian].
- Arutyunyan Yu.V. Sovetskoe krestyanstvo v gody Velikoy Otechestvennoy voyny [The Soviet peasantry during the Great Patriotic War]. (Izd-vo AN SSSR, Moscow, 1963, 459 p.). [in Russian].
- Ayelder mitingisinde. Gazeta Kommunist [At a women's rally. Communist newspaper]. July 29, 1941. [in Kazakh].
- Barber J., & Harrison M. The Soviet home front, 1941-1945: a social and economic history of the USSR in World War II. Longman Publishing Group. 1991. 272 p. [in English].
- Berezina V.A. Denegno-veschevye loterei voennogo vremeni. Sbornik materialov Tret'yey mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Den'gi v rossiyskoy istorii. Voprosy proizvodstva, obrashcheniya, bytovaniya» [War time lotteries. Collection of materials of the Third International Scientific Conference «Money in Russian History. Issues of production, circulation, existence»], (Sankt-Peterburg, 2020, p.135-139). [in Russian].
- Cardona E.C. & Markwick R.D. The kitchen garden movement on the Soviet home front, 1941–1945. *Journal of Historical Geography*, 64, 47-59(2019). [in English].
- De Jesus Reyes, Michelle. «Experiences of Soviet Women Combatants During World War II». *History Theses*. 2017. 62 p. [in English].
- Dospanova M. Qyzyl Armiya jauyngherlerine zhyly kim men sylyq beremiz. *Gazeta «Kommunist»* [We give warm clothes and gifts to the soldiers of the Red Army. «Kommunist» Newspaper]. November 2, 1941. [in Kazakh].
- Erickson J. Soviet women at war. In *World War 2 and the Soviet People: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies*, Harrogate, Palgrave Macmillan UK. 1993. pp. 50-76. [in English].
- Fitzpatrick S. (Ed.). *Stalinism: New Directions*. (London, Routledge, 2000, 400 p.) [in English].
- Goldman W.Z. *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia*. (Cambridge University Press, 2002, 316 p.) [in English].
- Golos truda [Golos truda newspaper]. June 28, 1941. [in Russian].
- Harris A. M. The myth of the woman warrior and world war II in Soviet Culture. – University of Kansas, 2008. 326 p. [in English].
- Karam A. Women in war and peace-building: the roads traversed, the challenges ahead. *International Feminist Journal of Politics*, 3(1), 2-25(2000). [in English].
- Kommunisticheskaya partiya v Velikoy Otechestvennoy voyne [Communist Party in the Great Patriotic War] (Voyenizdat, Moscow, 1970, 494 p.). [in Russian].
- Mardanov Z.Zh. Pavlodarskie zhenshchiny v Velikoy Otechestvennoy voyne [Pavlodar women during the Great Patriotic War]. URL: <http://goo.gl/Ge7IPk> [in Russian].

Markwick R.D. 'The Motherland Calls': Soviet Women in the Great Patriotic War, 1941–1945. The Palgrave Handbook of Women and Gender in Twentieth-Century Russia and the Soviet Union, 2018. P.217-232. [in English].

Maydanga komek (arhiv derekteri). Gazeta «Oktyabr tuy» [Aid to the front (Archive sources). «Oktyabr tuy» newspaper]. November 15, 1991. [in Kazakh].

Mitrofanova A.B. Rabochiy klass SSSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny [The working class of the USSR during the Great Patriotic War] (Nauka, Moscow, 1971, 574 p.). [in Russian].

Morekhina G.G. Rabochiy klass - frontu. Podvig rabochego klassa v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. 1941-1945 [The working class at the front. The feat of the working class during the Great Patriotic War. 1941-1945] (Sotsekgiz, Moscow, 1962, 480 p.). [in Russian].

Novikova L. Everyday Life, Work, and Survival on the Soviet Home Front in World War II. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, 2023, 24(1). [in English].

Oteпов G. Kolhozshylardyn belsendiligi. Gazeta «Kommunist» [Activity of collective farmers. Kommunist newspaper]. January 5, 1942. [in Kazakh].

«Pravda» newspaper. June 23, 1941. [in Russian].

Profsoyuzy v SSSR: Dokumenty i materialy. Sbornik [Trade unions in the USSR: Documents and materials. Collection]. (Profizdat, Moscow, 1963, Vol. 3, 480 p.). [in Russian].

Poroskurin P. Usilenno razvivat' mestnyuyu promyshlennost'. Gazeta «Priural'skaya Pravda» [Strongly develop the local industry. «Priural'skaya Pravda» newspaper]. January 9, 1941. [in Russian].

Qusayynov A. Audan sogys zhyldarynda. Gazeta «Shugyla» [District during the war years «Shugyla» newspaper]. April 21, 2005. [in Kazakh].

Saktaganova Z.G., Tursynova Zh.Zh., Smagulov A.Zh. (2016). Zhenshchiny Tsentral'nogo Kazakhstan v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. 1941-1945 gg. [Women of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War. 1941-1945] (Izd-vo KarGU, Karaganda, 256 p.). [in Russian].

Saktaganova Z., Abdrakhmanova K., Yeleukhanova S., Dosova B., Karsybayeva Z., Tleugabylova K. Women's labor and everyday life in the great patriotic war years. Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales, 27, 67(2020). [in English].

Saktaganova Z., Sagatova A., Nurligenova Z. Historiographical Review of the Problem» Woman of the USSR in the Great Patriotic War–Hero or Victim?». Utopía y Praxis Latinoamericana, 25(5), 279-289(2020). [in English].

Stalin I.V. O Velikoy Otechestvennoy voine Sovetskogo Soyuza [About the Great Patriotic War of the Soviet Union] (Ripol Klassik, Moscow, 1946, 188 p.). [in Russian].

The Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on the Working Hours Regime of Workers and Employees during Wartime. (1941, June 26). In Decisions of the Party and Government on Economic Matters (Vol. 3, pp. 37-384). Moscow: 1968. [in Russian].

Ugitshilderin bugingi tandagy alybyndy mindeti. Gazeta Ekpindi qurylys. [Today's great task of agitators. Ekpindi qurylys newspaper]. March 30, 1943. [in Kazakh].

U.O.S. zhyldarynda. Awdan aty-Janibek. Gazeta «Oktyabr tuy» [In years of G.P.W. The name of the district is Zhanibek. «Oktyabr tuy» newspaper]. January 1, 1987. [in Kazakh].

Wahlang J. Role of Soviet Women in Second World War in Comparative Perspective. International Journal of Russian Studies, 2021. 10, 1. [in English].

Yurk V. Zhezkazgan v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. 1941-1945 [Zhezkazgan during the Great Patriotic War. 1941-1945] (OST-XXI, Zhezkazgan, 2005, 80 p.). [in Russian].

Za konkretnuyu, deystvennuyu agitatsiyu. Gazeta «Priural'skaya Pravda» [For concrete, effective campaigning. Priural'skaya Pravda newspaper]. January 20, 1942. [in Russian].

Арайлым Тапалова

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында кеңестік үгіт-насихат арқылы Батыс Қазақстандағы еңбекші әйелдерді патриоттық жұмылдыру

Аңдатпа: Бұл зерттеу жұмысында Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі кеңестік үгіт-насихаттың Батыс Қазақстан облысындағы тылдағы еңбекші әйелдерге әсері қарастырылған. Күрделі және қиын еңбек жағдайларына қарамастан, бұл аймақтың әйелдер арасында патриотизмді насихаттау және

оларды тылдағы ер адамдар жұмысын алуға ынталандыру мақсатында үгіт-насихат жұмыстары арқылы жұмылдырылды. Зерттеу екі негізгі сұрақты қарастырады: кеңестік үгіт-насихат осы аймақтағы әйелдерді тыл жұмыстарына қалай жұмылдырды және бұл олардың күнделікті өміріне қандай әсер етті? Зерттеу әдістемесі мерзімдік баспасөзге, естеліктер мен хаттар сияқты дереккөздерге сүйенеді. Сонымен қатар, бұл зерттеуде Коммунистік партияның үгіт-насихат аппаратының қызметін түсіну үшін құжаттық дереккөздер пайдаланылады. Зерттеуден алынған нәтижелер соғыс жылдарындағы кеңестік үгіт-насихаттың әйелдердің еңбек этикасына әсерін жақсырақ түсінуге және әйелдер мәселесі тарихнамасына құнды үлес қосады. Бұл мақала Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі кеңестік насихаттың жұмысшы әйелдерге әсерін түсінуімізге ықпал етеді және белгілі бір аймақтағы жұмысшы әйелдердің күнделікті өмірі туралы түсінік береді.

Түйін сөздер: Тыл; кеңестік үгіт-насихат; еңбекші әйелдер; Батыс Қазақстан; Екінші Дүниежүзілік соғыс; патриоттық жұмылдыру.

Арайлым Тапалова

*Казахский национальный педагогический университет
имени Абая, Алматы, Казахстан*

Патриотическая мобилизация женщин-работниц Западного Казахстана через советскую пропаганду в годы Второй мировой войны

Аннотация: В данной исследовательской работе рассматривается влияние советской пропаганды на женщин-тыловигов Западно-Казахстанской области в годы Второй мировой войны. Несмотря на тяжелые условия труда, работницы этого региона были мобилизованы в тыловые работы с помощью пропагандистских кампаний, направленных на пропаганду патриотизма и поощрение их к выполнению традиционно мужских ролей в тыловых работах. В исследовании рассматриваются два ключевых вопроса: как советская пропаганда мобилизовала работниц в этом регионе и какое влияние она оказала на их повседневную жизнь? Методология исследования предполагает контент-анализ периодической печати, мемуары и письма. Кроме того, в исследовании используются документальные первоисточники, чтобы понять функции агитационно-пропагандистского аппарата Коммунистической партии. Полученные данные подчеркивают силу пропаганды в формировании мышления и поведения населения в критический исторический период, способствуя лучшему пониманию влияния агитации и пропаганды на трудовую этику женщин и внося ценный вклад в историографию труда женщин. Эта статья способствует нашему пониманию влияния пропаганды на женщин-работниц во время Второй мировой войны в Советском Союзе и дает представление о повседневной жизни женщин-работниц в тылу конкретного региона.

Ключевые слова: тыл; советская пропаганда; работницы; Западный Казахстан; Вторая Мировая война; патриотическая мобилизация.

Список литературы

Всесоюзная перепись 1939 года [Электронный ресурс]. (б.д.). URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_por_39_1.php. (дата обращения 10.01.2023).

Анисков В.Т. Колхозное крестьянство Сибири и Дальнего Востока – фронту (1941-1945). - Дисс... канд. истор. наук. Барнаул, 1966. – 325 с.

Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. - М. Изд-во АН СССР, 1963. – 459 с.

Араловец Н.Д. Женский труд в промышленности СССР. - Дисс... канд. истор. наук. - Москва, 1952. – 242 с.

Әйелдер митингісінде // 1941 жыл Коммунист, 1941. – 29 шілде.

Березина В.А. Денегно-вещевые лотереи военного времени. Сборник материалов Третьей международной научной конференции «Деньги в российской истории. Вопросы производства, обращения, бытования». Санкт-Петербург, 2020. – С. 135-139.

Голос труда, 1941. – 28 июня.

- Доспанова М. Кызыл Армия жауынгерлеріне жылы киім мен сыйлық береміз // Коммунист, 1941. – 2 қараша.
- За конкретную, действительную агитацию. // Приуральская правда. 20 января 1942 г.
- Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне.- Москва: Воениздат, 1970. – 494 с.
- Майданға көмек (архив деректері) // Октябрь туы, 1991. – 15 қараша.
- Марданова З.Ж. Павлодарские женщины в Великой Отечественной войне.- 2009. -URL: <http://goo.gl/Ge7lPk>
- Митрофанова А.В. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны. – Москва: Наука, 1971. – 575 с.
- Морехина Г.Г. Рабочий класс – фронту. Подвиг рабочего класса в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. - Москва: Соцэкгиз, 1962. – 480 с.
- Правда, 1941. – 23 июня.
- Профсоюзы в СССР, 1963 – Профсоюзы в СССР: Документы и материалы. Сборник. -Москва: Профиздат, 1963.– 480 с.
- Пороскурин П. Усиленно развивать местную промышленность // Приуральская правда, 1941. – 9 января
- Құсайынов А. Аудан соғыс жылдарында // Шұғыла, 2005. – 22 наурыз.
- Өтепов Ғ. Колхозшылардың белсенділігі // Коммунист, 1942. – 5 қаңтар.
- Сактаганова З.Г., Турсынова Ж.Ж., Смагулов А.Ж. Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Караганда. Изд-во КарГУ, 2016. – 256 с.
- Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - М., 1947. – 207 с.
- Ұ.О.С. жылдарында. Аудан аты-Жәнібек // Октябрь туы, 1987. – 1 қазан.
- Үгітшілердің бүгінгі таңдағы айбынды міндеті // Екпінді құрылыс 1943. – 30 наурыз.
- Указ Президиума Верховного Совета СССР о режиме рабочего времени рабочих и служащих в военное время. 1941, 26 июня. В Решениях партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 3, Москва, 1968. – С. 37-384
- Юрк В. и Алланиязов Т. Жезказган в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Жезказган: ОСТ-XXI, 2005. – 80 с.
- Barber J., Harrison M. The Soviet home front, 1941-1945: a social and economic history of the USSR in World War II. Longman Publishing Group. 1991. 272 p.
- Cardona E.C., Markwick R.D. The kitchen garden movement on the Soviet home front, 1941–1945. Journal of Historical Geography. -2019.- № 64.- P. 47-59.
- De Jesus Reyes, Michelle, «Experiences of Soviet Women Combatants During World War II». History Theses. 2017. 62 p.
- Erickson J. Soviet women at war. In World War 2 and the Soviet People: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies, Harrogate, Palgrave Macmillan UK. 1993. pp. 50-76.
- Fitzpatrick S. (Ed.). Stalinism: New Directions. London: Routledge, 2000. 400 p.
- Goldman W.Z. Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia. – Cambridge University Press, 2002.- 316 p.
- Harris A.M. The myth of the woman warrior and world war II in Soviet Culture. – University of Kansas, 2008.- 326 p.
- Karam A. Women in war and peace-building: the roads traversed, the challenges ahead. International Feminist Journal of Politics.- 2000. -№ 3(1).- P. 2-25.
- Markwick R.D. 'The Motherland Calls': Soviet Women in the Great Patriotic War, 1941–1945. The Palgrave Handbook of Women and Gender in Twentieth-Century Russia and the Soviet Union, 2018. P.217-232.
- Novikova L. Everyday Life, Work, and Survival on the Soviet Home Front in World War II. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History.-2023. -№ 24(1).
- Saktaганова Z., Abdrakhmanova K., Yeleukhanova S., Dosova B., Karsybayeva Z., Tleugabylova K. Women's labor and everyday life in the great patriotic war years. Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales.- 2020. -№ 27.-C. 67.
- Saktaганова Z., Sagatova A., Nurligenova Z. Historiographical Review of the Problem «Woman of the USSR in the Great Patriotic War–Hero or Victim?». Utopía y Praxis Latinoamericana. - 2020. - № 25(5). - P.279-289.
- Wahlang J. Role of Soviet Women in Second World War in Comparative Perspective. International Journal of Russian Studies. -2021. -№ 10. -1.

Information about authors:

Арайлым Тапалова – Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Arailym Tapalova – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

The first famine in Kazakhstan under Soviet rule: historical and demographic aspects

Yernar U. Ustagaliyev, Duman R. Aitmagambetov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

ernar.ustagaliyev@mail.ru*, dumanad@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3763-861X>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-75-89>

Abstract. *The article is devoted to the historical and demographic review of the famine in Kazakhstan at the beginning of the twentieth century, known as the «first famine» in the Soviet period. The purpose of this article is to study the works of domestic and foreign scientists from the point of view of historical analysis, to consider approaches to the study of this problem, as well as to assess the causes and consequences of the famine of 1921-1922 from the point of view of modern research.*

As a research task, the authors of the article identified an attempt to identify the main causes of famine in Kazakhstan, the scale of damage and the impact of hunger on the life of the indigenous population of the country with the help of an overview historical-comparative and historical-demographic analysis. The article discusses new archival materials and the latest research by Russian scientists on the topic under study in recent years.

The authors made certain conclusions regarding the fact that not all aspects of the famine of 1921-1922 were sufficiently studied, such as historical, geographical, environmental and migration consequences.

Keywords: *famine; food spread; zhut, taxes; demographic crisis; uprising; population censuses.*

Received 10.05.2023. Revised 10.06.2023. Accepted 07.07.2023. Available online 30.09.2023.

For citation:

Ustagaliyev Ye.U., Aitmagambetov D.R. The first famine in Kazakhstan under Soviet rule: historical and demographic aspects // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 75-89 DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-75-89

Для цитирования:

Устагалиев Е.У., Айтмагамбетов Д.Р. Первый голод в Казахстане при советской власти: историко-демографические аспекты // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №3. – С. 75-89 DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-75-89

Introduction

One of the actual problems in the modern history of Kazakhstan is the theme of the early 20th century famine. This problem has been little studied and requires a comprehensive investigation that takes into account the economic, social, and political factors of that period. While the famine of 1930-1933, known as Asharshylyk in Kazakhstan, has been extensively studied with numerous sources

and rich historiographical analysis, the famines of 1917-1918 in the Turkestan Republic and 1921-1922 in the northwestern region of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic have received relatively little attention.

The reason for this is the assessment of Soviet and domestic historians, who viewed the causes and consequences of these tragic famines as a natural outcome of the devastation caused by the Civil War and the

policy of 'war communism' of the Bolsheviks in the country. However, a comprehensive historical, demographic, and economic analysis is required, including the works of both foreign researchers and domestic scientists, along with the introduction of new and previously unknown archival documents from the Republic and neighboring countries.

As of the present day, the topic remains relevant due to the continuous introduction of new data from archival documents into scientific discourse. This influx of information enables a deeper study of the causes and consequences of the famine. It is worth acknowledging that the historiography of the 1920s famine has some similarities in the interpretation of the problem and the identification of its causes, despite the existence of several different research schools, such as Soviet, domestic, and foreign, each providing their theoretical justifications for the study of the topic.

Analyzing the contradictions in the results of previous studies and exploring less examined aspects of the problem indicates that a comprehensive examination of the historiography of the so-called *First Kazakh Famine* of 1921-1922 by domestic and foreign scholars will generate fresh insights for further research. It will also help to identify different perspectives and viewpoints on the question of the regularity of famines in Kazakhstan.

Materials and methods

The primary materials utilized for this study were archival documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, as well as regional archives from the West Kazakhstan and North Kazakhstan regions. In recent years, numerous articles have been published that make use of new and previously undiscovered documents from the regional archives of the Republic. Additionally, collections of conference materials and round table discussions dedicated to the 100th anniversary of the famine in Kazakhstan have been incorporated into both domestic and foreign scientific literature.

The methodological foundation of this work rests on a collection of theoretical and

methodological principles that emphasize historicity and reliability, as well as the systematic approach to research. Throughout the study, the main general historical methods employed in historical science were utilized, including the historical-comparative method and the method of systematization. Theoretical research methods played a crucial role in organizing and systematizing the gathered material for successful examination. The work incorporates widely accepted methods such as analysis, synthesis, classification, induction, analogy, and generalization.

Discussion

Certain authors, such as N.I. Mardarovsky and S.A. Neustadt, were among the pioneers who addressed the famine at the beginning of the 20th century. In his concise work titled *Famine In Kyrgyzstan And The Fight Against Under-Breeding*, Mardarovsky identified the main causes of the famine as the colonial policy of Tsarism and the illiteracy of the region's population. He also made the controversial statement that hunger is inherent only to uncultured peoples. Nevertheless, Mardarovsky managed to depict the scale of the famine, its consequences, and provided recommendations for its prevention (Mardarovsky, 1922).

S.A. Neustadt, thirty years after the famine occurred, conducted research based on archival documents to estimate the number of starving individuals in the disaster-stricken area. He was among the first to indicate the figure as 2.3 million people (Neustadt, 1957).

During the 1960s to 1980s, authors such as A.B. Tursunbayev, G.F. Dachsleiger, and A.N. Nusupbekov wrote about hunger in the Kazakh village in their respective works.

After gaining independence, the theme of the 1921-1922 famine in the works of historians like T.O. Omarbekov, K.S. Aldazhumanov, M.B. Tatimov, Zh.B. Abylkhodzhin, A.M. Mamyrkhanova, and others reached a new level of research. Several dissertations were written on this topic. One notable work is the monograph by B.A. Mussayev titled *Famine in the First Half of the 20s of the 20th Century in Kazakhstan: Historical, Socio-Political Analysis* (Mussayev, 2006). In this monograph, the author delves into the prerequisites, causes,

and extent of the famine, as well as its political and socio-economic consequences. The work provides a comprehensive examination with a specific focus on highlighting the socio-political aspects of the problem. It significantly contributed to the understanding of the topic of hunger in the first half of the 20s.

In recent years, a wave of new works has emerged, enriched by an updated database of previously unknown archival documents and a group of researchers fully engaged in this subject. Many of these works were dedicated to the 100th anniversary of the famine and received new impetus from the state to study hunger and mass political repression. Noteworthy among these historians are A.T. Kapaeva, A.N. Konkabayeva, B.S. Boranbayeva, M.M. Kozybayeva, and E.E. Khaidarov, whose articles and works shed light on various aspects of the famine in greater detail.

Previously unpublished and qualitatively new archival documents have been made available through collections such as *Famine in Kazakhstan in 1921-1922 in Domestic and Foreign Scientific Literature* and *Famine in Kazakhstan. 1921-1923. Collection of Documents and Materials*. These collections have played a crucial role in providing access to a wealth of historical resources. Many of these documents and materials originate from the State Archives of the West Kazakhstan region (SAWKR), North Kazakhstan region (SANKR), as well as from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APRK) and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK).

Results

For most domestic and foreign researchers, including Soviet ones during the Soviet period, the topic of famine in Kazakhstan in the 1920s was often considered as part of the general famine in Russia and the Volga region, which caused it to be overlooked in their studies. However, it is essential to recognize that the famine had its own specific localities. For instance, the famine of 1917-1918 occurred mainly in the Syrdarya and Zhetysu regions of the krai, whereas the famine of 1921-1922 affected the northwestern regions of the Kazakh ASSR.

The nomadic lifestyle of the Kazakhs contributed to the famine's peculiar nature, as their lives were filled with significant risks and challenges, including diseases and hunger in the steppe. By the late nineteenth century, approximately 78.7% of Kazakhs engaged in nomadic cattle breeding, as the steppe landscape provided an ideal environment for this practice (Masanov, 2011:550). Famine in the steppe seemed to follow a repetitive pattern, occurring every ten years. The devastating famines of 1897 and 1899 in the Turkestan region severely affected the Kazakhs' cattle breeding economy. The number of livestock drastically decreased from 3,181.0 thousand in 1895 to only 1,312.0 thousand in 1900, representing a 41.2% decline (Barthold, 1963:58). Similarly, the famine of 1910-1911 in the larger territory of Kazakhstan also led to the loss of livestock due to a lack of fodder. This necessitated a process of rebuilding the livestock population, with the Kazakh economy gradually transitioning from cattle breeding to a cattle-pastoral or cattle-farming system.

The question of the number of Kazakhs living at the turn of the 19th to the 20th centuries is significant and requires attention. Census data serves as the most extensive and comprehensive source of information about the population. By the mid-19th century, many European countries had already conducted censuses, and in the Russian Empire, a population census was carried out in 1897. The late 19th to the early 20th century was a crucial period in the history of Kazakhstan, marked by extensive societal changes that profoundly impacted the population. Political, economic, social, and administrative transformations led to significant shifts in the ethnic and social composition of Kazakhstan's population. The population censuses conducted during this time period accurately reflected the evolutionary processes occurring within the territory of the Russian Empire, which later became the Soviet Union, encompassing Kazakhstan as well (Kaliyeva, 2009:5-6).

During the early 20th century, the issue of the Kazakh population's size was a subject of discussion among historians. According to M. Tynyshpaev, citing data from the general census of 1897, Kazakhs were ranked

sixth among the nationalities in Russia with a population of 4,100,000 inhabitants. However, Tynyshpaev considered this figure to be inaccurate due to certain factors. He mentioned that the Kyrgyz (Kazakhs) did not have extensive metric records until recently, and in many regions, these records were still lacking. During the census, some Kazakhs hid their children, fearing conscription by the government.

Official data from the 1897 census indicated that a total of 4,333,000 people from 60 different nationalities lived in the territory of Kazakhstan. Out of these, 3,398,000 people, constituting 81.7% of the population, were Kazakhs (CSARK, 41:146-148). While the first experience of the population census had its drawbacks and might not have accounted for all aspects accurately, it remains a fact that the Kazakh population at the beginning of the new century was at least 4 million people.

The famine that occurred in the southern regions of Kazakhstan in 1917-1918 shared similarities with previous disasters, such as crop failure (zhut) in the steppe and the death of livestock due to a lack of feed. However, that famine was aggravated by national liberation uprising of the Kazakhs and other Central Asian peoples against the tsarist troops and the subsequent Civil War between the White and Red armies.

In the summer of 1917, a drought in the Turkestan region resulted in a sharp decrease in the grain harvest. Only half of the required amount of grain, which was 110 million pounds, could be collected for the population. The economic miscalculations of the new Soviet leaders in Tashkent also contributed to the severity of the situation. For instance, the Decree of February 26, 1918, «On the confiscation of cotton fiber and raw cotton», had serious consequences (Rajabov, 2012:114).

Measures to combat hunger were not adequately organized and were insufficient in quantity. According to T. Ryskulov, Chairman of the Central Committee of the Communist Party of Turkestan, I. Tobolin, stated directly during a meeting of the Turkestan Central Executive Committee that the economically weak Kazakhs, from the Marxist perspective, would still have to perish. He argued that it was more important for the revolution to allocate

funds to support the better fronts rather than fight against hunger (Ryskulov, 1925:12). In his own words, Ryskulov admitted that the deceased people of Turkestan had saved the Soviet government. If these millions of starving people had demanded their share, they could have disrupted everything. Although they were not fed, they inadvertently saved the overall situation (Ryskulov, 1925:77).

Mustafa Shokai, an ideological opponent of Bolshevism and the former head of the Kokand government, commented on T. Ryskulov's words, labeling him a «Soviet asset». Shokai noted that Ryskulov did not provide exact figures in his book, only indicating the enormous number of deceased. However, M. Shokai, using Soviet sources from 1919, mentioned a staggering figure of 1,114,000 people who perished during the famine (Shokai, 1993:32).

On November 20, 1918, a Central commission was established in the Turkestan ASSR with the primary goal of combating hunger. T. Ryskulov, who was only 24 years old at the time, was appointed as the chairman of this commission. In response to the devastating famine, over a thousand food distribution centers were organized, and regional, county, and township cells of the commission were established to address the crisis. Through their concerted efforts, within a span of five to six months, the situation in the region came under control. However, it was only by the end of 1923 that the famine was completely prevented in the Turkestan region. Tragically, during this period, a quarter of the population fell victim to the famine.

We cannot overlook or underestimate the pivotal role played by T. Ryskulov in the fight against hunger. His efforts were of great significance and had a positive impact in mitigating the famine's impact. Even in the 1930s, when he was no longer within the Republic, Ryskulov continued to express his concern about the famine in the steppe and the excesses in the collectivization of agriculture. He wrote letters to notable figures such as I. Stalin, V. Molotov, and F. Goloshchekin, seeking attention to these pressing issues (APRK, 6403:137-146).

After the end of the Civil War, another dreadful ordeal awaited the Soviet people,

including the Kazakhs. In 1921, the country experienced a winter without snow and a summer without rain, leading to drought in many regions, particularly affecting the Volga region. This resulted in widespread famine. By autumn 1921, the number of hungry people across the country had reached 20 million (Khaidarov, 2021:159). For the Kazakhs, a nomadic people relying on millions of herds of horses and sheep, this famine had a profound impact on demography and the economy.

The immediate causes of the famine included the First World War, the Kazakh uprising against requisition in 1916, exorbitant taxes, the civil war with its accompanying mass casualties, and the policy of 'war communism', which severely affected agriculture. The famine primarily affected the western provinces of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic (Orenburg, Uralsk, Aktobe, Kostanai, Bukei, and Aday counties). A total of 20 districts and 21 counties were hit by the famine (Musaev, 2006:62-63). Out of the seven provinces of the Kazakh ASSR, five were declared starving. The famine's total area covered 1,048,100 square kilometers, with a population of 2,633,300 people. As of November 1921, the number of starving individuals, including both sexes, was 1,558,927 people, accounting for 60% of the population. By April 1922, this number had risen to 93% (CSARK, 25:9).

The year 1921 was a time of great hardship for the Kazakhs, exacerbated by the policies and decisions of the government during the Soviet Civil War. On March 18, 1921, the 1st Regional Food Council under the Kyrgyz (Kazakh) People's Commissariat of Food discussed the issue of cattle seizures from Kazakhs, following an order from the People's Commissar of the RSFSR. Despite objections from local economists warning of the disastrous consequences, the government tax was still approved. This tax, along with other extortions, had a devastating impact on cattle farming. According to archival documents, in 1917 there were 29.7 million

cattle in the Republic, but by 1920 the number had decreased to 9.7 million, and in 1921 it further dropped to 6.2 million, representing an 83% reduction (APRK, 211:38).

Other forms of taxation were also imposed on the population, adding to their hardships. For instance, in Kokshetau county in 1921, various types of taxes were listed, such as egg tax, oils, wool, meat, seine (a fishing net), bread, vegetables, tobacco, and skins (APRK, 107:83). All these extortions were imposed before the mass famine struck Kazakhstan, making it reasonable to assume that other provinces not affected by the famine should have offered help to the distressed areas.

In 1921, both Akmola and Semipalatinsk provinces had sufficient grain harvests that could have provided food for the starving population. However, the Council of the People's Commissariat of the RSFSR instructed the People's Commissar of Food of Kazakhstan, N. Samatov, to send all the bread from these provinces to Moscow without the knowledge of the Center (Union). Despite objections from N. Samatov, these instructions were carried out (Kapayeva, 2021:123).

The famine that struck the western region during that time was of an unprecedented scale, leading to drastic reductions in the number of livestock. The impact was severe, as demonstrated by the significant decline in livestock numbers. For instance, in the Bukei province during 1921-1922, the number of horses decreased from 146,000 to 49,000, and the number of sheep decreased from 1.3 million to 0.4 million. Consequently, the total number of cattle in 1921 compared to the pre-Civil War figure was only 20% (Boranbayeva, 2017:23).

Data compiled on August 15, 1921, regarding the number of livestock in the province and the number of livestock in need of feeding indicated that nearly half of all species were in dire need of feed, which ultimately led to significant loss of livestock due to the ensuing famine (see Table 1).

Table 1. Information on the number of livestock in the Bukey province declared starving

Province	All			Out of the total number needs feeding		
	Horses	Cattle	Small livestock	Horses	Cattle	Small livestock
Bukei province	23,292	71,323	54,468	11,649	31,120	28,407
Total	149,083			71176 (48%)		

This document indicates that there is no precise information available about cattle numbers separately for each county; only general figures for the province are known. Concerning the need for livestock feed, it is stated that assistance should have been provided earlier, and if it continues to be delayed, the loss of livestock is likely to be inevitable. The autumn and winter of 1921-1922 saw a significant decline in livestock numbers, with a maximum decrease of 20% to 40%.

Providing timely assistance is challenging due to the diverse feed resources in different counties. For instance, the fodder available in the I and II Primorsky districts would not be beneficial for Torgun and Kalmyk counties, as they are located near railways, and it might even be harmful (SAWKR, 1:12).

The drought of 1921 had a significant impact on agriculture in Kazakhstan, affecting approximately 31% of the total wheat-sown land. The provinces that historically served

as major grain producers were severely affected, and the overall impact of the drought extended to around 0.9 million dessiatines of land in Kazakhstan. Kazakh historians have used data from the book *Agriculture of the Kyrgyz Soviet Socialist Republic in 1923* to provide more accurate population data and a clearer understanding of the consequences of the disaster. The table below presents data on the urban and rural population by province. It is evident that the number of rural population significantly decreased in 1923, particularly after the terrible famine (see Table 2).

From the data, it can be inferred that agriculture was in a dire situation, and state aid failed to reach its intended destinations. Medical institutions were not adequately supplied with necessary medicines and equipment, leading to further hardships. As a result, many people were compelled to flee to the cities seeking better conditions and resources (Konkabayeva, Murzakhodzhaev, 2021:170).

Table 2. Comparative analysis of statistical data of urban and rural population from 1917 to 1923

Provinces	Number of population								
	Urban			Rural			Total		
	1917	1920	1923	1917	1920	1923	1917	1920	1923
Orenburg	153,676	134,750	139,986	679,107	627,140	424,615	832,783	761,890	564,601
Kostanai	26,687	20,120	20,785	414,909	424,340	280,679	441,596	444,460	301,464
Aktobe	21,789	23,710	31,457	470,918	430,750	271,392	492,707	454,460	302,849
Uralsk	74,636	54,400	51,019	580,461	459,440	309,039	655,097	513,840	360,058
Bukei	3960	3960	9172	247,220	226,280	206,961	251,180	230,240	216,133
Turgay	1459	730	853	110,013	91,080	57,563	111,472	91,810	58,416
By district	282,207	237,670	253,272	2,502,628	2,259,030	1,550,249	2,784,835	2,496,700	1,803,521

Source: Konkabayeva, Murzakhodzhaev
Some aspects of the famine in Kazakhstan in 1921-1922:
in archival documents and written materials

According to archival documents from the Uralsk province, the population was reported to be 524,824 people based on the 1920 census. By the autumn of 1921, the number of hungry people in the province had reached 227,000 (see Table 3), out of which 123,500 were adults and 103,500 were children (SAWKR, 14:8). This indicates that by the autumn of 1921, approximately 45.5% of the total population in the Uralsk province was

suffering from starvation. By 1922, the number of starving individuals in the Uralsk province had further increased to 378,816 people, including 174,439 children and 204,377 adults. This translates to approximately 70% of the provincial population facing starvation. When considering the rate of starvation among the affected population, children constituted 46% of the total number of hungry people, while adults accounted for 54% (see Table 4).

Table 3. The number of hungry people in the Uralsk province for the autumn months of 1921

Counties	Number of population	The number of hungry	Percentages	Adult population	Children
Uralsk county	124,037	38,000	30%	20,000	18,000
Ilek county	128,623	90,000	70%	46,500	43,000
Kalmykovsk county	59,216	42,000	70%	24,000	18,000
Dzhambeyty county	92,948	33,000	35.5%	19,000	14,000
Guryev county	120,000	24,000	20%	14,000	10,000
Total	524,824	227,000	43.2%	123,500	103,500

Source: State Archive of the West Kazakhstan region.
F. 19, Inv. 1, C. 27, L. 47

Table 4. Number of hungry people in the Uralsk province for the spring months of 1922

Name of counties	Number of population	Number of hungry people	Children	Adults
Uralsk city	39,565	19,783	11,889	7914
Uralsk county	91,853	81,749	38,419	43,330
Dzhambeyty county	91,770	72,498	30,754	41,744
Ilek county	137,204	113,212	54,715	58,497
Kalmykovsk county	55,947	44,198	18,942	25,256
Guryev county	118,440	47,376	17,740	27,636
Total	534,779	378,816	174,439	204,377

Source: State Archive of the West Kazakhstan region.
F. 19, Inv. 1, C. 23, L. 503

The archival documents from the city of Uralsk provide valuable insights into the severity of the famine impact on mortality and illness during that period. At the peak of the famine in the region, particularly in December 1921 and January-February 1922, the number of people admitted to medical institutions exceeded 2,000 per week, despite the acute shortage of hospital beds (approximately 700 beds available in the city).

The situation was critical, with a large influx of patients overwhelming the limited healthcare resources. Table 5 presents data on deaths in hospitals in the city over a ten-day period. The mortality rate among the admitted adults was approximately 30%, while for children, it was even higher, reaching almost 50%. These figures do not take into account those who could not access hospitals due to the shortage of medical facilities.

Table 5. Information on mortality from hunger and disease in medical institutions of the city of Uralsk for the period from January 1 to January 10, 1922

	Died of starvation				Died of illness				% of mortality from hunger in adults	% of deaths from hunger in children	Estimated increase in mortality from hunger in %	Annotation
Name of counties	Adults		Children		Adults		Children					Specify diseases that give a large% mortality rate
	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female				
Uralsk city	7	4	15	17	32	4	24	22	29.2%	46.6%	-	Exhausted by hunger
Total	125											

Source: State Archive of the West Kazakhstan region.
F. 19, Inv. 1, C. 37, L. 27

The information from the explanatory notes regarding the hunger strikers in hospitals in the city of Uralsk for the month of March 1922 provides a stark picture of the dire situation during the famine:

1. A total of 770 patients were admitted to hospitals, while the number of available beds was only 2522 patients. Among the admitted patients, 31.7% were men, 39.6% were women, and 28.7% were children.

2. Out of the total number of patients, a staggering 71.2% were suffering from hunger and exhaustion. Among these individuals, 38.2% were men, 37.2% were women, and 24.6% were children.

3. The mortality rate was distressingly high, with 16.8% of patients (425 individuals) succumbing to their condition. Of these deaths, 30.5% were men, 17.6% were women, and a devastating 51.0% were children.

4. The vast majority (84.7%) of deaths were attributed to hunger and exhaustion, emphasizing the severe impact of the famine on the population.

5. The lack of available spaces in hospitals led to 888 refusals for admission, with 866 of those rejections being from among the hungry (SAWKR, 33:34).

According to official data, in the country, due to a spontaneous famine, the mortality rate of children under the age of

1 ranged between 80-90%, and for children over one year old, it was between 50-60%. Child homelessness has also increased. For example, on December 1, 1921, there were 128,000 homeless children in KazASSR; then in January 1922, two months later, their number reached 333,043 people. Along with the homelessness of children, the first instances of population migration from starving regions to other places were recorded. Mass migrations were the consequences of famine, as people left their native lands and went in search of prosperity to Siberia, Turkestan, Mongolia, and China. According to a report to the Akmola provincial Revolutionary Committee dated July 21, 1921, in the Baganaly-10 parish of the Atbasar district, a population of 6,000 families attempted to relocate to the Turkestan Region (SANKR, 6:29).

People dissatisfied with the authorities' policies clandestinely organized riots and uprisings against food detachments that seized all food supplies. In April 1921, Guryev rebelled under the leadership of Safonov, with some local militia and soldiers joining their cause. Their numbers reached 500 people, and they arrested local communists and Soviet activists. They conducted raids on grain collection points where products taken from the population were stored and controlled several settlements for several months.

The longest and most significant uprising was led by V. Serov in the Uralsk province. It lasted from September 1921 to August 1922 and stood out for putting up a formidable resistance against the regular Soviet army. On March 9, 1922, near the village of Krasnoyarsk, a fierce battle took place between the rebels and a detachment of cadets from the Orenburg Military School. Serov led a detachment of 1,000 mounted and 300 foot soldiers. Though the rebels initially had to retreat, they later faced defeat by the OGPU forces, and many were executed (Khaidarov, 2021:160-161).

All segments of the population, as well as authorities and public associations, actively participated in the fight against hunger. In March 1922, Seitkali Mendeshev, the chairman of the Kazakh Central Election Commission, attempted to draw Stalin's attention to the catastrophic situation in the Kazakh steppe. He wrote that in some villages, people were dying by the hundreds, and they resorted to eating not only cats, dogs, and surrogates, but the situation even led to cases of cannibalism (Kindler, 2017:76).

S. Mendeshev also held the position of chairman of the Central Commission for Famine Relief under the CEC of the Kazakh ASSR. In his report on July 8, 1922, titled *The Question of Hunger*, presented during the opening of the 3rd session of the Central Executive Committee of Kazakhstan, he provided an overview of the commission's work. In his report, he emphasized the significant role played by international institutions in the fight against hunger. He mentioned the contributions of organizations like the International Workers' Committee, the Red Cross Society, the American Famine Relief Administration (ARA), and the Quaker movement. Mendeshev cited a figure of 2,832,000 starving people (Mendeshev, 2021:12).

In the resolutions of the All-Russian Central Executive Committee of February 26, 1922, which were published in *Izvestia VTsIK*, it was declared necessary to urgently mobilize all available resources in the country to combat hunger. Local councils were instructed to implement the seizure of church property and other valuable resources within a month from the date of publication of the resolution. This included precious objects made of gold,

silver, and stones that were in the possession of religious groups of all faiths (SAWKR, 20:3). Following the resolution, the process of seizing church valuables commenced promptly, with particular focus given to county executive committees collaborating with county committees for famine relief. The instructions stipulated that all confiscated valuables should be promptly sent, along with records and protocols, to the county financial department and then to the provincial financial department, with a specific allocation to the fund of the Central Commission for Famine Relief. During the collection of valuables, certain guidelines were put in place. It was strictly prohibited to exchange these items for bread or any other products. Additionally, authorities were instructed not to mistreat believers, ensuring the preservation of their honor and dignity throughout the process. Organizing rallies and holding discussions with the population on the matter was also prohibited.

It was initially planned to complete the campaign for the seizure of church valuables in the Uralsk province by May 10, 1922 (SAWKR, 20:25-26). However, the campaign faced delays and continued until December. The primary centers for seizure were situated in the city of Uralsk and in the Ilek and Uralsk counties, where the population of Slavic origin predominantly resided. In contrast, some areas, such as Dzhambeyty and the Dzhambeyty district, did not undergo any seizures. The commission's report stated that upon examining the church in Dzhambeyty, no valuables were found for seizure, as the church had been robbed twice (SAWKR, 20:90). On July 6, 1922, the results of the seizure included the dispatch of one chest with church valuables from Guryev County. The chest was accepted without opening or checking its contents, based solely on external inspection in accordance with the provided inventory and act. It was observed that the chest had no external damage, no lock, and was tied with an intact rope and sealed with two unbroken seals. The chest's weight was determined to be 5 pounds 30 pounds, which equates to approximately 95 kg (SAWKR, 20:91).

Separately, we can mention the help of neighboring republics, one of which was the

Ukrainian Republic, which, during the famine years, periodically sent food in the form of donations to the Kazakh Republic, including the Uralsk province. The table shows the types

of products sent from different institutions and the quantity in pounds. Such shipments were sent once every one or two months (see Table 6).

Table 6. Information on shipments of donated goods as of December 1, 1921, Uralsk province

From where are assigned	Bread products	Vegetables, etc.	Annotation
Kiev, Pishcheviki	5000 pounds		
Kharkiv, Ukraine	20,000 pounds		
Centrosoyuz	1000 pounds		
Orlovsky, previously sent	2000 pounds		
CC Pomgol, cranberries		4500 pounds	
Ukraine, Kharkiv Central Committee Pomgol	8000 pounds		
Rybinsky		1000 pounds	
Kursk Centrosoyuz	908 pounds		
Orlovsky	5000 pounds		
Orlovsky Gubprodkom		4000 pounds	
Central Committee Pomgol Narkomprod			3000 pounds of fish
All	41,908 pounds	9500 pounds	3000 pounds
TOTAL	54,408 pounds or 870,528 kilogram		

Source: State Archive of the West Kazakhstan region.
F. 19, Inv. 1, C. 21, L. 16

When discussing the activities of the American Aid Administration (ARA), it's important to note that it was established on the initiative of the future US President G. Hoover. The ARA office was located in Orenburg, the capital of the republic. Frederick Line was initially appointed as the head of the Orenburg office, but in December 1921, he was replaced by Walter H.A. Coleman. Kolman expanded the ARA's area of activity to Aktobe, where a huge number of refugees from the steppes had accumulated. At the peak of its activity, in the summer of 1922, the Orenburg office of the ARA extended its operations to the Uralsk province. In June-July 1922, 339,508 children and 860,041 adults received meals from canteens and warehouses of the Orenburg branch of the ARA, though 240,000 of this number lived in Bashkir cantons, not within the territory of the Kyrgyz ASSR (Tsidenkov, 2021:139). The efforts of Fridtjof Nansen and his Nansen Mission during the famine in

the early 1920s helped save millions of lives (Nansen-Heyer, 1986:392-415).

The ARA Committee for Children's Aid established 214 canteens in the province, specifically in the Uralsk, Ilek, and Dzhambeyty counties, where a total of 29,939 children received meals. Additionally, the ARA systematically provided 71,000 adult rations for the Uralsk province. During that time, the provincial committee for famine relief fed a total of 36,147 people in February, 67,000 people in March, and 48,000 people in April. Out of this number, 18,750 were adults, and 29,250 were children who received assistance.

The Russian-American Committee for Children's Aid (RACCA) in the Uralsk province, in their report dated April 3, 1922, stated that as of April 1 of that year, there were 61 ARA canteens providing 12,278 rations in the city of Uralsk, and 94 canteens offering 12,441 rations in the Ural district. Additionally, there were

55 canteens with 4,720 rations in Ilel and Ilel Uyezd, as well as 4 canteens with 500 rations in Dzhambeyty county and Dzhambeyty. In total, there were 29,939 rations allocated in the province (SAWKR, 30:6). However, in the following years, the size of the rations

given to the population began to decrease as the severity of the hunger in the region comparatively lessened. Archival documents provide information about the number of rations issued to the population during the summer months of 1922 (see Table 7).

Table 7. Information on the number of ARA rations issued to children and adults

Points	July		August	
	Children	Adults	Children	Adults
Uralsk city	11,775	21,262	11,234	14,795
Uralsk county	25,536	40,161	26,491	5500
Ilek county	24,026	27,000	25,864	11,149
Dzhambeyty county	12,741	18,596	15,644	22,454
Kalmykovsk county	9158	25,000	9158	14,288
Guryev county	3160	5502	8077	13,418
Shumikhinsky district	947	685	947	-
Chizhinskaya parish	2000	3157	1919	3157

Source: State Archive of the West Kazakhstan region.
F. 19, Inv. 1, C. 38, L. 62

The activities of foreign international organizations, such as the American Relief Administration (ARA) and the Nansen Mission, were of significant importance and cannot be underestimated. These organizations made substantial financial and humanitarian contributions to the fight against hunger not only in specific provinces but throughout the entire country. During the All-Russian meeting of the Famine Relief Commission on December 2, 1921, the commission acknowledged the crucial role and assistance provided by the ARA organization and Dr. Nansen's mission as the primary rescuers in aiding the hungry (SAWKR, 23:151-154).

In recent studies conducted by Kazakh historians on the definition of famine victims, a comparison of agricultural censuses from 1920 and 1923 revealed that the number of Kazakh population who died of hunger amounted to 414 thousand people, accounting for 18.5% of the Kazakhs. Additionally, the percentage of population decline between 1920 and 1923 was found to be 19.1%. Among rural residents, this level was even higher at 21.5% (Kozybayeva, Kudaibergenova, Baydaly,

2021:152). However, it's important to note that other sources present different figures. For instance, the official summary of the Regional Party Committee to the Central Committee of the CPSU (b) states that there were 2,286,591 people who experienced hunger, with 68% of them succumbing to death, totaling 1,554,882 fatalities (Darkenov, 2013:75).

The renowned Kazakh historian-demographer, M. Tatimov, conducted meticulous research on the registration and movement of the population of Kazakhstan, utilizing census data and statistical records from accounting bodies. According to his calculations, a staggering 950 thousand Kazakhs lost their lives due to the national liberation uprising of 1916, the revolutions of 1917, the civil war, and the consequences of the famine in 1921. Additionally, around 200 thousand Kazakhs migrated out of the country. The impact was profound, with the decline of Kazakhs amounting to over 1 million people in just the first quarter of the twentieth century (Tatimov, 1992:134).

An American historian and writer, renowned for his expertise in the history of

the USSR and the author of the book *Harvest of Sorrow*, drew parallels between the two famines in Kazakhstan during the 1920s and 1930s. He asserted that the famine in Kazakhstan during the 1930s was artificially induced, much like the one in 1921, resulting from reckless policy decisions driven by purely ideological considerations (Conquest, 198:293). This perspective is also corroborated by the German historian R. Kindler. In his book *Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan*, he begins by narrating an event from 1921, where the Communists, in positions of authority, witnessed the distressing scenes that unfolded (Kindler, 2017:76-77).

Various sources provide data on the number of deaths caused by hunger, including those resulting from diseases, often linked to malnutrition and unsanitary conditions. It is estimated that the total number of victims during the 1921-1923 famine ranges from 1 to 1.5 million, with a decline in the Kazakh population of half a million or more. However, these figures are still subject to ongoing clarification and revision.

Conclusion

Summarizing, it can be concluded that the famine in the first quarter of the twentieth century holds a significant place in the history of the Kazakh people and Kazakhstan. A considerable portion of this famine was influenced by human actions and can be considered artificial in nature. While some may argue against this perspective, it is essential to acknowledge that natural and climatic factors did play a role, but the nomadic population had previously managed such phenomena quite well on their own.

The famine of 1921-1922, referred to in recent times among Kazakh scientists as the First Kazakh Famine during the Soviet era, marked the beginning of a chain of tragic events. These included the collectivization of agriculture, the sedentarization of nomads, the uprising in 1929-1931, the Great Zhut or Asharshylyk of 1930-1933, and the mass repressions in 1937-1938.

The study of hunger in the early twentieth century gives us certain opportunities for future research and may include the following research priorities:

- ✓ an essential aspect of studying hunger in Kazakhstan is analyzing the lasting impact of this tragedy on various aspects of the population's life in the years that followed. Researchers can delve into the effects of hunger on health, education, the economy, the social sphere, and other dimensions of society to understand how it shaped the trajectory of the nation;
- ✓ investigate how the world reacted to the crisis and the assistance provided;
- ✓ delve into the individual stories of famine victims to gain a more profound comprehension of personal and collective traumas, provide a human perspective on the tragedy and its lasting effects on families and communities;
- ✓ explore how this historical event influenced the collective consciousness and behavior of Kazakhstanis at the present time, contributing to the understanding of the nation's cultural memory and resilience;
- ✓ contribute to the creation of monuments and memorial complexes dedicated to preserving the memory of famine victims.

References

- Alekseyenko N.V., Alekseenko A.N. Naselenie Kazakhstana za 100 let (1897-1997) [Population of Kazakhstan for 100 years (1897-1997)]. (Ust-Kamenogorsk, 1999. 158 p.). [in Russian].
- Bartold V.V. Sochineniya (Essays). Volume 2, part 1 (Moscow, Publishing House of Oriental Literature, 1963, 1020 p.) [in Russian].
- Boranbayeva B.S. Bukei guberniyasindagy 1920-1922 zhyldardagy ashtyq [The Famine in the Bukei province (1920-1922)]. Otan tarikhy [History of the fatherland], 3 (79), 22-28(2017). [in Kazakh].
- Chokayev M. Turkestan pod vlastiu sovetov (K kharakteristike diktatury proletariata) (Turkestan under the rule of the Soviets (To characterize the dictatorship of the proletariat). (Alma-Ata, Gylym, 1993, 80 p.). [in Russian].

Conquest Robert. Zhatva skorbi. Sovetskaya kollektivizatsiya i terror golodom (The harvest of sorrow. Soviet collectivization and terror by famine). Per. s angl. (London, Overseas Publications Interchange Ltd, 1988, 620 p.). [in Russian].

Darkenov K. 1921-1922 zhylygy asharshylyq zhane «Torgai isi» [The famine of 1921-1922 and the «Torgai affair»], Akikat [Truth], 5, 66-75(2013). [in Kazakh].

Kaliyeva K.S. Perepisi naseleniya kak istochnik dlya izucheniya narodonaseleniya Kazakhstana 1897-1926 gg. [Population censuses as a source for studying the population of Kazakhstan 1897-1926]. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Barnaul, 2009. 27 p.). [in Russian].

Kapayeva A.T. Prodovolstvennaya politika Sovetskoi vlasti v Kazakhstane v usloviyah «Voenno kommunizma» [Food policy of the Soviet government in Kazakhstan in the conditions of «War communism»]. Otan tarikhy [History of the fatherland], 4 (96), 117-125(2021). [in Russian].

Khaidarov E.E. Oral guberniyasindagy ashtyq (1921-1922 zh.) [The hunger in the Uralsk province (1921-1922)]. Otan tarikhy [History of the fatherland], 4(96), 157-166(2021). [in Kazakh].

Kindler R. Stalinskiye kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane [Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan] Per. s nem. (Moskva, Politicheskaya entsiklopediya, 2017, 382 p.). [in Russian].

Konakbayeva A.N., Murzakhodzhaev K.M. 1921-1922 zhyldardagy Kazakhstandagy asharshylyqtin keibir aspektleri: muragattaq quzhattar men zhazba materialdarda [Some aspects of the famine in Kazakhstan in 1921-1922: in archival documents and written materials]. Otan tarikhy [History of the fatherland], 4 (96), 167-172(2021). [in Kazakh].

Kozybayeva M.M., Kudaibergenova A.I., Baidaly R.Zh. Golod 1921-1922 godov v Kazakhstane i ego posledstviya (na osnove materialov Severnogo Kazakhstana) [The hunger of 1921-1922 in Kazakhstan and its consequences (based on the materials of Northern Kazakhstan)], Otan tarikhy [History of the fatherland], 4(96), 149-157(2021). [in Russian].

Mardarovskiy N.I. Golod v Kirgizii i borba s nedorodom [Famine in Kyrgyzia and the fight against under-breeding]. (Orenburg, Kirglavpolitprosvet, 1922, 28 p.) [in Russian].

Massanov N.E. Kochevaya tsivikizatsiya kazakhov: osnovi zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshestva [Nomadic civilization of the Kazakhs: fundamentals of the nomadic society] (Almaty, Print-S, 2011, 740 p.) [in Russian].

Mussayev B.A. Golod v 1921-1922 godakh v Kazakhstane i likvidatsiya ego posledstviy [Famine in 1921-1922 in Kazakhstan and elimination of its consequences. Uchebnoe posobie. (Aktobe, Print A, 2006, 190 p.) [in Russian].

Nansen-Heyer L. Kniga ob ottse [The book about the father]. (Leningrad, Hydrometeoizdat, 1986, 512 p.) [in Russian].

Neustadt S.A. Sotsialisticheskoe preobrazovanie ekonomiki Kazakhskoi SSR v 1917-1937 gg. [Socialist pro-education of the economy of the Kazakh SSR in 1917-1937]. (Almaty, KazGiz, 1957, 378 p.) [in Russian].

Rajabov K.K. Turar Ryskulov o golode v Turkestane [Turar Ryskulov about the famine in Turkestan] (Istoriya gosudarstva. Nauchnyy zhurnal). Special issue. 114-115(2012). [in Russian].

Ryskulov T. Revolyutsiya i korennoye naselenie Turkestana [Sbornik statei, dokladov, rechei i tezisov] (Revolution and the indigenous population of Turkestan [A collection of the most important articles, reports, speeches and theses]. (Tashkent, Uzgosizdat, 1925. 218 p.) [in Russian].

Seyitkali Mendeshev: «Ashtyq turaly masele» boiynsha soz [Seitkali Mendeshev: a word on the «question of hunger»]. Translated by Sabit Shyldebaev. Egemen Kazakhstan. 2021. May 19. [in Kazakh].

Tatimov M.B. Halyknama nemese San men sana: demografiyalik oi-tolganystar [Population or number and consciousness: demographic reflections]. (Almaty, Writer, 1992. 179 p.) [in Kazakh].

Tsidenkov G.G. «Vezuchie besprizorniki iz Aktiubinska»: inostrannaya gumanitarnaya pomosh na territorii sovremennogo Severnogo Kazakhstana vo vremiya goloda 1921-1923 gg. [«Lucky street children from Aktobe»: foreign humanitarian aid in the territory of modern Northern Kazakhstan during the famine of 1921-1923]. (Almaty, Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, 2021, 138-143.) [in Russian].

Tynyspaev M. Istoriya kazakhskogo naroda [The history of the Kazakh people]. (Uchebnoe posobie, Almaty, Sanat, 2002, 224 p.) [in Russian].

Ернар О. Ұстағалиев, Думан Р. Айтмағамбетов
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Кеңестік билік тұсындағы Қазақстандағы бірінші аштық: тарихи-демографиялық аспектілер

Аңдатпа. Мақала кеңестік кезеңдегі «алғашқы аштық» деп аталатын XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы аштық тақырыбына тарихи және демографиялық шолуға арналған. Бұл мақаланың мақсаты отандық және шетелдік ғалымдардың жұмысын тарихи талдау тұрғысынан зерттеу, осы мәселені зерттеудегі тәсілдерді қарастыру, сондай-ақ 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың себептері мен салдарын қазіргі заманғы зерттеулер тұрғысынан бағалау болып табылады.

Зерттеу міндеті ретінде мақала авторлары шолу тарихи-салыстырмалы және тарихи-демографиялық талдаудың көмегімен Қазақстан аумағындағы ашаршылықтың негізгі себептерін, залалдың ауқымын және ашаршылықтың елдің байырғы тұрғындарының өміріне әсерін анықтау әрекетін анықтады. Мақалада жаңа мұрағат материалдары және соңғы жылдардағы зерттелген тақырып бойынша отандық ғалымдардың соңғы зерттеулері қарастырылған.

Түйін сөздер: аштық; азық-түлік салғырты; жұт; салықтар; демографиялық дағдарыс; көтеріліс; халық санақтары.

Ернар У. Устағалиев, Думан Р. Айтмағамбетов
Евразийский национальный университеті им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан

Первый голод в Казахстане при советской власти: историко-демографические аспекты

Аннотация. Статья посвящена историческому и демографическому обзору темы голода в Казахстане в начале XX века, известного как «первый голод» в советский период. Целью данной статьи является исследование работ отечественных и иностранных ученых с точки зрения исторического анализа, рассмотрение подходов при изучении данной проблемы, а также оценка причин и последствий голода 1921–1922 гг. с точки зрения современных исследований.

В качестве исследовательской задачи авторами статьи была определена попытка с помощью обзорного историко-сравнительного и историко-демографического анализа выявить основные причины голода на территории Казахстана, масштаб ущерба и влияние голода на жизнь коренного населения страны. В статье рассмотрены новые архивные материалы и новейшие исследования отечественных ученых по исследуемой теме за последние годы.

Авторами были сделаны определенные выводы относительно того, что не все аспекты голода 1921–1922 гг. были в достаточной степени изучены, как, например, историко-географические, экологические и миграционные последствия.

Ключевые слова: голод; продразверстка; джуг; налоги; демографический кризис; восстание; переписи населения.

Список литературы

- Алексеев Н.В., Алексеев А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.). – Усть-Каменогорск, 1999. – 158 с.
- Бартольд В.В. Сочинения. Том 2, часть 1. – Москва: издательство восточной литературы, 1963. – 1020 с.
- Боранбаева Б.С. Голод 1920-1922 годов в Букеевской губернии // Отан тарихы. – 2017. - №3 (79). – С. 22-28.
- Даркенов Қ. 1921-1922 жылғы ашаршылық және «Торғай ісі» // «Ақиқат». – №5. – 2013. – 66-75 бб.
- Калиева К.С. Переписи населения как источник для изучения народонаселения Казахстана 1897-1926 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Барнаул, 2009. – 27 с.

Капаева А.Т. Продовольственная политика Советской власти в Казахстане в условиях «Военного коммунизма» // Отан тарихы. – 2021. - №4 (96). – С. 117-125.

Киндлер Роберт. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане [перевод с нем. Л.Ю. Панфиной]. – Москва: «Политическая энциклопедия», 2017. – 382 с.

Козыбаева М.М., Кудайбергенова А.И., Байдалы Р.Ж. Голод 1921-1922 годов в Казахстане и его последствия (на основе материалов Северного Казахстана) // Отан тарихы. – 2021. - №4 (96). – С. 149-157.

Конкабаева А.Н., Мурзаходжаев К.М. 1921-1922 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылықтың кейбір аспектілері: мұрағаттық құжаттар мен жазба материалдарда // Отан тарихы. – 2021. - №4 (96). – Б. 167-172.

Конквест Роберт. Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом. Перевод с английского Исроэль Коэн и Нели Май. – Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1988. – 620 с.

Мардаровский Н.И. Голод в Киргизии и борьба с недородом. – Оренбург: Киргавполитпросвет, 1922. – 28 с.

Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. – Алматы, Print-S, 2011. – 740 с.

Мусаев Б.А. Голод в 1921-1922 годах в Казахстане и ликвидация его последствий. Учебное пособие. – Актобе: «Принт А», 2006. – 190 с.

Нансен-Хейер Л. Книга об отце. – Ленинград: «Гидрометеиздат», 1986. – 512 с.

Нейштадт С.А. Социалистическое преобразование экономики Казахской ССР в 1917-1937 гг. – Алматы: Казгиз, 1957. – 378 с.

Раджабов К.К. Турар Рыскулов о голоде в Туркестане // История государства. Научный журнал. – 2012. – Специальный выпуск. – С. 114-115.

Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана: Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов. – Ташкент: Узгосиздат, 1925. – 218 с.

Сейітқали Мендешев: «Аштық туралы мәселе» бойынша сөз (аударған Сәбит Шілдебай) // Егемен Қазақстан. – 2021. – 19 мамыр.

Татимов М.Б. Халықнама немесе Сан мен сана: демографиялық ой-толғаныстар. – Алматы: «Жазушы», 1992. – 179 с.

Тынышпаев М. История казахского народа. Учебное пособие. – Алматы: «Санат», 2002. – 224 с.

Хайдаров Е.Е. Голод в Уральской губернии (1921-1922 гг.) // Отан тарихы. – 2021. - №4 (96). – С. 157-166.

Циденков Г.Г. «Везучие беспризорники из Актюбинска»: иностранная гуманитарная помощь на территории современного Северного Казахстана во время голода 1921-23 гг. // «Голод в Казахстане в 1921-1922 годах в отечественной и зарубежной научной литературе»: Материалы круглого стола, посвященного 100-летию голода начала 1920-х годов. / Сост. М.М. Козыбаева, А.Т. Капаева, А.А. Бекенова. – Алматы: Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, 2021. – 158 с.

Чокаев М. Туркестан под властью советов (К характеристике диктатуры пролетариата). – Алма-Ата: «Ғылым», 1993. – 80 с.

Сведения об авторах:

Устагалиев Ернар Упагалиевич – докторант 1 курса, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Айтмагамбетов Думан Рамазанович – к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Information about the authors:

Ustagaliyev Yernar Upagaliyevich – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Aitmagambetov Duman Ramazanovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

**«Турецкие коллеги сработали прекрасно!»:
Тайный вклад Анкары в пресечение британцами немецко-
польских дипломатических контактов в 1940-1941 гг.**

Яков Фальков

Тель-Авивский университет

e-mail: yaacov.falkov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0908-1033>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-90-99>

Аннотация. *Историография Второй мировой войны традиционно указывает на позицию нейтралитета, которой подчеркнуто придерживалась официальная Анкара до начала 1945 г. Принято считать, что именно она позволила Турецкой Республике избежать втягивания в глобальный конфликт, а также захвата территории страны войсками одной из конфликтующих сторон. Обнаруженные автором статьи британские и немецкие архивные документы свидетельствуют о том, что в разведывательной сфере турки были далеки от нейтралитета. Их тесное тайное сотрудничество с британцами позволило тем предотвратить попытку Берлина завершить войну в Европе на выгодных ему условиях уже в 1941 г. Таким образом, турецкое государство оказало на ход Второй мировой войны гораздо более значительное влияние, нежели предполагалось ранее.*

Ключевые слова: Вторая мировая война; дипломатия; разведка; Польша; Турция; Германия; Третий рейх; Британия; Палестина.

Received 9.04.2023. Revised 12.05.2023. Accepted 01.06. 2023. Available online 30.09.2023.

For citation:

Falkov Y. «Turkish colleagues worked perfectly!»: Ankara's secret contribution to the British suppression of German-Polish diplomatic contacts in 1940-1941. // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences.Philosophy.Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 90-99. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-90-99

Для цитирования:

Фальков Я. «Турецкие коллеги сработали прекрасно!»: Тайный вклад Анкары в пресечение британцами немецко-польских дипломатических контактов в 1940-1941 гг. //Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №3. – С. 90-99. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-90-99

Вступление: Враг моего друга... мой друг

В июле 1940 г. польское эмигрантское правительство под руководством генерала Владислава Сикорского оказалось в весьма сложной геополитической ситуации. Только что завершилась позорным «перемирием» Парижа и Берлина французская кампания, в которой десятки

тысяч подчиненных Сикорскому польских солдат и офицеров приняли самое активное участие. На предложение нового лидера французов, маршала Филиппа Петена, остаться под его опекой и совместно договариваться с немцами о будущем Франции и Польши польский лидер ответил отказом. Сопровождаемый своим кабинетом, генштабом и парламентом, а

также тридцатью тысячами потрепанных в боях, но еще весьма храбрых польских жолнежей, он отправился на Британские острова в надежде оттуда продолжить борьбу за освобождение своей родины, страдающей под ярмом нацистской оккупации. Пилоты польских ВВС, бившиеся с немецким люфтваффе с сентября 1939 г. и горевшие желанием продолжить борьбу с врагом, моментально включились в только начинавшееся воздушное сражение над Британией и, благодаря своей исключительной отваге и высокой эффективности, тут же снискали уважение местных товарищей по оружию. (Kochanski, 2013: 205–222; Koskodan, 2009: 42–47, 51–58, 89–97; Olson, 2017: 60–62, 82–97).

Проблема, однако, заключалась в том, что, во-первых, Сикорский был для англичан чужаком. Выпускник парижской Академии Генерального Штаба и ярый франкофил, он на протяжении многих лет считался протеже французов и осенью 1939 г. был именно ими поставлен во главе польской эмиграции и тепло принят в Третьей республике, вопреки протестам широких польских политических кругов. Очевидно, именно поэтому процесс налаживания личных отношений с новым британским премьером Уинстоном Черчиллем проходил весьма туго; что, кстати, происходило и с перебравшимся тогда же в Лондон будущим лидером французского сопротивления генералом Шарлем де Голлем (Falkov, 2022: 17–19).

А во-вторых, несмотря на военную значимость прибывших в Туманный Альбион поляков, в геополитической плоскости Сикорский и его кабинет – потерявшие поддержку Парижа и не приобретшие поддержки Вашингтона – не имели в глазах британцев абсолютно никакого веса. Ввиду этого Черчилль, испытывавший растущее давление со стороны влиятельных британских кругов, выступавших за перемирие с немцами, санкционировал контакты своих дипломатов и разведчиков как с иностранными посредниками, прибывавшими в Лондон по инициативе официального Берлина, так и с представителями германской антинацистской оппозиции. В обоих

случаях речь шла о возможном признании британцами «нового немецкого порядка» в Европе, с Гитлером или без него, в обмен на прекращение немецких воздушных атак на Британские острова. В рамках этого сценария поверженная Польша могла получить определенную степень автономии в ведении своих внутренних дел, однако должна была полностью и навсегда подчиниться диктату Берлина в дипломатической и военной областях (Falkov, 2022:13).

Вместе с тем Черчилль не гнушался и параллельных контактов с коммунистической Москвой, которую он надеялся не просто «оторвать» от Берлина, но и сделать активной союзницей в вооруженной борьбе против нацистской Германии. И в этом случае также разменной монетой в переговорах являлась Польша. Официальный Лондон, по различным каналам, довел до Кремля посыл, согласно которому в случае создания британо-советского геополитического и военного альянса восточно-польские территории, аннексированные Советским Союзом осенью 1939 г., останутся за Москвой (Falkov, 2022: 11–12; Tebinka, 2009: 304–305).

Польским разведчикам – на тот момент элите «мирового шпионского клуба» – а также их коллегам из подчиненного Сикорскому дипломатического корпуса не составило большого труда разоблачить описанное поведение «британских партнёров» на германском и советском треках. Возмущению лидеров поляков не было предела. По их мнению, они неукоснительно выполняли свои обязательства перед Западом и конкретно Британией с сентября 1939 г., воевали за интересы Лондона на землях Норвегии, Франции и непосредственно Британии, понеся при этом весьма значительные потери. И вот теперь выяснялось, что эта самая Британия у них за спиной договаривалась за их счет с их злейшими врагами – немецкими нацистами и советскими коммунистами (Falkov, 2022:13).

Полученные данные о вероломстве правительства Черчилля невозможно было скрыть от польских парламента и прессы в изгнании. И вскоре уже широкие круги польской эмиграции в Европе и

Северной Америке открыто заговорили о недалёковидности Сикорского, позволившего британцам проливать польскую кровь ради защиты своих интересов без каких бы то ни было реальных обязательств в отношении поляков. На этом фоне ряд влиятельных польских военных и политиков вполне открыто выдвинул идею договориться с немцами, пока этого, в ущерб польским интересам, не сделали британцы. Новые реалии на европейском континенте, утверждали эти люди, обязывали смириться с верховенством Берлина. Национальные политики, вроде Петена, – говорили они – осознали сей факт и повели себя соответствующим образом, создав прогерманские марионеточные правительства, получили пусть ограниченную, но все же возможность отстаивать интересы своих народов. И то же самое, по их мнению, должна была сделать польская политическая эмиграция (Falkov, 2022:20-23).

Идея польско-германского «порозумения», то есть договоренности, не была во второй половине 1940 г. столь уж нереалистичной. Во-первых, ее поддерживали все без исключения консервативные европейские лидеры того времени – от итальянца Муссолини и уже упомянутого француза Петена до венгра Хорти и финна Маннергейма. По их твердому убеждению, довоенная Польша была консервативным полутоталитарным государством, твердо стоявшим на страже восточной границы Европы от коммунистической угрозы с востока. С сентября 1939 г. Гитлеру неоднократно предлагалось «договориться с бравыми поляками» и выступить единым фронтом против Москвы. А во-вторых, сами немцы с момента захвата ими Польши предпринимали неоднократные попытки создать на ее территории лояльное им правительство, и эти попытки лишь усилились летом 1940 г. после принятия Гитлером принципиального решения напасть на Советский Союз. Очевидно, в тот момент идея антисоветского блока при участии «бравых поляков» импонировала ему (Falkov, 2022:21-22, 44-52; Zychowicz, 2014).

Поняв, что, несмотря на растущую непопулярность правительства Сикорского на его родине и среди польской диаспоры, оно все еще способно торпедировать попытку Берлина найти польского квислинга на оккупированной польской территории, немецкие дипломаты и разведчики начали напрямую выходить на своих польских коллег в Бухаресте, где по-прежнему активно действовало подчиненное Сикорскому крупное польское посольство. Удивленным польским чиновникам и через них национальному польскому руководству в Лондоне немцы открыто предлагали начать диалог о примирении и совместной борьбе против Москвы. При этом Сикорскому и его людям сулили возврат занятых русскими бывших польских территорий и даже определенную территориальную компенсацию на востоке за германскую оккупацию западной части Польши (Giedroyc, 2006:91).

Осенью 1940 г., когда англо-советские контакты за счет интересов Польши стали особенно очевидны, а личные отношения Сикорского с Черчиллем дошли до обмена едкими письменными посланиями и нежелания встречаться лично, высокопоставленный чиновник в польском эмиграционном правительстве – министр Внутренних дел и правая рука национального лидера Станислав Кот – предпринял, наконец, негласную попытку осуществить серию контактов с немцами на предмет выяснения их реальных намерений. Местом для проведения этих контактов был избран Стамбул, находящийся вне зоны полыхающего европейского конфликта, но все же достаточно близкий к ней, а потому легко достигаемый. Кроме того, в этом раскинувшемся на берегах Босфора древнем городе одинаково свободно действовали в тот момент польские и немецкие дипломаты, разведчики и их многочисленные агенты и доверенные лица (Falkov, 2022:128-131).

Поскольку, находясь под постоянным британским надзором, лично выехать из Лондона в Турцию министр Кот не мог, вместо него на необычное randevu с врагом отправился его эмиссар – польский

гражданин еврейского происхождения по имени Самсон Микичиньский. Этот сорокапятилетний мужчина, в прошлом младший офицер артиллерии российской императорской армии, ветеран Первой мировой и Гражданской войн, а также видный польский бизнесмен межвоенного периода, выполнял с осени 1939 г. особые поручения польского эмигрантского правительства в оккупированной Варшаве. Пользуясь приобретенным еще накануне войны чилийским дипломатическим паспортом и покровительством чилийской дипмиссии в Анкаре, он беспрепятственно въезжал через территорию Третьего рейха в пределы образованного немцами в центральной Польше так называемого Генерал-губернаторства. Туда он тайно завозил в дипломатическом саквояже деньги и корреспонденцию польского правительства, предназначенные для набирающего силы польского подполья, а оттуда вывозил на Запад «застрававших» в Польше и подвергавшихся огромной опасности членов семей Сикорского и его ближайших помощников. За эту свою героическую деятельность в мае 1940 г. Микичиньский был удостоен польского престижнейшего ордена Полония Рестигута (Falkov, 2022:72-91).

Оказавшись осенью 1940 г. в Стамбуле, личный посланник польского министра Кота инициировал контакт с германским послом в Анкаре Францем фон Папеном. Будучи бывшим канцлером и вице-канцлером Германии и бывшим послом в Вене, много способствовавшим приходу к власти Гитлера и последующему аншлюсу Австрии, с начала войны фон Папен развил в Турции бурную явную и тайную дипломатическую деятельность на благо Третьего рейха. На этой почве он активно контактировал с американцами и даже поучаствовал в передаче самых первых тайных немецких примиренческих посланий англичанам и полякам. Именно поэтому выбор его Котом и Микичиньским в качестве партнера для «розмов», то есть переговоров, представляется сегодня вполне логичным. Сидя в приватном кабинете одного из шикарных ресторанов на известной стамбульской площади Таксим,

оба переговорщика – служивший нацистам немецкий аристократ и защищавший интересы поверженной Польши еврейский бизнесмен – пытались выработать формулу примирения, приемлемую для их боссов в Берлине и Лондоне и, таким образом, остановить эскалацию нацистского террора на оккупированных немцами польских землях (Falkov, 2022:128-131).

Милли Эмниет Хизмети – спецслужба, которой опасалось нацистское гестапо

В середине 1920-х гг. прошлого века недавно созданная Турецкая Республика переживала сложный период своей истории. Еще не оправившись от потрясений Первой мировой и последующей греко-турецкой войн, она столкнулась с целым рядом серьезнейших внешних и внутренних вызовов: подрывной деятельностью сторонников старого Османского режима, вмешательством внешних сил, особенно советской России, во внутривнутриполитические и социальные процессы, иностранным шпионажем, мощными сепаратистскими настроениями среди местных национальных меньшинств – в основном курдов, армян и греков. Ветхая, сложившаяся еще в 19 в. турецкая система национальной безопасности оказалась в данной ситуации несостоятельной. И тогда, в январе 1926 г., турецкий лидер Мустафа Кемаль Ататюрк постановил создать в стране новую, современную организацию для борьбы с указанными внешними и внутренними угрозами – Службу Национальной Безопасности (по-турецки Милли Эмниет Хизмети или сокращенно МЭХ) (Bezci, 2020: 42-43).

Будучи подчиненной Министерству Внутренних Дел и через него премьер-министру Турции, свои первые профессиональные шаги новая спецслужба делала под опекой легендарного немецкого разведчика Вальтера Николаи, шефа военной разведки Германии в период Первой мировой войны. Оставшись в 1920-е гг. не у дел, тот приступил к написанию мемуаров и одновременно зарабатывал на жизнь в качестве советника молодых шпионских организаций возникших после

войны новых государств Европы и Азии. Именно в этом качестве он и оказался полезен МЭХ. Возможно, по его совету аппарат организации был разбит на четыре департамента. Первый из них отвечал за сбор разведывательной информации об объектах интереса, находившихся за пределами Турции. Второй занимался контрразведкой и пресечением иностранной подрывной деятельности. Третий отвечал за пропаганду, или, как сегодня сказали бы, психологические операции внутри и вне страны. И, наконец, четвертый департамент обеспечивал техническую поддержку деятельности первых трех. Само существование данной структуры оставалось тайной за семью печатями аж до 1954 г. И даже тогда, впервые появившись на страницах местной турецкой прессы, аббревиатура МЭХ была совершенно непонятна большинству жителей страны (Bezci, 2020: 43-45).

Сближение МЭХ с британскими специальными службами наметилось на втором десятке ее существования. Предпосылкой для него явилась растущая озабоченность официальных Анкары и Лондона геополитическими амбициями фашистской Италии и усилением ее присутствия и влияния в восточном Средиземноморье. На смену советам престарелого Николаи пришли советы и конкретная помощь британских коллег. Несколько лет спустя, во второй половине 1940 г., новый британский премьер Уинстон Черчилль попытается втянуть турок в разгорающийся мировой военный конфликт, чтобы таким образом поставить заслон на пути представлявшегося весьма реальным немецкого вторжения на Ближний Восток через Балканы. Однако его собственные дипломаты сумеют убедить его в том, что нейтральная Турция, не подающая формального повода для немецкого нападения на нее, справится с данной функцией гораздо лучше. Таким образом, вместо открытого военного сотрудничества, турецко-британский «роман» в области национальной безопасности сосредоточился на разведывательной и контрразведывательной областях (Tamkin, 2009:19–51).

В этой связи особенно примечательны обнаруженные автором этой статьи рапорты нацистского гестапо или Четвертого управления Главной Службы Имперской Безопасности (РСХА), касающиеся угрозы турецкого шпионажа на территории Третьего рейха. Согласно этим документам, в 1940-1942 гг. турецкие разведчики, работавшие под дипломатическими прикрытиями в посольстве и генеральном консульстве Турецкой Республики в Берлине, активно добывали информацию военного и промышленного значения и с этой целью выстраивали местную агентурную сеть. Прежде всего они полагались на обучающуюся в германских вузах турецкую молодежь, которую вербовали на патриотической основе или посредством шантажа. Однако периодически среди их источников немцы выявляли также представителей кавказских диаспор – азербайджанцев, грузин и армян – и даже обладателей турецких паспортов еврейского происхождения. По мнению гестаповцев, особенно на разведывательном поприще отличился турецкий атташе по культуре по имени Нихат Адил Эркман. Он якобы активно разъезжал по немецким городам в качестве «инспектора по делам турецких студентов» и под этим прикрытием вербовал агентов и получал от них собранную ими развединформацию. Контрразведчики РСХА настойчиво рекомендовали своему начальству уделять больше внимания этой деятельности турок и особенно их контактам с официальными немецкими инстанциями. Причина подобной озабоченности активностью представителей нейтрального и в чем-то даже дружественного Германии государства не называлась, но ею вполне могло быть опасение гестаповцев, что собранная турками секретная информация «утекает» к разведкам стран антигитлеровской коалиции (Arbeitsweise der türkischen Nachrichtendienstes [Activity of the Turkish intelligence service]. Mitteilungsblatt der Gruppe IV E, Jahrgang 1942 Nr. 1. The United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), RG-11.001M.0298.00000553; Nachrichtendienstliche Tätigkeit türkischer Vertretungen im Reich [Intelligence

activities of Turkish representations in the Reich]. *Mitteilungsblatt der Gruppe IV E, Jahrgang 1942 Nr. 10*. USHMM, RG-11.001M.0298.00000553). [1;8]

Если это действительно то, чего боялись гестаповцы, то они не ошиблись. Уже в конце 1940 г. МЭХ и прочие турецкие спецслужбы активно сотрудничали с англичанами в ущерб интересам Берлина. Сотрудничество это ярко проявилось в деле пресечения Лондоном стамбульских контактов Самсона Микичиньского и Франца фон Папена.

Стамбульский Распутин или одна из лучших разведопераций британцев в Средиземноморье

Британская внешняя разведка МИ 6 впервые узнала о существовании Микичиньского весной 1940 г., когда он, развивая подпольную деятельность в оккупированной Польше, стал часто появляться в Бухаресте. Здесь Самсон, используя свое значительное личное состояние, наладил обширные контакты с местными высокопоставленными чиновниками. Более того, он активно контактировал с германским чиновником, который за взятки, используя германскую дипломатическую почту, доставлял деньги и корреспонденцию польского эмигрантского правительства в Генерал-губернаторство (Falkov, 2022: 92-116).

Последнее обстоятельство показалось британцам весьма подозрительным. А вскоре коллеги из польской военной разведки, так называемой «Двуйки», многие из которых поддерживали политических противников Сикорского и министра Кота и всячески пытались навредить им обоим, сообщили МИ 6 британской контрразведке МИ 5, что Микичиньский, а через него и его патрон, сотрудничают с нацистскими спецслужбами. Данное сообщение как будто получило подтверждение полгода спустя, осенью 1940 г., когда Самсон в качестве личного эmissара министра Кота установил постоянный контакт с германским послом в Анкаре Францем фон Папеном. Очевидно, не без помощи турок действовавшие в тандеме британские и польские спецслужбисты очень быстро

выяснили, что фактически речь идет о беспрецедентных с начала войны дипломатических переговорах между польской и германской сторонами (Falkov, 2022:132-155).

Реакция англичан была крайне негативной и очень быстрой. К концу 1940 г. под эгидой располагавшегося в Каире британского регионального штаба армейской безопасности (СИМЕ) в обстановке строжайшей секретности была создана специальная оперативная группа по пресечению деятельности Микичиньского в Турции. О чрезвычайной важности данного шага в глазах самих англичан свидетельствует тот факт, что в состав группы вошли представители как минимум четырех британских спецслужб – уже упомянутых МИ 6 и МИ 5, службы спасения британских пилотов, сбитых над территорией противника МИ-9, а также созданного для дезорганизации нацистского тыла Управления специальных операций (УСО). В качестве активного помощника в группу вошел и один представитель польской военной разведки. Совместно члены группы разработали план удаления неудобного польского эmissара из Турции посредством похищения его и тайной доставки в подконтрольную британцам Палестину (Falkov, 2022:160-162).

Первоначально предполагалось вывезти Микичиньского морем на специально зафрахтованном для этой цели торговом судне. Однако затем этот вариант был заменен на вывоз воздушным путем. В первой половине января 1941 г. командированный в Стамбул из Афин офицер Британских королевских ВВС приземлился близ побережья Босфора на легком гидросамолете модели «Саро Лондон». Именно ему предстояло тайно доставить ценный живой груз в Святую Землю. Теперь британцам оставалось захватить самого Микичиньского. Для этой цели в действие была пущена хитроумная уловка, основанная на тесном взаимодействии с местными коллегами из МЭХ. Согласно данным последних, Самсон привез с собой из Бухареста в Стамбул своего личного секретаря и верного помощника, польского гражданина по

имени Станислав Шварцштейн. Турки инсценировали широкомасштабную операцию по поимке якобы действовавшей на их территории и связанной с немцами сети фальшивомонетчиков и в ее рамках арестовали Шварцштейна, обвинив его в подрыве турецкой экономики, а следовательно, и безопасности. Одновременно через офицера турецкой полиции Микичиньскому передали от «высокопоставленного полицейского чина» послание, согласно которому томящийся за решеткой секретарь Самсона мог бы вновь обрести свободу за некоторую сумму. Передать ее предлагалось лично указанному чиновнику на конспиративной квартире в европейской части Стамбула (Falkov, 2022: 162-165).

Тем временем, находившийся в Лондоне польский министр внутренних дел Станислав Кот, покровитель Микичиньского, по своим конфиденциальным каналам получил предупреждение о том, что его доверенное лицо в Стамбуле попало в поле зрения британских спецслужб и против него готовится провокация. Через верного Коту польского консула в Бейруте Самсон моментально получил соответствующее предупреждение об опасности и указание немедленно покинуть Турцию. Однако он, движимый то ли чувством ответственности за своего помощника, а то ли просто присущим ему авантюризмом, решил задержаться в городе на Босфоре и принять приглашение на тайное randevu с офицером турецкой полиции (Falkov, 2022: 157-160).

Намеченная встреча состоялась в конце первой недели января 1941 г. На конспиративной квартире, куда он прибыл, Микичиньскому предложили подождать прибытия предполагаемого собеседника и подали кофе с пирожными. В напиток было добавлено сильнодействующее снотворное, которое должно было обездвижить намеченный объект похищения. Однако эта затея англичан и турок не удалась: препарат не подействовал на Микичиньского, человека крупного телосложения. И тогда заговорщики, не имевшие альтернативного плана, под каким-то

предлогом прервали встречу и попросили ничего не подозревавшую жертву прийти через неделю. Поразительно, но Самсон Микичиньский, человек с развитой интуицией, к тому же предупрежденный о возможно направленной против него деятельности британских спецслужб, согласился на следующую встречу и действительно пришел на нее 15 января 1941 г. И вновь ему подали кофе со снотворным – на этот раз даже более сильным – и вновь, к удивлению похитителей, этот препарат дал сбой (Falkov, 2022:163).

Ситуация напоминала известную историю с известным историческим персонажем Григорием Распутиным. Как известно, его убийцы попытались отравить его ядом в пирожных, а когда тот не оказал желаемого эффекта просто застрелили свою жертву. В описываемом случае с Микичиньским отчаявшиеся британцы с турками также решились на крайние меры. Сильным ударом тяжелым предметом по голове Самсон был обездвижен, затем связан и в таком состоянии провел несколько следующих дней на той самой злополучной конспиративной квартире в Стамбуле. Наконец, убедившись, что вся операция не попала в поле зрения людей министра Кота, немцев и прессы, заговорщики тайно переправили похищенного ими горе-эmissара на уже ожидавший его гидросамолет и все еще связанный по рукам и ногам Микичиньский отправился в Палестину (Falkov, 2022:164-165, 168).

Так на турецкой земле и при активном участии турецких спецслужбистов, были пресечены польско-германские тайные контакты, нацеленные на вывод Польши из войны путем установления в Варшаве прогерманского марионеточного режима. Британские руководители данной операции в Каире и Лондоне остались весьма довольны ее результатом. «Турецкие коллеги сработали прекрасно!» - резюмировал один из них. Из других источников нам доподлинно известно, что принимавшая участие в похищении британская спецслужба УСО назвала нейтрализацию Самсона Микичиньского своей «лучшей операцией в Средиземноморье с начала войны»; а

доставивший пленника в Палестину пилот был уже вскоре удостоен одной из высших наград Британских королевских ВВС (Falkov, 2022:170).

Послесловие: Бесславная смерть близ бывшей турецкой тюрьмы в Палестине, изменившая мир

А что же сам похищенный – бывший офицер российской императорской армии, бывший преуспевающий польский бизнесмен и теперь уже также бывший посланник по особым поручениям второго лица в польском эмигрантском правительстве? Немедленно по прибытии в Палестину в конце января 1941 г. он был заключен англичанами в построенную еще при Османах тюрьму города Акра (сегодня Акко на территории Израиля). Там его в течение приблизительно полугода допрашивали о характере его взаимоотношений с его патроном министром Станиславом Котом и, самое главное, о цели его контактов с германским послом в Анкаре фон Папеном. Когда стало ясно, что Микичиньский, будучи физически и психологически сильным человеком неробкого десятка, не собирается «сдавать» ни себя, ни других, его попросту ликвидировали. Ветераны «Двуйки», польской военной разведки, принимавшей участие в похищении и ликвидации, будут свидетельствовать уже после войны, что под предлогом якобы возникшей необходимости допросить Самсона вне стен акрской тюрьмы его просто вывезли на соседний пустырь, хладнокровно расстреляли, а тело закопали в расположенной тут же песчаной дюне. Потом в протоколе об этом происшествии британские тюремщики записали, будто имела место банальная попытка побега из-под конвоя, пресеченная фатальным

выстрелом в конвоируемого... (Buczek, 1991:170-171; Falkov, 2022:190-194).

Сегодня можно лишь гадать, как развивалась бы Вторая мировая война и вся дальнейшая история человечества, окажись Самсон Микичиньский чуть удачливее и доведи он свою стамбульскую миссию до успешного конца. С высокой степенью уверенности можно предположить, что в ближайшей перспективе польско-немецкая договоренность стала бы значительной внутривосточной проблемой для британского премьера Черчилля. Многие в его стране, в парламенте и даже в возглавляемом им кабинете еще помнили, что формальным поводом для вступления в войну в сентябре 1939 г. была защита Польши от германского нападения. Многие также с самого начала правления Черчилля выступали за диалог с Берлином, который постоянно направлял в Лондон эмиссаров с соответствующими предложениями (Falkov, 2022:34-41). Если бы поляки формально вышли из войны, примиренческие круги в Британии неминуемо подняли бы голос и, вполне вероятно, даже возобладали бы, вынудив Черчилля сойти с политической сцены.

За этим, почти наверняка, последовали бы германо-британские переговоры и мирная конференция, на проведении которой настаивал уже упомянутый итальянский диктатор Муссолини. А это, в свою очередь, означало бы, что летом 1941 г. Гитлер и его окружение были бы заняты европейским мирным процессом, а не вторжением в Советский Союз. Увы, эту вполне вероятную цепь событий прервали драма в безвестной стамбульской конспиративной квартире турецкой контрразведки и последовавшее за ней убийство близ бывшей турецкой тюрьмы в Палестине.

Список литературы

- Bezci E., Turkish Intelligence and the Cold War: The Turkish Secret Service, the US and the UK. - London: I.B. Tauris, 2020. – 304 p. [English]
- Buczek R. Cłowiek do złotych interesów. - Warszawa: Oficyna Literatów "Rój", 1991. – 190 p. [Polish]
- Falkov Y. Bein Hitler le-Churchill. Shnei meraglim yehudim ve-ma'amatz ha-biyun ha-briti limno'a heskem chashai bein memshelet polin ha-gola le-germanii ha-natzit [Between Hitler and Churchill. Two Jewish Agents and the Effort Made by British Intelligence to Prevent Secret Polish-Nazi Collusion]. (Jerusalem, Hebrew University Magnes Press, 2022. – 331 p. [Polish]
- Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce. Warszawa: Firma Księgarska Jacek Olesiejuk, 2006. – 388 p. [Polish]
- Kochanski. The Eagle Unbowed: Poland and the Poles in the Second World War. London: The Penguin Press, 2013. – 784 p. [English]
- Koskodan K., No Greater Ally: The Untold Story of Poland's Forces in World War II. Oxford and New York: Osprey, 2009. – 304 p. [English]
- Olson L., Last Hope Island: Britain, Occupied Europe and the Brotherhood that Helped Turn the Tide of War. London: Head of Zeus, 2017. – 576 p. [English]
- Tamkin N., Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940-45. Houndmills and New York: Palgrave Macmillan, 2009. – 278 p. [English]
- Tebinka J., Mocarstwa zachodnie wobec Polski w latach 1939-1945 [The Attitude of the Western Powers Towards Poland in 1939-45]. Warszawa: Biblioteka Otwartej Nauki, 2010. – 335 p. [Polish]
- Zychowicz P., Opcja niemiecka. Czyli jak polscy antykomuniści próbowali porozumieć się z Trzecią Rzeszą [The German Option. How Polish Anti-Communists Attempted to Reach an Agreement with the Third Reich]. Warszawa: Rebis, 2014. – 461 p. [Polish]

Яков Фальков

Тель-Авив университети

«Түрік әріптестері керемет жұмыс жасады!»:

Анкараның 1940-1941 жылдардағы Британдық неміс-поляк дипломатиялық байланыстарының жолын кесуге қосқан жасырын үлесі

Аңдатпа. Екінші дүниежүзілік соғыстың тарихнамасы дәстүрлі түрде ресми Анкара 1945 жылдың басына дейін баса назар аударған бейтараптық ұстанымын көрсетеді. Бұл Түркия Республикасына жаһандық қақтығысқа түсуден, сондай-ақ қақтығысушы тараптардың бірінің әскерлері елдің аумағын басып алудан аулақ болуға мүмкіндік берді деп саналады. Мақала авторы тапқан Британдық және неміс мұрағаттық құжаттары барлау саласында түріктер бейтараптықтан алыс болғандығын көрсетеді. Олардың британдықтармен тығыз жасырын ынтымақтастығы Берлиннің Еуропадағы соғысты 1941 жылдың өзінде-ақ оған тиімді шарттармен аяқтауға тырысуына жол бермеді. Осылайша, түрік мемлекеті екінші дүниежүзілік соғыс барысына бұрын болжанғаннан әлдеқайда маңызды әсер етті.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс; дипломатия; барлау; Польша; Түркия; Германия; Үшінші рейх; Ұлыбритания; Палестина.

Yakov Falkov

Tel Aviv University

«Turkish colleagues worked perfectly!»:

Ankara's secret contribution to the British suppression of German-Polish diplomatic contacts in 1940-1941

Abstract. The historiography of World War II traditionally points to the position of neutrality, which was emphatically adhered to by official Ankara until the beginning of 1945. It is generally believed that

it was she who allowed the Republic of Türkiye to avoid being drawn into a global conflict, as well as the seizure of the country's territory by the troops of one of the conflicting parties. British and German archival documents discovered by the author of the article indicate that the Turks were far from neutral in the intelligence sphere. Their close secret cooperation with the British allowed them to prevent Berlin's attempt to end the war in Europe on favorable terms already in 1941. Thus, the Turkish state had a much more significant influence on the course of World War II than previously assumed.

Keywords: World War II; diplomacy; intelligence; Poland; Türkiye; Germany; Third Reich; Britain; Palestine.

References

- Bezci E., Turkish Intelligence and the Cold War: The Turkish Secret Service, the US and the UK. (London, I.B. Tauris, 2020, 304 p.)
- Buczek R., Cłowiek do złotych interesów "[A man for gold business]. (Warszawa, Oficyna Literatów "Rój, 1991, 190 p.)
- Falkov Y. Bein Hitler le-Churchill. Shnei meraglim yehudim ve-ma'amatz ha-biyun ha-briti limno'a heskem chashai bein memshelet polin ha-gola le-germaniia ha-natzit [Between Hitler and Churchill. Two Jewish Agents and the Effort Made by British Intelligence to Prevent Secret Polish-Nazi Collusion]. (Jerusalem, Hebrew University Magnes Press, 2022, 331 p.)
- Giedroyc J., Autobiografia na cztery ręce [Four Hands Autobiography] (Warszawa: Firma Księgarska Jacek Olesiejuk, 2006. 388 p.)
- Kochanski. The Eagle Unbowed: Poland and the Poles in the Second World War. (London, The Penguin Press, 2013, 784 p.)
- Koskodan K. No Greater Ally: The Untold Story of Poland's Forces in World War II. (Oxford and New York, Osprey, 2009, 304 p.)
- Olson L. Last Hope Island: Britain, Occupied Europe and the Brotherhood that Helped Turn the Tide of War. (London, Head of Zeus, 2017, 576 p.)
- Tamkin N. Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940-45. Houndmills and New (York, Palgrave Macmillan, 2009, 278 p.)
- Tebinka J. Mocarstwa zachodnie wobec Polski w latach 1939-1945 [The Attitude of the Western Powers Towards Poland in 1939-45]. (Warszawa, Biblioteka Otwartej Nauki, 2010, 335 p.)
- Zychowicz P. Opcja niemiecka. Czyli jak polscy antykomuniści próbowali porozumieć się z Trzecią Rzeszą [The German Option. How Polish Anti-Communists Attempted to Reach an Agreement with the Third Reich]. (Warszawa, Rebis, 2014. 461 p.)

Сведения об авторе:

Яков Фальков – PhD, Тель-Авивский Университет, Тель-Авив, Израиль

Yakov Falkov – PhD, Tel Aviv University, Tel Aviv, Israel

Scientific activity of Alkey Margulan in the study of the history of Kazakhstan: Golden Horde

Aisaule S. Shakiyeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: aisaule_10@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9598-1486>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-100-118>

Abstract. *The main aim of the scientific research is to study the contribution of a Kazakhstani scientist to the development of historical science, consideration of the issue of research in the field of the history of culture of the Kazakh people. The author examines the activities of the Kazakh scientist, archaeologist, orientalist, historian, literary critic, academician of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR Alkey Khakanovich Margulan and his contribution to the development of the historical culture of Kazakhstan. In the article, the author comprehensively explores his scientific activities in the study of the history of the Golden Horde and focuses on new scientific discoveries on the territory of the Kazakh land. Alkey Khakanovich Margulan began his career in the field of science at a time when ideological persecution of many scientists began. The change in the scientific direction of Kazakh folklore to the study of monuments of material culture and ancient art is considered as well. The scientific activity of academician Alkey Margulan as a scientific employee at the Academy of Sciences of the Kazakh SSR is noted, as well as his participation in the creation of the scientific publication «History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day)». Particular attention is drawn to his study of the folk epic, and the impact on the future fate associated with the study of archeology. The author used documents from the central archive of the Republic of Kazakhstan, the departmental archive of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, materials from periodicals, and scientific papers.*

Keywords: *Alkey Margulan; academician; epic; Golden Horde; History of the Kazakh SSR; Edige.*

Received 04.04.2023. Revised 24.05.2023. Accepted 30.05.2023. Available online 30.09.2023.

For citation:

Shakiyeva A.S. Scientific activity of Alkey Margulan in the study of the history of Kazakhstan: Golden Horde // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 100-118. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-100-118

Для цитирования:

Шакиева А.С. Научная деятельность Алкея Маргулана в изучении истории Казахстана (Золотой Орды) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №3. – С. 100-118. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-100-118

Introduction

In Soviet Kazakhstan, the history of the Golden Horde was relevant, and the first works of historians on this topic appeared in

the 1930s-1940s. Such scholars as A. Margulan, K. Satbayev, and others were well-known among the researchers of the history of the Golden Horde.

Alkey Khakanovich Margulan was a Kazakh SSR Academy of Sciences scientific researcher. Now, a brief biography of A.Kh. Margulan. He was born on May 11, 1904, in village No. 2 of the Akpettinskaya volost, now - the Bayanaul district of the Pavlodar region. He received his primary education at a village school. From 1915, he studied at a three-class Russian school organized by the village society in Bayanaul. At the end of 1919, he entered the teacher training courses in Pavlodar. After graduating in 1920, he returned to his native village and worked as a teacher at the Dalbin Secondary School No.2 in the Bayanaul district. In 1921 feeling the inadequacy of his education, he entered the Semipalatinsk Pedagogical Technical School and successfully graduated from it in 1925 (Margulan, 1984: 21). During his years of study in Semipalatinsk, Alkey Khakanovich collaborated with the editorial staff of the magazine *Tan* and the newspaper *Qazaq Tili*. In 1925 at the suggestion of M.O. Auezov, Alkey Khakanovich went to study in Leningrad, where he enrolled in the Turkology department of the Institute of the East and also attended lectures at the Historical-Philological Faculty of Leningrad University. In 1926-1927, he participated in the Kazakh and Altai expeditions of the Special Committee for the Study of the Union and Autonomous Republics of the USSR under the leadership of the academician A.E. Fersman and professor S.I. Rudenko. Starting in 1928, academician Alkey Margulan attended classes at the Institute of Art History. Among A.Kh. Margulan's teachers were outstanding scholars of that time. He was fortunate to participate in lectures by the academician V.V. Bartold on the history and archaeology of Central Asia, academician S.F. Oldenburg on Indian folklore and art, and academician N.Y. Marr on the history and theory of linguistics, academician A.N. Samoilovich on the literature of the Turkic peoples of Central Asia, academicians V.V. Struve, B.Y. Vladimirtsov, I.I. Meshchaninov, V.L. Shcherba, as well as E.E. Bertels, S.E. Malov, B.M. Eichenbaum, and others (Manapova, 2014: 40).

It should be noted that at that time, he was engaged in scientific research, studying the sources of the history of Kazakhstan. Alkey Margulan's knowledge of the way of life,

customs, morals, and culture was a significant help to the anthropological team in subsequent years. In 1929, Alkey Khakanovich completed his studies at the Oriental Institute, successfully defending his thesis on the work of Abai. He then worked on the committee for the new alphabet under the People's Commissariat for Education of the Kazakh SSR. In 1931, A.Kh. Margulan entered the State Academy of the History of Material Culture graduate school in Leningrad. Here he closely studied Eastern sources under the guidance of Academician S.F. Oldenburg and Corresponding Member of the USSR Academy of Sciences A.Yu. Yakubovsky, specialized in the archaeology and art of East Turkestan, and participated in the work of several archaeological expeditions led by prominent archaeologists: S.I. Rudenko, M.P. Gryaznov, A.A. Miller, N.I. Repnikov (Margulan, 1984: 22).

Alkey Khakanovich chose a little-studied and topical problem as his research topic: The Historical Significance Of Yarliks And Nayzah (Margulan, 1984: 22). By the way, this was one of the first works on studying written sources of the Kipchak culture.

Throughout his life, Alkey Khakanovich held the following positions: "From 1936 to 1938, he was an intern and then a researcher at the Institute of the History of Material Culture of the USSR Academy of Sciences. At the end of 1938, Alkey Margulan was sent to the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences by the decision of the Presidium of the USSR Academy of Sciences. Since then, he has continuously worked in the Kazakh SSR Academy of Sciences system, which was later transformed into the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. From 1941 to 1946, he headed the history sector, from 1946 to 1951 - the archaeology sector and the Paleolithic department, and from 1958 to 1976 - the ethnography department of the Institute of History, Archaeology and Ethnography, named after Sh.Sh. Ualikhanov of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Since 1976, he has been a senior researcher at the ethnography department" (Margulan, 1984: 23).

At the beginning of his scientific career, he studied the history of the Golden Horde. A. Margulan devoted many years to studying the Kazakh people's history, culture, art,

ethnography, and philology. The result of his research into Kazakh cultural history was the defense of his doctoral dissertation on the topic *Epic Tales Of The Kazakh People* in 1945 (Margulan, 1984: 26). As it is known, in the late 1930s, he collected and studied epic tales.

The relevance of the article's topic is due to the introduction of new historical sources about the activities of the academician Alkey Margulan. In Kazakhstan, he is known as an archaeologist who studied the material culture of Kazakhstan. Still, his work as a historian of the Golden Horde, including his research on the Kazakh epic Edige, has yet to be fully revealed.

Materials and methods. The methodological basis of the study is the ideograph (narrative) method, which allows the study of historical events and personalities on the example of the life of A.Kh. Margulan. He helped describe what happened, explore the biography of the academician through the prism of the Soviet period, and consider the activities of the academician in the context of the formation of archaeological science in Kazakhstan. The content analysis method helped to study documentary historical data, that is, found archival documents about the life and work of A.Kh. Margulan. Using this method, we were able to explore the historical sources of scientific research of the academician, including his results of archaeological excavations and the study of the history of the Golden Horde.

Discussion. In modern Kazakhstan historiography, little attention is paid to studying the academician's personality. However, there are no monographs or individual scientific works about Alkey Margulan. In 1998, the scientist's daughter, Danelya Margulan, published a multi-volume work by Academician A.Kh. Margulan, *Margulan A.Kh. Writings in 14 Volumes* (Margulan, 1998). She is the vice president of the International Fund named after Academician Alkey Margulan. The fund was founded in 1995. The multi-volume work contains many sources from the academician's life.

Every year, the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, and the central council of the Society for the Preservation

of Monuments of History and Culture of the Republic of Kazakhstan held Margulan Readings. For example, the materials of the Second Regional Scientific Conference, held in Alma-Ata at the Center for Archaeological Research, were included in the collection of the 1990 Conference. The conference reports reflect the results of research by archaeologists, historians of architecture, art historians, and anthropologists on various issues of the ancient and medieval history of Kazakhstan and neighboring regions (Margulanovskie chteniya, 1990). It is worth noting that this conference is dedicated to Academician A.Kh. Margulan (1904-1985), the organizer and leader of the Central Kazakhstan archaeological expedition. Margulan readings are a reporting conference for leading archaeologists of Kazakhstan and foreign countries, where colleagues familiarize themselves with the results of field and theoretical research, develop methodological recommendations, and hold round tables on the main problems in the field of archaeology.

On August 28, 1991, the Chamber of the Ministry of the Kazakh SSR decided to create the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology. On September 6, 1991, a resolution was passed by the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology. It was decided to name the institute after an outstanding archaeologist, historian, philologist, and ethnographer, Academician A.Kh. Margulan.

In 1997, one of the first works after the collapse of the Soviet Union was an article by the Russian scientist L.R. Kyzlasov titled *Alkey Khakanovich Margulan. Towards the Portrait of the Scholar and the Man*. In the article, the author described the academician as a "scholar and man Margulan, as it seemed to me, was characterized by three main traits, each of which was a product of the previous ones: firstly, and most importantly, his devotion to his homeland and people; secondly, his devotion to science, and thirdly, his daring enthusiasm for field exploration. A natural-born rider, he could ride a camel for hours but preferred a steady steppe horse" (Kyzlasov, 1997: 63).

On February 4, 2004, the Government of the Republic of Kazakhstan issued a resolution to celebrate the 100th anniversary of

academician A. Kh. Margulan. In connection with this, articles, essays, documentary films, and collections of memories of Margulan's students were titled *Memories of A. Margulan* (Gulama. Tulga, 2004:34) was released. Also, in that year, a book of memoirs about A. Margulan was published. The book collected many facts about the academician's life from the mouths of scientists, writers, poets, contemporaries, and students (Margulan, 2004).

In 2007, a multi-volume work of A.Kh. Margulan's writings were published, with the third volume devoted directly to his 1946 dissertation. The work historically and philologically explored the spiritual heritage of the Kazakh people, which became an epic poem in antiquity and the Middle Ages, including the Golden Horde period (Margulan, 2007).

In 2010, dissertations were defended by A.M. Manapova *Alkey Khakanuly Margulan – Archaeologist* (Manapova, 2010) and M.A. Hamitova *The Significance of the Scientific Heritage of Academician A.Kh. Margulan in the Museum Work of Kazakhstan* (Hamitova, 2014). In them, the authors conducted a study of the academician's life, analyzed his scientific works, and his contribution to the development of archaeological science in Kazakhstan. The authors noted his merits in developing Kazakhstan's historical and cultural heritage.

Since the acquisition of independence by the Republic of Kazakhstan until today, a large number of articles dedicated to the academician A.Kh. Margulan have been published. For example, Zh. Eginbayuly (Eginbayuly, 2011), E. Kasenov (Kasenov, 2003), A.M. Manapova (Manapova, 2014), B.U. Mashralova (Mashralova, 2003).

In 2017, a collection of articles titled *Archaeological Heritage of Central Kazakhstan: Study and Preservation* was published in honor of the 70th anniversary of the Central Kazakhstan Archaeological Expedition of the Academy of Sciences of Kazakhstan. The collection includes an article by L.R. Kyzlasov is dedicated to the memory of Margulan. In the article, L.R. Kyzlasov vividly describes the history of the development of Kazakhstani archaeology, emphasizing the leading role of A.Kh. Margulan in organizing this field (Kyzlasov, 2017). The author also shares rare memories of the academic, providing

vivid moments of his work. Today, there are Kazakhstani archaeologists who also study the Golden Horde period and transfer the interests of A.Kh. Margulan (Habdulina, 2017), (Hasenova, 2017).

In 2021, a collection of documents and materials on the epistolary legacy of A. Margulan was published (Mahat, Margulan, 2021). In the family archive of academic Alkey Margulan, 22 letters were discovered, which testify to Kazakh-Turkish scientific ties in the Soviet period. He received nine letters from Orkhan Shaikh Gekai, three letters from Emel Esin, three letters from Tundzher Baikara, two invitation letters (one for the congress, one for the meeting), two information letters, three letters for organizational work, reports, and the first version of A. Margulan's letters to Türkiye were preserved. In addition, there is a travel diary about the trip to Istanbul and Ankara. The primary sources were provided by Alkey Margulan's daughter, who allowed researchers to familiarize themselves with the academic's archive.

Results. The history of Soviet researchers in solving problems of the national history of the USSR, as well as of the union republics, was understudied for a long time. The reason for this was that many archival documents were not available. The nine-volume reference book *Kazakhs* contains information about Margulan's relationship with Magzhan Zhumabayev, including interesting facts about the academician's life. Due to this connection with Magzhan, Margulan was persecuted for many years by the Bolsheviks. It is written that "in connection with these events in 1934, after the murder of S.M. Kirov, the young graduate student A.Kh. Margulan was imprisoned, where he spent several months. He was tortured for days, tortured for days, and beaten on the palms and feet" (Margulan, 1998: 489).

Alkey Margulan conducted significant archaeological research on the Mausoleum of Jochi, also known as the Burial of Berke, in Kazakhstan. The mausoleum is located in the Zhetysay region of Southern Kazakhstan and is considered one of the most important archaeological sites in the region. Margulan began his research on the Mausoleum of Jochi in 1938, and the excavations continued until the outbreak of World War II. He conducted

extensive excavations on the site, studying its architecture, artistic details, and the artifacts found within. The results of Margulan's research greatly enriched our knowledge of the Mausoleum of Jochi and the history of the Golden Horde. Through his work, various artifacts, including pottery, jewelry, weapons, coins, and other objects, were discovered and studied, providing valuable information about the material culture and life of the people during that time. Alkey Margulan also played an active role in the restoration and preservation of the Mausoleum of Jochi. He made significant efforts to protect and preserve this historical monument, as well as to organize a museum exhibition so that the wider public could see and appreciate its significance.

In August 1944, a Resolution, «On the State and Measures for Improving Mass-Political and Ideological Work in the Tatar Party Organization», was issued. The resolution revealed «serious mistakes in writing the history of the Tatar people» that did not correspond to the ideology of the political regime of that time (Gallyamova, 2019: 787). The «mistakes» also concerned the history of the Golden Horde. This document determined the development of the study of the epic poems of the Kazakh people and had consequences for the works of researchers who studied the heroic epic about the Golden Horde commander Edige. Among them were all Turkic peoples, including Tatars, Kazakhs, Kyrgyz, Crimean, Baraba, Taran, Siberian Tatars, Nogais, Bashkirs, Karakalpaks, Uzbeks, and Altai mountain people.

Margulan's accusations of 'nationalism' by the Soviet authorities took a new turn in 1947. On January 21, 1947, a resolution of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan was issued titled *On Gross Political Errors in the Work of the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR* (Stepanov, 1947: 35). This resolution of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan demonstrates how questions of ideological work in the light of the policy of the Bolshevik party should be resolved in specific cases of public science in the Kazakh SSR. However, the most significant areas for improvement in the researchers' activities are

their detachment from natural national history and excessive exaggeration of specific themes. A party worker published an article by B. Stepanov on the topic *On the Ideological Errors of Workers in the Sciences of Kazakhstan*, in which Margulan's book *Edige in History and Legends* (1944) was fiercely criticized.

It should be noted that the author stated: «Doctor of Philological Sciences Margulan endows Edige - the most bitter enemy of the Russian people - with all the best qualities of the Kazakh people, calling him the true representative of the people. To distort historical truth, the author goes directly to falsification» (Stepanov, 1947: 41). Also, by examining Margulan's work in detail, various examples from the book were cited. For instance, Alkey Margulan referred to Karamzin's work *History of the Russian State* when writing about Edige. Margulan mentioned in the piece how Karamzin spoke about Edige: «Edigei, a companion of Tamerlane, the victor of Vytautas, Prince Vasily (Vasily Dmitrievich - Grand Duke of Moscow - B.S.); he gave him the affectionate name of his son». According to A. Margulan, Karamzin confirmed the «organic closeness of Edige to the then Russia» (Stepanov, 1947: 41). However, according to B. Stepanov's opinion, it is well known from history that «Edige was never a friend of Russia, but was its cunning enemy and treacherous provocateur» (Stepanov, 1947: 41).

The book caused a storm of emotions in the author and was called vicious because it suffers from one-sidedness. Thus, the author concludes that «Margulan distorts the quote and makes a conclusion contradictory to the facts. Falsifying history, Margulan turns an enemy not only of the Russians but also of the Kazakh people into a hero of the Kazakh people» (Stepanov, 1947: 42). The crushing assessment of B. Stepanov's work was the impetus for the skeptical attitude towards Alkey Margulan's research until the mid-1950s.

The materials about Emir Edige were recorded by a scholar from the words of the elders who passed on the memory of him from generation to generation for about five centuries before Margulan A.Kh. made this information public in the scientific community

in Russian. Thus, the scientist had no motive to intentionally turn any emir into a hero of the Kazakh people. Temnik Edige needed clarification; he doubted the expediency of submitting to the Genghisid Tokhtamysh. After overthrowing him several times, he appointed his followers to the position of Khan. For some time, he supported the Central Asian military leader Timur, who fought against the vassals of the Golden Horde and aimed to disrupt the functioning of the northern Silk Road. Thus, Edige partly contributed to Timur's struggle against the Genghisids – the ancestors of the Kazakh khans and their heritage, for personal gain in retaining power. Although he resisted the Lithuanian prince Vytautas, Temnik Edige cannot be regarded as an absolute hero of the Kazakh people. Scientist Margulan A.Kh. impartially approached historical science, not choosing heroes and anti-heroes but relying only on materials collected during the field expedition. It would be desirable for modern scientists to be as devoted to science as academician A.Kh. Margulan and not politicize history but uses academic historical terms rather than ideological formulations.

On March 7, 1947, at an expanded meeting of the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, an article published in the *Kazakhstan's Pravda* under the title *How Professor Margulan Distorts History* was discussed. At the meeting, Margulan was given the floor, and he admitted that «the article by Akhinzhanov and Tursunbaev is based on the resolution of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan/Kazakh SSR on gross political errors in the work of the Institute of Literature and Language of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. In this article, Akhinzhanov and Tursunbaev correctly expose the methodological errors in several of his articles published from 1940 to 1946. These errors in his articles are that they are all built on a completely different methodological concept, different from the methodology of marxism-leninism». Academician A.Kh. Margulan cited specific reasons for these errors in his speech: «Among Leningrad and Moscow scientists, it is accepted that folk epics and traditions are one of the sources for studying the ancient and medieval history of the union. For example,

such classic works as the academician Vladimirtsev's *Mongolian Nomadic Feudalism*, several works by academics Kozin and Gordlevsky, are based precisely on a critical interpretation of folk epics. I following the scientific principle of these scholars, wanted to use Kazakh folk epics as a source for developing some problems in the history of Kazakhstan, in particular, in studying the ethnogenesis and culture of ancient tribes. At the same time, I mistakenly relied on the methodological concept of academics Veseolovsky, Korsh, and G.N. Potanin, who attached great importance to the steppe epic, considered the Kazakh steppe epic as one of the centers of world epic plots».

In his speech, A.Kh. Margulan mentioned the book *Kazakh Heroic Epic* by academician S.A. Orlov, published in 1945. He quoted a passage from the book: «The Asian East is the most fertile reservoir of the heroic epic. The Turkic and Mongolian peoples have preserved many ancient epics, and based on their style; they create similar themes for modern times. These epics have not been confined to one person for a long time but have penetrated others. Examples include the epics about Edige-batyr, known in many languages of the Turkic system, such as Kazakh, Kyrgyz, Taranchinsky, Crimean Tatar, and others.»

After this statement, Alkey Margulan acknowledged that the «Resolution of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) about gross political mistakes» is a «beacon» and a «guiding star» for correcting his own mistakes. Having drawn the appropriate conclusions, he was already critical of the sources of the national epic. Using the example of the poem about Edige, the academician believed that not all epic is a «reliable» source, and these sources must be treated strictly critically. Also, in this speech, Alkey Margulan said that he remained under the influence of the works of pre-revolutionary bourgeois scientists, in which mistakes were identified.

In his speech, Alkey Margulan criticised the works of his predecessors, arguing that they failed to provide a differentiated approach to the history of tribes and instead merged everything. For example, he claimed that the same tribes that played an essential

role in the cultural and social life of Central Asia were also involved in the creation of the steppe epic, including the ancient Saka, Hun, Uysun, Kangli, and others. Margulan believed that excluding this aspect from the analysis was a methodological mistake.

After the decision of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, Margulan undertook a radical review of his ideas and mistakes and began critically evaluating the epic as a source. In the following years, Margulan received criticism from various print publications for his «incorrect assessment» of the Edige character, despite having focused solely on archaeology since 1946. According to Moscow archaeologist Leonid Kyzlasov, «Alkey Margulan survived just because the only copy of his dissertation, 'Epic Tales of the Kazakh People,' disappeared in time from the collection of the Lenin Library».

Alkey Margulan's dissertation *Epic Tales of the Kazakh People* was defended in 1938 and was kept in the V.I. Lenin State Library (now the Russian State Library) in Moscow. However, in 1941, at the beginning of the Great Patriotic War, the dissertation, along with many other valuable books and documents, was evacuated to Kazan. According to some reports, after the war, Margulan's dissertation was returned to Moscow and kept in the Lenin Library. However, in the 1950s it was decommissioned from the library's catalog without any explanation, and its location is still unknown. There are many versions of what could have happened to Margulan's dissertation. Some researchers suggest that it could have been destroyed during the Stalinist repressive regime, as it contained materials about Kazakh folk culture and traditions. Others believe that the dissertation was destroyed or lost in the process of reissuing the library catalogs in the 1950s. In any case, the loss of Margulan's dissertation is a serious loss for the research of Kazakh folk culture and epic. However, many researchers continue to work in this field using other sources and materials. In 1998, after Kazakhstan gained independence, his dissertation was published in a multi-volume work.

In his dissertation, A.Kh. Margulan set the following tasks: «The joyful ending of the Great

Patriotic War, which inspired Soviet scientists to new scientific research, made it possible to study heroic deeds of past epochs. Thanks to this, we decided to devote ourselves to one historical work, emphasizing its historical and social significance by studying an ancient tale, myth, epic, preserved in Kazakh hearts since ancient times» (Margulan, 2007: 5). After the war, this was the first experience of writing such work among the Kazakh intelligentsia in Soviet times. This work aimed to discover regularities in ancient histories and myths and to note the names and records that appeared in the epics of that time. The author verified the plots of famous Kazakh epics, welled on the most ancient myths, and determined periods coinciding with historical epochs. The research was based on oral sources from the Kazakh people. Only in some moments epics of other peoples were used for comparison: Kyrgyz, Oirat, Khakas, Mongolian, Yakut, Karakalpak, and Turkmen. A.Kh. Margulan thanked the academicians' I.I. Meshchaninov, V.I. Zhirmunsky, V.A. Gordlevsky, and S.E. Malov, who timely advised on this work. In the «Edige Batyr Zhire» section, A.Kh. Margulan wrote about the origin of the term «Golden Horde». According to the academician, «Golden Horde» is more common in Russian literature than in Eastern ones. In Arabic, Persian, and Shagatai books, 'Golden Horde' is used as Deshti Kipchak or Ulus Kipchaka. The Golden Horde, or Ulus Kipchaka, stretched from the Danube River to the Irtysh. The capital of the Ulus of the Golden Horde was the «Great Sarai», «Sarai Batu», and «Sarai Berke» (Margulan, 2007: 320).

In this book, Academician A.Kh. Margulan explained the epic *Edige*: «Edige» is a Kazakh heroic epic of the era of the Golden Horde. The poem describes the struggle between the Khan of the Golden Horde, Tokhtamysh, and his subordinate, Edige. The origin of the historical tale of *Edige* dates back to the end of the 14th and the beginning of the 15th centuries, to the period when a fierce struggle was going on between Edige and Tokhtamysh, as stated in historical sources and the heroic epic *Edige* (Margulan, 2007: 463). In the epic *Edige*, Alkey Margulan depicted the relationship between Edige and Tokhtamysh as complex and multifaceted. He explored

their interactions and dynamics, shedding light on both their personal conflicts and their political alliances within the context of the Golden Horde. Margulan described Edige as a heroic figure, a courageous warrior and leader who fought for justice and defended his people. Tokhtamysh, on the other hand, was portrayed as a powerful and ambitious ruler who sought to consolidate his authority and expand his influence over the Golden Horde. The relationship between Edige and Tokhtamysh in the epic was characterized by a mixture of cooperation, rivalry, and betrayal. Margulan analyzed their encounters, negotiations, and battles, highlighting the shifting dynamics and motivations behind their actions. At times, Edige and Tokhtamysh formed alliances to confront common enemies or address external threats. They collaborated strategically, recognizing the importance of unity and cooperation in facing challenges. However, their relationship was also marked by conflicts of interest and power struggles. Margulan delved into these conflicts, examining the motives and consequences of their actions. One significant aspect of their relationship was the portrayal of Tokhtamysh's betrayal of Edige. Margulan depicted Tokhtamysh's shift in allegiance, as he turned against Edige and sought to eliminate him as a potential rival. This betrayal highlighted the political intrigues and power dynamics within the Golden Horde. Through his analysis of the relationship between Edige and Tokhtamysh, Margulan explored themes of loyalty, trust, ambition, and the complexities of human interactions in a historical and cultural context. His portrayal provided insights into the challenges faced by individuals within the Golden Horde and the intricate dynamics of power and relationships during that era.

The work notes that the language of the epic and its richness in historical facts attest to the fact that *Edige* passed down from generation to generation with a traditional text. According to the academician, Shoqan Ualikhanov recorded one of the versions of the poem *Edige* in the mid-19th century. A.Kh. Margulan based his scientific study of the epic *Edige* on recordings made by Shoqan Ualikhanov's father, Shyngys Ualikhanov, in 1841, which are considered to be some of the oldest and,

therefore, the most historically reliable. A.Kh. Margulan's study showed a list of poems about Edige from Ualikhanov's recordings, consisting of poetic lines characteristic of the heroic epic. This version of the poem was first published in 1905 in St. Petersburg under the title *Tales of Edige and Tokhmatysh* by Professor P.M. Melioransky of Leningrad University. This version of the poem differs not only in ancient phrases and expressions but also in stylistic features not typical of the modern Kazakh language, as noted by P.M. Melioransky. Therefore, in 1937, engineer Kanys Satpayev corrected and republished this work (Margulan, 2007: 467). The epic of Edige not only reflects the historical and cultural context of the Golden Horde but also contributes to the understanding of broader regional and historical dynamics. It provides a glimpse into the complex interactions between nomadic and sedentary societies, the influence of various religious and cultural traditions, and the formation of a unique Central Asian identity.

From a historical perspective, the epic sheds light on the nomadic lifestyle, including the organization of the Mongol military forces, their tactics in warfare, and their political alliances. It also offers insights into the social structure within the Golden Horde, including the role of khans, aristocracy, and tribal leaders, as well as the relationships between rulers and their subjects.

Culturally, the epic of Edige showcases the rich oral tradition of the Turkic-Mongol nomads. It encompasses various poetic forms, storytelling techniques, and musical elements that were deeply embedded in the daily life of the people. Through the epic, one can explore the themes of honor, bravery, loyalty, love, and the struggle for justice, which were highly valued within the nomadic society.

Moreover, the epic of Edige reflects the intermingling of different cultural and religious influences during the Golden Horde period. It incorporates elements from Mongolian, Turkic, Persian, and Islamic traditions, demonstrating the multicultural nature of the region. The epic serves as a testament to the synthesis of these diverse influences, creating a distinct cultural identity that transcends ethnic and religious boundaries.

In addition, the epic of Edige has contributed to the preservation and transmission of historical and cultural knowledge among the Kazakh people. It has been passed down through generations orally, serving as a means of cultural continuity and collective memory. The epic continues to be performed and celebrated in various forms, including recitations, musical adaptations, and theatrical productions, keeping the spirit of the Golden Horde alive in contemporary Kazakh culture.

It is worth noting that in the dissertation of A.Kh. Margulan, the image of Edige is not characteristic of the concept of the Soviet period, and many positive qualities of the epic hero are emphasised. For example, «Thanks to his wit and ability to resolve disputes, young Edige becomes famous in the Golden Horde. Edige resolves disputes, so even Tokhtamysh agrees with his decision» (Margulan, 2007: 467). The academician also drew attention to the division of the power system in the Golden Horde. «The Golden Horde remains under the rule of Edige. However, Edige has no right to become the Khan of the Golden Horde, as the title of Khan is given only to the descendants of Genghis Khan. Edige puts his nephew Temirkul Tug on the Khan's throne, effectively ruling the country himself» (Margulan, 2007: 469). Epics written during the period of the Golden Horde showed the culture, way of life, and customs of a medieval state. According to A.Kh. Margulan, «The Edige epic was not only read by the Kazakh people but also by many other Turkic peoples related to the Kazakhs who were part of the Golden Horde. For instance, they were the Nogais of Crimea and the Caucasus, the Karakalpaks, the Turkmens, the Bashkirs, the Barabins of Western Siberia, the Altaians, and others. This indicates that the Edige epic is widely spread among the Turkic peoples. The most complete and well-preserved historical account of the Edige epic is mainly found among the Kazakh, Karakalpak, and Kondiker Nogais on the shores of the Caspian Sea» (Margulan, 2007: 488). The academician's scientific research discovered that «Shyngys and Shoqan Ualikhanov were the first to write down the Kazakh epic 'Edige'. Before that, a brief version was translated into Russian

and published in 1820 in the Russian journal 'Siberian Herald'» (Margulan, 2007: 329).

As previously mentioned by Alkey Khakanovich, *The Epic of Edige* is widely popular among the Turkic people. Research conducted on the study of the epic is most commonly found in the works of scholars from Tatarstan. Since then, this topic has remained relevant to this day and contributes to studying the history of the Golden Horde. Despite various versions, the plotlines about Edige showed the peculiarities of the Mongol period. Tatar scholars widely used archival documents and Tatar-language texts in studying this topic. For example, F. Urmanche Akhmetova (Akhmetova-Urmanche, 2003), I.M. Mirgaleyev (Mirgaleyev, 2003), L.Kh. Mukhametzianova (Mukhametzianova, 2014), and others. Mukhametzianova focused on the problem of the genesis of the epic *Idigei* in her publication, revealing the main differences and similarities between Tatar versions of the famous dastan. It also discusses the role and value of this epic and the «preconditions for the activation of an epic plot with ideological and political content.» This phenomenon is explained by way of life of the Tatar Society in new socio-political conditions under the rule of the Russian state. The tense political situation during a particular historical period in the Tatars' life significantly influenced the people's spiritual life. In such an environment, figuratively speaking, the glorious epic *Idigei* was a light in complete darkness (Mukhametzianova, 2018: 546).

It should be noted that A.Kh. Margulan also noted the unique role of this work in the life of the Kazakh people during Soviet times. Indeed, the resolution of the Central Committee of the CPSU of August 9, 1944, «On the state and measures for improving the mass political and ideological work of the Tatar Party organization», suspended the study of the Golden Horde, as well as the popularization and idealization of the image of Edige in the epic. In addition, this document made it impossible to study and scientifically research the work for decades. In the article by L.Kh. Mukhametzianova, it is written that «the events of the epic *Edige* describe a critical period of the struggle for the Khan's throne in the Golden Horde in the

late 14th-early 15th centuries. The heroes of the work - Khan Tokhtamysh, Emir Timur (Tamerlane, Aksak Timur, which means 'Timur the Lame' in translation to Russian, that is how the Turkic peoples called this military leader), Temnik Edige and others - were outstanding personalities of their time. All the vicissitudes of the tragic struggle in the Golden Horde, being an important fact for the state's population, were directly reflected in the oral folklore» (Muhametzyanova, 2018: 540).

The article by I. Izmaylov states that «in the journal *Bolshevik*, articles dedicated to the 'errors of a nationalist character' in Tatarstan appeared. In one of them, it was particularly noted the 'unscientific embellishment of the role of the Golden Horde', emphasizing that Idigei was portrayed as a Tatar national hero and the Golden Horde as a progressive state of its time.» This was already a deviation from the «great idea - Leninist-Stalinist friendship of the peoples of the USSR», which «leads to a rupture of friendship between peoples, to the weakening of the power of the Soviet state.» Anyone who commits this offence «becomes an accomplice of the enemy, an enemy of our great cause» (Izmailova, 1997). It is worth noting that a similar review was received for Alkey Khakanovich, where negative feedback was given about his work on the epic of Edige. Consequently, it was considered that this work did not correspond to the concept of the Soviet Union. After this, authors tried to comply with the directive of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union on August 9, 1944, in all their works. As a result, the Tatar-Mongols were regarded as conquerors who established their yoke over the peoples of the Middle Volga region by founding an aggressive state - the Golden Horde. This concept found reflection in the academic works on the history of the peoples of the Soviet Union.

Undoubtedly, Academician A.Kh. Margulan was a brilliant scientist who extensively and deeply studied the ethnic history and material and spiritual culture of the Kazakh people.

The late 1940s were difficult for the scientist, marked by various persecutions that later affected his health. He was forced to

change his scientific interests and completely switched to archaeology.

Bibliographical materials on A.Kh. Margulan contains information about those difficult periods of his life: «In the late 1940s, there were many notes in newspapers about Kazakh nationalism, slandering and considering enemies of the people, E. Bekmahanov, B. Suleimenov, E. Ismailov, K. Zhumaliev. An active process of purging the ranks of young scientists, true patriots, was underway. In the late 1940s and early 1950s, hundreds of Kazakh citizens, including educated and literate ones, became victims of political repression» (Margulan, 2019: 40). In any case, the accusations were organized by the Soviet authorities with the aim of control, and these political actions began as early as the 1920s. Since then, repressions against the intelligentsia continued until the mid-1950s, only after the death of I. Stalin, it became free from persecution.

Soviet ideology and the crisis in historical science forced Academician Alkey to turn to archaeology. The archaeological expeditions organized by A. Margulan covered the entire Central Kazakhstan. Among all his work, it can be noted that he studied the Bronze Age in detail and published numerous scientific results. Thus, Kazakh ethnography lost a significant researcher, A.Kh. Margulan.

His many years of work proved that the territory of Kazakhstan was not, as many scientists believed, a lifeless desert inhabited by ancient nomads. The academic discovered and studied southern Kazakhstan's ancient urban cultures, intersecting with the Syrdarya, Talas, and Chu rivers. He also participated in archaeological excavations in Otrar, Taraz, Sayram, and Sygnak. Accordingly, at the initiative of A. Kh. Margulan, archaeological expeditions were carried out to remote areas of the Kazakh steppes.

The object of his research in the field of archaeology became the rich ancient cultural monuments of the steppe spaces of Central Kazakhstan, which for a long time remained «white spots» in the history of Kazakhstan. It is known that the history of the early Middle Ages has few sources, which almost do not contain any valuable information. The unexplored territory served as the beginning

of the interest of Margulan. Thanks to the painstaking work of Alkey Khakanovich Margulan and many of his followers, it was possible to rediscover Central Kazakhstan as a carrier of ancient culture. Danelia Margulan's daughter writes: «A. Kh. Margulan traveled thousands of kilometers along the routes of ancient caravan paths of the Kazakh nomads, discovered and revealed dozens of archaeological sites, and, based on many years of archaeological research, proved that already in the 2nd millennium B.C., civilizations with a unique and highly developed culture existed on the territory of Kazakhstan» (Margulan, 2004:33).

There are extensive studies about his activities in the field of archaeology. The expedition led by Alkey Margulan alone explored over 60 settlement sites in Central Kazakhstan. Thanks to the archaeologist and his disciples, Central Kazakhstan was opened up as a bearer of ancient culture and the most important center of civilization, one of the most important centers of ancient animal husbandry and metallurgy, which had long been an «uninhabited Central Sea, tightly closed between the oldest civilizations of the Altai and the steppe regions near the Black Sea» (Margulan, 2019:48).

Let us cite sources from the personal archive of the academician. Alkey Margulan's daughter, Danelya Alkeyevna, writes: «The offer to work in the field of archaeology was not accidental for Alkey Margulan. Solid education, extraordinary interest in Kazakh history, inquisitive mind and hard work, vast experience working with archival materials - all these qualities of my father determined the offer of K.I. Satbayev to lead archaeology in Kazakhstan» (Margulan, 2019:7).

As a result of archaeological work in 1950, the monograph *From the History of Cities and Architectural Art of Ancient Kazakhstan* was published (Margulan, 1984:23) which described in detail all the major cities on the territory of Kazakhstan, as well as providing a detailed scientific analysis of civilizations.

In the post-war period, Alkey Khakanovich studied ancient monuments of Central Kazakhstan, which had long been understudied. The academician tried to prove the reverse theory of underdeveloped ancient

civilization, explained by the lack of research in this territory and the absence of any sources.

Alkey Margulan's research yielded significant results, strengthening his position in the science of Kazakhstan. His work allowed for the conclusion that there was a culture of the Bronze Age in Central Kazakhstan, which had long been a «blank spot» in the history of Kazakhstan. Additionally, Alkey Margulan and his students were able to shed new light on Central Kazakhstan, showcasing it as a bearer of the oldest culture and the birthplace of nomadic civilization. It is worth noting that this area was characterized as a «desolate Central Sea, completely closed off between the ancient civilizations of the Altai and the Prichermorskaya steppes» (Margulan, 1984:24).

The many years of work by the academician, which followed in the footsteps of the Bronze Age culture and early nomads, were justified as follows: «A.Kh. Margulan's research contributed to a reassessment of several theories about the main stages of the genesis of nomads, the process of evolution of the economy and culture of the region's earliest inhabitants, and the role of ethno cultural ties» (Margulan, 1984:25). The academician connected the Andronovo and Saka cultures, where animal husbandry evolved. The most critical link between them was the Begazy-Dandybayev culture.

Alkey Margulan actively participated in discussions on the scientific publication «History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day)», including studying the history of the Golden Horde. This is because the academician was engaged in scientific and educational activities. For many years, he headed the ethnography department and the coordination council on the ethnogenesis of the Kazakh people. At the beginning of the discussions, he actively disagreed with the opinions of historians regarding the Mongol-Tatar period. N. Sitko's article states that «there is information from the great steppe man Margulan about his participation in the creation of an academic collection of works by the great Kazakh scientist and educator Shoqan Ualikhanov» (Margulan, 2004). It is known that Alkey Khakanovich was involved in collecting materials about Shoqan

Ualikhanov from the mid-1950s, searching for his scientific interests. Thus, from 1957-1967 he headed the academic edition of the collection of works by Shoqan Ualikhanov in five volumes (Margulan, 1984:26). Alkey Margulan and his students did a colossal amount of work that required more time and perseverance. Later they could identify many new, previously unpublished works, manuscripts, and letters. Their work also produced results in the study of the manuscript data of Shoqan Ualikhanov, including the explanation of various stories and the identification of the accuracy of the information. Moreover, from 1961-1972 their source study work was reflected in the five-volume «Collected Works». The first volume contained an article by Alkey Margulan on the life and work of Shoqan Ualikhanov, which later began a new scientific direction called «Shoqanology».

The academician always found new questions about the history of Kazakhstan and searched for ways to solve them. For example, he co-authored a work on the history of medieval architecture in Kazakhstan (Margulan, 1984:26). Later, he prepared a position on the history of Kazakh applied arts, which resulted from many years of expeditionary work, including studying sources.

On January 30, 1951, an order was issued by the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh Soviet Socialist Republic. The ruling stated that «Margulan A.Kh. – corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR from February 1 of this year, was released from the position of head of the archaeology sector due to health reasons and appointed as a senior scientific employee. The basis was the protocol of the Presidium of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR No. 1 of January 18, 1951». According to the recollection of Daniela Margulan, the academician's daughter, this order was prompted by a rebuke from a junior scientific employee, E.I. Ageev (Margulan, 2019:18). In that period, the rebuke was an everyday activity among the scientific intelligentsia to preserve or occupy the desired position.

Despite life's difficulties, the academician continued his scientific work, participating

in meetings of the editorial board of the 3rd edition of the academic profession «History of the Kazakh SSR.» His speeches also touched upon and studied the history of the Golden Horde. On March 1, 1952, at a meeting to discuss the book's first chapter, Alkey Margulan was present on the editorial board. He noted the first chapter's positive aspects and main advantages: «it is based on completely new material, on the achievements of archaeological science in recent years».

On November 17, 1965, a meeting of the departments of the pre-revolutionary history of Kazakhstan and archaeology of the Institute of History, Archaeology, and Ethnography named after Sh.Sh. Ualikhanov of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR was held. Prominent academics and scholars participated in the meeting, such as B.S. Suleimenov, K.A. Akishev, A.M. Orazbayev, T.N. Senigova, E.D. Dil'mukhamedov, A. Sabyrkhanov, K.A. Pishchulina, M. Tursunova, K.M. Baipakov, M.Kh. Margulan, B. Nurmuhambetov, V.Ya. Basin, E. Gerasimova, N.N. Mingulov, V.P. Yudin, G.A. Kushayev, V.S. Kuznetsov, V.V. Vostrov, A.G. Maximova, Yu.A. Zuev, A.A. Ibragimova, G.F. Dakhshleyger, Kh. Argynbayev, and K. Nurpeisov. The agenda discussed the planned topic: «Tribal alliances and early feudal states on the territory of Kazakhstan in the pre-Mongol period.» The author of this section was Yu.A. Zuev. Alkey Khakanovich highly appreciated the work of the academician and particularly noted the area of source studies. For example, «he has provided a good description of Chinese sources, introduced newly Tibetan sources, weakly represented Turkic sources, and can also be considered incomplete for Arabic and Persian sources. The author has subjective views regarding Chinese sources, and their interpretation has no novelty. The author tends to present himself as a new type of scholar without considering the opinion of scholars such as Rashid al-Din, Bichurin, Shawen, Pele, and others.»

As the academician was an outstanding archaeologist, he noted that «the author did not use archaeological sources, and without them, it is impossible to develop questions about the history of this period. Archaeological sources should have been first-class sources.»

As a result of many years of work in the field of archaeology, the academician wrote a series of monographs: «Ancient Culture of Central Kazakhstan» (written under his guidance and with his direct participation, awarded the Sh.Sh. Ualikhanov Prize in 1967), «Begazy-Dandybay Culture of Central Kazakhstan,» and «History of the Kazakh SSR» in five volumes (Manapova, 1998: 48). This monograph was a significant event in the scientific life of the history of Kazakhstan, as it embodied his many years of work on the economic, ethnic, and cultural history of the Late Bronze Age tribes of Central Kazakhstan. The scientific relevance of this work lies in reflecting various aspects of the ethno cultural community process of the Bronze Age. By the way, Alkey Khakanovich used little-known sources about the Bronze Age, which later were introduced into scientific circulation. He detailed and analyzed the material cultures and findings of the economic activities of that period. His conclusion became the beginning of scientific interest to many scientists, which was very important for studying the Bronze and Early Iron Ages. Overall, the work presented by the academician advanced archaeology in Kazakhstan for many years and attempted to restore and scientifically examine the past of this region. A.Kh. Margulan always set specific tasks, covering several scientific problems.

On July 9, 1976, during a meeting of the editorial board of the «History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day)», the following issues were discussed: the introduction and content of Volume I, as well as Volume IV of the «History of the Kazakh SSR». Members of the editorial board were present at the meeting, including academician A.N. Nusupbekov, chief editor S.B. Baishhev, and academicians of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR S.B. Beisembayev, G.F. Dahshleyger, A.Kh. Margulan, S.N. Pokrovsky, and B.S. Suleimenov. Academician A.Kh. Margulan believed the introduction made a good impression but pointed out shortcomings. For example, «the question of the characterization of the emergence of the White Horde needs to be clarified with dates. However, this can easily be corrected, and the introduction can be approved and recommended for printing.»

On July 26, 1978, another meeting of the editorial board of the academic work was held. Prominent academicians and scientists attended it. The agenda included the discussion of Volume II of the «History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day)». Academician A.Kh. Margulan led the authorial team of this section. The authors included archaeologists S. Akinzhanov, K.M. Baipakov, L.B. Yezakovitch, R.Z. Burnasheva, Yu.A. Zueva, A. Sabyrzhanov, B.E. Kumekov, T.I. Sultanov, K.A. Pischulina, I.N. Mingulov, and others. Alkey Khakanovich wrote an extensive section on the consolidation of the Kazakh people. According to the academician, «the text in the manuscript is useless. It is completely unjustified. The consolidation of the Kazakh people should be ensured by Kazakh materials, not just by empty phrases.» He also commented on the work of well-known scientists. For example, «Kychanov E.I. wrote a good section on the Naimans and the Kireys based on Chinese and Tibetan sources. Young specialist Sultanov T.I. wrote several sections. Sabyrzhanov A. knows well the problem of the relationship between Kazakhs and Kalmyks.» Overall, in the following years, Alkey Margulan refrained from making profound statements that could have impacted his future.

Conclusion. A.Kh. Margulan always had many plans in his scientific interests, tackled and solved several problems, and had a particular point of view on the history of the Kazakh people. Alkey Khakanovich's field of interest always included studying the history of culture in Kazakhstan.

He was highly respected among the scientific community and therefore was invited to serve as an opponent for dissertation defenses in Moscow, Leningrad, Novosibirsk, Tashkent, Frunze, and Dushanbe. Under his guidance, 50 doctoral dissertations were defended. He willingly shared his scientific activities, lectured students, and tried to popularize archaeological finds.

Having a great desire to devote himself to the study of current problems in domestic science, A.Kh. Margulan wrote a statement requesting a transfer to the Institute of Architecture and Construction Materials of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR from

September 1, 1953, cancelling the resolution of the Presidium of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR from March 14, 1953.

A.Kh. Margulan published more than 300 scientific and popular science publications during his lifetime. He authorises over 100 articles in the Great Soviet and Kazakh Soviet encyclopedias. It is known from the facts of the academician's life that he was awarded the Orders of Lenin, the Red Banner of Labor, Friendship of Peoples, and medals «For Valiant Labor in the Great Patriotic War». In 1961, he was awarded the title of Honored Scientist of the Kazakh SSR (Margulan, 1984:28).

Alkey Khakimovich Margulan headed the Department of Ethnography for many years, which later contributed to the development of ethnographic science in Kazakhstan. He published a scientific study on «Culture and Life of the Kazakh Collective Farm Village» with several scholars. He produced several generations of Kazakh ethnographers, archaeologists, and historians. For example, M.K. Kadyrbayev, an archaeologist and ethnographer who researched the Early Iron Age; F. Arslanova, a researcher of the ancient Turkic era; S.M. Akinzhanov, an expert on the Kipchak ethnic community; M.S. Mukhanov, a historian of the Kazakh people's ethnic history; Kh.A. Argynbayev, a researcher of family and marriage relations; S. Akataev, an expert on Islamic religious beliefs and practices; and many others (Margulan, 1984:27). His scientific activity was excellently combined with teaching work. Under Alkey Khakanovich, S.M. Akinzhanov defended his thesis on «Kipchaks and their Political Relations with Khwarezm in the 11th - Early 13th Centuries». This work reflected the ideas of the academician in the Mongol period. The dissertation consisted of four chapters, such as «Sources and Problems of Early Ethnic History of the Kipchaks; Settlement of the Kimak-Kipchak Tribes in the 9th-11th Centuries; Kipchaks and Khwarezm in the 11th - Early 13th Centuries; Social Structure and Form of State Organization of the Kipchaks in the Pre-Mongol Period».

This work contained much factual material that S.M. Akinzhanov sufficiently analysed. As the author himself noted, «due to the weakness of the source base, the issues of the social and

economic history of the Kipchaks, considered in the last chapter, are briefly studied and do not claim to be a comprehensive presentation and should be the subject of further research».

Under the leadership of the scientist and academician Alkey Khakanovich, archaeological research has been conducted for over three decades. Thanks to the numerous works of A.Kh. Margulan, the main stages of the genesis of nomadism, the processes of cultural evolution, discoveries in the field of material culture, and methods for studying the Begazy-Dandybaevskaya culture have been established. Thanks to the many years of work of the archaeologist, the genetic relationship between the Andronovo and Saka cultures was established, within which the ancient ancestors of Kazakhstan formed a livestock economy, with the vital link being the Begazy-Dandybaevskaya culture.

Indeed, further research conducted by Alkey Margulan in the epic *Edige* has significantly contributed to our understanding of the historical and cultural context of the Golden Horde. Margulan's extensive study and analysis of the epic have provided valuable insights into various aspects of the era, enriching our knowledge of the Turkic-Mongol nomadic societies and their interactions within the Golden Horde. Through his research, Margulan delved into the historical events, characters, and themes portrayed in the epic *Edige*. He meticulously examined the narrative structure, linguistic features, and cultural references embedded in the epic, unraveling their historical significance and shedding light on the societal dynamics of the time.

Margulan's analysis helped identify the historical figures mentioned in the epic and their roles within the Golden Horde. He explored the complex relationships between rulers, warriors, and common people, offering a nuanced understanding of the power dynamics and social hierarchies prevalent in the nomadic society of the Golden Horde.

Furthermore, Margulan's research focused on the cultural aspects reflected in the epic *Edige*. He investigated the customs, traditions, and belief systems of the Turkic-Mongol nomads, uncovering their religious practices, worldview, and artistic expressions. His work highlighted the interplay between different

cultural influences and the unique synthesis that shaped the cultural identity of the Golden Horde. Margulan's findings also shed light on the epic's significance as a historical source. By analyzing the epic's content and comparing it with other historical records and archaeological findings, he corroborated certain historical events and unearthed new insights into the political, social, and military aspects of the Golden Horde. Moreover, Margulan's research opened up avenues for further exploration and study of the epic *Edige*. His work inspired subsequent scholars to delve deeper into the historical and cultural context of the Golden Horde, utilizing interdisciplinary approaches and incorporating new methodologies.

In conclusion, Alkey Margulan's research in the epic *Edige* has significantly deepened our understanding of the historical and cultural context of the Golden Horde. His meticulous analysis and interpretation of the epic have provided valuable insights into the historical events, social structures, and cultural dynamics of the era. Margulan's work continues to inspire and guide further research, enriching our knowledge of the Golden Horde and its

significance in the broader context of Eurasian history.

Alkey Margulan was one of the first Kazakh historians who began to explore the history of the Golden Horde. He made a significant contribution to the study of this period in the history of Kazakhstan and Central Asia as a whole. In his works, Margulan drew attention to the cultural and economic contribution of the Golden Horde to the region, as well as its political and military achievements. In particular, he studied in detail the history of the nomadic society of the Golden Horde, its economy and socio-political organization. With his works, Margulan had a significant impact on the development of Kazakh historiography and became one of the founders of the Kazakh school of historians. Thus, Alkey Margulan made a significant contribution to the study of the history of the Golden Horde in Kazakhstan, as well as to the development of Kazakh science and culture in general. His works are still a valuable source for the study of the history of the Golden Horde and its influence on Kazakh culture and history.

References

- Akhmetova-Urmanche F. U kazhdogo dokumenta – svoya sud'ba. Idegey. Tatarskiy narodnyy dastan [Each document has its own destiny. Edigü. The Tatar folk dastan]. Kazan utlary [перевод], 9, 102–135 (2003). [In Tatar].
- Alkey Khakanovich Margulan / pod red. Z.A. Ahmetova, Zh.M. Abdil'dina. (Almaty, «Nauka» Kazahskoi SSR, 1984, 70p.) [In Russian].
- Alkey Margulan (1904-1985). Kazah: Devyatitomnyj populyarnyj spravochnik. Tom 2. Istoricheskie lichnosti [Kazakhs: A nine-volume popular reference book. Volume 2. Historical figures]. (Almaty, 1998, 488 – 490 p.) [In Russian].
- Gallyamova A.G. «Rasprava nad Zolotoi Ordoi» v seredine XX v.: Ideologicheskii diskurs v tatarskoi medievistike v svete avgustovskogo Postanovleniya 1944 g. [Battle of the Golden Horde» in the middle of the 20th century: Ideological discourse in Tatar medieval history in the light of the August decree of 1944.], 4, 784-794 (2019). [In Russian].
- Mahat D., Margulan D., Zhurtbai T. Akademik Alkey Margulannyn gylmi-epistolarylyq murasyn zhinau, zhujeleu zhane zertteu [Collection, systematization and study of the scientific and epistolary heritage of Academician Alkey Margulan] (Almaty, Asyl kitap, 2021, 239 p.) [In Kazakh].
- Yeginbajuly Zh. Arheologicheskie issledovaniya kompleksa Zhoshy-hana [Archeological researches of the Josh-Khana complex]. Otechestvennaya istoriya [Domestic history], 2, 90 – 106 (2001.). [In Russian]
- Kassenov E. Duh svobody: Nacional'no – osvoboditel'noe dvizhenie Syryma Datova v nasledii akademika A. Margulana. Mysl' [Freedom of spirit: national liberation movement Syryma Datova in the legacy of academician A. Margulana], 6, 85-90 (2003). [In Russian].
- Kyzlasov L. R. Alkey Khakanovich Margulan. K portretu uchenogo i cheloveka [Alkey Hakanovich Margulan. A portrait of a student and a person]. Evrazijskoe soobshchestvo: ekonomika, politika, bezopasnost' [Eurasian Community: economy, politics, security], 3(19), 161-167 (1997). [In Russian].

Kyzlasov L.R. Slovo ob Alekyo Margulane [A word about Alek Margulan]. Arheologicheskoe nasledie Central'nogo Kazakhstana: izuchenie i sohranenie. Sbornik nauchnykh statej, posvyashchennyj 70-letiyu organizacii Central'no-Kazahstanskoy arheologicheskoy ekspedicii Akademii nauk Kazakhstana. [Archaeological heritage of Central Kazakhstan: study and preservation. Collection of scientific articles dedicated to the 70th anniversary of the organization of the Central Kazakhstan Archaeological Expedition of the Academy of Sciences of Kazakhstan], (Almaty, 2017, 252 p.). [In Russian].

Izmailova I. Idegeyevo poboishche CK VKP(b): Post. obkoma VKP(b) ot 6.10.1944 [Idegeev massacre] of the Central Committee of the CPSU (b): Post. regional Committee of the CPSU(b) from 6.10.1944]. Rodina [Archaeological heritage of Central Kazakhstan: study and preservation. Collection of scientific articles dedicated to the 70th anniversary of the organization of the Central Kazakhstan Archaeological Expedition of the Academy of Sciences of Kazakhstan], 3/4, 116-118 (1997). [In Russian].

Manapova A. Alkey Hakanyly Margulan – arheolog: avtoref. dis. ... tarih gylym. kand [Alkey Khakanuly Margulan – Archaeologist: autoref. dis. ... history, science, cand]. (Almaty, 2010, 25 p.). [In Kazakh].

Manapova A.M. Arhivnoe nasledie A.H. Margulana [Archival heritage of A.Kh. Margulana]. Izvestiya Ministerstva nauki-Akademii nauk RK [News of the Ministry of Science-Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan], 1, 80-82 (1997). [In Russian].

Manapova A.M. A.H. Margulan – arheolog [A.H. Margulan is an archaeologist]. Izvestiya Ministerstva nauki-Akademii nauk RK [News of the Ministry of Science-Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan], 1, 91-94 (1998). [In Kazakh].

Manapova A.M. A.H. Margulannyn ortagasyr eskertkishterin zertteui [A.K. Margulan's study of medieval monuments]. Izvestiya MON RK [Izvestiya MES RK]. 1, 248-257 (2000). [In Kazakh].

Manapova A.M. A.H. Margulannyn Zhezkazgan aimagyndagy neolit eskertkishterin zertteui [A.K. Margulan's study of Neolithic monuments in the Zhezkazgan region]. Qazaqstandagy tarihi-madeni yrdisterdin otkeni, bugini men bolashagy «Margulan oqularynyn» konf. gylymi zhinagy. [Past, present and future of historical and cultural processes in Kazakhstan conf «Margulan readings». scientific collection], (Zhezkazgan, 2000, 51-55 p.). [In Kazakh]

Manapova A.M. A.H. Margulannyn qazaq arheologiyasyndagy murasy [A.K. Margulan's heritage in Kazakh archaeology]. Akademik A.H. Margulannyn 110 zhyldygyna arnalgan «Margulan oqulary – 2014» atty halykar. gyl.-prakt. konf. mater [International Exhibition «Margulan readings – 2014» dedicated to the 110th anniversary of Academician A. H. Margulan. science.- practice. conf. mater.] (Almaty–Pavlodar, 2014, 24-34 p.). [In Kazakh]

Margulan A.K. Materialy k bibliografii uchenykh Kazakhstana [Materials for the bibliography of scientists of Kazakhstan] (Pavlodar, 2004, 70 p.). [In Russian]

Margulan A.K. Sochineniya: T.1: Begazy-Dandybaevskaya kul'tura Central'nogo Kazakhstana [Essays: Vol.1: Begazy-Dandybaev culture of Central Kazakhstan] (Almaty, Atamura, 1998, 115 p.). [In Russian].

Margulan D.A. K.I. Satbayev i A.H. Margulan – istoriya sotrudnichestva [K.I. Satbayev and A.K. Margulan – the history of cooperation]. Kazakstan arheologiyasy [Archeology of Kazakhstan], 3(5), 7-23 (2019). 6 [In Russian].

Margulan D. Alkey Margulan. Prikosnovenie k tvorcheskomu naslediyu [Alkey Margulan. Touching the creative heritage]. Nomad Kazakhstan, 1, 32-36 (2010). [In Russian].

Margulanovskie chteniya [Margulan readings]. Sbornik materialov konferencii [Collection of conference materials] (M., 1992, 278 p.). [In Russian].

Margulan D.A., Margulan A.D. Margulan turaly estelikter [Memories of Margulan] (Almaty, Bilim, 2004, 248 p.). [In Kazakh].

Margulan A.K. Shygarmalary [Works] (Almaty, «Alatau» baspasy, 2007, 488 p.). [In Kazakh].

Mashralova B.U. Podnozhia Akbeta: K 100-letiyu kazahskogo uchyonogo, arheologa A.H. Margulana [U podnozhia Akbeta: 100th anniversary of the Kazakh scientist, archeologist A.K. Margulan]. Zvezda Priirtysh'ya [The star of the Irtysh region], 7, 45 (2003). [In Russian].

Mirgaleyev I.M. Politicheskaya istoriya Zolotoy Ordy perioda pravleniya Toktamysh-khana [Political History of the Golden Horde during the Period of Toktamysh Khan's Rule] (Kazan, Alma-Lit Publ., 2003, 164 p.). [In Russian].

Mukhametzianova L.H. Dastan «Idegey: knizhnaya versiya tatar Povolzh'ya [Dastan “Edigü”: A book version of the Tatars of the Volga region]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya i iskusstvovedenie [Bulletin of Chelyabinsk State University. Philology and Art History], 91, 16 (345), 94–98 (2014). [In Russian].

Muhametzyanova L.H. Tatarskii epos «Idegej»: ekho skvoz' stoletiya [Dastan «Idegey: a book version of the Tatars of the Volga region], Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review, 6(3), 537-550 (2018). [In Russian].

Sit'ko N. Velikio stepnyak Margulan: Ob uchenom-arheologe A. Margulane [Margulan the great steppe: Ob scholar-archaeologist A. Margulane]. Nauka Kazahstana [Campaign of Kazakhstan], 1(15), 7 (1997). [In Russian].

Stepanov B. Ob ideologicheskikh oshibkakh rabotnikov obshchestvennykh nauk Kazahstana [About ideological mistakes of workers of public sciences of Kazakhstan]. Bol'shevik Kazahstana [Bolshevik of Kazakhstan], 1, 35-47 (1947). [In Russian].

Urmanche F. Narodnyy epos «Idegey» [The Folk Epos "Edigü"] (Kazan, Fan Publ., 1999, 200 p.). [In Russian].

Khamitova M.A. Akademik A.H. Margulannyn gylymi murasynyn Qazaqstan muzei isindegi manyzy [The significance of Academician A.K. Margulan's scientific heritage in the museum of Kazakhstan] (Almaty, 2014, 223 p.). [In Kazakh].

Khabdulina M.K., Bilyalova G.D. Obmen i transfer kul'turnykh dostizhenij zolotoordynskoy epohi v pogrebal'nom komplekse iz Vostochnogo Dasht-i Kypchaka [Exchange and transfer of cultural achievements of the Golden Horde era in the burial complex from the Eastern Dasht-i Kipchak]. Arheologiya i kul'turnaya antropologiya [Archaeology and cultural anthropology], 6, 43-52 (2017). [In Russian].

Khasanova B.M., Khabdulina M.K. Zerkala v pogrebal'noy obryadnosti naseleniya Saryarki v epohu Zolotoi Ordy [Mirrors in the funeral rites of the Saryarka population in the era of the Golden Horde]. Povolzhskaya arheologiya [Volga archeology], 4(22), 297-309 (2017). [In Russian].

Gulama. Tulga. Tagdyr. Tagylym: Alkey Margulan turaly estelik maqalalar, ocherkter, olen-arnaular zhinagy. [Scientist. Person. Fate. Internship: a collection of memorial articles, essays, poems and dedications about Alkey Margulan] (Pavlodar: TOONPF EKO, 2004, 254 p.). [In Kazakh].

Айсауле С. Шакиева

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Әлкей Марғұланның Қазақстан тарихын (Алтын Орда) зерттеудегі ғылыми қызметі

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – қазақстандық ғалымның тарих ғылымын дамытуға қосқан үлесін зерделеу, қазақ халқының мәдениет тарихы саласындағы зерттеулер мәселесін қарастыру. Автор қазақ ғалымы, археолог, шығыстанушы, тарихшы, әдебиеттанушы, Қазақ КСР Ғылым Академиясының академигі Әлкей Хақанұлы Марғұланның қызметін және оның Қазақстанның тарихи мәдениетін дамытуға қосқан үлесін қарастырады. Мақалада автор оның Алтын Орда тарихын зерттеудегі ғылыми қызметін жан-жақты зерттейді және қазақ жеріндегі жаңа ғылыми жаңалықтарға назар аударады. Әлкей Хақанұлы Марғұлан ғылым саласындағы саяхатын көптеген ғалымдарға идеологиялық құдалау басталған кезеңде бастады. Сондай-ақ, материалдық мәдениет пен ежелгі өнер ескерткіштерін зерттеуге дейін қазақ халық фольклорының ғылыми бағыты терең қарастырылды. Академик Әлкей Марғұланның ҚазКСР ҒА ғылыми қызметкері ретіндегі ғылыми қызметі, оның «Қазақ КСР тарихы (Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін)» ғылыми басылымын құруға қатысуы атап өтілді. Оның халықтық эпосты зерттеуіне және археологияны зерттеуге байланысты болашақ тағдырға әсеріне ерекше назар аударылады. Автор Қазақстан Республикасы Орталық мұрағатының, ҚазКСР ҒА ведомстволық мұрағатының құжаттарын, мерзімді баспасөз материалдарын, ғылыми еңбектерін пайдаланды.

Түйін сөздер: Әлкей Марғұлан; академик; эпос; Алтын Орда; Қазақ КСР тарихы; Едіге.

Айсауле С. Шакиева

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Научная деятельность Алькея Маргулана в изучении истории Казахстана (Золотой Орды)

Аннотация. Цель статьи: изучить вклад казахстанского ученого в развитие исторической науки, рассмотрение вопроса исследований в области истории культуры казахского народа. Автор рассматривает деятельность казахского ученого, археолога, востоковеда, историка, литературоведа, академика Академии наук Казахской ССР Алькея Хакановича Маргулана и его вклад в развитие исторической культуры Казахстана. В статье автор комплексно исследует его научную деятельность в изучении истории Золотой Орды и основное внимание уделяет новым научным открытиям на территории казахской земли. Алькей Хаканович Маргулан начал путь в области науки в тот период, когда началось идеологическое преследование многих ученых. Также рассмотрено изменение научного направления казахского народного фольклора до исследования памятников материальной культуры и древнего искусства. Отмечена научная деятельность академика Алькея Маргулана в качестве научного сотрудника в АН КазССР, его участие в создании научного издания «История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней)». Особое внимание обращает на его исследование народного эпоса и влияние на дальнейшую судьбу, связанную с изучением археологии. Автором были использованы документы Центрального архива Республики Казахстан, ведомственного архива АН КазССР, материалы периодической печати, научные труды.

Ключевые слова: Алькей Маргулан; академик; эпос; Золотая Орда; История Казахской ССР; Едиге.

Список литературы

Ахметова-Урманче Ф. У каждого документа – своя судьба. Идегей. Татарский народный дастан // Казан утлары. – 2003. – №9. – С. 102–135.

Алькей Хаканович Маргулан / под ред. З.А. Ахметова, Ж.М. Абдильдина. – Алматы, «Наука» Казахской ССР, 1984. – 70 с.

Алкей Маргулан (1904-1985) // Казахи: Деятивитомный популярный справочник. Том 2. Исторические личности / Отв.ред. Е. Абен. – Алматы, 1998. – 488 – 490с.

Галлямова А.Г. «Расправа над Золотой Ордой» в середине XX в.: Идеологический дискурс в татарской медиевистике в свете августовского Постановления 1944 г. // Золотоордынское обозрение. – №4. – 2019. – С. 784–797.

Махат Д., Марғұлан Д., Жұртбай Т. Академик Әлкей Марғұланның ғылыми-эпистолярлық мұрасын жинау, жүйелеу және зерттеу. – Алматы: Асыл кітап, 2021. – 239 б.

Егинбайұлы Ж. Археологические исследования комплекса Жошы-хана // Отечественная история. – №2. – 2001. – С. 90 – 106.

Касенов Е. Дух свободы: Национально – освободительное движение Сырыма Датова в наследии академика А. Маргулана // Мысль. – №6. – 2003. – С. 85.

Кызласов Л.Р. Алькей Хаканович Маргулан. К портрету ученого и человека // Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность. – № 3(19). – 1997. – С. 161-167.

Кызласов Л.Р. Слово об Алеке Маргулане // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. – Алматы: Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола», 2017. – 252 с.

Измайлова И. Идегеево побоище» ЦК ВКП(б): Пост. обкома ВКП(б) от 6.10.1944 // Родина. – №3/4. – 1997. – С. 116-118.

Манапова Ә. Әлкей Хақанұлы Марғұлан – археолог: автореф. дис. ... тарих ғылым.канд.: / Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология ин-ты. – Алматы, 2010. – 25 б.

Манапова А.М. Архивное наследие А.Х. Маргулана // Известия Министерства науки-Академии наук РК. – №1. – 1997. – С.80-82.

Манапова А.М. Ә.Х. Марғұлан – археолог // Известия Министерства науки-Академии наук РК. – №1. – 1998. – С. 91-94.

- Манапова А.М. Ә.Х. Марғұланның ортағасыр ескерткіштерін зерттеуі // Известия МОН РК. – №1. – 2000. – Б.248-257.
- Манапова А.М. Ә.Х. Марғұланның Жезқазған аймағындағы неолит ескерткіштерін зерттеуі // Қазақстандағы тарихи-мәдени үрдістердің өткені, бүгіні мен болашағы «Марғұлан оқуларының» конф. ғылыми жинағы. – Жезқазған, 2000. – 1-55бб.
- Манапова А.М. Ә.Х. Марғұланның қазақ археологиясындағы мұрасы // Академик Ә.Х. Марғұланның 110 жылдығына арналған «Марғұлан оқулары – 2014» атты халықар. ғыл.-практ. конф. матер. – Алматы–Павлодар, 2014. – 24-34 бб.)
- Марғұлан А.Х. Материалы к библиографии ученых Казахстана. – Павлодар, 2004. – 70 с.
- Марғұлан А.Х. Сочинения: Т.1: Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алматы: Атамұра, 1998. – 115с.
- Марғұлан Д.А. К.И. Сатпаев и А.Х. Марғұлан – история сотрудничества // Қазақстан археологиясы. – №3(5). – 2019. – С. 7-23.
- Марғұлан Д. Алькей Марғұлан. Прикосновение к творческому наследию // Nomad Kazakhstan. – №1. – 2010. – С. 32 – 36.
- Марғұлановские чтения. 1990: Сборник материалов конференции. – М., 1992. Ч. 1. – 278 с.
- Марғұлан Д.А., Марғұлан А.Д. Марғұлан туралы естеліктер. – Алматы:Білім, 2004. – 248 б.
- Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы: «Алатау» баспасы, 2007. – 488 б.
- Машралова Б. У подножия Акбета: К 100-летию казахского учёного, археолога А. Х. Марғұлана // Звезда Прииртышья. – 2003. 7 января. – С. 45.
- Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. – Казань: Алма-Лит, 2003. – 164 с.
- Мухаметзянова Л.Х. Дастан «Идегей: книжная версия татар Поволжья // Вестник Челябинского государственного университета. Филология и искусствоведение. – №16(345). – 2014. –Вып. 91. – С. 94–98
- Мухаметзянова Л.Х. Татарский эпос «Идегей»: эхо сквозь столетия // Золотоордынское обозрение. – №6(3). – 2018. – С. 537-550.
- Ситько Н. Великий степняк Марғұлан: Об ученом-археологе А.Марғұлане // Наука Казахстана. – №1-15. – 1997. – 7 с.
- Степанов Б. Об идеологических ошибках работников общественных наук Казахстана // Большевик Казахстана. –№1. – 1947. – С. 35-47
- Урманче Ф. Народный эпос «Идегей». – Казань: Фэн, 1999. – 200 с.
- Хамитова М.А. Академик Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасының Қазақстан музей ісіндегі маңызы. – Алматы, 2014. – 223
- Хабдулина М.К., Билялова Г.Д. Обмен и трансфер культурных достижений золотоордынской эпохи в погребальном комплексе из Восточного Дашт-и Кыпчака // Археология и культурная антропология. – №6. – 2017. – С. 43-52.
- Хасенова Б.М., Хабдулина М.К. Зеркала в погребальной обрядности населения Сарыарки в эпоху Золотой Орды // Поволжская археология. – №4(22). – 2017. – С. 297-309
- Ғұлама. Тұлға. Тағдыр. Тағылым: Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, очерктер, өлең-арнаулар жинағы. – Павлодар: ТООНПФ ЭКО, 2004. – 254 б.

Автор туралы мәлімет:

Шакиева Айсауле Серикқызы – «Тарих» білім беру бағдарламасының 3-курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Shakiyeva Aisaule Serikkyzy – Phd student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Колониальное образование в Семиреченской области как социальные практики Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.)

Мирас Е. Абдрахим

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: abdrakhim_91@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1074-2038>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-119-137>

Аннотация. В данной статье автор рассматривает роль колониального образования в Семиреченской области в качестве социальной практики Российской империи. Выявляет особенности колониального образования по подготовке кадров из числа местного казахского населения для административных дел. Определяет роль каждой отдельной учебной организации, устроенных царской властью в области, и делает попытку оценить их вклад в подготовку корпуса казахских чиновников. Анализирует деятельность казахских выпускников образовательных учреждений в области в контексте колониальной истории Семиреченской области в конце XIX – начале XX веков.

В статье особая роль уделена количеству казахских учащихся, задействованных в имперских учебных организациях, тем самым определяется позиция местного казахского населения по отношению к правительственному образованию.

Также автор обращает внимание на последствия подготовки учебными организациями области местных кадров в управлении регионом, оценивая их вклад в общественную жизнь казахского кочевого общества конца XIX – начала XX веков.

В заключении автор на основе полученных результатов исследования приводит свои рассуждения относительно проблемы колониального образования царской власти в Семиреченской области, обращая особое внимание на дело по подготовке местных кадров для колониальной администрации.

Ключевые слова: Семиреченская область; колониальное образование; Российская империя; Верненская мужская гимназия; русско-туземная школа; казахское чиновничество; «туземная» администрация.

Received 29.04.2023. Revised 31.05.2023. Accepted 01.06. 2023. Available online 30.09.2023.

For citation:

Abdrakhim M.Y. Colonial education in the Semirechensk oblast as social practices of the Russian Empire (the 2nd half of the XIX – early XX centuries) // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 119-137. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-119-137

Для цитирования:

Абдрахим М.Е. Колониальное образование в Семиреченской области как социальные практики Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – № 3. – С. 119-137. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-119-137

Введение

Одной из популярных практик империй, осуществляющих в своих метрополиях, является внедрение новой колониальной системы образования на завоеванных территориях. В мировой истории такая практика часто была реализована европейскими империями в их колониях на территории Африки и Азии.

В постколониальных исследованиях вопросы колониального образования и знания были рассмотрены многими учеными-теоретиками. Практически все они отмечают колониальную образовательную систему как дополнительный инструмент управления колониями. В частности, западный ученый Франц Фанон называет колониальное образование «попыткой оторвать колонизированный народ от его местных образовательных структур и привлечь их к структурам колонизаторов». А теоретики по проблеме колониального образования Гейл П. Келли и Филипп Г. Альтбах описали ее как «содействие к укреплению иностранного управления» (Kelly, 1984: 1-5). Все они прекрасно демонстрируют важность установления колониального образования в своих зависимых территориях.

Данная политика направлена, в первую очередь, на укрепление имперской власти и обеспечение себя в будущем управленческими кадрами и даже новой местной элитой, которые будут служить интересам колониальной власти. С другой стороны, такими мерами государство создаст для себя общеимперскую модель управления. Указанные причины такой политики относятся ко всем империям, которые имеют опыты проведения данной практики.

Но лучше всего главную причину установления колониальной образовательной системы в колониях всеми империями демонстрируют слова, сказанные английским политиком и историком Томасом Маколеем. Он в отношении колонизированных индусов Британской империи говорил следующее: «В настоящее время мы должны сделать все возможное, чтобы сформировать

класс, который мог бы быть переводчиком между нами и миллионами, которыми мы управляем; класс людей, индусов по крови и цвету кожи, но англичан – по вкусу, мнениям, морали и интеллекту» (Kachru, 1983: 22). Эта речь Томаса Маколея, произнесенная в середине XIX века, отлично показывает всю суть имперской политики. Кроме того, данную мысль и позицию можно применить и по отношению к другим империям, которые проводили подобные политики в своих империях.

Российская империя, как и другие мировые империи, также проводила свою образовательную политику на территории своих колоний. В Казахской степи царское правительство внедрило свою колониальную образовательную систему, которая строилась под интересы царской власти. Она проследовала политику подготовки местных кадров для управленческих дел, разрушения традиционных систем образования, размытия границ между кочевыми сословиями и в целом формирования новой местной образованной элиты. Таким образом, царское правительство планировало образовать некое сословие казахов, лояльное к российской власти.

Очевидно, что реализация данной политики была невозможна без участия в них местных учебных заведений, способных осуществить подготовку кадров на локальном уровне. Соответственно огромная ответственность легла на плечи подобных учебных учреждений в рамках вышеназванной политики.

В подготовке кадров из числа местного казахского народа для нас большой научный интерес представляет роль учебных заведений в Семиреченской области. Какие семиреченские учебные организации подготовили кадры для местного аппарата управления? Как можно описать реакции местного народа на образовательные заведения, учрежденные колониальной властью? Изменилось ли отношение казахов к имперским институтам образования? В каких сферах общества или управления привлекались выпускники местных учебных заведений? Какую пользу приносили для общества и народа образованные казахи?

Несомненно, данные вопросы требуют всестороннего изучения. Следовательно, можно заключить, что проблема изучения роли учебных заведений в Семиреченской области в подготовке казахских чиновников является очень актуальной.

Обсуждение

Проблема изучения роли образовательных учреждений Семиреченской области в подготовке управленческих кадров из казахского народа никогда не была отдельным объектом исследования. Однако в дореволюционной, советской и отечественной историографии имеются научные труды, которые затрагивают данную тему в контексте разных вопросов.

В досоветской историографии выделяются работы К.П. Кауфмана, Н.П. Остроумова, Н.А. Бобровникова, В.П. Наливкина и Н.С. Лыкошина. Исследования данных царских чиновников-ориенталистов в контексте проблем образования в Туркестанском крае помогут рассмотреть отношения власти к проблеме образования местного народа с целью формирования чиновничьего класса.

Если в трудах К.П. Кауфмана отмечается особая важность русского образования в русско-туземных школах (Проект Всеподданнейшего, 1885: 436-437), то Н.П. Остроумов описывает начало внедрения модели имперского образования в регионе (Остроумов, 1895: 145). Труды Н.А. Бобровникова и В.П. Наливкина также дают всесторонние сведения о системе образования в крае. А работа Н.С. Лыкошина рассматривает вопрос об образовании «туземных» мальчиков в «русско-туземных» школах, которые в будущем имели возможность построить себе карьеру чиновника в аппарате колониальной власти (Лыкошин, 1916: 78-81).

В советское время данная проблема была рассмотрена такими учеными, как С.Д. Муравейский и К.Е. Бендриков. Первый из них обращает внимание на то, что «в русско-туземных школах» готовились «прямые союзники» царского чиновничьего аппарата (Муравейский, 1926: 8). К.Е. Бендриков отмечает роль

русско-туземных школ в построении карьеры в управлении для представителей местного народа (Бендриков, 1960: 196).

В период независимости Казахстана данная проблема также была затронута в работах отечественных исследователей. Так, одним из первых отечественных ученых, кто обратил внимание на данную проблему, была историк Султангалиева Г.С. Ею было представлено научное изучение вопросов формирования и функционирования казахского чиновничества на территории всего степного пространства (Султангалиева, 2015). Ученый М. Койгельдиев также рассматривал роль русско-туземных школ в контексте истории колонизации Семиречья Российской империей. Он подверг критике мнение о популярности подобных школ в области и указал на его несостоятельность заменить «местные мусульманские школы» (Койгельдиев, 2014: 143).

В исследовании Н.А. Адельбаевой по проблемам школьного образования в Семиреченской и Сырдарьинской областях в XIX – нач. XX вв. рассматривается деятельность русско-туземных школ в плане подготовки переводчиков и писарей для царской администрации из коренного населения Семиречья (Адельбаева, 2010). Также у С.К. Удербоевой имеется научная работа, где она показывает роль учебных заведений в подготовке кадров в управлении краем. В данной работе автор больше внимание уделяет Верненской мужской гимназии (Удербоева, 2021: 177-182). Подобная научная статья имеется и у Мухатовой О.Х., которая исследует также Верненскую мужскую гимназию. Однако Мухатова О.Х. рассматривает роль данного учебного заведения в контексте проблемы формирования корпуса семиреченских алашординцев (Мухатова, 2023).

Другим интересным трудом по данной теме является статья А. Бисеновой и К. Медеуовой. Авторы отмечают, как «образованные» казахи начала XX века подверглись критике со стороны поэтов и других общественных деятелей из-за их чрезвычайно сильного стремления занять определенные должности в управлении. Более того, авторы проводят параллель между подобными казахами, получившими

«по-новому» образование в начале XX века, с казахстанской молодежью, получившей западное образование в начале XXI века. Особенно обращается внимание на выпускников государственной программы «Болашак». Таким образом, в статье указывается, что названные две категории казахской молодежи, жившей в разные периоды времени – в начале XX и XXI веков соответственно, были надеждой общества в «его новых модернизационных условиях» (Бисенова и др., 2016).

Материалы и методика

Данная статья написана с использованием материалов архивных фондов ЦГА РК, местной периодической печати и официальных справочников. Документы, извлеченные из фондов 44 («Семиреченское областное правление») и 94 («Верненская мужская гимназия»), дают сведения об учебных заведениях, казах-выпускниках и их деятельности. В них также можно проследить динамику изменения отношения местного населения к образовательной системе Российской империи.

«Обзоры Семиреченской области» за разные годы как статистические данные также позволили выявить количество казахских детей, обучавшихся в имперских образовательных учреждениях на территории области. Газета «Семиреченские областные ведомости» способствовала определению отношения власти к образованию казахских детей в области. Оба источника как официальные данные в определенной степени помогли построить общую картину исследуемой проблемы.

В данной статье автор использует историко-нарративный, системный, хронологический подходы. В определении сущности проблемы был использован компаративный анализ, который помог рассмотреть вопрос с разных сторон.

Также автор широко использовал статистический метод, с помощью которого удалось выявить основные тенденции в образовании казахских детей в имперских образовательных учреждениях.

Результаты

Сразу стоит отметить, что учебные заведения, имевшие непосредственное участие в подготовке казахских чиновников в Семиреченской области, представлены в четырех типах. Их список представлен в хронологическом порядке и никак не отображает градацию их роли в подготовке местных кадров. Таким образом, рассматриваемые типы учебных заведений выглядят следующим образом:

1. Приходские училища, станичные школы;
2. Сельско-хозяйственные школы;
3. Верненская мужская гимназия;
4. Русско-туземные школы.

Ниже представлены попытки обозначения их роли в рамках исследуемой проблемы.

Приходские училища, станичные школы. В начале образования Семиреченской области в составе Туркестанского генерал-губернаторства учебные заведения в регионе были представлены в виде приходских училищ и станичных школ. В них обучались дети русских жителей области. А казахские дети учились в мусульманских религиозных школах – медресе, то есть казахские мальчики учились отдельно от русских не в правительственных учреждениях. Соответственно, казахские дети не были вовлечены в учебные школы царского правительства.

С другой стороны, в это время и со стороны правительства не выделялись средства на образование детей из местного населения. На то и не было необходимости, так как казахи боялись разных последствий и не отдавали своих детей в русские школы. Они опасались, что их дети в русских школах будут русифицированы или примут христианство, следовательно, отдавали своих сыновей только в традиционные мусульманские школы (Жойгелдиев, 2014: 138-139).

Ситуацию хотел изменить Туркестанский генерал-губернатор К.П. фон Кауфман, который первым в регионе «забил тревогу». Он выступал за привлечение казахских детей к образованию в русских школах для формирования «полезных

граждан» (Қойгелдиев, 2014: 139). Более того, К.П. фон Кауфман считал, что, только создав привлекательную русскую школу для туземцев, можно их больше задействовать. По его мнению, туземцы должны чувствовать «необходимость для всякого рода общественной службы и деятельности» знаний, приобретенных в русских школах. Также генерал-губернатор, обращаясь к военным губернаторам, просил принять «настоятельные меры к тому, чтобы туземцы, знающие русский язык, избирались и назначались на разные административные должности и службы, предпочтительно пред незнающими русского языка» (Остроумов, 1895: 145). Тут уже все предельно ясно, на что были ориентированы их позиции в плане просвещения туземного населения.

В масштабе области уже военный губернатор Семиреченской области Г.А. Колпаковский поддержал и продолжил инициативы, предложенные Туркестанским генерал-губернатором К.П. Кауфманом. С его стороны также были проявлены старания по привлечению казахских детей в русские школы. Однако, несмотря на подобные инструкции со стороны генерал-губернаторства и области, ситуация в уездах особо не сдвинулась с места. Ведь именно в уездах в основном находились русские школы, куда должны были призвать казахских мальчиков. Их посещения русских школ были лишь единичные случаи и массового характера не было никакого. Как свидетельствуют исторические источники, даже в тех местах, где казахские дети были вовлечены в учебные процессы государственных школ, количество казахских учащихся было очень низким. Например, согласно сообщению Копальского уездного начальника Рейнтала от 19 января 1876 года, при Копальском приходском училище был открыт пансион для казахских детей, однако их количество тут составило всего лишь 15 человек (Қойгелдиев, 2014: 139).

Кстати, можем твердо констатировать, что из 15 казахских учеников Копальского приходского училища, о которых

сообщил генерал-лейтенант Рейнталь, двое были братья Турдыбек и Барлыбек Сыртановы. В ЦГА РК имеются документы, свидетельствующие об этом. Так, например, в одном из прошений переводчика туземных наречий при Семиреченском областном правлении Турдыбека Сыртанова военному губернатору Семиреченской области автор сначала описывает, как Г.А. Колпаковский призывал учиться в русских учебных заведениях: «Вскоре по водворении русского владычества и окончательном устройстве порядка управления в приилийском крае, бывший военный губернатор Колпаковский, следуя предначертаниям устава о сибирских киргизах и озабочиваясь привлечением на государственную службу лиц из туземного населения, объявил последнему о неотложной необходимости обучать молодое киргизское поколение в русских учебных заведениях». Здесь Турдыбек Сыртанов указывает, что именно представители его рода Найман первыми откликнулись на данный призыв областного начальника. Далее он отмечает: «Отцу моему, Сыртану Бокину, как потомку рода Найман, в коем родоначальниками были мои деды и прадеды, бывшим военным губернатором генералом Колпаковским и уездным начальником полковником Рейнталем, лично знавшими отца моего, был дан совет обучать своих детей, дабы сделать из них ревностных и верных слуг Белому Царю». Вследствие этого автор отмечает, что он и его брат Барлыбек «были помещены в вновь устроенный Копальский киргизский пансион» (Центральный государственный архив (далее ЦГА РК) Ф. 44. Оп. 1. Д. 1804. Л. 25). Следовательно, убеждаемся в верности версии о том, что именно братья Сыртановы были в составе тех 15 первых казахских учеников, проживавших в пансионе при Копальском приходском училище.

Однако в 80-х годах XIX века ситуация начинает меняться. На примере количества казахских мальчиков, проживавших в пансионе Копальского приходского училища в 1883-1886 годах, мы можем проследить данную тенденцию.

Таблица 1.

Год	1883	1884	1885	1886
Количество русских учеников	7	4	5	5
Количество казахских учеников	10	12	14	13
Общее	17 (Обзор, 1884: 47)	16 (Обзор, 1885: 65)	19 (Обзор, 1886: 68)	18 (Обзор, 1887: 646)

Как видно из таблицы, в рассматриваемый период количество казахских детей в русских школах показывает незначительный рост или постоянный характер.

В Копальском приходском училище обучали основам грамотности, письменности и преподавали основные естественно-познавательные предметы. Их ученики по завершению обучения в училище могли продолжить своё обучение в гимназиях и других учебных заведениях области или за ее пределами. Тем не менее данное учебное учреждение стало альма-матер для многих чиновников области, которые позже служили в управлении региона.

Сельскохозяйственные школы. В 1887 году царским правительством было решено упразднить пансионы и ученические квартиры, в также сами приходские училища. На их базе планировалось создание трех сельскохозяйственных школ в Копале, Караколе и Джаркенте (Обзор, 1888: 65). Таким образом, на сцену народного просвещения области выходят уже новые типы школ вместо приходских училищ. Именно в таких школах затем стали учиться казахские дети.

Количество казахских мальчиков, обучающихся в сельскохозяйственных школах в Семиреченской области в 1888 году, составило 19 человек. Из них в Копале было 13, в Джаркенте – 6 казахских учеников (Обзор, 1889: 54). К концу XIX века в Копале и Джаркенте было 17 и 4 казахских учащихся соответственно (Обзор, 1900: 79-80).

В сельскохозяйственных школах в Копале и Джаркенте учеников обучали навыкам ведения хозяйства. В зависимости

от территориальных или природных особенностей расположения подобных школ, учащимся преподавались основы сельскохозяйственной деятельности. Кроме того, данные школы учили детей грамоте и преподавали самые первостепенные предметы. Таким образом, выпускники этих учебных заведений по окончании учебы могли как работать в разных сферах общества, так и продолжить своё образование в других учебных учреждениях империи.

Верненская мужская гимназия. Другим важным учебным заведением, внесшим большой вклад в подготовку казахских чиновников области, была Верненская мужская гимназия. Ее образование было заложено еще в проекте К.П. Кауфмана от 1874 года, который предусматривал открытие в крае семинарской школы и двух гимназий. Однако его предложения были утверждены отчасти, только идея об открытии мужской гимназии в городе Верный получила одобрение министерства финансов. Соответственно, 17 мая 1875 года вышло специальное повеление об открытии с 1 июля 1876 года Верненской мужской прогимназии (Проект Всеподданнейшего, 1885: 436-437).

Вначале она была создана как среднее образовательное учреждение с четырехклассным образованием. В 1879 году она была преобразована в шестиклассную, затем в 1881 году – в полную гимназию классического стиля с восьмиклассным образованием. Несмотря на то, что гимназия была образована с уклоном на гуманитарно-филологическое направление, в учебном заведении детей обучали основам грамоты и письма. В учебной программе также

были естественно-научные и творческие предметы.

В 1877 году при гимназии учреждена ученическая квартира, которая позже преобразовалась в пансион. В данном пансионе вместе с другими учениками казахские дети из разных отделенных мест области также могли жить и учиться в гимназии. Ежегодно для казахских учеников отдельно выделялись специальные квоты на места в пансионе. Данные условия стали еще одним фактором стремления местных казахов отдать своих детей обучению в

гимназии. Хотя в начальные годы в отчетах гимназии было отмечено низкое желание местного народа в определении своих детей в этом учебном заведении (Обзор, 1883: 69-70).

К концу XIX века количество казахских детей, обучающихся в Верненской мужской гимназии, было в среднем на уровне 18-19 учеников. В «Обзорах Семиреченской области» за 1895-1899 годы количество казахских учеников гимназии показано в нижеследующей таблице.

Таблица 2.

Год	1895	1897	1898	1899
Количество казахских учеников гимназии	22 (Обзор, 1895: 73)	19 (Обзор, 1897: 62)	16 (Обзор, 1898: 62)	17 (Обзор, 1900: 75)

Несколько иная ситуация складывается в начале XX века. В это время сначала наблюдается увеличение количества казахских учеников гимназии, а затем ко второй декаде XX века – их количество резко

сокращается. Например, в таблице ниже можно увидеть, что количество казахских мальчиков, обучающихся в гимназии, показывает незначительный рост по сравнению с показателями конца XIX века.

Таблица 3.

Год	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
Количество казахских учеников гимназии	18 (Обзор, 1901: 56)	23 (Обзор, 1902: 52)	22 (Обзор, 1903: 55)	21 (Обзор, 1904: 47)	25 (Обзор, 1905: 65)	22 (Обзор, 1906: 103)	22 (Обзор, 1907: 108)	20 (Обзор, 1908: 104)	23 (Обзор, 1909: 87)

В противоположность к данным сведениям можно привести количество

казахских учащихся гимназии за 1909-1913 годы, где наблюдается значительный спад.

Таблица 4.

Год	1909	1910	1911	1912	1913
Количество казахских учеников гимназии	13 (Обзор, 1910: 78)	14 (Обзор, 1911: 105)	8 (Обзор, 1912: 98)	14 (Обзор, 1913: 99)	13 (Обзор, 1914: 106)

Как видим из сведений, приведенных выше «Обзорами Семиреченской области» за указанные годы, количество казахских детей, обучающихся в Верненской гимназии, показывало с конца XIX века до второй

декады XX века относительно стабильный рост. Однако на рубеже первой и второй декад XX века ситуация резко поменялась. Уже удельный вес казахских мальчиков в составе обучающихся в гимназии

сократился почти в два раза. Но тем не менее выделенные 20 мест в «Киргизском пансионе» для казахских детей оставались неизменными в течение длительного периода в начале XX века. Отсюда возникает очень логичный и интересный вопрос о причинах такой тенденции. Так почему же количество казахских учеников резко сократилось? В чем причина? Эти вопросы, несомненно, требуют ответа. В исторических источниках не были найдены ответы на них. Поэтому ниже нами сделаны попытки найти ответы на данные вопросы. Для этого очень важно проследить динамику образовательной политики царизма в области, а также деятельность казахских выпускников гимназии в контексте истории Семиреченской области в начале XX века.

Так, в первую очередь, обращаем внимание на то, что казахские выпускники Верненской мужской гимназии активно были привлечены в разные виды деятельности в области. Особенно их деятельность в управлении ярко была отражена в источниках. Многие выпускники, получившие «Аттестат зрелости» по завершению учебы в гимназии, имели разные возможности в продолжении своей учебной, карьерной деятельности. Для них как минимум открылись двери многих административных учреждений в области, где они могли занять должности разных степеней. А самые успешные из них получили колоссальные возможности продолжить своё обучение в ведущих университетах Российской империи.

В качестве яркого примера этому можно привести Барлыбека Сыртанова. Окончив Верненскую мужскую гимназию в 1886 году, он продолжил свое обучение в Санкт-Петербурге. Там он поступил на факультет востоковедения Санкт-Петербургского университета (ЦГА РК Ф. 44. Оп. 1. Д. 1804. Л. 26). Данный факт даже был отмечен в «Обзоре Семиреченской области» за 1886 год как исторический момент, так как он был первым казахским выпускником гимназии (Обзор, 1887: 63). После окончания учебы он участвовал во многих административных делах области, занимал множество позиций в системе управления. Его яркая учеба и карьера

проложила путь многим семиреченским казахским мальчикам. Вслед за ним последовала целая волна казахских учеников, которые также продолжили своё образование в ведущих университетах России и позже служили правительству.

Так, в качестве примера можно привести тех казахских выпускников гимназии, которые продолжили свою учебу в университетах Казани, Киева, Москвы, Санкт-Петербурга и Томска. Например, Сатылган Сабатаев после окончания учебы в Верненской гимназии в 1895 году поступил сначала в Московский Лазаревский Институт восточных языков, по окончании которого имел чин 12 класса и занимал разные должности в административных структурах Семиреченской области. Более того, он позже окончил также Московский сельскохозяйственный институт (Удербоева, 2014: 231-235).

Стоит отметить и профессионального врача Жаксылыкова Ыскака, отучившегося в Верненской мужской гимназии в 1888-1896 годы. После гимназии он получил диплом Томского университета, где он учился на факультете медицины. Он также был задействован в управленческих делах области (Кенжалин, 2012: 34).

Тубек Исенгулов после окончания Верненской мужской гимназии в 1898 году тоже продолжил свое обучение в одном из ведущих учебных заведений империи. Получив диплом Казанского ветеринарного института в 1902 году, получил возможность поработать в структурах управления Семиреченской области (Кенжалин, 2012: 32). В данный институт в Казани поступил другой выпускник Верненской мужской гимназии Ибрагим Джайнаков. Однако он не смог закончить данное учебное заведение по состоянию здоровья. Поэтому был отправлен в родной край, где поступил на государственную службу в рядах Верненского уездного правления (Толенова, 2019: 571).

Известный казахский инженер Мухамеджан Тынышпаев также был выпускником вышеупомянутой гимназии. Он там учился в период с 1889 по 1899 годы. После гимназии он в 1900-1905 годы отучился в Императорском институте

инженеров путей сообщения имени Александра I в Санкт-Петербурге. При этом стоит отметить, что туда он поступил благодаря ходатайству директора Верненской мужской гимназии М. Вахрушева. М. Тынышпаев также занимал административные должности в Семиреченской области (Жүгенбаева, 2000: 75-76).

Кроме того, стоит отметить выпускников гимназии 1911 года. В этом году Нусипбек Жакыпбаев и Базарбай Мамбетов окончили данное учебное заведение. Если первый из них затем отправился учиться в Киевский университет, то второй поступил в Казанский университет. Н. Жакыпбаев в качестве врача и Б. Мамбетов как профессиональный юрист также служили государству. Они тоже были чиновниками в Семиреченской области (Кенжалин, 2012: 32).

Стоит отметить и тот факт, что некоторые ученики Верненской мужской гимназии, не закончившие учебу по разным причинам, но освоившие основы грамотности и основные навыки и знания, также могли быть частью управленческой системы области. В качестве примера можно привести случаи Исы Тергеусизова, Турдыбека Сыртанова или Толембая Дуйсебаева. Несмотря на то, что они не получили «Аттестат зрелости» гимназии, все равно поступили на государственную службу и занимали должности разного ранга. По этому поводу Турдыбек Сыртанов пишет следующее: «по слабости здоровья и совету врачей должен был выйти из пятого класса гимназии, вполне довольный полученным мною свидетельством, давшим мне право поставить на действительную государственную службу и получить первый классный чин без экзаменов» (ЦГА РК. Ф. 44. Оп. 1. Д. 1804. Л. 26). Данный факт явно свидетельствует о том, что не прошедшие полный курс обучения Верненской мужской гимназии, однако имеющие базовые знания, навыки и свидетельства, вполне могли претендовать на службу в системе администрации области.

Более того, Верненская мужская гимназия пользовалась спросом и среди детей местных служащих. Казахские

чиновники охотно пытались обучать своих детей в данной гимназии с надеждой на светлое карьерное будущее. Например, отставной губернский секретарь, много лет занимавший разные должности в составе управления Семиреченской области Асылходжа Курманбаев в своем прошении военному губернатору области от 4 июня 1911 года отмечает, что, «желая дать воспитание своему сыну Султан-Галию», он просит определить его сына в гимназию. Кроме того, он в прошении не забывает указать и свои заслуги в государственной службе: «Смею надеяться, что Ваше Превосходительство, во внимание к моей многолетней и безупречной службе в Семиреченской области и бедности, не откажете в удовлетворении настоящей моей просьбы» (ЦГА РК. Ф. 44. Оп. 1. Д. 28427. Л. 15). Известно, что переводчик областного правления Калыгул Читиров пытался зачислить двух своих сыновей на учебу в гимназии (ЦГА РК. Ф. 94. Оп. 1. Д. 2867. Л. 1). Казахские чиновники Серикпай Канаев, Едыге Кульбаев и Егеубек Джиенбаев также писали прошения военному губернатору о принятии их сыновей Нурбека, Омара и Мингалия соответственно на учебу в гимназии (ЦГА РК. Ф. 44. Оп. 1. Д. 28427. Л. 5-30). Естественно, своими прошениями казахские чиновники хотели создать условия для дальнейшего обучения и построения успешной карьеры своих детей.

Все эти приведенные сведения прекрасно показывают значение самого крупного учебного заведения Семиреченской области в подготовке кадров для местной администрации из числа казахского населения. Не исключено, что подобные яркие примеры выпускников гимназии послужили стимулом для многих казахских детей. Следовательно, произошли изменения и в отношениях местного населения к русским учебным заведениям. Данный факт отмечен также на страницах газеты «Семиреченские областные ведомости» в номере 79 от 10 апреля 1911 года. Статья, посвященная образованию семиреченских казахских детей, описывает, как вначале казахи отказывались дать своих детей на

обучение в русских учебных заведениях. Затем отмечается, что в начале XX века данная тенденция изменилась. Вот что газета пишет по этому поводу: «...когда из училищ выходили более или менее грамотные люди, которые самостоятельно добывали себе «кусоч хлеба», и из Верненской гимназии – люди, которые отправлялись в высшие учебные заведения и выходили оттуда полезными членами общества, они поняли, что ошибались и напрасно противились такому благотворному началу» (Образование среди..., 1911: 4). Понятно, что эти сведения носят субъективный характер, их пишут с позиции государства. Но тем не менее, судя по вышеприведенным данным, можно согласиться с мнением, указанным в статье.

Таким образом, в начале XX века в Семиреченской области образовалась некая волна казахских новообразованных граждан из числа выпускников Верненской мужской гимназии, которые были частью управленческого звена области. Они занимали разные должности в управлении регионом. В определенной степени их деятельность начала влиять на те или иные события в кочевом обществе. Однако подобные влияния отдельных выпускников гимназии иногда выходили за рамки политики царской власти. В доказательство чего можно привести деятельность семиреченских казахских чиновников, которые распространяли среди кочевого народа брошюру с сочинением М. Дулатова «Оян, қазақ». Особенно такая работа активно велась казахскими переводчиками. Например, в «Донесении сотрудника (агент) «Кара» Заведующему розыскным пунктом о распространении среди кочевого населения сочинения М. Дулатова «Оян, қазақ!» отмечено, что «Сочинение «Оян, қазақ» распространено по всей Семиреченской области через переводчиков. В Верненском уезде через переводчика Ибрагима Джайнакова» (Алаш в истории..., 2018: 19-20). В другом источнике одним из активных распространителей данной брошюры указывается Иса Тергеусизов. В одном из донесений на него отмечено, что «По полученным во вверенном мне районе агентурным сведениям, переводчик

вверенного Вам управления по имени Иса приезжал в г. Верный Семиреченской области и там передал через своего сына некоему Ибрагиму семь экземпляров преступной брошюры под заглавием «Оян, қазақ!» для распространения, каковые брошюры действительно и разошлись по рукам» (Кыдырбек, 2013). Также, помимо И. Джайнакова и И. Тергеусизова, в списке распространителей данной брошюры фигурируют имена многих чиновников области, большинство из которых являются выпускниками Верненской мужской гимназии.

В других источниках имеются сведения о том, что местная администрация Семиреченской области подозревала другого выпускника гимназии Барлыбека Сыртанова в антиправительственных действиях. Со стороны власти его действия были оценены как его «желание объединить мусульман области, пользуясь недовольством их по поводу отчуждения киргизских земель под переселенцев» (Алаш в истории, 2018: 26).

Вследствие приведенных выше примеров, скорее всего мы имеем возможные причины сокращения количества казахских детей в контингенте Верненской мужской гимназии к 1910 годам. Не исключено, что местная власть была свидетелем, как в начале XX века в области образовалась группа казахских выпускников гимназии, которые имели в определенной степени влияние на кочевое общество. Был риск того, что «армия, состоящая из местных чиновников», которую когда-то создавала царская власть своими руками, теперь могла действовать против них же самих. Следовательно, таким образом колониальная власть, опасаясь распространения в регионе каких-либо оппозиционных идей казахскими выпускниками гимназии, могла искусственно сократить количество учащихся из казахского населения.

Данную позицию подкрепляет также позиция К.Е. Бендрикова в книге по истории народного образования в Туркестане во второй половине XIX – начале XX веков. Он утверждает, что «После революции 1905 года царизм стремился усилить влияние

власть имущих классов России в Туркестане, ослабить национальные элементы в общественной жизни народов Средней Азии. Одной из мер денационализации коренного населения служило расширение сети русских и русско-туземных школ в крае». Тем самым, по его утверждению, власть предпринимала попытки по возвышению русского населения над коренными в политико-идеологическом значении (Бендриков, 1960: 283).

Другой версией вопроса о причинах резкого сокращения количества казахских детей в гимназии могли быть последствия переселенческой политики в Семиреченской области. Как известно, в начале XX века вследствие массового переселения народа из внешних губерний России в Семиречье и реформ Столыпина, удельный вес казахов в области сократился с 80% до 60% по сравнению с данными конца XIX века. В противоположность этому, численность русского населения области выросла почти в два с половиной раза (Қойгелдиев, 2014: 96). Следовательно, возможно, это могло привести к увеличению количества желающих поступить в гимназию русских детей. Не исключено, что данный факт может также внести свой вклад в определение мест для детей казахского народа.

Как уже выше было отмечено, нами не были найдены официальные ответы на вопрос о причине резкого сокращения количество казахских мальчиков в гимназии ко второй декаде XX века. Следовательно, мы на основе анализа приведенных данных выдвигаем свои версии о попытке местной администрации ослабить влияние выпускников гимназии в обществе и последствиях переселенческой политики. Сразу стоит оговориться, что мы не исключаем что основная причина может быть совсем иной. Однако, даже в таком случае, мы уверены, что предложенные нами версии могут быть, как минимум, второстепенными причинами столь резкого сокращения количество казахских учеников в гимназии.

Русско-туземные школы. В Семиреченской области русско-туземные школы появились к концу XIX века. Данные

начальные школы были первыми школами в регионе, которые дали детям местного населения светское образование. Они были созданы с целью обучения детей местного населения русскому языку и приобщения их к русской культуре. В долгосрочной перспективе ученики данных школ после окончания четырехлетней учебы должны были либо продолжить своё обучение в других высших учебных заведениях, либо пополнить ряды лояльных правительству чиновников, служащих в разных структурах местного управления (Васильев, 2019: 8-9).

Вообще русско-туземные школы считались уникальными учебными заведениями, созданными на территории Туркестанского генерал-губернаторства. Однако идея об образовании таких школ была заимствована от имперской практики Французской империи по инкорпорации местной арабской аристократии к единой административной структуре. Созданные Францией в Алжире арабо-французские школы были взяты в основу проекта по созданию подобных учебных заведений на территории Туркестанского края (Бендриков, 1960: 187).

Русско-туземные школы изначально назывались училищами, однако в обществе они были восприняты как «школы». Следовательно, в разных исторических источниках они представлены как школы. Они по своей структуре были поделены на два класса – русский и «туземный» классы. Занятия у них велись отдельно друг от друга, с разными преподавателями. Таким образом, данная школа была как бы «симбиоз мактаба и русской начальной школы» (Бобровников, 1913: 6).

Как известно, в первые годы создания русско-туземных школ они не пользовались большим спросом большинства кочевого населения. Местные казахи не спешили отдавать своих детей туда на обучение. Но официальные сведения и наблюдения отдельных русских чиновников или исследователей отмечают, что постепенно ситуация менялась. Они утверждали, что если в начале подобные школы создавались лишь под приказом администрации, то уже в начале XX века местное население само просило открыть другие такие

учебные заведения (Бендриков, 1960: 328), то есть изменилось отношение коренного населения к таким школам.

Примечателен тот факт, что царская власть использовала достаточно хитрые приемы при создании русско-туземных школ. В финансовом плане данные школы были образованы при помощи как государства, так и местной знати в лице богатых граждан. Последним был присвоен статус «почетные блюстители». Они считались спонсорами школ при условии, что они выделяют на содержание учебных заведений не менее 100 рублей в год. В свою очередь, русско-туземные школы им дарили награды и отличия, а также подарки в виде халата, серебряного стакана, кинжала или других вещей, стимулирующих и других богатых лиц. Здесь особенно выделяются местные богатые купцы и промышленники. Они, в отличие от местных чиновников, не имея других возможностей быть удостоенными «наград и отличия», охотно шли жертвовать свои деньги на счет русско-туземных школ. Кроме того, подобные «почетные блюстители» потом могли участвовать в жизни школ, например, их в качестве почетных гостей часто приглашали на выпускные экзамены учащихся (Бендриков, 1960: 196-198).

Также царская власть использовала другие методы привлекательности русско-туземных школ в глазах «туземного» населения. На рубеже XIX-XX веков администрацией были использованы показательные экскурсии для обучающихся учебных заведений в города европейской части Российской империи. Подобные «учебно-образовательные» поездки были совершены три раза в 1899, 1900 и 1902 годы. Отобранные на местах лучшие ученики школ из числа местного населения Туркестанского края смогли посетить российские города Астрахань, Саратов, Москва, Петербург, Нижний Новгород, Казань, Баку и другие города. В последующие годы такая практика прекратилась из-за начавшейся русско-японской войны в 1904 году. Все эти экскурсии были направлены

на поднятие статуса русско-туземных школ и повышение привлекательности данных учебных учреждений среди «туземного» населения. Однако в трех совершенных поездках в рядах учеников, посетивших российские города, казахских мальчиков из Семиреченской области не оказалось (Бендриков, 1960: 216-221). Видимо, отразился на ситуации тот факт, что в это время Семиреченская область в административном отношении только переходила, или, скорее всего, возвращалась в состав Туркестанского генерал-губернаторства. Или же позднее открытие русско-туземных школ в Семиречье по сравнению с другими областями Туркестана сыграло свою роль, потому что в данной области открытия русско-туземных школ имеют свои специфические особенности.

По официальным данным, в Семиреченской области русско-туземные школы берут свою историю с середины 80-х годов XIX века. Однако вначале такие русско-туземные школы были организованы для детей дунганского и таранчинского народов области. Специальные такие школы для казахских волостей открылись лишь в 1899 году.

До 1896 года была лишь одна единственная русско-туземная школа. При этом, если быть конкретнее, она была русско-дунганской и находилась в селе Каракунуз Пишпекского уезда (Обзор, 1898: 65). К 1898 году в официальных сведениях появляются сведения относительно стремлений отдельных казахских волостей об устройстве у них подобных школ (Обзор, 1899: 64). Следовательно, в следующем 1899 году открываются сразу три русско-туземные школы для казахов области (Обзор, 1900: 77-78). Уже в 1900 году казахи 11 волостей области просили им открыть 8 русско-туземных школ (Обзор, 1901: 58). Как свидетельствуют статистические данные, по состоянию на 1901 год, в целом по области в подобных школах обучались 278 мальчиков и одна девочка. Из них 86 мальчиков были казахами (Обзор, 1902: 55-56). Практически одну треть обучающихся данных школ составили дети казахского народа.

Таблица 5

Год	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1907	1908	1909	1910
Количество русско-туземных школ в области	6 (Обзор, 1898: 65)	7 (Обзор, 1899: 64)	12 (Обзор, 1900: 77)	12 (Обзор, 1901: 58)	12 (Обзор, 1902: 55)	13 (Обзор, 1903: 58)	13 (Обзор, 1904: 49)	12 (Обзор, 1905: 70)	13 (Обзор, 1906: 107)	16 (Обзор, 1908: 108)	16 (Обзор, 1909: 91)	23 (Обзор, 1910: 79)	23 (Обзор, 1911: 108]

Как видно из таблицы, в период с 1897 по 1910 годы количество русско-туземных школ на территории Семиреченской области выросла с 6 до 23, почти в четыре раза. Также можем заметить, что их количество в конце XIX росло стремительно, а в начале XX века проявляется некая стагнация. Лишь ко второй декаде XX века количество подобных школ резко возросло. Данное сравнение разных интервалов времени отлично демонстрирует нам динамику изменения как численности подобных учебных заведений, так и отношения власти к таким русско-туземным школам.

Кроме того, обращая внимание на рост количества русско-туземных школ в Семиреченской области за указанный период, можно согласиться с мнением о том, что в начале XX века казахское население пересмотрело свое отношение к таким школам и начало обучать своих детей там. Также не стоит забывать, что в данной области ввиду ее разнообразности в этническом плане в русско-туземных школах обучались не только дети русского и казахского населения, но и дунгане, и таранчи могли получать образование.

С 1903 года при русско-туземных школах начали открывать интернаты. Они особенно нужны были детям кочевого казахского населения. Как свидетельствуют источники, с каждым годом количество казахских детей, проживавших в интернатах, стабильно росло. Несомненно, данный факт также внес свой вклад в стремление казахских детей учиться там.

Окончившие данные школы выпускники могли как учиться дальше в гимназиях и других учебных заведениях, так и начинать работать в разных сферах общества. Обычно те, кто окончил русско-туземные школы с их минимальными знаниями русского языка, шли работать на общественные работы при уездных

и областных правлениях. Они могли осуществлять деятельность нижних уровней чиновничества в местной администрации. По этому поводу К.Е. Бендриков пишет следующее: «русско-туземные школы были важным звеном, объединявшим царскую администрацию с имущими классами коренного населения: эти школы были дорогой к получению выгодных мест в низовом административном аппарате» (Бендриков, 1960: 196).

Кроме того, стоит обратить внимание на то, что несмотря на многочисленные указания в официальных сведениях о положительной реакции местного народа на русско-туземные школы, многие современные исследователи не соглашались с подобными позициями. По их мнению, такие сведения, указанные в официальных источниках, имеют субъективный характер. Следовательно, данную точку зрения критикуют многие современные ученые. Например, исследователь Ш.Б. Мухамедов, изучая учебное дело в Туркестанском крае, отмечает, что сведения о большом стремлении местного народа учиться в русско-туземных школах были лишь «на бумаге». Такое положение дела было отмечено только в официальных отчетах местной администрации, а в действительности ситуация была иная (Мухамедов, 2017: 236-237).

Известный казахский историк М. Койгельдиев также в своих исследованиях подверг сомнению популярность русско-туземных школ в Семиреченской области. По его мнению, несмотря на рост количества подобных учебных заведений, они не могли заменить в регионе традиционные мусульманские школы (Койгельдиев, 2014: 143).

Следовательно, можно констатировать, что даже при наличии многих недостатков данной системы, русско-туземные школы

имели определенный вес в подготовке кадров для местного управления из казахского населения. Выпускники русско-туземных школ могли продолжить учебу дальше в других учреждениях. Также окончившие такие школы могли пополнить ряды «мелких» административных служащих-чиновников в системе управления области.

Заключение

Таким образом, в заключение можно сказать, что учебные заведения, расположенные в Семиреченской области, сыграли определенный роль в деле по подготовке местных кадров для управленческого аппарата. Рассмотрев вышеприведенные полученные результаты исследования, можно сформулировать следующие научные утверждения в виде заключения.

Первое: проведение политики колониального образования Российской империей в Казахской степи - вполне объяснимый фактор в условиях империализма. Данная политика как часть колониционных действий практиковалась многими европейскими империями в своих колониях. Для реализации подобной практики царской власти необходимо было изменить традиционные устройства образования и внедрить свою новую систему. Здесь учебные заведения, организованные империей, имели большое значение.

В Семиреченской области царское правительство также внедрило новую систему образования со своими особенностями. Во второй половине XIX века Российская империя активно создавала учебные заведения в данной области, которые внесли огромный вклад в подготовке казахских чиновников, готовых служить к интересам империи.

Второе: создав разные учебные учреждения в области, царская власть обеспечила местное самоуправление кадрами из числа казахского народа. Они были задействованы в разных сферах управления в административном устройстве области.

В большинстве случаев позиции низового аппарата управления области

занимали казахи, ограничившиеся обучением в приходских училищах, сельскохозяйственных или русско-туземных школах. С другой стороны, их профессиональная подготовка соответствовала тем минимальным требованиям, которые были обязательными в осуществлении деятельности в управлении.

Третье: особо стоит отметить роль Верненской мужской гимназии в подготовке казахских чиновников. Данная гимназия стала неким «трамплином возможностей» для казахских выпускников. Они, закончив данную гимназию, либо начинали свою трудовую деятельность в структурах власти области, либо продолжали своё обучение в ведущих университетах Российской империи.

Четвертое: произошли значительные изменения в позиции казахского народа по отношению к государственному образованию. Впредь выходцы из бедной семьи старались усердно учиться в школах, освоить русский язык и занимать должности у власти. Ведь того и требовало правительство: с 1905 года на должность волостного управителя могли претендовать только те, кто владел русским языком. Это, можно сказать, повлияло на то, что бедняки поменяли свои взгляды относительно полезности школ. К тому же такой подход к занятию должности послужил неким «социальным лифтом» для выходцев из бедных семей («Қазақ» газеті, 2018: 62). Теперь они имели право показать свою грамотность и иметь определенные ранги в управлении. А такие изменения, в свою очередь, привели к ментальной трансформации кочевого общества Семиреченской области.

Пятое: с появлением новообразованных казахских граждан в конце XIX – начале XX веков в кочевом обществе произошли существенные изменения. Характер казахского чиновничества в Семиреченской области, как и в других регионах Казахстана, уже преобразился. Изменились как и реалии, представления о государственной службе, так и их контент и требования к занятию должностей.

Также заметным изменением можно назвать значительное расширение круга

занимаемых казахами должностей. Появились казахи-чиновники уже в разных сферах общества. Вероятные их должности не ограничились лишь позициями старшины, волостного управителя, переводчиков или письмоводителей, как в XIX веке. Теперь они уже могли справлять профессиональные обязанности докторов, адвокатов и других должностных лиц. Такая тенденция не раз отмечалась и на страницах газеты «Қазақ» [45; с. 43].

Шестое: так, в начале XX века как продукт колониальной системы образования сформировался чиновничий аппарат из числа образованных казахов, получивших профессиональное образование. Такие казахские чиновники образовали некую волну образованной

казахской молодежи. Они, помимо своей службы государству, также осуществляли деятельность в рамках своих национальных интересов. Отдельные казахские чиновники имели определенное влияние на кочевое общество. Эти моменты, конечно, не могли не волновать колониальную власть. Следовательно, опасаясь распространения каких-либо национальных или антиправительственных идей, она была вынуждена пересмотреть свои позиции по отношению к образованию «туземного» населения.

Вследствие таких утверждений становится очевидным, что учебные заведения Семиреченской области внесли огромный вклад в подготовку казахских чиновников.

Статья подготовлена в рамках проекта AP19678231 МНОВ РК.

Список литературы

- Kachru B.B. The Indianization of English: The English Language in India. – New York: Oxford University Press, 1983. – 223 p.
- Kelly G.P., Altbach P.G. Introduction: «The Four Faces of Colonialism». Education and the Colonial Experience. – New Brunswick: Transaction, 1984. – 315 p.
- Адельбаева Н.А. Особенности формирования и становления школьного образования в Семиреченской и Сырдарьинской областях в XIX – нач. XX вв. // Вестник ЗКГУ. – №4. – 2010. – С. 145-154.
- Алаш в истории государственности Казахстана: идеи, судьбы, наследие. Сборник архивных документов и материалов. Сост.: М.М. Козыбаева, З.Т. Садвокасова, Ф.Р. Лебаев. – Алматы: ТОО «Литера-М», 2018. – 365 с.
- Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). – Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1960. – 509 с.
- Бисенова А., Медеуова К. Давление метрополий и тихий национализм академических практик // Ab Imperio. – №4. – 2016. – С. 207-255.
- Васильев Д.В., Любичанковский С.В. Народное Просвещение в центральноазиатских владениях российской империи как объект аккультурации // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Исторические науки. – №1. – 2019. – С. 5-13.
- Жүгенбаева Г.С. Мұхамеджан Тынышбаевтың өмірі мен қызметі (1879-1938). Алматы: ҚазККА, 2000. – 228 б.
- К«Қазақ» газеті. 1913 жыл. 2-ші басылымы. Құраст.: С. Смағұлова, Ғ.Әнес, Т. Замзаева. – Алматы: «Арыс», 2018. – 480 б.
- Енжалин Ж. Алаш оқығандары // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Әлеуметтік және саяси ғылымдар» сериясы. – №3(39). – 2012. –Б. 30-34.
- Қойгелдиев М. Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ.басы). – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, 2014. – 430 б.
- Қыдырбек Б. «Қазақ дегенде жүрегі шын соғатын...» // 2013. URL: <https://egemen.kz/article/24774-qazaq-degende-dguregi-shyn-soghatyn> (дата обращения 20.06.2023 г.)
- Лыкошин Н.С. Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. – Петроград: Тип. Б.Д. Брукера, 1916. – 415 с.
- Муравейский С.Д. Очерки по истории революционного движения в Средней Азии (опыт краткого пособия для совпартшкол и школ политграмоты). – Ташкент: Узбек. гос. изд-во, 1926. – 37 с.

Мухамедов Ш.Б. Учебное дело в русском Туркестане: организация краевого управления и первые шаги // *Метаморфозы истории*. – №10. – 2017. – С. 236-254

Мұхатова О.Х. Верный ерлер гимназиясы және Жетісу Алаш қайраткерлері // *Электронный научный журнал «edu.e-history.Kz»*. – №10(1). – 2023. – Б.138–153.

Обзор Семиреченской области за 1882 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1883. – 78 с.
Обзор Семиреченской области за 1883 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1884. – 96 с.
Обзор Семиреченской области за 1884 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1885. – 66 с.
Обзор Семиреченской области за 1885 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1886. – 71 с.
Обзор Семиреченской области за 1886 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1887. – 66 с.
Обзор Семиреченской области за 1887 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1888. – 82 с.
Обзор Семиреченской области за 1888 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1889. – 55 с.
Обзор Семиреченской области за 1895 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1896. – 80 с.
Обзор Семиреченской области за 1897 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1898. – 73 с.
Обзор Семиреченской области за 1898 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1899. – 75 с.
Обзор Семиреченской области за 1899 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1900. – 89 с.
Обзор Семиреченской области за 1900 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1901. – 68 с.
Обзор Семиреченской области за 1901 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1902. – 63 с.
Обзор Семиреченской области за 1902 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1903. – 71 с.
Обзор Семиреченской области за 1903 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1904. – 56 с.
Обзор Семиреченской области за 1904 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1905. – 80 с.
Обзор Семиреченской области за 1905 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1906. – 112 с.
Обзор Семиреченской области за 1906 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1907. – 121 с.
Обзор Семиреченской области за 1907 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1908. – 116 с.
Обзор Семиреченской области за 1908 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1909. – 93 с.
Обзор Семиреченской области за 1909 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1910. – 87 с.
Обзор Семиреченской области за 1910 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1911. – 111 с.
Обзор Семиреченской области за 1911 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1912. – 103 с.
Обзор Семиреченской области за 1912 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1913. – 104 с.
Обзор Семиреченской области за 1913 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правл., 1914. – 110 с.
Образование среди семиреченских киргиз // *Семиреченские областные ведомости*. – №79. – 1911. – С. 4-5.

Остроумов Н.П. К истории народного образования в Туркестанском крае Личные воспоминания. – Ташкент, 1895. – 286 с.

Проект Всеподданнейшего отчета Ген.-Адъютанта К.П. фон Кауфмана I по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 7 ноября 1867 – 25 марта 1881 г. (1885). – СПб.: Военная типография, 1885. – 539 с.

Султангалиева Г.С. Казахские чиновники Российской империи XIX в.: особенности восприятия власти // *Cahiers du Monde russe*. – No/10/1. – 2015. – p. 651-679.

Толенова З.М., Оразов Р.Е. История Алаш в судьбах исторических личностей (исторический образ Семиреченского деятеля Алаш – Ыбрайыма Джайнакова) // *Мир Большого Алтая*. – №5(4). – 2019. – С. 566-585.

Удербаета С.К. Казахский чиновник Семиречья, востоковед, агроном, переводчик Сабатаев Сатылган // *Российская деревня в XVIII—XXI веках: социокультурное измерение: сб. статей IX междунар. науч.-практ. конф.* – Оренбург: Издательский центр ОГАУ, 2014. – 292 с.

Удербаета С.К. Казахские чиновники Туркестанского края: монография в документах и материалах. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2021. – 247 с.

Мирас Е. Абдрахим

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Жетісу облысындағы отарлық білім беру Ресей империясының әлеуметтік тәжірибелері ретінде (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы)

Аңдатпа. Бұл мақалада автор Жетісу облысындағы отарлық білім беру ісінің Ресей империясының әлеуметтік тәжірибесі ретіндегі рөлін қарастырады. Әкімшілік істер үшін жергілікті қазақ халқының қатарынан кадрлар даярлау бойынша отарлық білім берудің ерекшеліктерін

анықтайды. Облыс аумағында патшалық өкімет орнатқан барлық білім беру ұйымдарының рөлдері анықталып, олардың қазақ шенеуніктер корпусын дайындаудағы үлестерін бағалайды. Облыстағы білім беру мекемелерінің қазақ түлектерінің қызметтерін аумақтағы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы отарлау саясаты контекстінде қарастырады.

Мақалада автор империя орнатқан білім беру ұйымдарына барған қазақ оқушыларының санына мән бере отырып, жергілікті қазақ халқының патшалық өкіметтік білім беру ісіне қатысты позицияларын айқындайды.

Сондай-ақ мақала авторы облыстағы білім беру мекемелерінің жергілікті әкімшіліктік кадрлер дайындау ісінің салдарларын талқылап, олардың XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы көшпелі қазақ қоғамының қоғамдық дамуына қосқан үлестерін талдайды.

Қорытынды бөлімде зерттеуші алынған нәтижелер негізінде Жетісу облысындағы отарлық әкімшіліктегі жергілікті кадрлер даярлау ісіне ерекше мән бере отырып, патшалық өкіметтің отарлық білім беру ісіне қатысты өзінің пайымдауларын келтіреді.

Түйін сөздер: Жетісу облысы; отарлық білім беру; Ресей империясы; Верный ерлер гимназиясы; орыс-түземдік мектебі; қазақ шенеуніктігі; «түземдік» әкімшілік

Miras Y. Abdrakhim

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Colonial education in the Semirechensk Oblast as social practices of the Russian Empire (the 2nd half of the XIX – early XX centuries)

Abstract. In this article, the author examines the role of colonial education in the Semirechensk Oblast as a social practice of the Russian Empire. Identifies the features of colonial education for the training of personnel from among the local Kazakh population for administrative affairs. He defines the role of each individual educational organizations organized by the tsarist authorities in the region, and makes an attempt to assess their contribution to the training of the corps of Kazakh officials. The author analyzes the activities of Kazakh graduates of educational institutions in the region in the context of the colonial history of the Semirechensk Oblast in the late XIX – early XX centuries.

In the article, a special role is given to the number of Kazakh students involved in imperial educational organizations, thereby determining the position of the local Kazakh population in relation to government education.

The author also draws attention to the consequences of the training of local personnel by educational organizations of the region in the management of the region, assessing their contribution to the social life of the Kazakh nomadic society of the late XIX – early XX centuries.

In conclusion, based on the results of the study, the author gives his arguments regarding the problem of the colonial education of the tsarist government in the Semirechensk Oblast, paying special attention to the case of training local personnel for the colonial administration.

Key words: Semirechensk Oblast, colonial education, Russian Empire, Vernyi men's gymnasium, Russian-native school, Kazakh officialdom, «indigenous» administration

References

Adel'bayeva N.A. Osobennosti formirovaniya i stanovleniya shkol'nogo obrazovaniya v Semirechenskoy i Syrdar'inskoy oblastiakh v XIX – nach. XX vv. [Features of the formation and development of school education in the Semirechensk and Syrdarya regions in the XIX - early XX centuries], 4, 145-154 (2010) [in Kazakh]

Alash v istorii gosudarstvennosti Kazakhstana: idei, sud'by, naslediye. Sbornik arkhivnykh dokumentov i materialov [Alash in the history of the statehood of Kazakhstan: ideas, destinies, heritage. Collection of archival documents and materials]. (Almaty, 2018, 365 p.) [in Russian]

Bendrikov K.E. Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865-1924 gody) [Essays on the history of public education in Turkestan (1865-1924)]. (Moscow, 1960, 509 p.) [in Russian]

Bisenova A., Medeuova K. Davleniye metropoliy i tikhii natsionalizm akademicheskikh praktik [The pressure of metropolises and the quiet nationalism of academic practices], 4, 207-255 (2016) [in Russian]

- Kachru B.B. The Indianization of English: The English Language in India. – New (York, Oxford University Press, 1983, 223 p.) [in English]
- Kelly G.P., Altbach P.G. Introduction: «The Four Faces of Colonialism.» Education and the Colonial Experience. (New Brunswick, Transaction, 1984, 315 p.) [in English]
- «Qazaq» gazetі. 1913 zhyl. 2-shi basylımy [The «Kazakh» newspaper. 1913. 2nd edition]. (Almaty, 2018, 480 p.) [in Kazakh]
- Kenzhalin Zh. Alash oqygandary [Educated Alash members]. Abai atyndagy QazUPU-dyn Habarshysy, «Aleumettik zhane sayasi gylymdar» seriyasy, 3(39), 30-34 (2012) [in Kazakh]
- Koigeldiev M. Qazaq eli: Ulttyq biregeilikti saқтаu zholyndagy kures (XIX-XX g. basy) [Kazakh Eli: the struggle for the preservation of national identity (XIX-early XXI centuries)]. (Almaty, 2014, 430 p.) [in Kazakh]
- Lykoshin N.S. Polzhizni v Turkestane. Ocherki byta tuzemnogo naseleniya [Half a life in Turkestan. Essays on the life of the indigenous population]. (Petrograd, 1916, 415 p.). [in Russian]
- Mukhamedov Sh.B. Uchebnoye delo v russkom Turkestane: organizatsiya krayevogo upravleniya i pervyye shagi [Educational business in Russian Turkestan: organization of regional administration and first steps], 10, 236-254 (2017) [in Russian]
- Mukhatova O.Kh. Vernyi erler gimnaziya zhane Zhetisu Alash qairatkerleri [Vernyi men's gymnasium and Semirechye's Alash representatives], 10(1), 138–153 (2023) [in Kazakh]
- Muraveyskiy S.D. Ocherki po istorii revolyutsionnogo dvizheniya v Sredney Azii (opyt kratkogo posobiya dlya sovpartshkol i shkol politgramoty) [Essays on the history of the revolutionary movement in Central Asia (the experience of a brief manual for Soviet party schools and schools of political literacy)]. (Tashkent, 1926, 37 p.) [in Russian]
- Obrazovaniye sredi semirechenskikh kirgiz [Education among the Semirechye's Kirghiz], 79, 4-5 (1911) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1882 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1882]. (Vernyi, 1883, 78 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1883 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1883]. (Vernyi, 1884, 96 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1884 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1884]. (Vernyi, 1885, 66p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1885 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1885]. (Vernyi, 1886, 71 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1886 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1886]. (Vernyi, 1887, 66 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1887 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1887]. (Vernyi, 1888, 82 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1888 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1888]. (Vernyi, 1889, 55 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1895 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1895]. (Vernyi, 1896, 80 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1897 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1897]. (Vernyi, 1898, 73 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1898 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1898]. (Vernyi, 1899, 75 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1899 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1899]. (Vernyi, 1900, 89 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1900 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1900]. (Vernyi, 1901, 68 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1901 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1901]. (Vernyi, 1902, 63 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1902 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1902]. (Vernyi, 1903, 71 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1903 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1903]. (Vernyi, 1904, 56 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1904 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1904]. (Vernyi, 1905, 80 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoй oblasti za 1905 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1905]. (Vernyi, 1906, 112 p.) [in Russian]

- Obzor Semirechenskoj oblasti za 1906 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1906]. (Vernyi, 1907, 121 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoj oblasti za 1907 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1907]. (Vernyi, 1908, 116 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoj oblasti za 1908 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1908]. (Vernyi, 1909, 93 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoj oblasti za 1909 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1909]. (Vernyi, 1910, 87 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoj oblasti za 1910 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1910]. (Vernyi, 1911, 11 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoj oblasti za 1911 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1911]. (Vernyi, 1912, 103 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoj oblasti za 1912 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1912]. (Vernyi, 1913, 104 p.) [in Russian]
- Obzor Semirechenskoj oblasti za 1913 god [Overview of the Semirechensk Oblast for 1913]. (Vernyi, 1914, 110 p.) [in Russian]
- Ostroumov N.P. K istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestanskom kraje Lichnyye vospominaniya [On the history of public education in the Turkestan region Personal memories.]. (Tashkent, 1895, 268 p.). [in Russian]
- Proyekt Vsepoddanneyshego otcheta Gen.-Ad'yutanta K.P. fon Kaufmana Í po grazhdanskomu upravleniyu i ustroystvu v oblastiakh Turkestanskogo general-gubernatorstva. 7 noyabrya 1867 – 25 marta 1881 g. [Draft of the Most Submissive Report of Adjutant General K.P. von Kaufmann I on civil administration and organization in the regions of the Turkestan Governor-General. November 7, 1867 – March 25, 1881]. (SPb., 1885, 539 p.) [in Russian]
- Qydyrbek B. «Qazaq degende zhuregi shyn sogatyn...» [His heart beat for the good of the Kazakh people]. URL: <https://egemen.kz/article/24774-qazaq-degende-dguregi-shyn-sogatyn> [in Kazakh]
- Sultangaliyeva G.S. Kazakhskiye chinovniki Rossiyskoy imperii XIX v.: osobennosti vospriyatiya vlasti [Kazakh officials of the Russian Empire of the 19th century: features of the perception of power], 10/1, 651-679(2015) [in Russian]
- Tolenova Z.M., Orazov R.Ye. Istoriya Alash v sud'bakh istoricheskikh lichnostey (istoricheskiy obraz Semirechenskogo deyatelya Alash – Ybrayyma Dzhaynakova) [The history of Alash in the fate of historical figures (the historical image of the Semirechye figure Alash – Ybraiyim Dzhainakov)], 5(4), 566-585(2019) [in Russian]
- Uderbayeva S.K. Kazakhskiy chinovnik Semirech'ya, vostokoved, agronom, perevodchik Sabatayev Satylgan [Kazakh official of Semirechye, orientalist, agronomist, translator Sabataev Satylgan]. (Orenburg, 2014. – 292 p.). [in Russian]
- Uderbayeva S.K. Kazakhskiye chinovniki Turkestanskogo kraya: monografiya v dokumentakh i materialakh [Kazakh officials of the Turkestan region: a monograph in documents and materials]. (Almaty, 2021, 247 p.) [in Russian]
- Vasil'yev D.V., Lyubichankovskiy S.V. Narodnoye Prosveshcheniye v tsentral'noaziatskikh vladeniyaх Rossiyskoy imperii kak ob'yekt akkul'turatsii [Public Education in the Central Asian possessions of the Russian Empire as an object of acculturation], 1, 5-13(2019) [in Russian]
- Zhugenbayeva G.S. Muhamedzhan Tynyshpaevtyн omiri men qyzmeti (1879-1938) [Life and work of Mukhamedzhan Tynyshpayev (1879-1938)]. (Almaty, 2000, 228 p.) [in Kazakh]

Сведения об авторе:

Абдрахим Мирас Еркінұлы – магистр, научный сотрудник кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения факультета истории КазНУ им. аль-Фараби. Адрес: проспект аль-Фараби, 71, г. Алматы, Казахстан.

Abdrakhim Miras – Master's degree, Researcher of the Department of World History, Historiography and Source Studies of the Faculty of History of Al-Farabi Kazakh National University. Address: al-Farabi Avenue, 71, Almaty, Kazakhstan.

Шығыс Қазақстан аумағына депортацияланған халықтар арнайы қоныс режимі жағдайында

Гүлмира А. Жанқадамова¹, Раушан Д. Ахметова^{3*},
Гульнур А. Абенова⁴

Шәкәрім атындағы университет, Семей, Қазақстан

*Corresponding author: r.d.akhmetova@mail.ru

¹ <https://orcid.org/0000-0003-3915-2303>

³ <https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>

⁴ <https://orcid.org/0000-0001-7845-182X>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-138-152>

Аңдатпа. XX ғасырдың 40-жылдарындағы КСРО халықтарын күштеп қоныс аударту мәселелерін неміс және шешен халықтарының мысалында зерттеу, олардың Шығыс Қазақстан аумағындағы арнайы қоныстану орындарында тұруы, депортацияланған халықтардың құқықтық жағдайы қазіргі таңдағы өзекті тарихи мәселелердің бірі болып табылады. Мақаланың мақсаты – соғыс кезінде және соғыстан кейінгі уақытта Қазақстанның шығыс аймағына депортацияланған халықтардың арнайы қоныс жағдайында тұру процесін айқындап ашу. Арнайы қоныс аударылғандардың қоныстану және тұру жағдайларына, олардың материалдық-тұрмыстық қамтамасыз етілу проблемасына ерекше назар аударылды. Соғыс уақытында мемлекет мобильді және арзан жұмыс күші ретінде пайдаланған тұтқындар құқығында болған арнайы қоныс аударылғандардан «еңбек армиясын» құру мәселесі де қарастырылды. Арнайы қоныс аударылғандарға қатысты адам құқықтары мен бостандықтарының іске асырылуына талдау жасалынды.

Дереккөз ретінде авторлар Абай облысының Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығының (бұдан әрі ҚЗТҚО) мұрағат қорларын және Шығыс Қазақстан облысы мемлекеттік мұрағатының (бұдан әрі ШҚОММ) құжаттарын зерттеді, бұл арнайы қоныс жүйесі жағдайында депортацияланған халықтардың өмірін зерттеу аспектілерін кеңейтуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: депортация; қуғын-сүргін; немістер; шешендер; арнайы қоныс аударылғандар; жұмылдыру; еңбек армиясы; арнайы қоныс.

Received 29.04.2023. Revised 31.05.2023. Accepted 01.06.2023. Available online 30.09.2023.

For citation:

Zhankadamova G.A., Akhmetova R.D., Abenova G.A. Deported peoples of East Kazakhstan under the conditions of the special settlement regime// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences.Philosophy.Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 138-152. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-138-152

Для цитирования:

Жанқадамова Г.А., Ахметова Р.Д., Абенова Г.А. Депортированные народы Восточного Казахстана в условиях режима спецпоселения //Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – № 3. – С. 138-152. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-138-152

Кіріспе

Депортация КСРО-дағы жаппай қуғын-сүргін түрлерінің бірі, кеңестік демографиялық және ұлттық саясаттың өзіндік құралы болды. Күштеп қоныс аударту «жаулар» немесе «сатқындар» деп жариялаған және этникалық аумақтарынан мәжбүрлеп шығарылған әртүрлі этникалық топтағы адамдарға қатысты мемлекеттің репрессиялық саясатымен қиындатылған халықтарды күштеп араластыру тәжірибесі еді. Бұрынғы Кеңес Одағының барлық өңірлерінен халықтарды Қазақстан аумағына депортациялау ел тарихының қайғылы беттерінің бірі болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Бұл мақалада Шығыс Қазақстан аумағына депортация кезеңінде қоныс аударылғандардың саны, олардың әлеуметтік-тұрмыстық орналасуы және жаңа қоныстану орындарына бейімделуі туралы мәліметтері жинақталған Абай облысының қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығының (ҚЗТҚО) және Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағатының (ШҚОММ) материалдары пайдаланылды. Дереккөз ретінде ресми шыққан құжаттар келтірілген, олардың арасында Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві басып шығарған «Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.)» (Из истории немцев, 2000), «Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг.» (Из истории депортаций, 2019) құжаттар жинағында жарияланған Кеңес мемлекетінің нормативтік-құқықтық актілерін атап өтуге болады.

Зерттеудің әдіснамалық базасының негізін нақты тарихи, салыстырмалы тарихи талдаудың, ақпаратты іздеу мен талдаудың жалпы ғылыми әдістері мен логикалық және статистикалық әдістері құрайды. Мақала тарихилық, кешенділік, ғылыми сараптаманың жүйелілігі, қарастырылып отырған оқиғаларға объективті көзқарас принциптеріне негізделген.

Талқылау

Кеңес Одағындағы халықтарды депортациялау, соның ішінде күштеп қоныс аударту, «еңбек армиясына» жұмылдыру,

арнайы қоныстану жағдайында өмір сүру – қазіргі тарихнамадағы өзекті мәселелердің бірі.

Депортация проблемасына жалпы көзқарас П.М. Полянный жұмысында ұсынылған, ол саяси қуғын-сүргін нысаны ретінде депортацияның бірқатар ерекшеліктерін атап өтті (Полян, 2001).

Ұлы Отан соғысы жылдарында кеңестік немістердің мәжбүрлі еңбегін пайдалану мәселелерін А.А. Герман, А.Н. Курочкин (Герман, Курочкин, 1998) өз еңбектерінде қамтыған, сонымен қатар еңбек армиясы туралы ақпарат «Ресей немістерінің тарихы» электронды ресурсында қамтылған (История российских немцев, URL). 1940-1950 жылдардың басында арнайы қоныстанушылардың санын, аумақтық орналасуын, арнайы қоныстану режимінің ерекшеліктерін, арнайы қоныстанушылардың еңбегін пайдалануды Н.Н. Аблажей зерттеген (Аблажей, 2014). Л.Я. Арапханова арнайы қоныс режимін зерттеудің тарихи көзі ретінде қоныс аударылғандардың жеке істерін қарастырған (Арапханова, 2022). 1940 жылдардың екінші жартысындағы депортацияланған шешендердің құқықтық жағдайын, арнайы қонысты ұйымдастыру режимін және оның депортацияланғандардың бейімделу мүмкіндіктеріне әсерін З.С. Исакиева (Исакиева, 2016) зерттеген.

Неміс этносын депортациялау мәселесін және оның Шығыс Қазақстан мысалында арнайы қоныстану режиміндегі жағдайын Л.А. Бургарт тыңғылықты зерттеді (Бургарт, 1997). Кеңестік заманда Отанға опасыздық жасады, тыңшылық жасады және жаудың жағына өтті деп айыпталған адамдарға қарсы саяси қуғын-сүргінді А.С. Жанбосинова да өз еңбектерінде қарастырды (Жанбосинова, 2020).

Депортацияланған неміс әйелдерінің тағдырын Қазақстан Республикасының жабық мұрағат қорларының материалдары негізінде зерттеу, сондай-ақ сол оқиғалардың куәгерлерінің естеліктерін жазу Қ.К. Тоқаевтың 2020 жылғы қарашадағы Жарлығымен құрылған саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның

мүшесі ретінде А.А. Әубәкіровтың жұмысының нәтижелерінің бірі болып табылады. (Аубакиров, 2022а; Аубакиров, 2022б).

Шығыс Қазақстан аумағында этникалық топтардың пайда болуының алғышарттары мен себептерін, олардың қоныстануын, кеңестік және Тәуелсіз Қазақстан жылдарындағы әлеуметтік-демографиялық және мәдени даму ерекшеліктерін Б.Ж.Атантаева, Т.А.Камалджановалар да қарастырды (Атантаева, Камалджанова, 2014).

Шығыс Қазақстан аумағына шешендерді депортациялау ерекшеліктері Л.П.Рифельдің (Рифель, 2014), А.Т. Қазбекованың (Казбекова, 2020; Казбекова, 2016) мақалаларында зерделінді.

XX ғасырдағы поляк және неміс диаспораларының саны, қоныстануы, олардың Шығыс Қазақстан аумағындағы әлеуметтік-демографиялық жағдайы Кеңес мемлекетінің депортациялық саясатының нәтижесінде ресейлік және қазақстандық архивтер құжаттары негізінде А.М. Мамырбеков тынғылықты зерттеді (Мамырбеков, 2015).

Нәтиже

КСРО-ға халықтарды депортациялау арнайы қоныс аударылғандардың құқықтарын жаппай бұзумен қатар жүрді. Тарихи отанынан қуылған этностар репрессиялық саясаттың қиындықтарын өткерді. Атап айтқанда, бас бостандығынан айыру, тұрақты тұрғылықты жерінен көшіріп жіберу, жер аударту, арнайы қонысқа жіберу, бас бостандығын шектеу жағдайында мәжбүрлі еңбекке тарту, құқықтары мен бостандықтарынан айыру және шектеу, халықтарды ұлттық белгісі бойынша мемлекет үшін «қауіпті» деп анықтау түріндегі саяси себептер бойынша мемлекет қолданатын мәжбүрлеудің түрлі шаралары.

Зерттеуші П.Полян 1930 жылдардың аяғы мен 1940 жылдардағы айрықша белгілерінің бірі жазалау функциясы болған мәжбүрлі көші-қонды зерттей отырып, Кеңес мемлекетінің этникалық критерий бойынша репрессияға бейім екеніндігін атап өтті. Мысал ретінде ол жазасы

депортация болған «жазаланған» деп аталатын халықтарды келтірді. Бұл этностар өздерінің тарихи отанынан ғана емес, бүкіл елдің аумағынан қуылды, сонымен қатар армиядан босатылды, мұндай қуғын-сүргін жаппай депортация деп аталды. Тарих беттері көрсеткендей Кеңес Одағында он халық жаппай депортацияға ұшырады, олардың жетеуі ұлттық автономия түрінде мемлекеттілігінен айырылды (Полян, 2001: 47).

Жаппай қоныс аударылғандардың едәуір бөлігін немістер құрады. 1941 жылғы 9 қыркүйектегі немістердің Қазақстанға қоныс аударуы туралы анықтама деректеріне сәйкес Қазақстан территориясы немістерді депортациялау үшін негізгі аумақ болып белгіленді. Қоныстандыру үшін 10 облыс тағайындалып, оның ішінде Поволжье немістерінің автономиялық республикасынан Шығыс Қазақстан облысына 17000 адам және Семей облысына 18 000 адам, Грузия, Әзірбайжан және Армян КСР-нен сәйкесінше 2000 және 5000 адам көшірілді. 1942 жылғы 18 қаңтарға берілген Қазақстанда қоныстанған немістер туралы анықтамада осы уақытқа дейін Қазақстанға 388 899 адамнан тұратын 163 эшелон келгені атап өтілген. Оның ішінде 16 адам қашып кеткен болса, 1383 адам түрлі себептермен жолда қалған. 1942 жылғы 18 ақпанға берілген анықтама деректері бойынша барлығы 387 542 адам келді (Аубакиров, 2022а: 97).

1939 жылғы санақ бойынша арнайы қоныс аударылғандардың қатарына 90 мыңға жуық қазақстандық немістер кірді (Из истории депортаций, 2019: 28).

Жоспар бойынша барлық қоныс аударушылар ауылдық жерлерге жіберілді, партиялық және кеңестік органдар шаруашылық және тұрмыстық жайластыру бойынша іс-шараларды жүзеге асыруы керек болатын. Жаңа қоныс аударатын колхоздар мен совхоздар құру, немістерді бұрыннан бар колхоздар мен совхоздарға орналастыру, жаңа үйлер салу, тұрғын үй-жайларды жөндеу және т. б. іс-шаралар ескерілді.

Мемлекет 1943-1944 жылдардағы жаппай қоныс аударуды жаудың көмекшілеріне қарсы күрес деп түсіндірді.

ҚазКСР ПМ-нің есептік мәліметтері бойынша КСРО Үкіметінің шешімдеріне сәйкес республикаға 1943 жылдың күзінде қарашай ұлт өкілдері (11 711 отбасы, оның ішінде 45 529 адам); 1944 жылдың көктемінде шешендер мен ингуштар (9 901 отбасысы, оның ішінде 405 192 адам), балқарлар (4660 отбасысы, оның ішінде 21 150 адам) қалмақтар (648 отбасы, оның ішінде 2336 адам); Қырымнан арнайы қоныс аударылғандар (1268 отбасы, оның ішінде 4376 адам) жөнелтілді (Из истории депортаций, 2019: 30). 1944 жылы 20 маусымда Семей облысына 8071 шешен отбасысы немесе 30575 адам келді (Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы (бұдан әрі ҚЗТҚО). 807-қ.. 1-т. 27-іс. 16-п.). Негізінен шешендер облыстың 8 ауданына қоныстанды, ең көбі Бородулиха (2193 отбасы, 8323 адам) және Жарма (1296 отбасы, 5110 адам) аудандарына көшірілді (ҚЗТҚО. 807 қ.. 1 т.. 20 іс. 7 п.).

1944 жылғы 1 қыркүйектегі мәлімет бойынша Шығыс Қазақстан облысында қоныс аударылған 29238 адамнан тұратын 6906 шешен отбасы болды. ШҚО аумағына келген шешендер облыстың 8 ауданына орналастырылды. Арнайы қоныс аударылған шешендердің ең көп шоғырлануы Лениногорск (2481 отбасы, 10987 адам) және Киров қалаларында, Аблакетка (1587 отбасы, 6542 адам) ауданында байқалды. Бұндай шоғырлану аталмыш аудандарда жұмыс күшіне аса мұқтаж өнеркәсіп кәсіпорындары болуымен байланыстырылды (Казбекова, 2016: 54-55).

Зерттеуші Н.Н. Аблажейдің пікірінше, әрбір депортация науқаны арнайы қоныс аударушыларды шаруашылық және тұрмыстық тұрғыдан қамтамасыз етудің бірқатар шаралармен қатар жүргеннің өзінде арнайы қоныс режимінің бірінші жылы олар үшін ең қиын жыл болды. Қоныс аударылғандарға кеткен шығындар ішінара тәркіленгендердің есебінен жабылды, олардың мүлкі, соның ішінде азық-түліктің бір бөлігі арнайы қоныстанушылар арасында тегін таратылса, қалғаны оларға қолма-қол ақшамен сатылды. Қоныстану орындарында қайта-қайта пайда болатын азық-түлікпен қамтамасыз етудегі

кемшіліктер гуманитарлық дағдарысты, тіпті арнайы қоныстанушылар арасында аштықты тудырды (Аблажей, 2014: 38).

Облыс аумағына жер аударылғандар санының артуы ауқымды проблемалардың тұтас кешенін тудырды, олардың көпшілігі шұғыл шешім қабылдауды талап етті. Арнайы қоныс аударушылардың Қазақстанға келген алғашқы күндерінен бастап ең өткірі азық-түлік және тұрғын үй мәселесі болды.

Арнайы қоныс аударылғандардың азық-түлік қоры келмей жатып жол-жөнекей таусылғаны былай тұрсын билік тарапынан жергілікті жерлерде ашыққан адамдарға азықпен қамтамасыз ету әрекеттері мүлдем жасалмады. Көптеген колхоздар мен совхоздарда азық-түлік қоры мардымсыз жағдайда, кейбіреуінде жоқтың қасы еді. Қамбаларды азық-түлікке толтыру мақсатында жүзеге асырылған шұғыл операция Арнайы қорды толықтыра алмады, ашық тонау мен жасыру фактілері орыналып, діттеген жеріне жетпей де жатты. Деректерге сүйенсек, «...ауылды жерлерге қоныс тебу, не темір жол станцияларындағы түсіру пункттерінде арнайы қоныс аударушыларды тамақтандыру және тамақтандыруды ұйымдастыру өте нашар болды» (Атантаева, Камалджанова, 2014: 86).

Мысалы, Шемонаиха ауданындағы арнайы қоныс аударылғандар тобынан, нақтысы Буденный атындағы колхоздың 8 адамынан аудандық арнайы комендатураға өтініш келіп түсті, онда жағдайдың өте ауыр екендігін және оларға 100 грамм ұн мен 50 грамм жарма берілгені туралы жазады (ШҚОММ. 1 қ. 1 т. 2750 іс. 4 п.).

Аблакетка ауылына арнайы қоныс аударылған шешендердің өмір сүру жағдайларын зерттеу нәтижесі көрсеткендей, «олардың көпшілігінде қышыма, дистрофиямен ауыратыны байқалды. Әсіресе, медициналық көмек мүлдем көрсетілмеген балалардың жағдайы өте ауыр, тамақтануды жақсарту шаралары қолданылмаған, тәулігіне 300 грамм нан беруді қоспағанда тамақ беру арасы тым ұзақ, үлкен үзілістермен беріледі. 6 жастар Қудалиев Салманның айтысына қарағанда әкесі Қызыл Әскер қатарында-мыс, 2 ай

көлемінде іріңі теріге деңдеп, асқынған қышымамен ауырған. Ал жалғыз 10 жастар Абдурзаков Хозанда ауыр формадағы дистрофияның 3 дәрежесі анықталып, қозғалып тұру мүмкіндігі жоқ еді. Бірнеше күннің шамасында азық-түлікті, тіпті нанды да алып отырған жоқ.... 1944 жылы Аблакеткада шешенұлтынан дистрофиядан 233, іш сүзегінен 11, басқа аурулардан 98 бала қайтыс болды. Лениногорскінің өзінен ғана бөртпе сүзектен 14, дистрофиядан 64 адам, 1944 жылдың наурыз бен маусым аралығында 307 адам қайтыс болды» (Рифель, 2014: 421-422).

Арнайы қоныстану жағдайында өмір сүру қиын болғаны соншалық кейде арнайы қоныс аударылғандар туыстарын аштықтан құтқару үшін ұрлық сияқты қылмыстарға баруға мәжбүр болды. Отбасында бір жастан 15 жасқа дейінгі бес баласы бар тракторшы Ф.И. Биркерт сепкіш бірнеше килограмм астық алып, жерге көміп, үйіне жеткізіп отырған. Жедел іздеу-қудалау шаралары ұйымдастырылып, үш жылға түзеу колониясына кете барды (Аубакиров, 2022б: 19).

Соғыс уақытында арнайы қоныс аударылғандарды азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі күрделі болды, сонымен қатар бұл жағдай аудандық ұйымдар мен колхоздар, совхоздар мен кәсіпорындар басшыларының теріс пиғылдарымен шиеленісетүсті. Мұрағаттық құжаттар арнайы қоныс аударылғандарға бөлінген өнімдер мен киімдер көбінесе заңсыз жұмсалғанын дәлелдеп отыр. Семей облыстық прокурорына берілген хабарламада Аягөз ауданында 5 325 тонна ұнды, 170 метр мақта, 17 мақта костюм, 14 килограмм шеге және 170 шаршы метр орман көлемінде мақсатсыз пайдалану туралы баяндалады. Мұндай фактілер басқа аудандарда да тіркелді. Үржар ауданы бойынша 910 килограмм жарма, 41 метр мануфактура, 1600 килограмм ұн, ал Көкпекті ауданы бойынша 10 мақта фуфайка, 30 гимнастерка және III Интернационал колхозының төрағасы алған және колхозшылардың қоғамдық тамақтануы үшін пайдаланылған 6 центнер ұн мақсатсыз пайдаланылды (ҚЗТҚО. 807 қ. 1 т. 14 іс. 6 п.).

Дәл осындай жағдай Шығыс Қазақстан облысында да орын алды. «...Халық Комиссарлары Кеңесінің және КП(б)К ОК-нің арнайы қоныс аударылғандарға бөлінген қаражатты басқа мақсаттарға жұмсауға тыйым салуына қарамастан, олар ысырап етуді жалғастырған... Шығыс Қазақстан облысы бойынша 34 центнер азық-түлік астығы заңсыз жұмсалды. Астық, ұн, жарма және басқа да өнімдерді жергілікті билік өз керектеріне жаратқан немесе аудан орталықтарының жұмысшылары мен қызметкерлеріне берген» (Бургарт, 1997: 78).

Арнайы қоныс аударылғандардың жаңа ортаға бейімделуі өте қиын болды. Оның себебі тек әлеуметтік және тұрмыстық жағдайында ғана емес еді. Ресми үгіт-насихат оларға жаудың бейнесін сомдатып берді. Арнайы қоныс аударылғандарға Отанға опасыздық жасаушылар ретінде қарады, жергілікті тұрғындардың алғашқы көзқарасы, олармен қарым-қатынасы осылай өрбіді.

Мұрағат материалдарында арнайы қоныс аударылған шешендерге қатысты мынадай фактілер келтіріледі: «1945 жылы халық пен арнайы қоныс аударылғандар арасында бұқаралық-түсіндіру жұмыстары жүргізілгеннен кейін халықтың көзқарасы едәуір жақсарды және қазір колхоздар мен совхоздардың еңбек процестеріне қосылғаннан кейін халық арасындағы қарым-қатынас қалыпты жағдайға айналды. Дегенмен, кейбір жауапты жұмысшылардың терең шовинистік және мазақ ету көзқарасы әлі де баршылық. Мысалы, Үржар ауданындағы «Тас бұлақ» совхозында «Красный дозор» колхозынан бұқа ұрлады деген күдікпен екі арнайы қоныс аударылған адам соққыға жығылды. Бұл факт туралы облыстық бөлімнің инспекторы Хаджиев хабар берді. Аудандық ұйымдар бұл фактілер туралы білмей қалуы мүмкін емес еді, олардың арнайы қоныс аударылғандарға деген көзқарасын анық байқап, тіл қатпауының себебін көруге болады. Бородулиха ауданы Киров атындағы колхозда Бородин колхозының төрағасы қаңтар-мамыр айларында бір мезгілде азық-түлік көмегін алып отырса да арнайы қоныс аударылғандардың азып-

тозуына жол беріп, адам шығынына әкелді (ҚЗТҚО. 807 қ. 1 т. 20 іс. 95 п.).

Арнайы контингенттің жағдайы кәсіпорындар, колхоздар басшыларының көзқарасымен ұшығып кетті. «Зырян кен басқармасында арнайы қоныс аударушыларды жұмысқа пайдалану мәселесіне деген қалыптан тыс жағдай соңғы уақытқа дейін жалғасуда. Жұмыс көлемінің қысқаруына байланысты Орман кен басқармасы директорының өкіміне сәйкес ең бірінші кезекте арнайы қоныс аударушылар штаттан қысқартылды. 1945 жылдың қыркүйегі мен 1946 жылдың қаңтары аралығында 700 еңбекке жарамды адамның 400-і жұмыстан шығарылды. Жұмыстан шығарылғаннан кейін олардың барлығы отбасыларымен бірге азық-түлікпен қамтамасыз етілмеді, нәтижесінде олар өте қиын жағдайға тап болды. Әскери тұтқындар лагерінің ашылуымен тағы 178 арнайы қоныс аударушылар жұмыстан шығарылды, олар біліктілігі болды және кен басқарудың негізгі цехтарында жұмыс істеді» (Казбекова, 2020: 76).

Арнайы қоныс аударушылардың наразылығын білдіру әрекетінің бір түрі қашу және қоныс аударатын жерлерден өз бетінше шығу болды. Соңғысын Лениногорск пен Предгорныйдың арнайы қоныс аударушылары жиі пайдаланды. Билеттерді сатып алу кезінде құжат қажет болмағандықтан аталған станциялар арасындағы теміржол байланысын кеңінен пайдаланды. Осындай әрекеттері үшін әкімшілік режимді сақтау мақсатында арнайы қоныс аударушыларға айыппұл салынды және қамауға алынды.

«Өте құпия» грифімен белгіленген Жаңа Семей еңбекші депутаттары аудандық кеңесінің атқару Комитетінің төрағасы жолдас Бердичевскийдің атына 08.08.1942 жылы жазылған баяндамада қоныс аударған немістердің бұрынғы тұрғылықты жеріне (майдан алдындағы аумаққа) қашу жағдайлары туралы мәліметтер келтіріледі. Ұсталған кезде олардан қоныстанған жерлерінен бұрынғы тұрғылықты жерлеріне баруға рұқсат беретін поселкелік және ауылдық Кеңестер берген анықтамалар тартып алынды. Сонымен қатар баяндамада қоныс

аударылғандарға бір пункттен екінші пунктке шығуға рұқсат беретін анықтаманы тек қана КСРО ІІХК Жұмысшы-шаруа милициясы органдары беретіні атап өтілген болатын. ҚазКСР ХКК-нің 04.08.1942 жылғы №702/с нұсқауы негізінде еңбекшілердің поселкелік және ауылдық Кеңестерінің атқару комитеттеріне қоныс аударушы немістерге облыс шегінен шығуға, сондай-ақ оларды ауданнан ауданға көшіру құқығына, анықтамалар беруге дереу тыйым салу ұйғарылды (ҚЗТҚО. 864 қ. 1 т. 50 іс. 45 п.).

Арнайы қоныс аударушыларға қарсы репрессия соғыс аяқталғаннан кейін де тоқтаған жоқ, олардың жалпы санының 75-тен 85%-на дейін 1949 жылы қайта қуғын-сүргінге ұшырап, лагерьлерге жіберілді, 5-тен 15%-ға дейін қашып кетті, 7-ден 10%-ға дейін режимді бұзғаны және саяси қылмыстары үшін қамауға алынды (Жанбосинова, 2020: 38).

Мұрағаттық мәліметтерден белгілі болғандай, арнайы қоныстанушыларды қоныстандыру және шаруашылық орналастыру процесі кезінде бірқатар күрделі қиындықтар болды: бос тұрғын үйлердің болмауы, азық-түлік ресурстарының шектеулігі, кеңес және партия органдарының, жергілікті халықтың бірқатар басшыларының арнайы қоныс аударушыларға дұрыс қарамауы, сондай-ақ олардың арасында әртүрлі эпидемиялық аурулардың таралуы, әсіресе сүзек және т. б. 1941 жылы Шығыс Қазақстан облысының Бұқтырма ауданында 191 неміс қайтыс болды, оның ішінде жұқпалы аурулардан – 116 адам, оның ішінде 45 ересек және 71 бала. Сол ауданда 1944 жылы шешен ұлтының 25 адамы қайтыс болды, оның 16-сы жұқпалы аурулардан, оның ішінде ересектер – 12, балалар – 4.

Медициналық-санитарлық желі халыққа медициналық қызмет көрсетуді, сондай-ақ эпидемияға қарсы іс-шараларды өткізуді қамтамасыз етпеді. Қолданыстағы уақытша эпидемиялық стационарлар бейімделмеген үй-жайларға орналастырылды, кейбір жерлерде жылыту пештері жоқ, қатты және жұмсақ жабдықтар жетіспеді (Атантаева, Камалджанова, 2014: 93).

Арнайы қоныс аударушылардың шаруашылық тұрғыда орналасуының маңызды мәселелерінің бірі жұмысқа орналасу мәселесі болды. Күштеп көшірілген арнайы қоныс аударушылар шаруашылықтың түрлі саласында пайдалануға болатын жұмыс күші болды, сонымен қатар жұмысқа орналасу белгілі бір дәрежеде жер аударылғандардың өздері үшін азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесін шешті. Л.А. Бургарттың есептеулеріне сәйкес, Шығыс Қазақстан облысының аумағына депортацияланған немістердің құрамында еңбекке қабілетті 12-14 мыңға жуық адам келді, оның ішінде 7383 адам бірінші кезек құрамында келді (2933 мамандығы бар және 4450 мамандығы жоқ). Киров ауданында 1941 жылдың қазан айының басында келген 959 еңбекке жарамды адам, Самара ауданында – 1251 адам, Бұқтырма ауданында – 442 адам, Шемонаиха ауданында – 1058 адам, Күршім ауданында – 913 адам, Зырян ауданында – 879 адам, Верх-Уба ауданында – 637 адам, Большенарым ауданында – 1040 адам есепке алынды. Негізгі бөлігін түрлі мамандықтағы еңбекке қабілетті адамдар болды – агрономдар, есепшілер, токарлар, слесарлар, инженерлер, механиктер және т.б. Арасында жоғары білімі бар мұғалімдер, дәрігерлер, экономистер де болды. Қалыптасқан жағдайда жергілікті өзін-өзі басқару органдары еңбекке қабілетті немістерді ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіпке мүмкіндігінше тиімді тарту үшін барлық күш-жігерін жұмсауға және сол арқылы адамдарға өмір сүруі үшін жағдай жасауға міндетті болуға тиіс еді (Бургарт, 1997: 83).

Соғысуақытында еңбек ресурстарының жетіспеушілігіне тап болған Кеңес үкіметі еңбекке қабілетті халықты өндіріс пен құрылысқа жұмылдыруды белсенді қолдана бастады. Өнеркәсіптегі жұмыстарға және қорғаныс нысандарының құрылысына жұмыс істемеген еңбекке қабілеті бар халықтың барлығы дерлік, сондай-ақ арнайы қоныс аударушылар да тартылды. Көптеген депортацияланған этностардың өкілдері еңбек армиясының құрылымдарына жұмылдырылды,

олардың арасында кеңестік немістер көпшілік топты құрады.

1942 жылдың қаңтар-ақпан айларында 17-50 жас аралығындағы депортацияланған немістердің еңбекке жарамды барлық ер адамдарын ағаш кесуге және теміржол салуға мәжбүрлеп жұмылдыру туралы Қаулылар қабылданды. 1942 жылы ақпанда «жергілікті немістер» деп аталған 17 мен 50 жас аралығындағы ер адамдар да еңбек әскеріне жұмылдырылды.

1942 жылдың қазанынан 1943 жылдың желтоқсанына дейін немістерді жұмылдырудың ең үлкен науқаны ұйымдастырылды. Осы кезеңде еңбек армиясына 15 пен 55 жас аралығындағы неміс еркектері, сондай-ақ жүкті және үш жасқа дейінгі балалары бар әйелдерден басқа 16 мен 45 жас аралығындағы неміс әйелдері көмір және мұнай өнеркәсібі кәсіпорындарында жұмыс істеуге шақырылды. Осы жастан асқан балалар отбасының қалған мүшелеріне, ал олар болмаған жағдайда – жақын туыстарына немесе колхоздарға тәрбиеленуге жіберілді (О работе в трудармии: URL).

Осы жұмылдыру науқаны бойынша «еңбек армиясына» барлығы 123 522 адам жіберілді, оның ішінде 70 780 ер адам және 52 742 әйел адам еді. Жұмылдыру шамамен бір ай бойы жүргізілді. Арнайы қоныс аударылған немістердің арасында еңбекке қабілетті адамдар еңбек армиясына түгелдей жұмылдырылған күннің өзінде әскери комиссариаттар «жұмыс контингентінің тапшылығына» тап болды.. Кейіннен шақырылғандардың арасында ауыр сырқаттары бар адамдар, 2-ші және 3-ші топтағы мүгедектер, жүкті әйелдер, 14 жастағы жасөспірімдер және 55 жастан асқан адамдар да кездесе бастады (История российских немцев: URL).

Көптеген «сенімсіз» ұлттардың өкілдері еңбек армиясына жұмылдырылды. Әлбетте, мұндай жұмылдыруларға ұшыраған еңбек күштерінің негізгі бөлігі кеңестік немістер болды. А.Н. Курочкин мен А.А. Германның есептеулері бойынша 1941-1945 жылдары КСРО халық шаруашылығының қажеттіліктері үшін 316 мыңнан астам кеңестік немістер жұмылдырылды. Оның ішінде 182 мыңнан

астамы КСРО ІХК нысандарына жіберіліп, түзеу-еңбек лагерлерінің аймақтарында ұсталынса, ал 133 мыңнан астамы басқа халық комиссариаттарының өнеркәсіптік кәсіпорындарына жөнелтілді (Герман, Курочкин, 1998: 67).

1942 жылғы 7 қазандағы қаулыға сәйкес Семей облысының неміс халқы бар Бел-Ағаш, Жаңа-Шүлбі, Жаңа-Семей, Абыралы, Абай, Көкпекті, Ақсуат, Жарма, Шар, Аягөз, Шұбартау, Үржар аудандарында шақыру пункттері анықталды. Неміс халқын еңбек армиясына жұмылдыру үшін есепке алу есеп мақсаттарын жария етпестен жүргізілді. Ер адамдарды жұмылдыруды аяқтау жұмыстары 20-шы қазанға, ал әйел адамдарды 15-ші қарашаға жоспарланған болатын (Из истории немцев, 2000: 125).

Еңбек армиясына жұмылдырылғандар қысқы киіммен, қосымша іш киімімен,

төсек-орын жабдықтары мен азық-түлік қорымен жиналу пунктісіне белгілі бір мерзім ішінде кемінде 10 күнге келуге тиіс болды. Жиналу орнына келмеу немесе жұмыс орнынан қашу қылмыстық жауапкершілікпен жазаланды.

КСРО Ішкі істер халық комиссариатының Қазақстан КП(б)ОК Әскери бөліміне берген анықтамасында депортацияланған немістердің Қазақстан облыстарына қоныстануы, еңбек армиясына жұмылдырылған және жөнелтілгендер саны туралы деректер ұсынылған және төмендегі 1-ші кестеде берілген (Из истории немцев, 2000: 137). 1942 жылдың желтоқсан айында Шығыс Қазақстаннан еңбек армиясына 4163 адам жіберілді, 1943 жылдың қазанына қарай депортацияланғандардың 10 мыңға жуығы жөнелтілді.

Кесте 1. Қазақстанға немістерді көшіру және жұмылдыру туралы

№	Облыс атауы	Қоныс аударғанға дейін немістер саны	Қоныстанған немістер саны	Қазақстанда тұратын барлық немістер саны	Жұмылдырылған және жөнелтілгендердің саны
1	Алматы	3 000	8 840	11 840	1 339
2	Ақмола	10 300	75 418	85 548	11 408
3	Ақтөбе	401	11 632	12 033	-
4	Шығыс – Қазақстан	856	28 499	29 355	4 163
5	Жамбыл	1 150	10 480	11 630	1 500
6	Қарағанды	10 000	20 639	30 639	3 739
7	Қызылорда	215	4 807	5 022	527
8	Қостанай	8 000	53 317	61 317	8 149
9	Павлодар	4 900	51 317	56 217	6 940
10	Солтүстік Қазақстан	–	17 950	80 423	11 860
11	Семей	2 500	41 913	44 413	4 597
12	Оңтүстік Қазақстан	–	1 715	26 513	3 473
13	Батыс – Қазақстан	500	-	500	-
14	Гурьев	21	-	21	-
		61 338	39 4133	455 471	57 695

Жұмылдырылған немістердің негізгі бөлігі, тек ерлері ғана емес, сонымен қатар әйелдері де өнеркәсіптік нысандардың құрылысында және ағаш өңдеу

жұмыстарында өте қиын жағдайларда еңбек етті. Краснодар өлкесінен Шығыс-Қазақстан облысы Зырян ауданының Подорленок ауылына отбасысымен бірге

жер аударылған Эрна Васильевна Нейман еңбек армиясына жұмылдырылғаны туралы еске алады: «Мені және менің анамды Куйбышев облысына ормандарды жинауға жіберді. Қой фермасында жұмыс істеген 16 жасар қызы Ирманың қолында үш жас баласының қалғаны анамның көзін құрғатпады, күні жылаумен өтті. Бірақ анамның көз-жасына, балалардың кішкентай болғанына ешкім қарамады. Біздің көпшілігіміздің өзі де бала едік, 15-18 жас аралығындағы қыздар едік. Бізді казармаға орналастырды, бір бөлмеде қырық адамнан тұрып жаттық. Бұл өте ауыр жұмыс болды. Жас қыздар үлкен қарағайларды кесуге мәжбүр болды. Бұл қарағайлар өте жуан, үш қыз қол ұстасып, әрен ағашты орап алатынбыз. Оларды қол арамен аралап, бұтақтарды кесіп, қажетті мөлшердегі бөренелерге кесу керек болды... Сол бөренелерді ағаш таситын көлікке қолмен тиедік. Еңбек өте ауыр болды, мұндай жұмыста ер адамдар жұмыс істеуі керек еді, бірақ бұл жұмысты жас қыздар атқардық. Бас тартуға құқығымыз болмады, өйткені бізге неміс болғанымызды кінә тақты, фашисттер деп атады.... Аштықтан ғана емес, суықтан да зардап шектік. Шын мәнінде ешқандай киім берілмеді, мен өзіме қолайлы нәрседен тігуіме тура келді. Жөкеден тоқылған шабата берді, оның өзі аяқтың басына ғана жететін, өкше жағын шүберекпен орап қоятынбыз. Күпәйкенің жеңі ғана беретін, онымен балтырымызды байладық. Сол жылдардағы қатты тонғанымың кесірінен бала да туа алмадым. Аяғымнан суықтың өткені соншалықты, әлі күнге дейін өз бетімше жүре алмаймын. Санап қарасам, еңбек армиясында алты жыл бойы еңбек етіпін (Аубакиров, 2022б: 291-292).

ШҚО аумағындағы Лениногорск (Риддер) қаласының өзінің «еңбек армиясы» болды. № 674-ші батальон 1941 жылдың қазанынан 1943 жылдың жазына дейін әрекет етті, содан кейін немістердің көп бөлігі Алтайсвиноцстройға (Өскемен қ.) жіберілді, онда олар арнайы елді мекендердің есебіне алынды. Лениногорскіде шахталарда, кейінірек құрылыс ұйымдарында жұмыс жасайтын әскерден оралған немістердің батальоны

болды. Жұмылдыру кезінде көптеген адамдар өнеркәсіп үшін орталық Ресейге жөнелтілді, 1942 жылы желтоқсанда ШҚО-дан 4163 адам еңбек армиясына жіберілді, 1943 жылдың қазан айына дейін шамамен 10 мың адам жіберілді. Соғыс басталғаннан бастап 1944 жылдың 7 желтоқсанына дейін немістердің 19,3%-ы еңбек армиясына жұмылдырылды.

1943-1944 жылдары Қазақстанға Солтүстік Кавказдан арнайы қоныс аударылғандардың келуімен еңбек резерві ұлғайды. Әділетсіз айыптауларға қарамастан, депортацияланған халықтар басқалармен тең дәрежеде өнеркәсіпте және ауыл шаруашылығында еңбек етіп, Ұлы Отан соғысындағы жеңісті жақындатуға өз үлестерін қосты. Олардың көпшілігі өндірістің өндірістік нормаларын орындады және оны асыра орындады. Мысалы, Аягөз ауданында 78 неміс стахановшы болды, 178 адам ерең еңбек еткендердің қатарына қосылды. Неміс Брихто Семей ет комбинатының жұмысшысы өндіріс нормасын 300-350%-ға орындап, айына 1500-ден 1600 сомға дейін табыс тапты, ал былғары комбинатының жұмысшысы Янц 250-300%-ға жоспар орындады (Мамырбеков, 2015: 68). Арнайы қоныс аударушылар-шешендер негізінен ЕртісгЭС, Укастра, Алтайстрой, Сибспецстрой, Өскемен кірпіш зауыттарында жұмыс істеді. Олардың арасында 200% және одан жоғары нормаларды асыра орындаған жұмысшылар болды (Шығыс Қазақстан облысы мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі ШҚОММ). 1П қ. 1 т. 5344 іс. 68 п.).

Сибспецстройда жұмыс істейтін Солтүстік Кавказдан келген арнайы қоныстанушы Хаидов Мұхмадидің бригадасы 280-300% жоспарды орындады (ШҚОММ. 1 П қ. 1 т. 5344 іс. 76 п.). Алайда арнайы қоныстанушыларды қорлау режимі жалғасып, арнайы қоныс аударушылар үшін ешқандай жеңілдіктер болған жоқ.

1944-1945 жылдар аралығында еңбекке қабілетті жастағы арнайы қоныстанған шешендер үшін әртүрлі біліктіліктер бойынша оқыту ұйымдастырылды. Нәтижесінде өндіріс аз болса да, ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп саласындағы қажетті мамандармен

толықтырылды. Мысалы, Семей облысының Октябрь ауданында 135 еңбекке қабілетті шешендердің ішінен былғары өндірісі мамандықтары бойынша 69 адам жұмыс жасады, әкімшілік-шаруашылық аппаратында 2 адам, қалған 64 адам қосалқы жұмыс атқарды. Шығыс Қазақстан облысының Верх-Уба ауданында 1254 еңбекке қабілетті шешендердің 1008-і жұмысқа орналастырылды, 41 адамның кәсіби біліктілігі болды. Оның ішінде 15 тракторшы, 2 комбайнер, 6 мұғалім, 3 есепші, 1 зоотехник, 1 темір ұстасы, 6 ағаш ұстасы және 7 етікші болды (ШҚОММ. 1П қ. 1 т. 4238 іс. 4 п.).

Өскемен қаласында Солтүстік Кавказдан келген 1220 еңбекке қабілетті қоныс аударушылардың 1112-сі жұмысқа орналастырылды. Олар еңбегі негізінен кәсіпорындарда ғана пайдаланылды: ЕртісГЭС-тің құрылыс алаңында – 228 адам, УкаСтрой-да – 156 адам, Алтайстрой трестінің Жұмысшылармен жабдықтау бөлімінде – 73 адам, № 10 зауытта – 123 адам, Сибспецстройда – 50, Өскемен кірпіш зауытында – 14 қоныс аударылғандар жұмыс істеді. Арнайы қоныстанушылардың арасынан 37 адамда кәсіби біліктілігі болды. Олардың барлығы түрлі мамандықтар бойынша қызмет етті: тракторшы, есепші, ағаш ұстасы және етікші (Атантаева, Камалджанова, 2014: 103-104).

Ауыр еңбек жағдайлары, нашар тамақтану, қарапайым тұрғын үй жағдайларының болмауы мыңдаған жұмылдырылғандарды өмір сүру деңгейінің ең төменгі шегіне жеткізді. Толық статистикалық мәліметтердің болмауы соғыс жылдарында аштықтан, суықтан, аурудан және адами емес еңбек жағдайларынан қайтыс болған еңбек армиясындағы жұмысшылардың санын дәл анықтауды қиындатты.

Еңбекке жұмылдырылғандардың туыстары жоғалған туыстарына жиі іздеу салатын. Мәселен, Семей қаласының тұрғыны Реш Гертруда Генриховнаның Ішкі істер министрінің атына жазған хатында Грузия КСР-нен Шығыс Қазақстан облысының Пеструха ауылына көшіріліп жіберілген Гильда әпкесінің күйеуі – Анзельм Франц Готлибович

туралы мәлімет беру туралы өтініш бар. Ф. Анзельм сол жерден 1941 жылы Челябинск облысына, Кобейск қаласына №7/8 шахтасына еңбек әскеріне жұмылдырылып, 1944 жылға дейін өмір сүрген. Осы жылдан бастап оның туыстары Ф. Анзельм туралы ақпарат алған емес, оның тағдыры белгісіз болып қалды. Оның сұрауына тиісті органдардан Ф.Г. Анзельм туралы ақпарат жоқ деген жауап келді. Гертруда өзінің өмірбаянында оның ағасы Карл 1943 жылы Соликамск қаласындағы еңбек армиясында қайтыс болғанын көрсетеді, сондай-ақ еңбек армиясында оның әпкесі Адела жұмылдырылғанын атап өткен (Аубакиров, 2022б: 148, 152, 155).

КСРО ІІМ-нің 1946 жылғы 11-ші шілдедегі бұйрығына сәйкес арнайы қоныс аударушылар ІІМ лагерлерінен босатылып, режимдік шектеулерді қатаң сақтай отырып, олардың отбасыларының тұрғылықты жерлеріне жіберілді.

«Арнайы қоныс аударушылар» шаруашылықта тек әскери жағдайда ғана емес, соғыстан кейінгі уақытта да қолданылатын жұмыс күшінің едәуір контингенті болды. Мәселен, 1948 жылғы 4-ші мамырдағы Көкпекті аудандық Еңбекші депутаттар Кеңесі атқару комитеті отырысының шешімінен көшірмеде «Шұбаршы» колхозын жұмыс күшімен қамтамасыз ету туралы өтінішті қарастырылған. Ол бойынша «Шұбаршы» колхозында, әсіресе мал шаруашылығына қызмет көрсету үшін жұмыс күшінің жетіспеушілігін ескере отырып, еңбекші депутаттар аудандық кеңесінің атқару комитеті «Шұбаршы» колхозына басқа аудандардан арнайы қоныс аударылған 50 неміс отбасын жіберуді сұрайды (ҚЗТҚО. 807 қ. 1 т. 33 іс. 75 п.).

КСРО ІІМ-нің 1948 жылғы 8 наурыздағы №00246 бұйрығына және КСРО ІІМ-нің №193 Директивасына сәйкес ШҚО аумағында 2 режимдік кент ашылды: Күршім ауданының «Маралиха» алтын кенішінде 150 немістер отбасы үшін, ал Лениногор ауданының «Короткое» ағаш кесу учаскесінде 80-100 шешендер отбасы үшін.

КСРО Халық комиссарлары кеңесінің 1945 жылғы 8-ші қаңтардағы «Арнайы

қоныс аударушылардың құқықтық жағдайы туралы» қаулысы қабылданғаннан кейін жер аударылған халықтарға қатысты өмірдің барлық жақтарын толық бақылауды көздейтін арнайы коменданттық режим белгіленді. Ішкі істер халық комиссариатының арнайы коменданттары, егер арнайы қоныс аударушылар қоныстану орындарында олар үшін белгіленген режим мен қоғамдық тәртіпті бұзса, оларға 100 рубльге дейін айыппұл немесе 5 күнге дейін қамауға алу түрінде әкімшілік жаза қолдануға құқылы болды. Өз бетімен кетіп қалу қашу болып саналды және қылмыстық жауапкершілікпен аяқталды. Арнайы қоныс аударушылар отбасында болып жатқан өзгерістер туралы (баланың дүниеге келуі, қайтыс болуы немесе отбасы мүшесінің қашып кетуі) үш күн ішінде арнайы комендатураға есеп беруге міндетті болды (Исакиева, 2016: 88).

Арнайы қоныс аударушылар сайлау құқығын бүкіл халықпен жалпы негізде пайдаланды. Бірақ олардың жеке басын куәландыратын құжаттарының болуы мүмкін емес еді. Мәселен, 1945 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесіне сайлау қарсаңында жергілікті атқарушы органдардың алдында сайлаушылар тізімін жасау міндеті тұрды. Семей облыстық Кеңесінің атқару комитетінің қоныс аудару бөлімінің бастығы Борисов өз баяндамасында арнайы қоныс аударушыларды (шешендер мен немістерді) сайлаушылар тізіміне қандай құжаттар негізінде енгізу керектігі туралы нұсқау беруді сұрады, өйткені көпшілігінде төлқұжаттар мен уақытша куәліктер жоқ еді (ҚЗТҚО. 807 қ. 1 т. 20 іс. 1 п.).

1948 жылдың 26-шы қарашасында «Отан соғысы кезінде Кеңес Одағының шалғай аудандарына қоныс аударған тұлғалардың міндетті және тұрақты қоныстану орындарынан қашқаны үшін қылмыстық жауапкершілік туралы» Жарлықтың қабылдануы арнайы қоныс аударушылардың өмірін одан әрі шектеді. Алайда, бұған қарамастан, өз бетінше кету, қоныстану орындарынан шығу өте кең таралған құбылыс болды, өйткені арнайы қоныс аударушылар өздерінің экономикалық мәселелерін шешу үшін режимді бұзуға мәжбүр болды. Мысалы,

Ауыл станциясында тұратын арнайы қоныс аударушы Лаудермилх Екатерина Кондратьевна арнайы комендатураның рұқсатынсыз базарға сиыр сатуға және түскен қаражатқа азық-түлік сатып алуға өз еркімен кетті. Осы әрекеті үшін 5 тәулікке қамауға алынды (Аубакиров, 2022б: 274).

Осы заңнамалық актілерге байланысты Шығыс Қазақстан облысы аумағында 25 арнайы комендатура құрылды, 1940-шы жылдардың аяғында олардың саны 37-ге дейін өсті. Олардың бақылауында барлық «арнайы қоныс аударушылар» болды, олардың негізгі бөлігі немістер мен шешендер еді. Әрбір ересек «арнайы қоныстанушыға» есеп карточкалары ашылды (Бургарт, 1997: 112). Қоныс аударушылардың жеке істерінде адам туғаннан бастап арнайы қоныстан босатылғанға дейін толық ақпарат болды. Іс арнайы қоныста қуғын-сүргінге ұшыраған адамның бүкіл кезеңіне жүргізілді. ПМ-нің нұсқауларында көрсетілгендерден басқа, қоныс аударушының жеке басына қатысты басқа да құжаттар, соның ішінде ресми органдармен, арнайы комендатурамен хат алмасу, соның ішінде қоныстану режимінің түрлі бұзушылықтары бойынша түсіндірмелер, өтініштер, шағымдар, басқа жерге кетуге, көшуге рұқсаттар және т.б. сақталды (Арапханова, 2022: 131).

1949 жылғы 7-ші ақпанда жүргізілген қайта есепке алу деректері бойынша Шығыс Қазақстан облысында 40 371, ал Семей облысында 51 116 арнайы қоныс аударушы болған. Олардың көпшілігі немістер болды. Мысалы, Күршім ауданында 1440 арнайы қоныс аударушының 1344-і неміс ұлтының өкілдері болды. Шемонаиха ауданында 5291 арнайы қоныс аударушы тіркелген, олардың ішінде 3487 неміс, 1804 шешен (Мамырбеков, 2015: 72, 74, 75).

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1951 жылғы 9-шы қазандағы Жарлығына сәйкес, соғыс жылдарында Қазақстан мен Орта Азияға арнайы қоныстануға жіберілген халықтар «оларды бұрынғы тұрғылықты жерлеріне қайтару құқығынсыз мәңгілікке» көшірілді. Бұл туралы әр арнайы қоныстанушыға қолхат арқылы хабарланды.

И.Сталин қайтыс болғаннан кейін облыстағы «арнайы қоныстанушылардың» өміріне кейбір өзгерістер енгізген жеке өкімдер қабылданды. 1953 жылы 27-ші наурызда ШҚО ПМБ-ның бастығына КСРО ПМ-нің «отбасыларды біріктіру және артық хат алмасуды қысқарту туралы шағымдар мен өтініштерді жедел қарау мақсатында облыстың ПМБ-ның бастығына республика ішінде, сондай-ақ одан тыс жерлерде жер аударылған, жер аударылған арнайы қоныстанушыларды бірігуі туралы мәселені дербес шешуге құқық береді» өкімі жолданды (Аубакиров, 2022а: 99).

Мысалы, Үржар МҚМБ-ның бастығы Зайцев жоғары тұрған органдарға арнайы қоныс аударылған неміс Янорт Наталья Родионовна туралы баяндап, оны Свердлов облысында тұратын туыстарына қашуға бейім деп сипаттады. Бұған жауап ретінде Н. Янорт тарапынан қашуға жол бермеу мақсатында ҚазКСР МҚМ алдында өтініш қозғау үшін оның туыстарымен қосылу үшін материалдарды ресімдеу туралы директива алынды (Аубакиров, 2022а: 399).

1950-шы жылдардың ортасында КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумы арнайы қоныс аударушылардың құқықтық жағдайындағы шектеулерді алып тастау туралы бірқатар жарлықтар шығарды. 1954 жылы 5 шілдеде «Арнайы қоныс аударушылардың құқықтық жағдайындағы кейбір шектеулерді алып тастау туралы» қаулы шықты, оған сәйкес 16 жасқа толмаған арнайы қоныс аударушылардың балалары және оқу орындарында оқитын 16 жастан асқан балалар есептен шығарылды. 1955 жылдың наурыз айында арнайы қоныс аударушыларға төлқұжат беруге рұқсат етілді. 1955 жылғы 13-ші желтоқсандағы Жарлық немістерден құқықтық шектеулерді алып тастады, бірақ бұрынғы тұрғылықты жеріне оралу және тәркіленген мүлікті қайтару құқығы әлі де болса берілмеді. 1956 жылы

16 шілдеде шешендер мен ингуштарды арнайы қоныстардың есебінен шығару туралы жарлық қабылданды, алайда есептен шығару көшіру кезінде тәркіленген мүліктің қайтарылуына кепілдік берілмеді. Осылайша, бұл қаулылар екіұшты болды және күштеп қоныс аудару саясатына күмән келтіртпеді, жер аударылған халықтардан жалған айыптар алынып тасталмады, арнайы қоныс аударушылар әлі де тарихи отанына оралуға құқылы емес еді.

Қорытынды

Халықтарды Қазақстан аумағына, оның ішінде шығыс өңіріне депортациялау, оларды аудандар бойынша орналастыру, жергілікті жерлерде қабылдау, материалдық-тұрмыстық жағдайы, еңбек армиясына жұмылдыру туралы мұрағаттық дереккөздер мен ғылыми еңбектерді талдау этностарды күштеп қоныстандырудың негізінде саяси сипаттағы себептер жатыр деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Депортация туралы нормативтік және заңнамалық актілер конституциялық принциптерге қайшы келді, жалпы халықтардың да, олардың азаматтарының басым бөлігінің де құқықтарын бұзды. Халықтарды күштеп көшіру құқықтық қорғансыздықтың көрсеткіші болды, адам құқықтарының өрескел бұзылуымен сипатталды және тоталитарлық режимді нығайту құралдарының бірі болды. Арнайы қоныс аударушылардың еркін жүріп-тұру құқығынан бастап басқа да азаматтық құқықтары шектегілді, өздерінің ұлттық бірегейлігін, ана тілін, мәдениеті мен дәстүрлерін сақтау мүмкіндігінен айырылды. Арнайы қоныс аударушылардың құқықтары декларативті сипатта болды, себебі арнайы қоныстану орындарындағы олардың құқықтарына деген шектеулер барлық азаматтық құқықтарды жоққа шығарды.

Мақала IRN 15473239 нөмірлі «Шығыс Қазақстан территориясындағы депортация үдерісі және оның тарихи жадтағы көрінісі (1937-1956 жж.)» жобасының аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

Аблажей Н.Н. Кампания внутренней передислокации спецпоселенцев в Казахской ССР в начале 1950-х гг.: нереализованная директива / Международная научно-практическая конференция «Знать, чтобы не забыть: тоталитарная власть и народ в 20 – начале 50-х годов XX века». – Усть-Каменогорск, 2014. – С. 37-48.

Арапханова Л.Я. Личное дело высленца – исторический источник по изучению режима спецпоселения // Новейшая история России. – Т.12. №1. – 2022. – С. 127-144.

Атантаева Б.Ж., Камалджанова Т.А. Этнические диаспоры Восточного Казахстана в 1937-2005 гг. (социально-демографический и культурный аспект). – Семей, 2014. – 256 с.

Аубакиров А.А. Письма в никуда. Диалоги о прошлом. – Усть-Каменогорск: Издательство ТОО «ВКПК АРГО», 2022 – 204 с.

Аубакиров А.А. Дело №... О чем говорят архивы. – Усть-Каменогорск: Издательство ТОО «ВКПК АРГО», 2022 – 512 с.

Бургарт Л.А. Немцы в Восточном Казахстане в 1941-1956 гг.: депортация и жизнь в условиях спецпоселения. – Усть-Каменогорск: Интеллект, 1997. – 251 с.

Герман А.А., Курочкин А.Н. Немцы СССР в «Трудовой армии» (1941-1945). – М.: Готика, 1998. – 208 с.

Жанбосинова А.С. Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи: эго-документы в истории политического террора в Казахстане. – Семей: «Интеллект», 2020. – 580 с.

Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. Сборник документов. Т. 3. – Алматы: LEM, 2019. – 708 с.

Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.): Сб. документов / Архив Президента Республики Казахстан. – 2 изд. – Алматы – Москва: Готика, 2000. – 376 с.

Исакиева З.С. Правовое положение чеченцев, депортированных в Центральный Казахстан в 1940-е гг. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота. – № 6. Ч. 2. – 2016.- С. 87-90. // https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2016_6-2_21.pdf.

История российских немцев. // Электронный ресурс <https://geschichte.rusdeutsch.ru/21/63> (дата обращения: 16.02.2023).

Казбекова А.Т. Хозяйственно-бытовое обустройство спецпереселенцев-чеченцев в Зырянском районе Восточно-Казахстанской области // Вестник КазНПУ. «Исторические и социально-политические науки». – №3(66). – 2020. – С. 70-78.

Казбекова А.Т. Из истории депортации чеченцев (по материалам Восточно-Казахстанской области) // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – №3 (50). – 2016. – С.54-58.

Мамырбеков А.М. Шығыс Қазақстандағы неміс және поляк диаспораларының тарихы (XX ғ.). – Семей: «Pro100Print», 2015. – 192 б.

О работе в трудармии в годы войны. За страницами архивных документов // Электронный ресурс. URL: <http://e-arhiv.vko.gov.kz/ru/Page/Index/1919/zirian> (дата обращения: 11.03.2023).

Полян П.М. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – М.: О.Г.И. – Мемориал, 2001. – 326 с.

Рифель Л.П. Скорбь и горечь целого народа... (депортация населения с Северного Кавказа по материалам ГАВКО) // Международная научно-практическая конференция «Знать, чтобы не забыть: тоталитарная власть и народ в 20 – начале 50-х годов XX века». – Оскемен, 2014. – С. 420-430.

Гүлмира А. Жанқадамова, Раушан Д. Ахметова, Гульнур А. Абенова
Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан

Депортированные народы Восточного Казахстана в условиях режима спецпоселения

Аннотация. Исследование проблем принудительного переселения народов СССР в 40-е годы XX века на примере немецкого и чеченского народов, их проживания в местах спецпоселений на территории Восточного Казахстана, правовое положение депортированных народов представляет

собой актуальную историческую задачу. Целью статьи является раскрытие процесса депортации и проживания в условиях спецпоселений депортированных этносов в период войны и в послевоенное время в восточном регионе Казахстана. Особое внимание уделено условиям расселения и проживания спецпоселенцев, проблеме их материально-бытового обеспечения. Рассматривается формирование из спецпоселенцев так называемой «трудовой армии», где они находились на правах заключенных, использовавшихся государством в военное время в качестве мобильной и дешевой рабочей силы. Анализируется реализация прав и свобод человека применительно к контингенту спецпоселений. В качестве источников авторами изучены документы архивного фонда Центра документации новейшей истории области Абай (ЦДНИ) и Государственного архива Восточно-Казахстанской области (ГВКО), что позволило расширить аспекты исследования жизни депортированного населения в условиях системы спецпоселения.

Ключевые слова: депортация; репрессии; немцы; чеченцы; спецпереселенцы; мобилизация; трудовая армия; спецпоселение.

Gulmira A. Zhankadamova, Raushan D. Akhmetova, Gulnur A. Abenova
Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Deported peoples of East Kazakhstan under conditions of special settlement regime

Abstract. Studying the issues of forced resettlement of peoples in the USSR in the 1940s, using the example of the German and Chechen populations, their habitation in special settlement areas in the territory of Eastern Kazakhstan, and the legal status of the deported peoples, represents a pertinent historical task. The aim of the article is to elucidate the process of deportation and living conditions of the deported ethnic groups during the wartime and post-war periods in the eastern region of Kazakhstan. Special attention is given to the analysis of the resettlement and living conditions of the special settlers, as well as the issue of their material provision. The article studies formation of a so-called 'labor army' from the special settlers, where they were treated as prisoners and utilized by the state during wartime as a mobile and inexpensive workforce. The authors give an analysis of the implementation of human rights and freedoms within the context of the special settlement population and examine the documents of Documentation Center of the Modern History of Abai Region and the State Archive of the East Kazakhstan Region, which allowed for the expansion of the research aspects related to the lives of the deported population within the special settlement system.

Keywords: deportation; repression; Germans; Chechens; special settlers; mobilization; labor army; special settlement.

References

- Ablazhej N.N. Kampanija vnutrennej peredislokacii spetsposelentsev v Kazahskoj SSR v nachale 1950-h gg.: nerealizovannaja direktiva [The campaign of internal redeployment of special settlers in the Kazakh SSR in the early 1950s: an unimplemented directive] (Ust-Kamenogorsk, 2014. – pp. 37-48) [in Russian].
- Araphanova L.Ja. Lichnoe delo vyselentsa – istoricheskij istochnik po izucheniju rezhima spetsposelenija. [Personal Files of the Expelled – A Source for the Research on the Special Settlement Regime]. Modern History of Russia, 2022. Vol.12, No.1, P.127–144 [in Russian].
- Atantaeva B.Zh., Kamaldzhanova T.A. Jetnicheskie diasporj Vostochnogo Kazahstana v 1937-2005 gg. (social'no-demograficheskij i kul'turnyj aspekt) [Ethnic diaspora of Eastern Kazakhstan in 1937-2005 (socio-demographic and cultural aspect)] (Semey, 2014. – 256 p.) [in Russian].
- Aubakirov A.A. Pis'ma v nikuda. Dialogi o proshlom [Letters to Nowhere. Dialogue about the Past] (Ust-Kamenogorsk: Izdatelstvo TOO "VKPK ARG", 2022 – 204 p.) [in Russian].
- Aubakirov A.A. Delo №... O chem govoryat arhivy [Case number... The things archives talk about] (Ust-Kamenogorsk: Izdatelstvo TOO "VKPK ARG", 2022 – 512 p.) [in Russian].
- Burgart L.A. Nemcy v Vostochnom Kazahstane v 1941-1956 gg.: deportacija i zhizn' v uslovijah spetsposelenija [Germans in East Kazakhstan in 1941-1956: deportation and life in special settlement conditions] (Ust-Kamenogorsk: Intellect, 1997. – 251 p.) [in Russian].

German A.A., Kurochkin A.N. Nemcy SSSR v «Trudovoj armii» (1941-1945) [USSR Germans in 'Labor Army'] (M.: Gothic, 1998. – 208 p.) [in Russian].

Zhanbossinova A.S. Proshu snjat' s menja nezasluzhennoe klejmo 58-j stat'i: jeho-dokumenty v istorii politicheskogo terrora v Kazahstane [Please remove from me the undeserved stigma of Article 58: ego-documents in the history of political terror in Kazakhstan] (Semey: "Intellect", 2020. – 580 p.) [in Russian].

Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. Sbornik dokumentov. V 3-kh t. Tom 3. 1939–1945 gg. [From the history of deportations. Kazakhstan. Collection of documents. In 3 vols. Volume 3. 1939-1945.] (Almaty: LEM, 2018, 712 p.) [in Russian].

Iz istorii nemcev Kazakhstana (1921-1975 gg.): Sb.dokumentov / Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan [Iz istorii nemtsev Kazakhstan (1921-1975)] (Almaty – Moscow: Gothic, 2000. – 376 p.) [in Russian].

Isakieva Z.S. Pravovoe polozhenie chechencev, deportirovannykh v Central'nyj Kazahstan v 1940-e gg. [Legal status of Chechens deported to Central Kazakhstan in 1940]. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki // Jelektronnyj resurs. Available at: URL: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2016_6-2_21.pdf

Istorija rossijskikh nemcev [History of Russian Germans] // Jelektronnyj resurs. Available at: URL: <https://geschichte.rusdeutsch.ru/21/63> (accessed: 16.02.2023) [in Russian].

Kazbekova A.T. Hozjajstvenno-bytovoe obustrojstvo specpereselencev-chechencev v Zyrjanovskom rajone Vostochno-Kazahstanskoj oblasti. [Economic and household arrangement of special settlers-chechens in Zyryanov District of East Kazakhstan Region]. Vestnik KAZNPU. «Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki», 2020. No3(66). P. 70-78 [in Russian].

Kazbekova A.T. Iz istorii deportacii chechencev (po materialam Vostochno-Kazahstanskoj oblasti). [From the history of deportation of chechen people (according to the materials of East Kazakhstan Oblast). Vestnik KAZNPU. «Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki», 2016. No3(50). P. 54-58 [in Russian].

Mamyrbekov A.M. Shygys Qazaqstandagy nemis zhane poljak diasporalarynyn tarihy (XX ғ.) [History of the German and Polish diasporas in East Kazakhstan (XX century)] (Semey: "Pro100Print", 2015. – 192 p.) [in Kazakh]

O rabote v trudarmii v gody vojny. Za stranicami arhivnykh dokumentov [He worked in the labor army during the war. Behind the pages of archival documents] // Jelektronnyj resurs. Available at: URL: <http://e-arhiv.vko.gov.kz/ru/Page/Index/1919/zirian> (accessed: 11.02.2023) [in Russian].

Polyan P. Ne po svoei vole. Istoriia i geografiia prinuditelnykh migratsii v SSSR [Not by choice. History and geography of forced migrations in the USSR] (Moskva: OGI-Memorial, 2001. – 274 p.) [in Russian].

Rifel' L.P. Skorb' i gorech' celogo naroda... (deportacija naselenija s Severnogo Kavkaza po materialam GAVKO) [Sorrow and bitterness of the whole nation... (deportation of the population from the North Caucasus according to GAVKO materials)] (Ust-Kamenogorsk, 2014. – pp. 420-430) [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Жанқадамова Гүлмира Ақиқатқызы – ғылыми қызметті басқару бөлімінің ғылыми қызметкері, Шәкәрім атындағы университет, Семей, Қазақстан.

Абенова Гульнур Атымтайқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Ахметова Раушан Дюсенбекқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Zhankadamova Gulmira A. – Researcher, Department of Scientific Activity Management, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Akhmetova Raushan D. – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Abenova Gulnura A. – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

IRSTI 02.71, 21.31.41

Principles of Abu Mansur Al-Maturidi on the Divine Nature

Turganbay K. Abdrassilov¹, Zhakhangir Y. Nurmatov^{2*},
Sultanmurat U. Abzhalov³, Hwang Soon Il⁴

¹International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan

²3Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan

³Dongguk University, Seoul, South Korea

Corresponding author:

*zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz

¹<https://orcid.org/0000-0002-2892-9028>

²<https://orcid.org/0000-0001-5083-0748>

³<https://orcid.org/0000-0002-6238-9512>

⁴<https://orcid.org/0000-0001-5839-43544>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-153-166>

Abstract. Divine revelation or (*wahyi*) is the source of knowledge that provides the guidelines for premodern Islamic discussions on divine doctrines. The legitimacy of the Qur'an is universally acknowledged within the *kalam* tradition, which means that the interpretations of scripture typically serve as the center of theological discussion. According to al-Maturidi, religion should be expounded based on two types of sources, that is Qur'an and Sunnah and reason. When elucidating the interpretation of verses and hadiths regarding the Divinity doctrines, Maturidi resorted to holy scriptures and along with it to reason. The phenomenology of human sensory experience and reason is at the center of the theology discussed in this paper. If the existence of God is proven ontologically, our perception of God will be formulated properly. Accordingly, in Islam, sacred texts generally use human language to inform their readers of the truth about metaphysical existence. This paper explores the Divine nature by addressing two comprehensive questions: an epistemological inquiry into the limits of human language about God and an ontological that is the divine nature itself. In order to review outstanding features of Maturidis stance to the questions, first, the principles of the Maturidi approach to the relation of God to time will be examined; following this, the necessity (*wajib al-wujud*) of God will be discussed. Finally, Gods own nature will be explored and the conclusion will be made.

Keywords: Divine nature; Maturidi; God; ontology; necessity; time; principles.

Received 10 March 2023. Revised 25 March 2023. Accepted 30 July 2023. Available online 15 September 2023.

For citation:

Abdrassilov T.K., Nurmatov Zh.Y., Abzhalov S.U., Hwang S.I. Principles of Abu Mansur Al-Maturidi on the Divine Nature // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – №. 3. – P. 153-166. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-153-166>

Для цитирования:

Абдрасилов Т.К., Нурматов Ж.Е., Абжалов С.У., Хуанг С.И. Принципы Абу Мансур аль-Матуриди о Божественной природе // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №. 3. – С. 153-166. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-153-166>

Introduction

Since the beginning of the Islamic era, there have been many controversial debates and disputes among the theology scholars in an attempt to cognize God properly in order to formulate a proper concept and guidelines for Muslims. The questions and discussions regarding the Divine concept of the Muslims that appeared in the time of the Prophet (pbuh) seems to be repeated in a new form today and the questions of God that were relevant at that time have not lost their relevance even now. In particular, the questions of Kalam, related to the attributes of God, prophets, angels and the existence of the hereafter. The vast majority of intra-religious conflicts that occur in Islam today are caused by these creedal issues. Revelation or (wahyi) is the source of knowledge that offers the instructions for premodern Islamic discussions on divine doctrines. The lawfulness of the Qur'an is universally accepted in the kalam tradition, which means that communications of scripture typically serve as the setting rather than the concentration of theological discussion. The phenomenology of human sensory experience, reason and texts of holy scriptures is at the center of the theology discussed in this paper. The expression about God must use the world as a frame of reference if the ontological content may be verified as being true. On the basis of this, the Islamic tradition has generally argued that Scripture utilizes human language to acquaint its readers with realities that go beyond them, but opinions vary. This paper explores the Divine nature by addressing two comprehensive questions: an epistemological inquiry into the limits of human language about God and an ontological that is the divine nature itself. In order to review outstanding features of Maturidis stance to the questions, first, the principles of the Maturidi approach to the relation of God to time will be examined;

following this, the necessity of God will be discussed. Finally, Gods own nature will be analyzed, and the conclusion will be made.

Research methods

Concerning the methods utilized in this work, the theoretical and methodological foundations of this research mainly rely on the various scientific works of Western and Eastern scholars who have made a comprehensive research on the theology of Maturidi. Various scientific researches in Arabic, Turkish, English languages have been used. During the research the following methods have been employed: historical-interpretive, content analysis, comparative historical analysis, hermeneutical and linguistic analysis, induction and deduction methods.

Discussion and results

The principles of the Maturidi approach to the relation of God to time.

The passage of time is one of the most fundamental components of reality that humans encounter. As a result, Human conceptual framework for viewing the universe and considering God has to include a viewpoint on time. The transcendent God despite existing outside of time, which He created, operates immanently within it. This perception of God as *qadim* (everlasting) is a cornerstone of the Aristotelian Neoplatonic backdrop to the early kalam enterprise (Van Ess, 2018: 508). According to Aristotle, change in the external environment defines time implicitly. God is not a part of the temporal order because He never changes. Only eccentric thinkers, like Jahm, would have believed that God existed in time or was time, despite a hadith that claimed the opposite (Pezdevi, 2017: 59). The fundamental argument with regards to time in the theological group of people concerned the

eternality or transience of the universe, not of God. Al-Bazdawī demonstrated the difference between the majority of Muslims (*ahl al-qibla*) and other theistic traditions (*ahl al-adyan*) on the one hand, and many of the *falasifa* on the other, as being that the former distinguished God's eternities from the world's creation *ex nihilo*, out of nothing whereas the latter made the world, or its substance, infinite as well (Pezdevi, 2017: 27). Practitioners of *kalam* were eager to harmonize the Qur'anic Creator Paradigm, as described by Ian Netton, with the rationally developed conceptions of divine transcendence found there. This gave God an immanent identity as a deity who created out of nothing, intervened in historical time, led His people during that time, and was in some way indirectly comprehensible by His creation (Netton, 1995: 22). The main topic of discussion in this part is to concentrate upon the relationship between God and time in such a way that neither He is drawn into the temporal world, nor worldly things are forced into eternity. Al-Maturidi's position on the issue of God and time is for the most part tacit within *Kitab al-tawhid*. His methodology of *khilaf within dalalat al-shahid ala al-gha'ib*, leads him to extrapolate from the shifting temporal universe to a creator for whom this temporality is denied and who is thus eternal (Rudolph, 2015: 268). According to Al-Maturidi, the intellect can only confirm the notion of God as all-knowing, all-powerful, all-acting, and all-giving eternally; nevertheless the converse is true of earthly things because «by His action everything occurs in its own time (*bi-fi lihi kullu shay'in yakunu fi waqti kawnihi*)» (Matüridi, 2021: 98). He states that, ... The fundamental principle is that God, the Supreme, must necessarily exist in eternity when His characterization is fixed and He is described by action, knowledge, and other attributes. And if created things which are known, powered, and willed are described alongside His characterization, their times are also mentioned, their eternality cannot be comprehended. (*li-ala yutawahhama qidamu tilka al-ashya'*) (Matüridi, 2021: 99). This paper contends that al-Maturidi's formulation of the question of eternity and temporality in terms of what the mind can conceptualize is not accidental, but rather it is consistent with his

epistemological perspective on the rationality of reality. The argument claiming that omission of the creation dates either suggests that the items in question are atemporal or that God only knew them during their respective epochs, both of which are nonsensical (Matüridi, 2021: 111). Many of the theologians in the Maturidi tradition who came after him continued to contrast God's eternity with the world's impermanence. Al-Salimi appears to be the first to start delving deeper into the particular traits of created things to highlight how they differ from the eternal.

He makes five distinctions that distinguish God from the created world:

1. God is the first without beginning and the last without end, not the first or the last.
2. There are no species of God.
3. God doesn't modify his status (*hal*) or his description.
4. God is not localized in space.
5. God exists outside of time (Salimi, 2017: 100).

The idea of God's eternality as presented by Al-Salimi is crucial.

From the time of al-Salimi onward, a more austere argument is also made, leading to an absurdity if the Creator is assumed to be temporary: such an imaginary being would need another creator, and this leads to an infinite regression. Therefore, the Creator must be eternal (Salimi, 2017: 119).

Al-Bazdawī claims that it is impossible to envisage the eternal being absent at some point in time, thus it must exist (*wajib al-wujud*). In particular, its eternal nature, makes it absolutely necessary from a metaphysical standpoint because, if it exists, it could never have come to exist in the past or stop to live in the future (Pezdevi, 2017: 28). The key point of dispute in modern discussions of time and God are the nature of God's eternality, on the theory of time in the world, and their interactions. Since McTaggart's work at the start of the 20th century, a significant distinction has been made in the case of time:

1. Tensed time (A-theory) holds that the past, present, and future are all components of reality.
2. Untensed time (B-theory) Only earlier or later times can be considered elements of reality.

One way to look at this difference is that A-theorists contend that the present, as time passes, holds a special «metaphysical privilege», but B-theorists disagree, considering time more like space (Deng, 2018: 6-7). Given that the existence of tense is an ostensibly fundamental characteristic of human experience, a typical inference from the discussion is that, for proponents of A-theory, the passing of time is a feature of reality, whereas for proponents of B-theory, it is a feature of human perception (Leftow, 2009: 18). For example, Husserlian phenomenology can help to resolve this dichotomy, which has come to dominate the discussions about God's relationship to time. Husserl was persistently interested in the issue of time consciousness and frequently brought it up throughout his life (Kortooms, 2002: xiii). The interesting feature of his methodology is how he combines flowing, tensed time with sequential, untensed «objective time», as experienced in perception. Husserl holds that the experience of tense shapes the unfolding phenomena of objective time, in contrast to the majority of A-theorists who have constructed a realist theory of tensed time (Roth, 2012: 100).

«Time is fixed, yet time flows», he writes. A nonflowing, totally fixed, identical, objective time is created by the progression of time and the ongoing descent into the past (Husserl, 2008: 67). Given the similarity between the ideas of many over one and one over many times, it should not be surprising that objects are phenomenologically created in time just as they are in space from this perspective. According to the traditional theistic perspective, as was previously described, God resides beyond of time and does not experience temporal succession (Husserl, 2008: 67). The idea that God lives at all times or, even if He is assumed to exist in His own divine time, that He experiences temporal succession, is among the so-called temporal viewpoints that have gained popularity in recent years (Husserl, 2008: 68). Time is tensed and God is timeless – a combination that is well-known from the kalam tradition has drawn particular criticism. The main criticism is that while it appears uncomplicated for a timeless God to know the untensed order of all occurrences, it is more difficult to see how

He might know tensed facts, as «I am reading now», since this nowness is dependent on one's perspective on time (Husserl, 2008: 69). Richard Sorabji notes that Ibn Sina raised the same problem while claiming that God was unable to know specifics: while He was able to know about eclipses in general, He was unable to know about a specific eclipse since doing so would necessitate shifting from thinking about it as current to past (Sorabji, 2015: 258-259). To address this concern, Brian Leftow offers an explanation of the concept of eternity. He views eternity as a «null time», which allows us to examine God's relationship to the creation even if it is outside the universe's normal temporal progression.

According to Leftow, God sees all temporal events simultaneously and with direct realist perception (Leftow, 2009: 19). This bases God's understanding of the universe on realist perception in humans and establishes a causal relationship between eternal and temporal occurrences. It also refers to the idea of the «present», which is the current moment (Leftow, 2009: 20). Leftow attempts to address some of the issues arisen by this stance by adding the Anselmian notion that «what God sees is all temporal events occurring at once», which leads him to claim that temporal events take place both in time and eternity (Harvey, 2021: 36). At this point, it is important to point out Harvey's disagreement with Leftow's position. While He agrees with the formulation of eternity as a null time, He takes a position closer to the one he considers and rejects, namely the interpretation that phenomenalism is a theistic explanation, of the statement that «God's seeings of temporal events all occur at once» (Harvey, 2021: 115). He does not have a realist perspective of tense, but rather consider it as the foundation upon which the human mind constructs the objective reality of time. As a result, God eternally knows and generates human consciousness, which is what ultimately makes up actual reality. In my approach, time cannot evade the human mind's ideal verification. If it is claimed that tensed time is a byproduct of our awareness and untensed time is a property of the world, my response, based on universal experienceability, is that its untensed nature can only be grasped as – in theory – a phenomenologically

proven reality (Harvey, 2021: 115). In light of the aforementioned, He defines «now» and «what is occurring now» as the makeup of phenomena in time. From the divine viewpoint, God transcendently produces phenomena's potential or actual constitution in awareness rather than just observing them. The relevance of this viewpoint is that, even if that "now" must be situated inside its time sequence, temporal events wouldn't have to take place in eternity in order for them to occur «now» from the timeless perspective of their creator or *fi waqti kawnihi* in the language of al-Maturidi. Additionally, while for humans just one instant at a time is metaphysically entitled in its construction, for God all times are perceived equally, regardless of whether they are actually composed of a temporal consciousness or not.

Maturidis stance to the question of necessity of God.

Modality is the concept of necessity to describe God as the necessary being. The kalam tradition's history of the concept is a good place to start. Early discussions of necessity among Maturidi theologians center on the implications of God's eternity, which they interpret as absolute metaphysical necessity. As in the cosmological argument, the existence of God is proved through an inference drawn from the world, and it is therefore possible to draw the conclusion that this existence is required. Human mind categories assume the *a priori* inevitability of things, whether they are analytic (like logical laws) or synthetic (like causality) (Recber, 1998: 11). Denying the logical necessity of God while claiming it for mathematical and logical truths is not a theological issue if existence is defined as a property associated with the intentionality of the human mind. According to this constructivist viewpoint, logical necessity only applies to things that the mind is unable to imagine as not existing and ideas that it is unable to imagine as false without resulting in self-contradiction. However, accepting that the mind may think of God as non-existent means rejecting the ontological argument, however how offensive this may be to a devout believer in God.

Recber draws attention to the tight relationship between conceptualism of modal qualities and intuitionism; nonetheless, he is skeptical of this strategy because of the constraints it places on the assertion of necessity because of the epistemic limitations of human minds (Recber, 1998: 12). Like Badiou, he rejects the notion that human knowledge should exhaust theoretical knowledge and argues that constructability is an unreasonable limitation (Recber, 1998: 13). The answer is that the phenomenological experience serves as the foundation for the affirmation of reality. When it comes to modal categories, such as mathematical truths, the assumption is that they are intuitions of the mind. They occur in the mind, so the burden of proof must be on those who argue for a realistic basis for them beyond (Kastrup, 2019: 31-32). From this point of view, necessity, which is a concept we can only employ with the statements that we can consciously construct, is unaffected by the introduction of the idea of higher minds, whether non-human or Divine. That is to say, necessary mathematical and logical facts are only true as the mind has proven them to be true constructs. Outside of their potential application in human consciousness, we have no epistemological foundation upon which to apply the modal concepts of necessity and possibility. What is then the connection between God and necessity? The first is the query of the nature and existence of God. A theological idea of God has already been endorsed that is it is absolutely required from a metaphysical standpoint but not from a logical one (Hanafi, 2006: 397). This means that even though He does not exist in every scenario that is imaginable to human minds, if He does exist, it is without beginning or cause. A certain school of theological thought finds it very disappointing to declare this kind of necessity for God. David Bentley Hart provides a modern formulation of this viewpoint:

A god that is solely seen as necessary in this sense would not offer an ultimate explanation for existence, but rather would only add another existential mystery to the list of existing ones instead. Even so, its first term would not have been reached by the ontological causes' regress.

This theological decision is justified by the idea that God's existence can only have significance when it is seen as rationally essential. It is impossible for Him not to exist, which answers the question of why He exists. However, as I have already mentioned in relation to the ontological argument, humans demonstrate the capacity to conceive of God that He does not exist. Where does this leave us, even if the premise is accepted and it is claimed that skeptics are mistaken in the face of the logical necessity of divine existence?

Harvey contends that fundamental requirements concerning the categories that human brains use, which in turn are rooted in the way things must inevitably be, are reflected in logical conceivability. According to this constructivist viewpoint, there is nothing wrong with God being the supreme existential mystery on which all others are predicated; to believe differently would be to elevate logical abstractions above Him. However, considering logically required truths to be ideal human mind constructs does not deny their relation to reality. God's wisdom makes sure that the world conforms to the consciousnesses that assume them, which explains why. For instance, it is in God's wise nature to create a universe in which consciousnesses are unable to comprehend its untruth, as He eternally confirms the statement that «triangles have three sides». Another way to state this is that the logical necessities that the mind perceives are grounded by God's absolute metaphysical necessity. Moreover, since these truths are founded on the absolute metaphysical necessity of divine wisdom, they, in fact, cannot be otherwise than they are. It is safe to employ logic to reason about God's nature when it is grounded in God's knowledge because it removes the worry that He is ultimately constrained by it.

To Maturidi theology, a Platonic universe of uncreated, necessary things that God must affirm as existing is anathema. Morris and Menzel follow a different course, reaffirming the Platonic reality of intangible things as well as the deity who created them. But this leads them to the absurd conclusion that the properties of God are self-made (Morris and Menzel, 1986: 358-359). My explanation of abstract objects uses the human minds that would create them to introduce necessary

truths into the established order. It could be argued that by defining necessary in relation to contingent beings' consciousness, this viewpoint restricts God's understanding of necessity. However, I am really making the case for the opposite: that our epistemically limited categories of thought are actually a result of our modal intuitions of possibility and necessity.

I conceptualize theological work as a stretching of the human intellect to include what can be stated about a conscious world and about God as being above it.

Any theological expression that may be made will appear from that conscious experience and, like verbal revelation, will be subject to the limitations of human cognition and language. In spite of the fact that it does not preclude the affirmation of a concrete ontology for it, this includes the question of God's nature.

Al-Maturids principle on the Divine Nature

Al-Maturidi belongs to the group of Sunni theologians who use terminology derived from the study of the world to talk about God in terms of substantive attributes, such as those from the Ash'ar and H'anbal traditions. The viewpoint taken by Mutazili, Ibadī and classical Shia theologians, who employ a number of techniques to avoid this accusation and to develop a doctrine of divine simplicity, is in opposition to this. One could say that the Sunnis hold that a theory of individuated divine characteristics can be established using the analogy principle in order to meet the explicit language of scripture, whereas the others hold that this idea is contradicted by God's transcendence.

In medieval Christian theology, there is a similar but distinct discussion, but the stance that prevails is that of divine simplicity. While the concept of simplicity is accepted by all significant proponents, it is drastically diminished in the writings of Duns Scotus (d. 708/1308).

By simplicity, he implies that while God is acknowledged as transcendent in that He is without spatial or temporal components, composition in form and matter, or accidental change, He is not the same as His qualities nor

they are the same as one another (Richard, 1999: 29).

Scotus thus adopts a stance that is similar to the traditional Ashari-Maturidi position in that God's essence possesses substantive, or formally different, characteristics. In contrast, Aquinas believed that God's characteristics, as well as His existence and essence, were identical to each other.

The discussion of the essence of God and the terminology employed to describe Him in the Christian tradition must be carefully translated onto Islamic theology.

While Aquinas, a well-known supporter of traditional divine simplicity, asserts an analogical theory in which a term is used in distinct senses that are related in acceptable ways, Scotus holds an univocal theory of reference in which a term is used for both creation and God in the same sense (Rolnick, 2002: 212).

According to Richard Cross, unambiguity requires faint simplicity (having different attributes) and strong simplicity implicate the rejection of unambiguity, which expounds the positions taken by Scotus and Aquinas, respectively (Rolnick, 2002: 214).

Yet this does not imply that strong simplicity is required for analogy or that weak simplicity is a reason to reject analogy.

In the current study, Harvey contends that despite the fact that these ideas must be understood in the context of al-Maturidi's own intellectual world, he constantly adopts an analogical theory of reference and a theory of unique characteristics (Harvey, 2021: 112). The Arabic word *dhat*, which is frequently translated as an essence in kalam talks and is frequently interpreted as an ontic substratum that possesses attributes, is a vital concept for the current topic.

Al-Maturidi's usage of the terms of *bi-dhatihi* and *al-dhat*, which refer to God as a full "subject" with qualities, respectively, represent this early language rather than the later idea of a divine essence with accompanying attributes.

Additionally, he ought to be clarified as just confirming a conceptual separation between God's existence and His nature. For example, God's existence in His nature in eternity" (*bi-mawjudin bi-dhatihi fi al-azal*) (Matüridi, 2021: 111).

Al-Maturidi's above-mentioned defense of using the terminology of 'thing' to refer to God has a paragraph that lends weight to this interpretation. According to him, calling God a thing serves as «an affirmation of the subject and magnification of Him (*ithbati al-dhati watazimih*)» in contrast to anything not being a thing, which would negate its actuality.

The belief that God has a body, in contrast, does not support either the exaltation or praise of His existence (*yuhmadu wujduhu aw yuazzamu*). Take note of the similarity between the subject (God) and the fact of His existence (*wujud*). The whatness of the subject (*ma'iyat al-dhat*) question determines whether or not "body" applies to God. The whatness of the topic (*ma'iyat al-dhat*) is not known in the visible world from a man's saying «thing», and it is also not [known] from the expression «knowing and powerful». Only existence and isness are illuminated at first. From the second, it is described with the quality (Matüridi, 2021: 104). rather than being elaborated on in terms of the specifics of the issue.

The word «body» in the context of a man refers to the whatness through which it is the proprietor of parts, sides, the ability to destroy or accept accidents (*al-arad.*) which is unlike the human saying. The same holds true for all other substances as well as «the human being». (Matüridi, 2021: 104).

Al-Maturidi's use of the phrase «*ma'iyat al-dhat*» in this line reveals about how he views *dhat*. He uses the phrase to describe a substance made up of attributes rather than one that has those properties stripped away. He is not thinking in terms of a substratum when he describes *ma'iyat al-dhat* for the body as its possession of accidental qualities, rather, he is applying the concept of whatness to its traits when they are viewed together as a single nature.

Al-Maturidi's use of the term may be confusing to someone who is familiar with the discussions of classical kalam on the idea of *dhat*. He repeatedly rejects reifying it as the foundation, or essence, on which the characteristics of God are based. He instead uses it to speak of God's existent nature, which, in contrast to the creation, is unrelated to anything else and is constant. According to al-Maturidi, God's nature is made up of the

qualities that are eternally predicated of Him and are thus essential qualities, which are known as the subject's qualities (*sifat al-dhat*).

He claims that 'they are fundamental qualities, and He is eternally credited with them (*hiya sifat al-dhat wa-hurwa lam yazal bi-ha mawsufan*)'. Additionally, each attribute's impact on the world enables us to deduce that its subject is God.

Al-Maturidi contends that all of God's activities, or active characteristics (*sifat al-fil*), are *sifat al-dhat*, in line with the Hanaf position. As a result, he talks of God acting independently (*bi-nafsihi yafalu*) just as He is aware of and powerful in His nature (*bi-dhatihi*), and of creating because it is in His nature to act creatively (Matüridi, 2021: 104).

Al-Maturidi believes that God is everlasting, apart from the temporal universe, and that a set of qualities that are expressed in His nature. In other words, affirming God's everlasting character is the same as confirming His eternal existence, and vice versa.

The question, «What is God?» in theology implicitly signifies, «With what language can we speak of God?» This last question gets right to the metaphysical core of any effort to create a religious framework. The challenge is to give a cogent account of the characteristics shared by the material world, the transcendent God, and the scripture language that connects them.

Al-Maturidi asserts that it is impossible for there to be a similarity (*shibh*) between God and the creation in any way based on the *khilaf* concept. Al-Maturidi understands similarity to be expounded by body and accident, (Matüridi, 2021: 115) the whatnesses of temporal objects, as was previously mentioned. However, his insistence on rejecting similarities serve to prepare the way for his *mithl* process, which permits speaking about God and compelledly draws analogies from the world:

There is no way to know the hidden reality except by being directed by the manifest one. Accordingly, it is the way of knowing in the apparent world and it offers the possibility of speech when one wants to describe the High and Majestic. We are not capable of naming anything other than what we have experienced, and there is no way to point to something that we have not sensed or realized through perception.

Were that an ability we conceivably had; we would have stated so. The phrase «knowing not like the knowers (*alimun la ka-l-ulama*)» was omitted in order to avoid any anthropomorphism, and this is the method we use to name and characterize Him throughout (Matüridi, 2021: 116).

According to al-Maturidi, discussing God's qualities can only be done through the use of analogies that are an extension of human experience. This kind of method of deducing what is known about God works from the bottom up (Matüridi, 2021: 117).

There is an ontology to the divine essence, which Sunni theologians like al-Maturidi claim is not metaphysically straightforward; this explains why there is a constant discussion about distinct, or substantive, divine characteristics.

Additionally, in order to relate the world to God in an analogous way, descriptions of divine characteristics cannot operate independently of the revealed language of the Scripture. Instead, they must draw from a source of knowledge distinct from reason.

Abu Salama al-Samarqandi, a follower of Al-Maturidi in the early Samarqand tradition, remarks that it is necessary to confirm the substantive attributes of God, such as power, knowledge and action, as each one is an inferred noun (*ism mushtaqq*) from the entrenched meaning of God knowing, having power, and acting (Samarqandi, 2015: 20).

In the context of the discussion between Mutazilism and al-Maturidi on the divine attribute of speech, Al-Maturidi asserts that an account of divine qualities cannot be constructed other than through the properties of objects in the universe (Samarqandi, 2015: 20).

He argues that the Mutazila fall into inconsistencies in their process of analogy between the manifest and veiled realms because they blend substantive features for worldly objects with merely nominal traits for the divine.

His dispute with the Mutazila is that because of the fear of *tashbih*, which dresses God in the ephemerality of worldly qualities, they fall into *tatil*, that deprives Him of His lawful qualities. The more general criticism of divine simplicity is that it destroys any possibility of

a continuous predication scheme between the level of humanity and the divine, leaving no foundation upon which to talk of God.

As a result, Jahm's position replaces that of the Mutazili (Matüridi, 2021: 118). According to Al-Maturidi, it is impossible to think of God as being straightforward or to consider His various traits to be merely mental constructions based on the names He gives to His deeds in creation. Instead, God is described as being «one not by the form of number (wah. idun la min jihati al-adad)» despite having different traits (Matüridi, 2021: 126).

It is easy to identify the stages of growth that led to a gap between al-Maturidi's ideas and that of the classical school by tracing the history of the Samarqandi Hanafi and Maturidi tradition. His immediate successors appear to have continued in his footsteps by proclaiming the immutability of God's qualities without connecting them to a substratum. Abu Salama al-Samarqandi, in his book by paraphrasing the words of al-Maturidi, states that «[God] is eternally attributed with everything attributed to Him [...]», He is not likened the characteristics of created things, just as He does not share the nature of created things (Matüridi, 2021: 132). One of the more direct representation of this stance can be found in Sharh al-fiqh al-akbar which suggests that the belief that God's dhat and His sifat are identical. The Asharis and Mutazila are alleged to disagree with this because they treat the sifat as temporal, which creates a separation between the two (Matüridi, 2021: 128).

Only if God's dhat is His nature, which includes all of His attributes, including for Maturidis His activities, rather than a substratum, does the critique of the other groups make sense. This also resembles Ahmad b. Hanbal's (d. 241/855) assertion that it is forbidden to «single out [God] from His attributes» (*la yajuzu an yanfarida al-haqqu an sifatih*)' (Matüridi, 2021: 148).

Al-Salimi is the first member of the Maturidi school to depart from this perspective, saying that the attributes of «[God] are established in His essence» (*sifatuhu taqumu bi-dhatih*) adopting this idea from a development in Ashari discourse (Salimi, 2017: 119).

Al-Salimi, one of the pioneers in the developing Maturidi tradition, discusses

Ashari doctrines and, despite frequently being in polemical opposition, does adopt parts of them, such as atomism (Salimi, 2017: 119).

Abd al-Qahir al-Baghdadi who is al-Isfarayini's student, (d. 429/1037) claims that he rejected the attribute of *baqa'* (permanence) as one of the *sifat al-dhat*, because it was «an additional attribute over the existence of the essence of the Eternal» (*manan zaidan ala wujudi dhati al-baqi'*) (Bağdadi, 2016: 90). The appearance of this concept in the kalam tradition appears to have taken place about the same time as Ibn Sina's theories regarding the separation between existence and essence and the apprehension of necessity (Bağdadi, 2016: 91).

Al-Juwayni, who defines the substantive attributes (which he refers to as *sifat al-mana*), clarifies the viewpoint by construing them as «every description [such that] it implies a meaning supplementary to the essence (*manin zaidin ala al-dhat*)» (Juwayni, 2015: 308). Al-Bazdawī records different approaches of thought on the position of divine characteristics at the beginning of the classical period of Maturidi kalam. He highlights two opposing views using the typical illustration of God's knowledge: (Bağdadi, 2016: 90).

1. God knows with knowledge (*alimun bil-ilm*).

2. God knows and has knowledge (*alimun wa-lahu ilm*).

The first phrase, in the opinion of supporters of the second, meant that God could only know through His knowledge. According to the first group, there is no issue as long as God is acknowledged as being all-knowing and eternal.

Al-Bazdawī, quoting a member of the first group named al-Maturidi, asserts, «The attribute is credited to God, Most High, not God, Most High, to the attribute». The phrase «knowing with knowledge» (*alimun bil-ilm*) is used instead of «knowing by His knowledge (*alimun bi-ilmih*)». «With His knowledge» is said in response to the question «With whose knowledge?» (Bağdadi, 2016: 90).

Al-Maturidi appears to have been willing to accept the less preferable formula despite his objections in order to make it clear that the knowledge in question is a unique quality of God.

Al-Bazdawi addresses a group from the ahl al-sunna wa-l-jamaa who hold the opinion that, while God's attributes are substantial beings, they are also neither the same nor other than God's *dhat*. (Bağdadi, 2016: 92).

There is also the issue of how to conceptualize God's eternalism and His qualities. According to Al-Bazdawi, some people had started to assert that attributes of «God are eternal, but with an eternality entrenched in the essence and not in them» (*bi-qidamin qaiman bi-l-dhat wa-la biha*)' (Bağdadi, 2016: 93).

Al-Saffar discusses the viewpoint of people who believed that God was everlasting with eternality (*qadimun bi-qidam*) like He has been knowing with knowledge (*alimun bi-ilm*). However, he criticizes this quality as it indicates that His traits need a further attribute of eternality, which would be inconsistent (Saffar, 2010: 208).

Again, al-Maturidi's phrase, «God is eternal with His attributes» (*inna allaha qadimun bi sifatih*), is lauded as the greatest (Saffar, 2010: 209). These opinions are related to disputes over specific divine characteristics that Wisnovsky has been able to trace back to Abd Allah b. Kullab (d. c. 240/854-55) in the kalam tradition. The wording used earlier by Ibn Kullab, «He is eternal, never-ending with His names and attributes (*innahu qadmun lam yazal bi-asmih wasifatih*)», bears a startling resemblance to al-Maturidi's formulation (Saffar, 2010: 210).

Ibn Kullab apparently believed that the divine attributes were everlasting, therefore Wisnovsky contends that this formulation amounts to both an allegation of God's eternality and a qualification of the eternality of His traits (Saffar, 2010: 211).

Wisnovsky offers two options (Wisnovsky, 2003: 230).

1. God is everlasting via an eternality (*qadim bi-qidam*).

2. God is immutable in Himself (*qadim bi-nafsihi*).

According to him, if (1) is true, God's characteristics themselves have the attribute of eternality, which results in an immutable regress. However, if (2) is true, God's characteristics either cannot be accurately described as everlasting or may appear to be

infinite in a problematically autonomous sense (Wisnovsky, 2003: 231).

Conclusion

The eternal nature of God's qualities still needs to be discussed. The qualities of God are not interpreted in al-Maturidi's theology, as being distinct from His nature (*dhat*) or self (*nafs*). Although God is neither these qualities nor different from them, His *dhat* includes these qualities. The particle *bi* is used to represent this «comprising without a substance» in the expressions *bi-s. ifatih* and *bi-dhatih*. In this conception, excluding time from God entails excluding it from His nature and the characteristics included therein, which remain everlasting and are yet fundamental to Him. The substance became essential to classical articulations of kalam. This could already be viewed in the difficulty that Abu al-Muin al-Nasafi had with the expression of al-Maturidi that «God knows in His nature (*bi-dhatih*), lives in His nature, and powerful in His nature» cannot be interpreted as a denial of substantive characteristics. As stated by Ala al-Din al-Usmadi (d. 552/1157) and al-Sabuni in their use of variations on the phrase *waraa al-dhat* (additional to the essence), this issue only occurs when *dhat* is interpreted to signify a substance-like essence to which qualities are added. Retracing the steps, it can be seen the theological progression as follows. According to al-Maturidi, God has an eternal essence (*dhat*), made up of the qualities (*sifat*) that are predicated of Him and is a concrete specific (*ayn*). However, by the classical era, God is understood to be an everlasting essence (*dhat*), on which His characteristics are based. The distinction is from a bundle theory to a substance-attribute theory. The formulation used to describe God's characteristics as neither Him nor other than Him (*la huwa wa-la ghayra huwa*) is a well-known example of this idea. This form, which is preserved in Al-Aqida al-Nasafiyya and other Maturidi literature, remained the standard throughout the classical era, even if it was conveyed by individuals like al-Salimi in a version that substituted Him (*huwa*) with His essence (*dhatuhu*).

More recently in the classical tradition, the generally adopted interpretation of this

concept alters, as substantiated in Lubab al-kalam of al-Usmāndī and in the commentary of Husām al-Dīn al-Sighnaqī (d. 714/1314) on the Tamhīd of Abū Muīn al-Nasafī: 'the qualities of God are not the same as the core, and not other than the essence (*sifata allahi la ayna dhatihi wa-la ghayra dhatihi*)'. In this constitution, God has been decisively substituted with His substance essence, to which the attributes are predicated.

Funding

The article was prepared within the framework of the implementation of the grant funding scientific project AP19680418 «The place of Maturidi belief system in Kazakh religious knowledge» of the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

References

- Bağdadi, Ebu Mansur Abdülkahir. Ehl-i Sünnet Akaidi-Kitabu Usulī'd-Din. (çev. Ömer Aydın). – Ankara: İşaret Yayınları 2016. – S. 384.
- Richard, Cross. Duns Scotus (Great Medieval Thinkers). Oxford University Press. 1999. – P. 272.
- Deng, Natalja. God and Time (Elements in the Philosophy of Religion). Cambridge University Press. 2018. – P. 68.
- Hanafi, Hasan. Tawil az-zahiriyyat. Maktabatun Nafiza: Egypt 2006. – S. 602. [in Arabic].
- Harvey, Ramon. Transcendent God, Rational World A Maturidi Theology. Edinburgh Studies in Islamic Scripture and Theology: 2021. – P. 296.
- Husserl, Edmund. On the Phenomenology of the Consciousness of Internal Time (1893–1917). 2008. – P. 465.
- Juwayni. Al-shamil-fi-usul-ad-din. Beirut: Daru'l Kutubi'l İlmiyya 1999. – P. 736.
- Kastrup, Bernardo. The Idea of the World: A Multi-Disciplinary Argument for the Mental Nature of Reality. 2019. – P. 312.
- Kortooms, Toine. Phenomenology of Time: Edmund Husserl's Analysis of Time-Consciousness. 2002. – P. 324.
- Leftow, Brian. Time and Eternity (Cornell Studies in the Philosophy of Religion). Cornell University Press. 2009. – P. 392.
- Matüridi, Ebu Mansur. Kitabü't-Tevhid. Açıklamalı Tercüme. (çev. Bekir Topaloğlu). İstanbul 2021. – S. 772.
- Morris, Thomas V., & Menzel, Christopher. Absolute Creation. American Philosophical Quarterly: Vol. 23, No. 4 (Oct., 1986), pp. 353–362.
- Netton, Ian Richard, Allah Transcendent, Studies in the Structure and Semiotics of Islamic Philosophy, Theology and Cosmology. 1995. – P. 400. [in English].
- Pezdevi, Ebu Yusr Muhammed, Usulu'd-Din (Ehl-i Sünnet Akaidi), Çev. Şerafeddin Gölçük, – İstanbul: Kayihan Yayınları, 2017. – S. 416.
- Recher, Mehmet Sait. Necessity, logic and God. 1998. – P. 242.
- Rolnick, Philip A., 'Realist Reference to God: Analogy or Univocity?' in William P. Alston (ed.), Realism and Antirealism (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2002), pp. 211–237.
- Roth, Brandon, Experiencing Real Time: Husserl and the Debate About Tense, PhD thesis (Stony Brook University, 2012). – P. 144.
- Rudolph, Ulrich. Al-Maturidi and the Development of Sunni Theology in Samarqand. Islamic History and Civilization, Volume: 100. 2015. – P. 362.
- Saffar, İbrahim b. İsmail. Talhisu'l Adilla li qawaidu at-Tawhid. 2010. – S. 605.
- Salimi, Ebu Şekur, et-Temhid fi beyani't-tevhid. – Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları 2017. – S. 480.
- Samarqandi, Abu Salama Muhammad Ibn Muhammad. Jumal min Usulid din wayalihu sharhuhi. – Beirut: Daru'l Kutubi'l İlmiyya 2015. – S. 256. [in Arabic].
- Sorabji, Richard. Time, Creation and the Continuum. Bristol Classical Press. 2015. – P. 492.
- Van Ess, The Image of God // Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra, Volume 116/3, 2018. pp. 403–534.
- Wisnovsky, Robert, Avicenna's Metaphysics in Context. Cornell University Press, 2003. – P. 320.

**Турганбай К. Абдрасилов¹, Жахангир Е. Нурматов², Султанмурат У. Абжалов²,
Хванг Сун Ил³**

¹Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

³Донггук университеті, Сеул, Оңтүстік Корея

Әбу Мансур әл-Матуридидің Жаратушы болмысы туралы ұстанымдары

Аңдатпа. Иләһи аян немесе (уахи) – құдайға қатысты қазіргі заманға дейінгі исламдық талқылаулар үшін нұсқаулық беретін білім бұлағы. Құран кітабының заңдылығы кәләм ғылымында жалпы мойындалған, яғни қасиетті Құран аяттарының түсіндірмесі әдетте теологиялық талқылаулар үшін негіз ретінде қызмет етеді. Әл-Матуридидің пікірінше, дінді екі түрлі дереккөзге, яғни Құран мен Сүннет және ақылға сүйене отырып түсіндіру керек. Имам Матуриди Алланың ілімдеріне қатысты аяттар мен хадистердің мазмұнын түсіндіруде қасиетті кітаптарға, сонымен қатар ақылға жүгінген. Адамның сезімдік тәжірибесі мен ақыл-ойының феноменологиясы осы теологиялық тақырыптың негізі болып табылады. Егер құдай болмысы онтологиялық тұрғыдан дәлелденсе, біздің осы әлемдегі құдай туралы түсінігіміз дұрыс қалыптасады. Осыған сүйене отырып, исламда әдетте, қасиетті мәтіндер өз оқырмандарын метафизикалық болмыс туралы шындықпен таныстыру үшін адам тілін пайдаланады. Бұл мақала екі негізгі сұрақты шешу арқылы Құдайлық болмысты зерттейді: Құдай туралы адам тілінің шекараларын гносеологиялық зерттеу және құдайлық табиғаттың өзін онтологиялық зерттеу. Мәселелерге қатысты Матуриди ұстанымының көрнекті ерекшеліктерін қарастыру үшін, біріншіден, Матуридидің Құдайдың уақытқа қатынасына байланысты көзқарасының қағидалары қарастырылады; бұдан кейін Құдайдың қажеттілігі (уажібул вужуд) талқыланады. Соңында Құдай болмысы зерттеліп, қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: Құдайлық болмыс; Матуриди; Алла; онтология; қажеттілік; уақыт; ұстаным.

**Турганбай К. Абдрасилов¹, Жахангир Е. Нурматов², Султанмурат У. Абжалов²,
Хванг Сун Ил³**

¹Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

³ Университет Донгук, Сеул, Южная Корея

Принципы Абу Мансур аль-Матуриди о Божественной природе

Аннотация. Божественное откровение или (вахи) – это источник знаний, который дает ориентиры для досовременных исламских дискуссий о божественной доктрине. Легитимность Корана общепризнана в рамках традиции калам, а это означает, что интерпретации Священных Писаний обычно служат центром теологических дискуссий. Согласно аль-Матуриди, религия должна излагаться на основе двух видов источников, а именно Корана и Сунны и разума. При разъяснении толкования аятов и хадисов, касающихся доктрин о Боге, Имам Матуриди прибегал к священным писаниям, а вместе с ними и к разуму. Феноменология человеческого чувственного опыта и разума находится в центре теологии, обсуждаемого в этой статье. Если существование Бога будет доказано онтологически, наше понимание Бога в этом мире будет правильным. Соответственно, в исламе священные тексты обычно используют человеческий язык, чтобы сообщить своим читателям истину о метафизическом существовании. Эта статья исследует Божественную природу, обращаясь к двум всеобъемлющим вопросам: эпистемологическому исследованию пределов человеческого языка о Боге и онтологическому исследованию самой божественной природы. Чтобы рассмотреть выдающиеся черты позиции Матуриди по вопросам, во-первых, будут рассмотрены принципы подхода Матуриди к отношению Бога ко времени; после этого будет обсуждаться необходимость (важибул вужуд) Бога. В конце будет исследована собственная природа Бога и сделан вывод.

Ключевые слова: Божественная природа; Матуриди; Бог; онтология; необходимость; время; принципы.

References

- Bağdadi, Ebu Mansur Abdülkahir. Ehl-i Sünnet Akaidi-Kitabu Usuli'd-Din. (çev. Ömer Aydın) [Ahl-i Sunnah Akaidi-Kitabu Usuli'd-Din. (trans. Ömer Aydın)]. (Ankara, İşaret Yayınları, 2016, 384 p.), [in Turkish].
- Richard Cross. Duns Scotus (Great Medieval Thinkers). Oxford University Press. 1999. P. 272.
- Deng, Natalja. God and Time (Elements in the Philosophy of Religion). Cambridge University Press. 2018. P. 68.
- Hanafi, Hasan. Tawil az-zahiriyyat. Maktabatun [Long Azhariya. My library]. (Nafiza, Egypt 2006, 602 p.), [in Arabic].
- Harvey Ramon. Transcendent God, Rational World A Maturidi Theology. Edinburgh Studies in Islamic Scripture and Theology. 2021. P. 296.
- Husserl Edmund. On the Phenomenology of the Consciousness of Internal Time (1893–1917). 2008. P. 465.
- Juwayni. Al-shamil-fi-usul-ad-din. (Beirut, Daru'l Kutubi'l İlmiyya, 1999, 736 p.), [in Arabic].
- Kastrup Bernardo. The Idea of the World: A Multi-Disciplinary Argument for the Mental Nature of Reality. 2019. P. 312
- Kortooms Toine. Phenomenology of Time: Edmund Husserl's Analysis of Time-Consciousness. 2002. P. 324.
- Leftow Brian. Time and Eternity (Cornell Studies in the Philosophy of Religion). (Cornell University Press, 2009, 392 p.).
- Matüridi Ebu Mansur. Kitabü't-Tevhid. Açıklamalı Tercüme. (çev. Bekir Topaloğlu) [Kitabü't-Tawhid. Annotated Translation]. (İstanbul, 2021, 772 p.), [in Turkish].
- Morris Thomas V., Menzel, Christopher. Absolute Creation. American Philosophical Quarterly. 1986. Vol. 23. No. 4. P. 353-362.
- Netton Ian Richard, Allah Transcendent, Studies in the Structure and Semiotics of Islamic Philosophy, Theology and Cosmology. 1995. P. 400.
- Pezdevi, Ebu Yusr Muhammed, Usulu'd-Din (Ehl-i Sünnet Akaidi), Çev. Şerafeddin Gölçük, İstanbul, Kayihan Yayınları, 2017, 416 p.), [in Turkish].
- Recber Mehmet Sait. Necessity, logic and God. 1998. P. 242.
- Rolnick Philip A., 'Realist Reference to God: Analogy or Univocity?' in William P. Alston (ed.), Realism and Antirealism (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2002), P. 211–237.
- Roth, Brandon, Experiencing Real Time: Husserl and the Debate About Tense, PhD thesis (Stony Brook University, 2012). P. 144.
- Rudolph, Ulrich. Al-Maturidi and the Development of Sunni Theology in Samarqand. Islamic History and Civilization, 2015. Vol.100. P. 362.
- Saffar, İbrahim b. İsmail. Talhisu'l Adilla li qawaidu at-Tawhid. 2010. P. 605. [in Arabic].
- Salimi Ebu Şekur, et-Temhid fi beyani't-tevhid. (Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları, 2017, 480 p.), [in Arabic].
- Samarqandi Abu Salama Muhammad Ibn Muhammad. Jumal min Usulid din wayalihu sharhuhi. (Beirut, Daru'l Kutubi'l İlmiyya, 2015, 256 p.), [in Arabic].
- Sorabji Richard. Time, Creation, and the Continuum. Bristol Classical Press. 2015. P. 492.
- Van Ess The Image of God. Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra, 2018. Vol. 116/3. P. 403–534.
- Wisnovsky Robert, Avicenna's Metaphysics in Context. (Cornell University Press, 2003, 320 p.).

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors:

Abdrassilov Turganbay Kurmanbaevich – Ph.D, Associate Professor, International University of Tourism and Hospitality, director of the research center, Turkestan, Kazakhstan.

Nurmatov Zhakhangir Yeshbaiyevich – Ph.D., Associate Professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Head of the Department of Theology, Turkestan, Kazakhstan.

Abzhalov Sultanmurat Uteshovich – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Dean of the Faculty of Social Sciences and Humanities, Turkestan, Kazakhstan.

Hwang Sun Il – Ph.D., Professor, Dongguk University, Seoul, South Korea.

Абдрасилов Тұрғанбай Құрманбаевич – Ph.D., доцент, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Түркістан, Қазақстан.

Нұрматов Жахангир Ешбайевич – Ph.D., доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Теология кафедрасының меңгерушісі, Түркістан, Қазақстан.

Абжалов Султанмурат Утешович – ф.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар факультетінің деканы, Түркістан, Қазақстан.

Хуанг Сун Ил – Ph.D., профессор, Донгук университеті, Сеул, Оңтүстік Корея.

Жасанды интеллект мәселелері: философиялық талдау

Асан А. Амангельдиев^{1*}, Арайлым Д. Әбдібек²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

***Корреспонденция үшін автор:**

¹*a.azimkhanuly@gmail.com*

¹<https://orcid.org/0000-0001-9257-1609>

²<https://orcid.org/0000-0001-8949-6863>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-167-177>

Аңдатпа. Жасанды интеллект – кибернетика ғылымы дамуының шыңы деп ұғынуға болады. Қарапайым есептеуіш машиналардан бірден-бір басты ерекшелік жасанды интеллекттің күрделі алгоритмдер нәтижесінде сыртқы ортадан келіп түсетін ақпаратпен жұмыс жасауында және біртекті операцияларды орындаумен қатар, ойлау мүмкіндіктерін талап ететін сұраныстарға жауап бере алуында. Яғни, қарапайым машинаға нақты алгоритмдер жүктеліп, солардың орындалуы талап етілсе, жасанды интеллект өзі жобалау алады. Оның жобалау мүмкіндіктері бүгінгі таңда қоғамның түрлі салаларында, айталық экономика, қаржы сияқты бағыттарда қолданылып келеді.

Осы арада философиядағы классикалық мәселелер өзектілігі артады. Яғни, адамзаттың болашағы қандай болмақ? Жасанды интеллект қоғамды алға тартушы күш пе, әлде адамзатқа айтарлықтай қауіп төндіріп тұрған бастама ма? Мақалада әр түрлі көзқарастар зерделене келе, авторлар тарапынан жасанды интеллекттен бас тарту енді мүмкін болмаса да, оның қолдану аясын этикалық тұрғыда бірнеше рет терең бағамдау қажеттілігіне назар аударылады.

Мақалада жасанды интеллект саласындағы жетістіктерге қатысты философиялық дискурстар зерделенеді. Әдіснамалық, этикалық, эпистемологиялық сипаттағы мәселелер қарастырылды. Жасанды интеллектті жетілдіру, оның заманауи адамзат болмысындағы ролі мен орны, қоғам өміріндегі маңыздылығы сияқты сұрақтар шеңберіндегі зерттеушілердің пайымдары, болжамдары сараланды. Әрине, жасанды интеллект дамуы нәтижесінде өрбитін тәуекелдер назардан тыс қалмайды. Сондықтан, мақаланың негізгі арнасы өзекті дискурстарды талдауға бағытталған. Жасанды интеллект тақырыбына қатысты категориялық аппарат, оның дамуы туралы бірқатар сценарийлер автор тарапынан сарапталды.

Түйін сөздер: Жасанды интеллект; қоғам; болашақ; даму; тәуекелдер; жасанды интеллект мүмкіндіктері; жасанды интеллект дамуынан төңетін қауіп.

Received 20 May 2023. Revised 30 May 2023. Accepted 15 June 2023. Available online 10 July 2023.

For citation:

Amangeldiyev A.A., Abdibek A.D. Problems of Artificial Intelligence: Philosophical Analysis // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – №. 3. – P. 167-177. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-167-177>

Для цитирования:

Амангельдиев А.А., Абдибек А.Д. Проблемы искусственного интеллекта: философский анализ // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №. 3. – С. 167-177. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-167-177>

Кіріспе

«Жасанды интеллект» мәселесіне қатысты сұрақтар біршама уақыт бойы адамзатты ойландырып, толғандырып келе жатқанына қарамастан, ХХІ ғасырда бұған қатысты дискурстар алаңы кеңеюде. Өз кезегінде бұл жасанды интеллекттің қоғамның барлық салаларына, айталық, білім, ғылым, экономика, саясат, медицинада қолданылуымен байланысты. Жасанды интеллект белгілі бір дәрежеде заманауи адамның болмысын анықтаушы бірден-бір факторға айналғанына куә болып отырмыз. Әрине, жасанды интеллект алдағы уақытта адамзаттың болашағына қауіп төндіру мүмкіндігі туралы да болжамдар орынды. Бұл жайлы Номо Sapiens ретінде адамның жойылып кету қаупі туралы мәселелер күн тәртібінде талдануда. Мысалы, Фрэнсис Фукуяманың бұл қауіптер туралы еңбектерінде «постантропологиялық», «постадами дәуір» туралы мәселелер қарастырылған (Фукуяма, 2004).

Жасанды интеллект мәселелері кибернетика, информатика, роботехника сияқты ғылым салаларының қарқынды дамуымен байланысты. Негізінен, философиялық тұрғыда жасанды интеллект туралы өзекті мәселе адамның ойлау модельдеу немесе оның жоқтығы туралы сұрақ деп нақтылауға болады. Соңғы кездері жасанды интеллекттің адамзат өміріне әсері туралы психология, лингвистика, логика, т.б. салалар тарапынан зерттеулер жүргізілуіне қарамастан, философиялық тұрғыдағы рефлексия әлі жеткіліксіз дамуда. Сондықтан ұсынылып отырған мақалада жасанды интеллект мәселесі теориялық-әдіснамалық, аксиологиялық талдау шеңберінде зерделенуде.

Жасанды интеллектке қатысты дискуссияларда әр түрлі пікірлер орын алуда. Кейбір зерттеушілер адамнан асып түсетін жасанды интеллектінің пайда болу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Уақыт өте келе барлығы жасанды интеллектке бағынатындығын болжайды. Керісінше, басқа зерттеушілер «жасанды интеллект» түсінігінің өзі жасанды концепт екендігін мақұлдап, бұл ұғымның метафоралық

мазмұнынан назар аудартады. Сәйкесінше, жасанды интеллект туралы әр түрлі сценарийлер де қалыптасып отыр.

Мақалада жасанды интеллект технологиясының дамуы жаратылыстану, антропология және медицина саласындағы жаңалықтармен ғана емес, сонымен қатар таным философиясы мен когнитивтік ғылымдар саласындағы жетістіктермен де тығыз байланысты қарастырылады. Зерттеу аясында жасанды интеллектті адамзат қоғамы кеңістігіне интеграциялаудың жақын болашақта туындауы мүмкін негізгі мәселелерін көрсете отырып, олардың алдын алмаса, теңестірудің ықтимал жолдарын да атап көрсету қарастырылған.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Философияның есептеуді, компьютерлік ғылымдарды және ақпараттық технологияларды жүйелі талдауға бағыт алуы тарихи тұрғыдан алғанда жасанды интеллект саласындағы зерттеулерден бастау алғаны мәлім. Дәл осы бағыттың өзі идеяларды, әдістер мен мақсаттарды философиялық тұрғыдан пайымдау қажеттігін қамтитын алғашқы технологиялық жобалардың бірі болды. Жасанды интеллект және компьютер ғылымдарының негізін қалаушылар Д. Маккарти, А. Тьюринг, М. Минский осы саланың дамуы сана, ақыл, адам, таным және т.б. іргелі философиялық ұғымдарды қайта пайымдауға алып келетінін көрсеткен болатын. 1978 жылы философ әрі жасанды интеллект саласындағы зерттеуші А. Сломан «Философиядағы компьютерлік революция» (Sloman, 1978) атты еңбегін жариялады. Бұл еңбегінде бірнеше жылдан кейін философтар өз тұжырымдамаларын тексеру үшін компьютерлік бағдарламалар жасап, есептеуіштік эксперименттер жасайтын болады деген болжам келтірді. Зерттеуші А. Сломан «жасанды интеллект саласындағы негізгі зерттеулерді білмейтін философтарды кәсіби тұрғыдан алғанда жарамсыз деп айыптауға әзірмін, ал ғылым философиясында сана, эпистемология, эстетика, ғылым философиясы, тіл философиясы, этика, метафизика және философияның өзге де негізгі салаларында

жасанды интеллект аспектілерін талқыламастан сабақ беру – кванттық теорияны қамтымайтын физикадан сабақ берген сияқты, жауапсыздық болар еді» – деп мәлімдеді (Sloman, 1978: 20). 1992 жылы америкалық математик Л. Беркхолдер XX ғасырдағы ағылшын-американ философиясындағы лингвистикалық бетбұрыс сияқты «философиядағы ақпараттық бетбұрыс» ұғымын енгізді және бұл ұғым философиялық зерттеушілер үшін жаңа да қызықты объектінің пайда болуы ғана емес, философияның өзі үшін де жаңа әдіснамалық мүмкіндіктердің пайда болуы деп атап көрсетті (Ястреб, 2015: 87).

Философияда есептеуіш тәсілдемені пайдалануға жасалған алғашқы талпыныстардың бірі жасанды интеллект саласындағы зерттеулерден алынған білімдерді таныстырудың компьютерлік формаларын қолдану болды. Бұл әдісті канадалық философ П.Тагард жүзеге асырды. Ол «ғылыми теориялар мәселелерді шешудің жоғары дәрежеде ұйымдастырылған ережелері жинағынан, концепттері мен үлгілерінен тұратын, есептеуіш жүйелеріндегі мәліметтердің күрделі құрылымдарын білдіреді» – деген тұжырымға негізделген есептеуіш тәсілдеме тұжырымдамасын құрудың бір нұсқасын ұсынды (Thagard, 1988: 49). Бұл ретте мәселелерді түсіндіру мен оларды шешу теорияны құрайтын ережелер мен концепттер арқылы реттелген есептеуіш процесстер ретінде қарастырылады. Ғылым философиясы тұжырымдамасын компьютерлік талдаудың тағы бір мысалы ретінде ағылшын философы И.Лакатостың мультиагенттік жүйелерге негізделген ғылыми-зерттеу бағдарламаларының тұжырымдамасын келтіруге болады (Pease, 2007: 202).

1990 жылдардың ортасында «есептеуіштік бетбұрыс» термині философияның ақпараттық революциядан туындаған проблемалық арнасының кеңеюімен байланыстырыла бастады. Ақпараттық технологиялар саласындағы негізгі философиялық мәселелерге есептеуіш жүйелердің ерекшеліктерін, жасанды интеллекттің мүмкіндіктері мен кемшіліктерін, мәліметтерді модельдеудің

философиялық аспектілерін, интернеттің эпистемологиялық аспектілерін және көптеген басқа да мәселелерді зерттеуін жатқызуға болады.

Талқылаулар мен нәтижелер

«Жасанды интеллект» терминін алғаш рет 1956 жылы америкалық ғалым Ж. Маккарти қолданысқа енгізді. Өз еңбегінде зерттеуші жасанды интеллекттің екі бағытта жүзеге астындығы жазады. «Біріншісі, адамның интеллектуалды әрекетін қарастырса (есептер мен теоремаларды шешу, т.б.), екіншісі адамның саналы іс-әрекетін қарастырады» (Жасанды интеллекттің жетістігі, 2021).

Бұл ұғым ғылыми айналымға енгеннен бастап зерттеушілер мен оған қызығушылық танытушылар күн санап артып келеді. Қазіргі ғылыми кеңістікте жасанды интеллект барған сайын жан-жақты зерттелуде, нәтижесінде оны кеңінен қолданудың келешегі мен тәуекелдері туралы пікірталастар артып келеді. Сонымен қатар, ғылыми дискурста негізгі ұғымдар, яғни «ойлау», «сана», «интеллект» туралы біржақты пікір жоқ.

Жасанды интеллекттің негізгі мақсаты – адамның ақыл-ой жұмысын жеңілдету. Соңғы уақытта жасанды интеллекттің дамуы сапалы жаңа кезеңге көшті. Оны жетілдіру енді ақыл-ой әрекетінің әмбебап формаларымен ғана шектелмейді, адам миының табиғатын зерттейді, бірақ адамның шығармашылық, сындарлы ойлауының логикалық принциптеріне, есте сақтау қабілетіне, философиялық-гносеологиялық қабілеттеріне және таным мен ойлау психологиясына негізделеді.

1992 жылы ресейлік ғалымдар А.Н. Аверкин, М.Г. Гаазе-Рапопорт және Д.А. Пospelов бастауымен «Жасанды интеллекттің түсіндірме сөздігі» жарық көрді. Бұл сөздікте жасанды интеллект саласындағы негізгі терминдердің анықтамалары мен түсіндірмесі ағылшын, француз және тағы басқа тілдерде берілген (Аверкин, 1992). Бұл сөздікті құрастырушылар «жасанды интеллект» терминіне интеллектуалды жүйелердің дәстүрлі түрде адамның құзыреті болып

саналатын шығармашылық функцияларды орындау қасиеті тән деп анықтады. Интеллектуалды жүйе, өз кезегінде, белгілі бір пәндік салаға жататын міндеттерді шешуге қабілетті техникалық немесе бағдарламалық жүйе болып табылады. Ғалымдар ол туралы білім осындай жүйенің жадында сақталады деп тұжырымдаған (Аверкин, 1992: 152).

Ресейлік зерттеуші Ю.Ю. Петрунин «Интеллект» ұғымы қандай да бір интеллектуалды міндеттерді шешудің белгілі бір алгоритмі болмаған жағдайда оларды шешу қабілеті ретінде түсіндіруге болатындығына назар аударады. Ақпараттың жетіспеушілігі жағдайында ұтымды таңдау қабілеті интеллекттің тағы бір сипаттамасы болып саналады. Оны нейрондар деңгейдегі сыртқы тітіркендіргіштерге ойлау процесінің реакциясы ретінде анықтаудың аналитикалық тәсілі де бар» – дейді (Петрунин, 2010: 84).

Жасанды интеллект біздің өмірімізді айтарлықтай жеңілдетуге қабілетті екендігі сөзсіз. Жасанды интеллекттің қолданылу аясы өте кең және оны адам миы жеткен кез келген жерде қолдануға болады. Қазірдің өзінде жасанды интеллектті сәтті қолданылып жүрген кейбір салаларды атап өтуге болады. Оларға медицина, өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы, жол қозғалысы, ақылды үй, ақылды аудармашылар, смартфондардағы виртуалды ассистенттер және басқа да салаларды жатқызуға болады. Осылайша, жасанды интеллект медицина, сауда, қаржы, БАҚ, қылмыспен күрес және тағы басқа әр түрлі салалардағы қуаты мен тиімділігін көрсетті. Сондықтан жасанды интеллектті зерттеу бүгінде өз дамуының жаңа кезеңіне өтті.

Бұл туралы Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев: «Нейрожелі және жасанды интеллект революциялық үдерістерге бастау болып жатыр. Соған сәйкес мүлде бөлек, жаңа өмір салты қалыптасуда. Оның пайдалы жақтарымен қатар зор қатер туғызуы мүмкін зиянды тұстары да бар. Жасанды интеллектіге байланысты, тіпті Илон Масктің өзі алаңдаушылық білдіріп, оның дамуын әзірше тоқтату керек деп айтқан екен. Өйткені жасанды интеллект

бүкіл адамзатқа үлкен қауіп төндіруі мүмкін деп ескерткен. Энергетика, медицина, био және гендік инженерия саласында іргелі жаңалықтар ашылды. Оның бәрі адамзат өміріне түбегейлі өзгерістер әкеле бастады» – дейді (Шарипханова, 2023).

Қазіргі таңда философия ғылымында «Машина ойлана ала ма?» деген сұрақ қызу пікірталас тудыруда. Бұл туралы зерттеуші Д.Г. Люшнинаның «ойлау – бұл жадтағы ақпаратты өңдеу процесі: синтез, талдау және өзін-өзі бағдарламалау» деген пікіріне тоқталуға болады (Люшнина, 2014: 16). Жасанды интеллект пен адам іс жүзінде өте ерекшеленеді. Оларды тек ойлау қабілеті біріктіреді, бірақ бұл әр түрлі жолмен жүзеге асырылады.

Қазіргі ғылымда жасанды интеллект туралы дискурстарды шартты түрде екі негізгі арнаға жіктеп қарастыруға болады. Оған қолданбалы (әлсіз) және әмбебап (күшті) жасанды интеллект гипотезаларын жатқыза аламыз.

Қолданбалы жасанды интеллект (әлсіз жасанды интеллект) – бұл кез келген интеллектуалды тапсырманы немесе олардың шағын жиынтығын шешуге арналған. Бұған шахмат ойнау, образдарды тану, сөйлеу, банктік несие беру немесе бермеу туралы шешім қабылдау және т.б. жүйелер жатады. Қолданбалы жасанды интеллектті жақтаушылар бағдарламаларды қандай да бір мәселені шешуге мүмкіндік беретін, бірақ адам сияқты ойлай алмайтын құрал ретінде қарастырады.

Қолданбалы жасанды интеллектке қарама-қарсы әмбебап жасанды интеллект ұғымы енгізілді. Бұл терминді америкалық философ Ж. Серл енгізді (Корниенко, 2018: 336). Әмбебап жасанды интеллект (күшті жасанды интеллект) – бұл адамның ақыл-ойына ұқсас болатын бағдарлама. Тиісінше, жасанды суперинтеллект (ASI) қызмет салаларының кең ауқымындағы адам мүмкіндіктерінен жоғары интеллектуалды мүмкіндіктерге ие болады. Танымал жасанды интеллект сарапшыларының бірі, швед философы және «Суперинтеллект: жолдар, қауіптер, стратегиялар» кітабының авторы Н.Бостром: «жоғарғы интеллектуалды жасанды жүйе – ғылыми

шығармашылық, жалпы даналық және әлеуметтік дағдыларды қоса алғанда, барлық салалардағы ең жақсы адам миынан әлдеқайда ақылды интеллектке ие болады» – дейді (Бостром, 2016: 102). Сонымен қатар, Н. Бостром жасанды интеллекттің қауіптілігі туралы: «Жоғарғы интеллект шеше алмайтын немесе кем дегенде шешуге көмектесе алмайтын қандай да бір мәселе қалмауы мүмкін. Кедейлік, қоршаған ортаның бұзылуы, барлық түрдегі азаптар – мұның бәрін жоғарғы интеллект нанотехнологияның көмегімен шеше алады. Жоғарғы интеллект бізге наномедицинаны қолдану арқылы қартаю процестерін тоқтату және кері қайтару арқылы шексіз өмір сүру мүмкіндігін бере алады. Сонымен қатар, жоғарғы интеллект интеллектуалды және эмоционалды мүмкіндіктерді шексіз арттыруға мүмкіндіктер жасай алады, бұл бізге қуанышпен және түсіністікпен өмір сүретін, идеалдарымызға жақындап, армандарымызды үнемі жүзеге асыратын әлем құруға көмектеседі» – деп тұжырымдайды (Бостром, 2016: 108).

Белгілі британдық ғалым А. Тьюринг 1950 жылы өзінің «Есептеу техникасы және интеллект» атты еңбегін жариялады (Haefner, 2000). Осы еңбегінде күшті және әлсіз интеллект гипотезаларына сүйене отырып, өзінің негізгі зерттеген мәселесінде «машина» және «ойлаудың» ектүрлісөздерді бір мағыналы ұғыммен алмастырды. А.Тьюринг «Машина ойластырылғаннан ерекшеленбейтін әрекеттерді жасай ала ма?» деген сұраққа жауап іздеді. Автордың пікірінше бұл әбден мүмкін. Оның барлық жұмысы осы теорияны дәлелдеуге, сондай-ақ қарама-қарсы көзқарастарды жоққа шығаруға арналды. А.Тьюрингте мұндай дәлелдердің көптеген нұсқалары бар және олардың барлығы тест түрінде берілген. Бұл жұмыстың бастапқы және негізгі кезеңінде «Еліктеу ойыны» деп аталады. Оған үш тарап қатысады: адам, машина және емтихан алушы. Олардың барлығы бөлек бөлмелерде отырады және телетайп (электромеханикалық баспа машинасы) арқылы өзара байланысады. Емтихан алушыдан басқа әрқайсысы оған адам екенін дәлелдеуге тырысады. Егер емтихан алушы кімнің кім екенін анықтай

алмаса, жасанды интеллект жеңген болып саналады. Бұл тесттің әр түрлі нұсқалары бар. Бұл туралы когнитивті психология саласындағы сарапшы әрі профессор С. Харнад: «А.Тьюрингтің сұрағы келесідей болды: «Машиналар біз, яғни ойланатын жаратылыстар сияқты жасай ала ма?» – дейді (Hamad, 2008: 89). Америкалық философ Ж.Серл өз экспериментінде А. Тьюринг тестінен өту машинада ойлау критерийі бола алмайтындығын дәлелдеді. Машиналарда сана-сезімнің пайда болуы үшін адам миындағы процестерге ұқсас физика-химиялық процестердің болуы қажет. Басқа жасанды интеллект зерттеушілері де осыған ұқсас позицияны ұстанады.

Әмбебап (күшті) жасанды интеллект шын мәнінде әлі жоқ. Соңғы онжылдықта жасанды интеллект саласындағы барлық жетістіктер – бұл қолданбалы жүйелердің жетістіктері. Бұл жетістіктерді бағаламауға болмайды, өйткені қолданбалы жүйелер кейбір жағдайларда адамның әмбебап интеллектінен гөрі интеллектуалды мәселелерді жақсы шеше алады. Тар бағытталған жасанды интеллект белгілі бір іс-әрекеттерде немесе операцияларда адамнан асып түседі. Бұл туралы зерттеуші Д.Г. Люшнина: «тар бағытталған жасанды интеллект компьютері шахматтан әлем чемпионын жеңуге, көлікті тұраққа қоюға немесе іздеу жүйесіндегі сұранысқа сәйкес нәтижелерді таңдауға қабілетті» – деген пікірін білдіреді (Люшнина, 2014: 16). Сондықтан, ақылды машиналар өздеріне жүктелген кейбір міндеттерді ғана шеше алады.

Зерттеушілер жасанды интеллект ұғымын үш түрлі мағынада түсінеді. Бірінші – күрделі мәселелерді шеше білу, екінші – жасанды интеллект оқу, жалпылау, аналитикалық ойлау қабілеті деп түсінсе, үшінші – сыртқы әлеммен байланыс, ақпарат беру және саналы қабылдау арқылы өзара әрекеттесу қабілеті деп түсінеді. Яғни, интеллект ұғымының өзі оның әр түрлі көріністерінде мүлдем өзгеше. Бұл туралы ресейлік зерттеуші М.М.Ярославцева «Бұл мәселеде эпистемология – философия шеңберіндегі білім мен интеллект туралы ғылым көмектеседі. Мұнда философтар

инженерлерге жасанды интеллект құру кезінде білім мен ақпаратты қалай жақсы қабылдау, ұсыну және пайдалану керектігін түсінуге көмектесу үшін жұмыс істейді» – деген пікір айтады (Ярославцева, 2017: 1192).

Жасанды интеллекттің мүмкіндіктері кең. Енді жасанды интеллекттің артықшылықтары мен кемшіліктері тоқталсақ. Әрбір озық технологияның артықшылықтары мен кемшіліктері болады. Жасанды интеллекттің артықшылықтары мен кемшіліктері туралы зерттеуші-ғалымдар А.Д.Иоселиани мен Н.В. Цхададзе келесідей қарастырады:

«Жасанды интеллекттің артықшылықтары:

1. Ақпаратты бірден есте сақтау және оның көп мөлшерін қысқа мерзімде өңдеу мүмкіндігі. Кез келген адам қажетті ақпаратты миында толығымен сақталып, ұмытылмауы үшін үш-төрт күн ішінде қайталау керек, содан кейін кем дегенде бір жарым айда бір рет оны жанама түрде жаңғыртып отыру керек. Ал, жасанды интеллект біржола есте сақтайды.

2. Сандық деректерді асқан жылдамдықпен өңдеу. Адам екі таңбалы санды қосқанша, компьютер экономикалық жағдайды талдап, валютаны тиімді сатып алуға болатын нүктені графикада көрсетіп береді. Содан кейін осы мәмілені өзі жасасып, нарықтан уақытында шығып кетеді де, иесін пайдаға кеңелтеді. Трейдер мұндай көптеген сандық ақпаратты өңдей алмайды. Ұзақ мерзімді перспективада үкіметтер мен корпорациялар әмбебап негізгі кірісті – барлық азаматтарға ай сайынғы немесе жыл сайынғы төлемдерді енгізу мүмкіндігін қарастыруы керек, себебі біз баяу, бірақ сенімді түрде барлық жұмыстарды роботтар орындайтын күнге қарай жылжып келеміз.

Жасанды интеллекттің кемшіліктері туралы:

1. Жасанды интеллект әлі де сапалы ақпаратты өңдей алмайды, бірақ бұл әзірге уақыт еншісіндегі мәселе ғана.

2. Жасанды интеллект әлі де жаңылып кетуі мүмкін. Әзірге ол соншалықты мінсіз емес, сондықтан оған «қарайлап отыратын» адам қажет. Бірақ, бірнеше онжылдықтардан кейін жасанды интеллект өзінің ақауларын көруді, оларды жөндеуді

үйреніп алады да, оған адам қажет болмай қалады. Жақында жаңалықтардан жоғары дәлдіктегі қару ойлап табылғаны, ол нысананы өзі таңдап, оған байқатпай жету үшін ең қолайлы бағытты өзі табатыны туралы айтылды. Егер осы қаруды ядролық оқтықпен оқтап, ол қателесіп атылып кетсе, онда бұл бүкіл адамзатты жойып жіберуі мүмкін. Қырғи-қабақ соғыс кезіндегі электроника ядролық снарядты ұшыру туралы жалған сигнал берген жағдайларды еске түсіріп көрейік, бірақ бұл жай ғана ауа-райы аномалиясы болатын.

3. Соңғы жылдары бірнеше мысалмен дәлелденгендей, жасанды интеллект адамдар сияқты немесе тіпті олардан да біржақты болуы мүмкін. Сондай-ақ үкіметтік және үкіметтік емес ұйымдардың жасанды интеллект пен машиналық оқытуды теріс пайдалануы мәселесі де бар» – деп тұжырымдайды (Иоселиани, Цхададзе, 2019: 198).

Жасанды интеллект қаскөйлерге өздерінің қолжазбаларына, дауыстарына және қарым-қатынас тәсілдеріне еліктеп, оларды әр түрлі заңсыз әрекеттерде қолдануға болатын бұрын-соңды болмаған құралмен қамтамасыз ете отырып, өздерін басқа адамдар ретінде көрсетуге мүмкіндік береді. Уақыт өте келе кемшіліктер азаятынын ескерген жөн. Ең бастысы, алдымызда тұрған мәселелерді анықтап, артықшылықтарды толық пайдалана алатынымызға және жағымсыз салдарды барынша азайта алатынымызға сенімді болу үшін жауапкершілікті күшейту қажет.

Жасанды интеллектің дамуын бірнеше нұсқада қарастыруға болады. Бұл тақырыпты зерттеген ғалымдар мен сарапшылардың пікірлерін қарастыра отырып, зерттеушілер А.Д. Иоселиани мен Н.В. Цхададзе жасанды интеллектің дамуын бірнеше нұсқасын ұсынады:

«Біріншісі – пессимистік. Ерте ме, кеш пе жасанды интеллект мінсіз болатыны соншалық, оны не алдай алмайтын, не бұза алмайтын боламыз. Бірақ ол адамға қарсы агрессивті болуы мүмкін. Жансыз машинада сана-сезім пайда болған сәттен бастап, ол іс жүзінде әлдеқайда шебер адамға айналады. Егер бұл құрылғымен конфликт туындаса, оның салдары өте қайғылы болады. Илон Маск, Стивен Хокинг, Билл Гейтс жасанды

интеллект адамзатқа масштабы жағынан біздің түр ретінде толық жойылуымызбен салыстыруға болатындай экзистенциалды қауіп төндіреді деп санайды.

Екінші сценарий – оптимистік. Машиналар адамдардың орнына бәрін істейтін болады.

Үшінші сценарий да пессимистік. Адамзат адамзаттың жаһандық мәселелерін анықтайтын және шешетін машина жасау туралы шешім қабылдауы мүмкін. Көптеген айнымалыларды талдағаннан кейін, робот өзінің барлық қиындықтарына адамның өзі кінәлі деп шешуі әбден мүмкін. Әрине, сосын роботта мұның себебін, яғни адамдарды жою бағдарламасы болады.

Төртінші сценарий – технологиялық жұмыссыздық, бұл қазірдің өзінде конвейерлік өндірісте ғана емес, айтарлықтай «ақылды» мамандықтарда да біртіндеп көрініс бере бастаған. Мысалы, көптеген әлемдік банктерде тек бір-екі трейдер ғана қалды, ал нарықты талдау, тіпті валюта немесе бағалы қағаздарды сатып алу немесе сату үшін пайдалы мәмілелер жасау бойынша қалған жұмысты роботтар орындайды.

Бесінші сценарий – фантастикалық, мұнда жасанды интеллектке қызмет көрсететін адамдар, яғни бағдарламашылар ғана сұранысқа ие болады. Содан кейін олар да керексіз болып қалады, себебі жасанды интеллект өзін-өзі жақсы біліп алады да, тіпті бағдарламашының өзі оның кодында не болып жатқанын білмейтін деңгейге жетеді. Жасанды интеллект қарқынды дамып келеді және ерте ме, кеш пе, осы сценарийлердің бірі орын алуы мүмкін. Бірақ күшті және әлсіз жасанды интеллект арасында алшақтық бар екенін ескеру қажет. Бірінен екіншісіне өту үшін компьютерлердің өңдеу қуатын арттыру жеткіліксіз, оларға әлі де ақыл қосу керек. Ғалымдар мұны қалай жасаудың нақты әдісін әлі таппай отыр» – деп тұжырым жасайды (Иоселиани, Цхададзе, 2019: 199).

Жасанды интеллекттің әлеуметтік-мәдени және философиялық мәселелеріне тоқталсақ. Адам мен жасанды интеллект арасындағы байланыс мәселесі интернет теориясы, виртуалды қауымдастықтар және байланыс контекстінде жаңа белгілерге ие болады. Болашақта адамзат алдында тұрған

мәселелердің ішінде адамдардың жаппай компьютерлік сауаттылығын арттыру, цифрлық ортаға психологиялық бейімделу қажеттіліктерін атап өтуге болады. Бұл құбылыстар сөзсіз қоғамның рухани өмірін, ойлауын, өмір салтын өзгертеді. Басқа «тіршілік ету ортасы» пайда болады. Жаңа инфосфералық құрылыммен әлемнің қолданыстағы бейнесі біртіндеп өзгеріп, болмыстың жаңа ақпараттық моделі қалыптасады.

Қазіргі уақытта этикалық феномен ұғымы да түбегейлі өзгеруде. Бұрын этикалық қатынастар тек адамдар арасындағы қарым-қатынасты білдірсе, қазір бұл салаға жасанды интеллект те қосылды.

Әлеуметтік күнделікті өмірге интеллектуалды жүйелер түбегейлі әсер етуі мүмкін, онда роботтар қоршаған ортамен өзара әрекеттесу кезіндегі экстремалды жағдайларда адамды алмастыра алады. Робототехника адам жұмыс істей алмайтын жағдайда адамның орнына жұмыс істей алады, мысалы, оттегі ортасы жоқ жағдайларда, адам үшін қолайсыз температуралық жағдайларда, жарықтандырылмаған кеңістіктерде және т.б. атап өтуге болады.

Роботтандыру мен техниканың адам өміріне қолайлылығы айқын. Алайда, кейбір зерттеушілер адамдардың өміріне кері әсер ететін қауіпті факторлардың пайда болу мүмкіндігіне назар аударады. Француз философы әрі әлеуметтанушы Ж. Эллюль: «...біз тарихи жолайрыққа, еркін социализм мен қоғамның кибернетизациясы арасындағы ықтимал қиылысу орнына жеттік. Іс әлі де жеңіліс тапқан жоқ. Бастысы, информатика әлемі, тіпті ең кінәсіз және макиавеллистік емес жолмен болса да, өз қозғалысын шоғырланумен, барлық жерді бақылаумен аяқтайтын техникалық жүйенің агенті болып кетпесе болды. Мұндай кибернетизацияланған мемлекет қабыршақ мұз немесе бетон сияқты қатып қалғанда, тым кеш болады» – деп, адамзат тағдырына алаңдаушылық білдіреді (Эллюль, 1986: 200).

Қазіргі уақытта адамзат өркениетіне адам жасаған техникаға кіріптар болу қаупі туындауда. Техносфера тез дамып келеді, оның жаңа ортаға – инфосфераға айналуы

жеделдеп, ондағы негізгі құндылық жоғары технологиялар арқылы берілетін, өндірілетін және тауарға айналатын ақпарат болып табылады. Сонымен қатар, жаңа шындық пайда болып, адамзат өркениетінің құндылықтары, нормалары мен басымдықтары өзгеріске ұшырауда. Техникалық өркениетте құндылықтар мен басымдықтардың басқа да көріністерін байқауға болады. Бұл өркениеттің негізгі басымдықтарының бірі ақпараттың қозғалысын жеңілдететін коммуникацияның жаңа түрі болып табылады. Бұл процесс бәсекелестіктің, бақталастықтың, пайда мен табыстың басымдықтарын анықтайды.

Жасанды интеллекттің жаппай енгізілуімен белгілі бір уақытта адам жасанды интеллект қабылдаған шешімдерінің мағынасын түсіне алмау, сондай-ақ белгілі бір мәселені шешу кезінде жасанды интеллектті басшылыққа алған логикалық жолды түсіне алмау қаупі артады. Яғни, жасанды интеллекттен оның қабылдаған шешімдері мен әрекеттері туралы түсініктеме алу мүмкін емес.

Жасанды интеллектті кеңінен енгізу тағы бір мәселені тудырады. Бұл жасанды интеллект арнайы білімді қажет етуімен байланысты. Шындығында, адамдардың аз бөлігі жоғары технологиямен жұмыс істей алады. Біліктілігі жоқ еңбекті қажет ететін қызмет азаяды, сондықтан көптеген адамдар жұмыссыз қалуы ықтимал.

Неміс ғалымы К. Хефнер (Haefner, 1984) және басқа да ғалымдардың пікірінше, жоғарыда аталған қауіптерді жасанды интеллект пен адамдар арасындағы қарым-қатынас мінсіз ойластырылған гуманитарлық-компьютерлендірілген қоғам қалыптастыру арқылы жеңуге болады.

Заманауи электронды құралдарды қолдана отырып, адам бірнеше секунд ішінде кез келген уақытта, жер шарының кез келген жерінде ақпарат жібере және ала алады. Бұл бұқаралық мәдениеттің сипатына, білім беру жүйесіне әсер етпей қоймайды. Әрине, бұл құндылық бағдарларының, жеке тұлға мен қоғамның дүниетанымының өзгеруіне алып келеді. Бұл тұжырым, біріншіден,

қоршаған ортаның жаңа түрін – адамның күнделікті өміріне де, оның психикасына да үлкен әсер ете алатын «виртуалды шындықты» құру фактісімен; екіншіден, адамның дүниетанымының, оның ақыл-ой іс-әрекетінің, оның менталитеті мен ұтымдылығының сапалы өзгеруімен дәлелденеді.

Қорытынды

Бірқатар шетелдік ғылыми зерттеулерді сараптай келе, жасанды интеллектке қатысты дискурстарда натуралистік, физикалық, кибернетикалық үдерістер басымдылығын аңғаруға болады. Бір жағынан, адамның бүлінуі жүзеге асырылуда. Ойланатын машиналардың салдарынан нағыз адамның өзі ақылсызданып барады, яғни, интеллект мүмкіндіктеріне сеніп алып, өзі ойланудан жұрдай болып барады. Екінші жағынан, интеллектуалды машиналардың адамилану үрдісі көрініс тауып келеді. Жасанды интеллектіге күрделі алгоритмдер енгізіліп, машиналар бірте-бірте сезімдер, эмоцияларға, ойлау қабілеттеріне ие болып келеді.

Адамзат үшін техногендік өркениетті «жою» мүмкін емес, бірақ еркін ойлайтын және ақылға қонымды әрекет ететін әлеуметтік субъектілердің күшімен адамгершілік, әлеуметтік әділетті қоғамға айналдыруға болатынын түсіну маңызды. Осылайша, жаңа әлеуметтік шындық жоғары технологияларды, жасанды интеллектті, ақпаратты, жаһандануды өз орбитасына тарта отырып, адам өмірінің жаңа түрін жасап шығарады. Өмірдің бұл жаңа түрі прагматизмді, утилитарлықты кәсіпқойлықпен, парыз сезімімен және жауапкершілікпен біріктіреді.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің АР15473151 «Цифрлық қоғамды қалыптастыру мәселесі Қазақстандағы әлеуметтік әділдікті дамытудың шарты ретінде» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

- Haefner K. Mensch und Computer im Jahre 2000: Ökonomie und Politik für eine human computerisierte Gesellschaft. Birkhäuser; Softcover reprint of the original 1st ed. 1984. – 404 p. [in German].
- Namad S. First, Scale Up to the Robotic Turing Test, Then Worry About Feeling // Artificial Intelligence in Medicine. Oxford University Press, 2008. – 89 p. [in English].
- Pease A. A Computational Model of Lakatos-style Reasoning / Alison Pease. Edinburgh, 2007. – 262 p.
- Sloman A. The Computer Revolution in Philosophy. Atlantic Highlands: Humanities Press, 1978. – 197 p.
- Thagard P. Computational Philosophy of Science / Paul Thagard. MIT Press, 1988. – 219 p.
- Аверкин А.Н. Толковый словарь по искусственному интеллекту / А.Н. Аверкин, М.Г. Гаазе-Рапопорт, Д.А. Поспелов. – М.: Радио и связь, 1992. – 256 с.
- Бостром Н. Искусственный интеллект. Этапы. Угрозы. Стратегии. – М.: Издательство «Манн, Иванов и Фербер», 2016. – 496 с.
- Жасанды интеллекттің жетістігі. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://qazaqtimes.com/article/85732> (қаралған күні: 24.07.2023).
- Иоселиани А.Д., Цхададзе Н.В. Искусственный интеллект: социально-философское осмысление // Медицина. Социология. Философия. Прикладные исследования. – 2019. – No.2. – С. 196-202.
- Корниенко В.В., Сорокина В.В. Системы искусственного интеллекта // Студент. Аспирант. Исследователь. 2018. № 5 (35). – С. 336-341.
- Люшнина Д.Г. Искусственный интеллект: ответ или вызов? // Бюллетень медицинских интернет-конференций. 2014. Т. 4. № 11. – С. 11-21.
- Петрунин Ю.Ю. Философия искусственного интеллекта в концепциях нейронаук // Ю.Ю. Петрунин, М.А. Рязанов, А.В. Савельев. – М.: МАКС Пресс, 2010. – 187 с.
- Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции. – М.: АСТ, 2004. – 352 с.
- Шарипханова Д. Тоқаев нейрожелі және жасанды интеллект туралы айтты. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-neyrojel-jane-jasandyi-intellekturaly-ayttyi-349851/ (қаралған күні: 20.07.2023).
- Элльоу Ж. Другая революция // Новая технократическая волна на Западе. Под ред. П.С.Гуревича. – М., Прогресс, 1986. – 284 с.
- Ярославцева М.М. Значение теории сознания в становления искусственного интеллекта. Тезисы докладов, 2017. – С. 1192-1193.
- Ястреб Н.А. Вычислительный поворот в философии // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. – 2015. – № 1. – С. 85-95.

Асан А. Амангельдиев, Арайлым Д. Абдибек

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Проблемы искусственного интеллекта: философский анализ

Аннотация. Под искусственным интеллектом можно понимать вершину развития науки кибернетики. Одной из ключевых особенностей искусственного интеллекта заключается в том, что в отличие от простых вычислительных машин, искусственный интеллект обладает возможностью самостоятельно перерабатывать информацию, поступающую извне, выполнять сложные неординарные операции. То есть, если простая машина загружена конкретными алгоритмами и может выполнять их, искусственный интеллект способен сам участвовать в проектировании новых задач. Уже сегодня такие возможности искусственного интеллекта используются в различных сферах жизни общества, например, в таких направлениях, как экономика, финансы.

В свете таких тенденций классические философские вопросы преобретают новые ориентиры. Какое будущее возможно у человечества? Является ли искусственный интеллект силой, способствующей развитию общества, или инициативой, которая представляет серьезную угрозу для человечества? Автору близка точка зрения, что полный отказ от возможностей искусственного интеллекта невозможен и в этом нет необходимости. Но более глубокая этическая рефлексия способствовала бы предупреждению угроз, грозящих будущему человечества в результате повсеместного применения искусственного интеллекта.

В статье изучаются философские дискурсы, касающиеся достижений в области искусственного интеллекта. Рассмотрены вопросы методологического, этического, гносеологического характера. Были проанализированы суждения, предположения исследователей в рамках таких вопросов, как совершенствование искусственного интеллекта, его роль и место в современном бытии, значение в жизни общества. Конечно, риски, связанные с развитием искусственного интеллекта, предполагают серьезную философскую рефлексию. Поэтому основной акцент статьи ориентирован на анализ имеющихся актуальных дискурсов. Авторами проанализирован ряд сценариев касающихся темы искусственного интеллекта, его развития, а также категориальный аппарат в данной области.

Ключевые слова: искусственный интеллект; общество; будущее; развитие; риски; возможности искусственного интеллекта; угрозы грозящие от искусственного интеллекта.

Assan A. Amangeldiyev, Arailym D. Abdibek

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Problems of Artificial Intelligence: Philosophical Analysis

Abstract. Artificial intelligence can be understood as the pinnacle of development of the science of cybernetics. One of the key features of artificial intelligence is that, unlike simple computers, artificial intelligence has the ability to independently process information coming from outside and perform complex, extraordinary operations. That is, if a simple machine is loaded with specific algorithms and execute them, artificial intelligence can itself participate in the design of new tasks. Already today, such artificial intelligence capabilities are used in various spheres of society, for example, in such areas as economics and finance.

In the light of such trends, classical philosophical questions acquire new guidelines. What kind of future is possible for humanity? Is artificial intelligence a force for advancing society or an initiative that poses a serious threat to humanity? The authors are close to the point of view that a complete rejection of the capabilities of artificial intelligence is impossible and there is no need for this. But deeper ethical reflection would help prevent threats to the future of humanity as a result of the widespread use of artificial intelligence.

The article examines philosophical discourses regarding achievements in the field of artificial intelligence. Issues of a methodological, ethical epistemological nature are considered. The judgments and assumptions of researchers were analyzed within the framework of such issues as the improvement of artificial intelligence, its role and place in modern life, and its significance in the life of society. Of course, the risks associated with the development of artificial intelligence require serious philosophical reflection. Therefore, the main emphasis of the article is focused on the analyses of existing current discourses. The authors analyzed a number of scenarios related to the topic of artificial intelligence, its development, as well as the categorical apparatus in this area.

Keywords: artificial intelligence; society; future; development; risks; capabilities of artificial intelligence; threats posed by artificial intelligence.

References

Haefner K. Mensch und Computer im Jahre 2000: Ökonomie und Politik für eine human computerisierte Gesellschaft. Birkhäuser; Softcover reprint of the original 1st ed. 1984. – 404 p. [in German].

Hamad S. First, Scale Up to the Robotic Turing Test, Then Worry About Feeling // Artificial Intelligence in Medicine. Oxford University Press, 2008. – 89 p. [in English].

Pease A. A Computational Model of Lakatos-style Reasoning / Alison Pease. Edinburgh, 2007. – 262 p. [in English].

Sloman A. The Computer Revolution in Philosophy. Atlantic Highlands: Humanities Press, 1978. – 197 p. [in English].

Thagard P. Computational Philosophy of Science / Paul Thagard. MIT Press, 1988. – 219 p. [in English].

Averkin A.N. Tolkovyj slovar' po iskusstvennomu intellektu [Explanatory dictionary on artificial intelligence] / A.N. Averkin, M.G. Gaaze-Rapoport, D.A. Pospelov. (M.: Radio i svjaz', 1992, 256 s.). [in Russian].

Bostrom N. Iskusstvennyj intellekt. Jetapy. Ugrozy. Strategii [Artificial intelligence. Stages. Threats. Strategies]. (M., Izdatel'stvo «Mann, Ivanov i Ferber», 2016, 496 s.). [in Russian].

Zhasandy intellektin zhetistigi [The breakthrough of artificial intelligence]. Available at: <https://qazaqtimes.com/article/85732> [in Kazakh]. (accessed: 24.07.2023).

Ioseliani A.D., Chadadze N.V. Iskusstvennyj intellekt: social'no-filosofskoe osmyslenie [Artificial intelligence: socio-philosophical thinking]. (Medicina. Sociologiya. Filosofiya. Prikladnye issledovaniya, № 2, 2019, S. 196-202). [in Russian].

Kornienko V.V., Sorokina V.V. Sistemy iskusstvennogo intellekta [Artificial intelligence system]. (Student. Aspirant. Issledovatel', 2018, № 5 (35), S. 336-341). [in Russian].

Ljushnina D.G. Iskusstvennyj intellekt: otvet ili vyzov? [Artificial intelligence: answer or challenge?]. (Bjulleten' medicinskih internet-konferencij, 2014, T. 4, № 11, S. 11-21). [in Russian].

Petrinin Ju.Ju. Filosofija iskusstvennogo intellekta v koncepcijah neyronauk [Philosophy of artificial intelligence in concepts of neuroscience] // Ju.Ju. Petrunin, M.A. Rjazanov, A.V. Savel'ev. (M., MAKSPress, 2010, 187 s.). [in Russian].

Fukujama F. Nashe postchelovecheskoe budushhee: Posledstvija biotehnologicheskoy revoljucii [What is the posthuman future: consequences of the biotechnological revolution]. (M., AST, 2004, 352 s.). [in Russian].

Shariphanova D. Tokaev nejrozhehi zhane zhasandy intellekt turaly ajtty [Tokaev spoke about neural network and artificial intelligence]. Available at: // https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-neyrojel-jane-jasandyi-intellekt-turaly-ayttyi-349851/ [in Kazakh]. (accessed 20.07.2023).

Jelljul' Zh. Drugaja revoljucija // Novaja tehnokraticeskaja volna na Zapade. Pod red. P.S.Gurevicha [Second revolution // New technocratic wave in the West. Under ed. PS Gurevicha]. (M., Progress, 1986, 284 s.). [in Russian].

Jaroslavceva M.M. Znachenie teorii soznaniya v stanovleniya iskusstvennogo intellekta [The importance of the theory of consciousness in the formation of artificial intelligence]. (V knige: Gagarinskie chteniya 2017, Tezisy dokladov, 2017, S. 1192-1193). [in Russian].

Jastrebnaja N.A. Vychislitel'nyj povorot v filosofii [Computational turn in philosophy]. (Filosofskie problemy informacionnyh tehnologij i kiberprostranstva. 2015, № 1, S. 85-95). [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors:

Амангельдиев Асан Азимханович – постдок, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Әбдібек Арайлым Дастанқызы – магистр, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Amangeldiev Assan Azimkhanovich – PostDoc, Senior lecturer of the Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abdibek Arailym Dastankyzy – Master, Senior lecturer of the Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Political islam or conservatism: a typology of the Deobandi movement

Abdilkhakim Sh. Burkhanadin^{1*}, Ali İhsan Karataş²,
Asiltay G. Tasbolat³

¹Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan

²Bursa Uludag University, Bursa, Turkey

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Корреспонденция үшін автор:

¹burhanhakim01@gmail.com

²ihsankaratas@hotmail.com

³tasbolat.usul@gmail.com

¹<https://orcid.org/0000-0002-8271-866X>

²<https://orcid.org/0000-0002-1916-8992>

³<https://orcid.org/0000-0002-6403-8070>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-178-189>

Abstract. *The article analyzes the general nature, branches, political and religious enlightenment activities of the Deobandian movement, which appeared in India in the 19th century and passed through various stages, based on the issue of typology related to religious movements in Islam. Thus, a typology of religious and political groups originating from the Deobandian movement is created. A systematic conclusion is made on such issues as the beginning of the movement, its relationship with the colonial government, branching, involvement in political decisions, sources of religious education, legal and creedal sect, and its current state. Without such a comprehensive analysis, it is impossible to reveal the meaning of a certain religious movement on a scientific basis.*

The division of the Deobandian movement into different branches due to historical conditions requires an analysis of the problem of typology in a political context. In the 20th century, the emergence of the phenomenon of political Islam in the Islamic world affected the involvement of some branches of this movement in politics in the form of a party, and now, one of its directions became radicalized and turned into a military force influencing the geopolitical conditions in the region. Therefore, the political experience of the Deobandian movement, which began with classical religious education, mixed with colonialism in the 19th century and a new political structure in the 20th century, should be considered an important factor in the typology of this movement.

Keywords: *Deobandi movement; Taliban movement; Tablighi Jamaat; Political Islam; conservatism; religious extremism; radicalism.*

Received 19 May 2023. Revised 25 May 2023. Accepted 30 June 2023. Available online 15 September 2023.

For citation:

Abdilkhakim B.Sh., Karataş A.İ., Tasbolat A.G. Political Islam or Conservatism: A Typology of the Deobandi Movement // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – №. 3. – P. 178-189. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-178-189>

Для цитирования:

Абдилхаким Б.Ш., Караташ А.И., Тасболат А.Г. Политический ислам или консерватизм: Типология движения Деобандия // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №. 3. – С. 178-189. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-178-189>

Introduction

In the 19th century, the military, economic and political pressure of Western countries increased, and they among others started colonize the Islamic world. In addition to the modernist movements that implemented the reformulation of religion according to the conditions of the time, movements that considered political activity on the one hand, and traditional religious education on the other as a way out of the deadlock appeared on the scene of history. One of them is the Deobandi movement, which originated in India. The center of education created by this movement, which chose religious education as the way to revive Islam, was called Darul-Uloom. The name of the town where the madrasah was located was Deoband, which associated with religious leaders from this region. It is customary to present all the groups as branches of the Deobandian movement. It is understandable that researchers study the essence of the Deobandian movement, which influenced the entire subcontinent, from every angle. Before studying the origin, historical and current state of the mentioned movement by making a historical excursion, it is necessary to dwell on the issue of typology related to the movement.

Research materials and methods

In the article, based on the researches related to the Deobandian movement, a typology of the religious and political groups separated from the listed movement was made. The works of an American researcher like Barbara Metcalf, who carefully studied the history of the Deobandian movement, are rich in original data related to the history of the movement. And the data related to the internal structure of the general movement and the views of eminent scientists can be found in the works of local researchers such as Muhammad Arif Jamil al-Qasimi al-Mubarak Fauri. Based on these and other studies, the history of the movement and the problem of typology of the religious groups that grew out of it were analyzed. The value of the Deobandian movement was analyzed using the comparative method, the interdisciplinary

method and the methods of sociological analysis.

Discussion

As a feature of religious movements and parties defined as political Islam or Islamism, we can point to the attempt to implement the Islamic religion in the form of an active ideology in all spheres of political structure and social life. Islam has been an integral part of the public consciousness of Muslim peoples for centuries. In European countries where secular values are established, religion and the state or religion and social relations are separated from each other, so religion is considered as a legal issue interpreted within the framework of people's personal life and constitutional freedom of religion and belief. And in the countries that follow the Islamic religion, religion is a set of rules that coordinate the socio-cultural sphere, determine the relationship between people, the behavior in everyday life, family relations and social-political life (Butterworth, 1992: 28). Therefore, in the 20th century, the phenomenon of Islamism in Islamic countries appeared on the one hand in the form of a struggle against colonialism, and on the other hand in the form of an ideology that implements the creation of a political structure within the framework of Islamic ideology in accordance with new conditions in the countries freed from colonialism.

Said Qutub, a prominent representative of political Islam in the 20th century, proposed the theory of creating an Islamic state or a true Islamic society, calling it Hakimiyyah, which means «the realization of the Almighty power of God». And another ideologist of Islamism, Pakistani Abu Ala Al-Mawdudi (1903-1979) raised the idea of «Muslim nation» and stated that Islam rejects any form of nationalism (Lerman, 1981:495). The ideas of Hasan al-Banna (1906-1949), the main ideologist of the Ikhwan al-Muslimin (Muslim Brotherhood) movement, also promoted the ideology of ummatism.

As for the Deobandian movement, we can see that in the initial stage of this movement, which followed the path of revitalizing religious education in opposition to English

colonialism in the 19th century, there was no idea of creating a real Islamic state. It can be seen that the political events of the 20th century, the separation of Pakistan from India, and the political situation in the post-colonial period changed the political positions of Deobandian scholars at a certain level. For a deeper understanding of this issue, it is necessary to dwell on the history of the movement's creation and development stages (Britannica, 2023).

In 1857, there was a large-scale rebellion against the colonial policy of the British military in India. However, this movement, which was supported by both Hindu and Muslim peoples, failed. After these events, Indian Muslims were subjected to political and cultural oppression. The British started to introduce new educational programs according to the European system. In addition, Hinduism and Christianity were actively propagated. The old madrasah system funded by the Muslim rulers of the Indian subcontinent collapsed, and the system of religious education that had been established for centuries was on the verge of collapse. Therefore, there was a need to preserve the Muslim teachings among the Indian Muslims. At first, a group of scholars started teaching religious sciences in a small mosque called Chatta. And on May 30, 1866, both Muhammad Qasim Nanutawi (1830-1883) and Rashid Ahmad Gangohi (1826-1905) founded Dar al-Ulum Deoband Madrasah. To resist the British colonial rule, the madrasah was established in a remote town called Deoband, 150 kilometers from Delhi (Chopra, 1988: 101). The theological foundations of the Deobandi school are inspired by the views of the religious reformer Shah Waliullah Dahlawi (1703-1762). Dar al-Ulum means «House of Knowledge». The main goal of the founders of the madrasah, led by Maulana Nanutawi, was to counter the threats to Islam through these educational institutions, to prepare leaders who would serve the religion, develop academic Islam, and lead the country out of political crises (al-Qasimi Faury, 2015: 7).

Deobandi schools taught traditional Islam based on the Hanafi school. The madrasah focused on ridding the Islamic religion of foreign elements (bida'). It is said that Dar al-Ulum Deoband schools used the experience

of the colonial British schools during the creation of the educational system. The Deoband scholars, who followed the Hanafi school of jurisprudence and the Maturidi school of theology, included Ashari and Salafi commentaries in their curriculum. Due to historical conditions, it can be seen that they are inclined to imitate tradition. On the one hand, probably related to the colonial situation, it can be seen that the traditional Ahl-i Sunna wal-Jama'a school, including the classical texts of the Hanafi school, has been taught without critical thinking. At the same time, it will be clear if we consider that this educational institution was not limited only to religious education with the beginning of the development of political views related to the colonial policy at that time. It is clear that in the eyes of the Muslims, this education center was an existential opportunity, since it was crucial to preserve Muslims as a nation, and to resist the hinduization and christianization of Muslim population. Therefore, Deoband Dar al-Uloom was not only an educational madrasah, but also a center of religious movement and ideology. Over time, madrasahs began to be opened in other settlements of India under the Deoband Dar al-Uloom system. Gradually, it began to become an influential force for Muslims in the territory of India and the Asian continent. Dar al-Uloom Deoband established contact with the rulers of the Ottoman Empire, notably Abdulhamid II. Latter sent Arabic and Persian books from Istanbul to Deoband to support the madrasah (Özcan, 1992: 554).

One of the features of the Deobandi madrasah system was the public funding of the educational institution. Maulana Nanutawi forbade the madrasah to be financed from one source permanently or from the government. Before that, madrasahs were mainly supported by the ruling class or wealthy people. The new financing system led to the independence of educational institutions. In the past, teachers used to live on waqif (charity), i.e. money received from funds, or in some cases, they gave free education to students at home. In both cases, the students would bear their own expenses. Therefore, religious education was available only to certain groups in the society. And poor children did not have the opportunity to get an education. Meanwhile, the Deoband

madrasah made religious education accessible to all sections of society by providing free food and shelter to its students (Qasmi, 2005: 7-8).

Maulana Nanutawi, one of the founders of the Deobandi madrasah, prepared a set of rules for the stable and healthy functioning of the educational institution. These rules are known as «Usul Hishtgana» (Eight principles). They are:

1. The managers of the madrasah should always consider ways to increase the amount of material assistance;

2. The management of the madrasah must provide students with food and drink and actively attract new entrants;

3. The management of the madrasah should put the interests of the educational institution first. Otherwise, the madrasah will stagnate;

4. The teachers of the madrasah should not think only about themselves and have the same attitude as above;

5. The curriculum of the madrasah for four years must be taught and completed within the specified period. This will be the key to the development of the madrasah;

6. Even if the madrasah does not have a permanent source of income, it should continue its work with faith in God. Believing only in money reduces faith in God. If faith in God is weakened, it will not lead to good;

7. It is necessary to avoid receiving financial assistance from authorities and wealthy people;

8. Donations of people who do not intend to achieve fame through financial assistance bring blessings (Qasmi, 2005: 5-6).

From these rules, it can be seen that the founders of Dar al- Ulum Deoband madrasah intended the educational institution to be as independent as possible from external factors.

What we can learn from these details about the founders of the Deobandian movement and the peculiarities of the educational system, the religious and theological basis, is that the movement initially chose traditional religious education as a way to escape colonialism. Since Islam is not a religion that defines only the hereafter or the relationship of an individual with God, as in Christianity, active participation in social and political life is considered a Muslim duty. From this

point of view, the Deobandian movement's involvement in political life outside of education should be connected with the lack of experience of a secular state among Muslims and the anti-colonial protest of the Muslim community following the Islamic religion. Therefore, looking into the history of the political experience of the Deobandian movement, it is necessary to analyze the factors that influenced the emergence of groups inspired by the movement.

And now, if we analyze the political views of the later Deoband movement and scholars, we will see that they were not limited to providing religious education according to historical events and contemporary conditions, but did not refrain from showing political activity. It is even said that Muhammad Qasim Nanutawi, one of the founders of Daru-l-Ulum Deoband, led the revolt of 1857 (Tayyib, 2012: 271). However, the failure of this coup led to the establishment of a strict British political system in the Indian subcontinent. Some of the Muslim scholars in India participated in the uprising and died or spent the rest of their lives in prison. In this regard, the Muslim scholars, who had previously been politically active at a certain level, stayed away from politics (Metcalf, 2002: 7). But this situation changed before the First World War. For example, until 1920, Deobandi historians wrote that scholars did not participate in the National Liberation Uprising of 1857. But historical records written after 1920, on the contrary, mention that the Deobandis took an active part in the rebellion of 1857 and describe them as «Fighters for peace» (Metcalf, 2002: 7). Muhammad Tayyib Qasimi (1897-1883), the grandson of Muhammad Qasim Nanutawi, who served as head of the madrasah for many years, tells about the relationship of Daru-l-Ulum Deoband with politics as follows: «Daru-l-Ulum Deoband is not only a madrasa of education, but also a school of thought. The educational institution inculcated the spirit of freedom in its graduates from the very first day... It cannot be said that «Daru-l Ulum Deoband was distant from politics, had no connection with it». Yes, the madrasah was not engaged in special education in the political direction. However, the madrasah did not spare itself in training politicians and political

personnel working in the field of politics. These individuals imbibed the values and education of Daru-l Ulum Deoband, and also drank from the intellectual and practical richness of the madrasah» (Tayyib, 2012: 279-280). That is, the Deobandis do not deny that they are involved in politics. Another thing we can see from the above words is that they accept that politics is an important component of life and consider it necessary to engage in it purposefully. If we pay attention to the political side of the Deobandi system in general, it can be seen that the category of ulama was more active than Daru-l Uloom Deoband as an institution in this direction. Therefore, it can be said that the political face of Daru-l Uloom Deoband is reflected through the positions and political practices of its scholars.

Maulana Mahmud Hasan (1851-1920) and his student Maulana Husain Ahmed Madani (1879-1957), who were recognized for their political activities in the late 19th and early 20th centuries, stand out. Maulana Mahmud Hasan involved the Deobandi madrasah in politics and opened other centers to prevent it from being harmed in any way. Through these centers, which were considered educational institutions on paper, he actually conducted underground political activities against the authorities (Hamid, 2005: 41).

In the meantime, it should be noted that Hussain Ahmed Madani's political approach was in the opposite direction to the ideas of Pan-Islam and political Islam at the time of the partition of India and Pakistan. It can be seen that he looked at political issues, including the situation of Muslims, from a realistic point of view. In his opinion, Hindus and Muslims belong to one nation (community), even though they have different religions. Because he thought that the fact that people have different religions does not prevent them from belonging to the same nation. He cited the example of the prophets who brought revelation to their nations. For example, he claimed that the Prophet Muhammad established a community of Arabs and Jews in the city of Medina. He even broadened the scope of the idea of ummah, which is usually used only in relation to Muslim countries, and declared that representatives of other religions can join this concept. From his point of view, the

concept of milla (nation, country, community) in Islam includes only Muslims. Therefore, although religion was important for the milla, it was not important for qaum (community). Therefore, he opposed the separation of the state of Pakistan from India. He believed that the partition of India would create division among Muslims, and ultimately, this idea would be against the interests of Muslims (Hamid, 2005: 46-47).

Hussain Ahmed Madani's idea of one Hindu-Muslim state contradicted the political position of the Muslim League, another movement founded by Muslims in India. The Muslim League considered Hindus and Muslims as two separate nations, and according to their view, Muslims should have their own state. They considered this idea to be implemented during the British rule in India. The Muslim League was mainly led by Muslim leaders of a secular background. Hussain Ahmed Madani clashed with prominent intellectuals of the time, such as Muhammad Iqbal and the aforementioned Said Abu Ala Maududi, who supported an independent state of Pakistan due to his political views (Hamid, 2005: 47).

It is interesting that in the middle of the 20th century, just as the representatives of the conservative Jewish religion opposed the creation of the state of Israel, some of the Deoband scholars opposed the creation of an independent state of Pakistan, led by a Western-educated group. They found it right to live in an undivided entire Indian country and continue their religious activities there (Metcalf, 2002: 7).

If we distinguish the above data, the history of the Deobandian movement, which started as a center of religious education during the colonial period, begins to become politicized over time. It should not be forgotten that conservatism developed because it was a movement that tried to preserve religious education within the framework of colonial conditions. History testifies that colonialism is not only a military domination, but also a phenomenon that destroys the socio-cultural order that has been established for centuries. This is one of the reasons for the emergence of conservatism or ultra-radical religiosity. Because religion is the only guarantee to save

yourself as a united nation before the colonial power.

However, Muslims who lived the colonial yoke had different views on the new historical situation. In this regard, it should be mentioned that a group of scientists and centers of education, following the modernist direction, appeared in India as a way out of the impasse. In that period, on the one hand, a group of conservative ulama, like the Deoband ulama, who passionately defended the past and considered innovation to be anti-Islam, had a great influence on the masses, and on the other hand, a group of intelligent Muslims who tried to understand the features of the new historical era appeared on the stage of history to show that Islam and modernity can be compatible with each other. This direction, which played an important role in the development of the Islamic mind, aimed at the following two goals: first, to deconstruct religious dogmas that hinder the progress of society; secondly, on the basis of modern rationalist discourse and scientific knowledge, but in a way that does not contradict Islam, to form a new understanding of the reality (Kamal, 2017: 511). Now if we compare the educational system, the Daru-l-Ulum educational institution of Deoband was founded in 1857, and after almost twenty years in 1875, intellectuals gathered around Said Ahmad Khan (1817-1898) founded Muslim Anglo-Oriental College. Later, in 1921, this institution became Aligarh Muslim University (Khan, 1966: 743). Therefore, the practice of religious education, which is considered the origin of the Deobandian movement, should be defined as traditionalism, and the religious consciousness caused by traditionalism in this education should be defined as conservatism.

Results

We have already said that Daru-l-Ulum Deoband, which is considered to be the origin of the Deobandian movement, generally followed a traditionalist direction. It is not wrong to say that this traditional education system, which creates conservatism and fundamentalism, created fundamentalism in the course of political experience. The next stage of fundamentalism will inevitably lead to radicalization. It is worth discussing

the phenomenon of fundamentalism, which can be considered as a consequence of colonialism in the Islamic world. Karen Armstrong, in her book «The Struggle for God: A History of Fundamentalism», argues that fundamentalism, which is an attempt to fill the vacuum at the core of a society based on scientific rationalism, is a hatred of the outside world and an exclusive attitude towards it. At the same time, it means an attempt to re-sanctify life, relying on knowledge that leads to the transformation of impurity. Karen Armstrong, tracing the history of fundamentalism in Judaism, Christianity, and Islam, defines it as «a reaction against the scientific and secular world that arose first in the Western world and later manifested itself with similar features in other parts of the world». It is also emphasized that this has become an increasing religious and socio-psychological phenomenon in the modern era. If modernism was a phenomenon that brought Christianity itself into social turmoil in Europe and America, it was a historical period that had even more serious reflexes for the Jewish and Islamic worlds. Because it draws attention to the fact that Muslims experienced modernity as conquest, invasion and being under the hands of enemies. Just as in the West, in the Islamic world, fundamentalism is a problem born together with modernity; However, while in the West, modernism was perceived as innovation and development, for Muslim fundamentalists in the Islamic world, it was perceived as dependence on others and obedience to their will. This, in turn, gave rise to religious knowledge, i.e., religious fundamentalism, which understands any social problems that society naturally faces as spiritual immorality under the influence of the West (Armstrong, 2000: 196).

At the same time, it is worth analyzing that the branching and political experience of the Deobandian movement became more complicated in the 20th century. Accordingly, the typology of religious groups branching off from the Deobandian movement will become more complicated. Both fundamentalism, which is considered a consequence of Western colonialism, the phenomenon of political Islam, which shows political activity, and radicalism and extremism, which consider the declaration

of a holy war as an important Muslim duty, grew in this period. For example, although the political views of some Deobandi scholars, such as the above-mentioned Hussain Ahmed Madani, are realistic, it cannot be overlooked that from the time of the establishment of the state of Pakistan to the present, religious groups emerged from the Deoband platform. At this point, it cannot go without saying that the Deobandian movement has lost its homogeneous character. And three different centers of Deoband school appeared in India, Pakistan and Bangladesh.

Organization of Islamic Scholars (Jamiyat Ulama-i Islam – JUI) transformed into a political party in Pakistan, followed the direction closest to the ideology of Islamism. During the last years of British rule in India, this minority group formed by Deobandian scholars opposed the concept of a secular state and the idea of making religion a personal matter for everyone. These positions were mainly supported by Indian nationalists. In order to demand the creation of an independent Muslim state, the mentioned Deobandi scholars founded JUI in 1945. When the independent state of Pakistan was established in 1947, the organization became a political party led by the ulama. They debated with other parties on whether Pakistan should be a secular state as intended by the founders of the state, or an Islamic state based on Sharia. However, JUI did not gain much popularity or support in Pakistan. Over the years, it did not get tired of advocating that Islam should prevail in the state. In other words, it could not present an effective and clear political program based on pragmatic views that attracts public attention. Over time, JUI party, like other parties in Pakistan, split into several factions. JUI formed alliances with any party that could give them even a little political weight. For example, in the 1970s, they formed an alliance with the Pashtun regionalist party against Bhutto's Pakistan People's Party, which was based on a socialist party. And in the 1990s, on the contrary, they entered into a political alliance with the Pakistan People's Party, this time led by Benazir Bhutto, Bhutto's western-educated daughter (Metcalf, 2002: 12).

Since the invasion of Afghanistan by the Soviet army, JUI began to influence the spread

of the idea of jihad and the mobilization of Muslims in the Indian subcontinent for armed struggle against infidels. Already in the 1980s, the Pakistani authorities supported the Mujahideen who fought against the Soviet army in Afghanistan through the Islamic organizations of JUI, the Islamic Party (Hizbi Islam) and the Islamic Jamaat (Jama'ati Islami). At that time, Maulana Fazlur Rahman, son of Mufti Mahmud, headed the JUI. The Organization of Islamic Scholars took advantage of the instability in Afghanistan in the 1980s to open hundreds of madrasahs in the Tribal Areas and Balochistan. Along with young Pakistanis, Afghan refugees were also able to study in these madrassas. Mentors were provided with free food and shelter and underwent military training. The goal of these madrasahs, which were established on the basis of Deobanism, was to prepare a generation that will live in the post-Soviet period. At that time, the Deobandi ideology did not have political support from Pakistan, but the military government of the country's then president, Ziaul Haq, did not spare financial aid to all madrassas. In 1988, near the end of Ziaul Haq's rule, 8000 official madrasahs and 25000 non-official madrasahs were operating in this region, and more than half a million teachers were educated in these religious educational centers. However, we can say that the Taliban movement was autonomous from Daru-l-Uloom Deoband scholars in India and Pakistan. The situation was complicated by the geopolitical ambitions of the Pakistani state in the region. Therefore, it is necessary to identify the Taliban movement as an autonomous entity whose further extremist activities are fully dependent on geopolitical conditions, despite being inspired by Deobandism.

The Taliban movement emerged as a local political force in Afghanistan in 1994. Because they were able to show the people that they can resist corruption, theft and violence, and that they can bring stability to them. They were supported by the Pakistani authorities. Because the Pakistanis needed the peace of trade routes to Central Asia. At the same time, the emergence of the Taliban was also in the interest of the United States. In turn, the Americans intended to protect the safety of oil pipelines passing through the territory

of Iran to Central Asia. The Taliban could help them with this. Since the Taliban were not influenced by a certain political ideology, they chose the necessary allies themselves. Be it American or Pakistani. They would not refuse to work with Shiite Iranians if it served their interests. However, the relationship between the Taliban and the Americans soon deteriorated. This was primarily caused by the violation of human rights in Afghanistan and terrorist attacks on US embassies in East African countries. It was concluded that Osama bin Laden, who was at the head of the perpetrators of terrorist attacks, was taking refuge in Afghanistan, and that the Taliban had connections with terrorist organizations. The Taliban's association with Bin Laden led to the collapse of their political power after 9/11. Bin Laden's prestige, influence and wealth were essential to the Taliban in order to achieve their goals. In addition, bin Laden's idea of anti-Americanism was supported by the Taliban, who were already anti-Western. But the strange thing is that the Taliban never built their ideology against Western civilization. Their main goal was to seize power in Afghanistan and establish a state based on Sharia. However, their relationship with Bin Laden in the middle of the road led to their overthrow by the Americans in 2001.

It can be said that the Taliban actually managed to demonstrate the political potential of the Deobandi school. Because until now, among the Deobandi-based movements, only the Taliban have been able to achieve state power. The fact that they established the Islamic Emirate in Afghanistan between 1996 and 2001, and then, despite being expelled from the government because of the United States, regained the reins of power after 20 years in August 2021, shows the viability of their political ideologies. Here, the support of the Afghan people, most of whom live in rural areas, should not be overlooked.

In general, the Taliban and Middle Eastern extremists are similar in terms of adherence to Sharia and social norms. However, while the ambition of international extremist organizations covers the whole world, the jihad of the Taliban was limited to the region of Afghanistan. Rather than creating a global caliphate like the extremist organizations of

Al-Qaeda and the Islamic State, the Taliban focused only on a certain region. On the one hand, it can be seen that the Taliban are trying to prove that they can rule the country in a civilized manner by taking steps such as communicating with the media, organizing press conferences, appointing ministers, establishing contacts with international organizations, refraining from terrorist acts, and giving women more rights than before. Thanks to this, it was warmly received even by some neighboring countries.

The most extreme of the extremist groups based on the Deobandi ideology is the Jaish-e-Mohammed organization, which is considered an ultra-radical military organization. Jaishi Muhammad (JM) is considered to be the most violent religious extremist group associated with Deobandi. JM has been declared a terrorist organization at the international level. He conducts his activities mainly in the territory of Kashmir.

The JM was founded by Maulana Masood Azhar, a religious leader who was released from an Indian prison in 2000 as a result of a prisoner exchange process. He did not return to the Harakatu-l Mujahideen (this organization was formed in 1985), of which he was a member, but founded a new religious organization, the Islamic State, with the support of extremist religious organizations such as Osama bin Laden and the Taliban. The JM was given political support by JUI, including the Fazlur Rahman-led JUI-F. JM is funded by trade and Islamic charities such as the Al-Rashid Trust (also known as the Amin Trust). Lashkar-e-Tayyiba cooperates with religious extremist groups such as Hizb-ul-Mujahideen, Harakatu-l-Jihad-e-Islami, Lashkar-e-Jhangvi and Sipah Sahaba Pakistan in territories of Afghanistan and Pakistan. In addition, JM organized attacks against NATO forces in Afghanistan together with al-Qaeda and the Taliban.

Tablighi Jamaat is one of the religious-missionary organizations that emerged within the framework of the idea of Deobandia. This group prioritizes personal transformation of the individual over political activism and religious education. It is intended to be implemented through religion. They believe that the most effective way to learn is to teach

and encourage others to do the same. Tablighis endorse the traditional religious education system and are close to Sufism. However, they did not want education to be limited only to the madrasah, they believed that this process should be carried out outside the madrasah as well. Therefore, it intended to spread religious knowledge among various representatives of the society. A difference between the Tablighis and the Deobandi system from which they originated was that they did not engage in debates with other Muslims on matters of fiqh (Islamic law) (Metcalf, 2002: 8).

The Tablighi Jamaat group was founded in the late 1920s by Maulana Muhammad Ilyas Qandlawi (d. 1944). The family of Maulana Muhammad Ilyas had long been closely associated with the Deobandi school and its Madrasa Mazahirul-Ulum in Saharanpur. Maulana Muhammed Ilyas aimed to provide religious education to ordinary Muslims who were far from religion, who became the object of Hindu religion.

Maulana Muhammed Ilyas began his work in a politically difficult period with religious violence. He advocated that Muslims, regardless of their level of education, call on other Muslims, and even the scholars themselves, to follow the religious commandments. This was his main strategy in calling to religion. Those who joined the Tablighi Jamaat group and went out for religious sermons were fully convinced that God would support them. They believed that by abandoning their daily lives and preaching with like-minded Muslims, they would attain spiritual wealth and peace (May, 1970: 124). Some of the Tablighi Jamaat groups that came out to preach refused to respond to violence with violence, even though they were physically attacked, and avoided engaging in debate with others on any topic. The word «Sukun» (quietness, peace) can best describe their conditions. Members of the Tablighi Jamaat believed that they would enter paradise as a result of their services. And through sukun, the spark of paradise in the other world was felt in this world (Metcalf, 2002: 9).

According to the system established by the Tablighi Jamaat, the members of the group should spend one day in a week, one week in a month, 40 days in a year, and at least 120 days

in their lives to preach in the way of God. In turn, women can go on preaching trips with their wives or husbands (Moosa, 2015: 105). Members of the Tablighi community often spend the night in mosques during religious visits. Even over time, the mosques where they often stopped around the world began to be recognized as «Tablighi Jamaat Mosques». It is difficult to determine the number of members of the Tablighi Jamaat, as there is no official system and no experience of registering members in the group. By the end of the 20th century, the group's annual gatherings in Raikind, Pakistan, and Tungi, Bangladesh drew nearly 2 million people. It should also be noted that regional meetings and meetings of the group are also held in India, North America, Europe and Great Britain (Metcalf, 2002: 9).

The influence of this group in Central Asia is increasing day by day. The Spiritual Administration of Kazakhstan published a material expressing its disapproval of the actions of this group. The website of the Muftiyat has the following information: Since the mentioned group is managed from abroad, it was recognized as an extremist organization for the first time among the CIS countries in Uzbekistan and Tajikistan in 2006, and put an end to their activities in order to maintain state security. In 2009, the Russian Federation blocked the activities of the Tablighi Jamaat. In the country, on February 26, 2013, by the decision of the Astana city, Saryarka district court, the Tablighi Jamaat was recognized as an extremist movement, and it was forbidden to freely campaign in the territory of the Republic of Kazakhstan.

Conclusion

We can say that politics was not the main goal for the Darul Deoband school, which was established with the aim of revitalizing religious education. They also claim that they intervened in politics to protect themselves. The founders of Darul Deoband mainly intended to preserve the religion in the Indian subcontinent and, accordingly, to build centers of learning here first. Over time, these projects gained momentum, and the Darul Deoband education system began to spread

to neighboring states. On the one hand, it is impossible for the deobandis to remain on the sidelines without getting involved in politics. At the time when the national liberation struggle against the British was raging and the prospects of the Hindus and Muslims were being decided, the Deobandi scholars also had to choose their sides. Some of the Deobando scholars wanted Hindus and Muslims to live in one state, while the other (majority) part was on the side that Muslims should have their own independent state. In the end, it can be seen that the second opinion won. Generally speaking, the deobandis played an important role in the freedom struggle of the Indo-Muslim nation in the first half of the 20th century. They carried out these activities mainly within the framework of the Indian Scholars Organization and the Muslim League movements. However, if we look at the period after the partition of Pakistan and India, we see that the Deobandi scholars in Pakistan continued to be actively involved in politics, while the deobandis in India gradually withdrew from politics. They probably decided that the most effective way to protect the interests of Muslims there is political passivity.

As we can see, making a typology by examining the Deobandian movement and its political experience is a very difficult problem. The palette of groups that grew out of the Deobandian movement is vast. There is a reason to define the direction of Daru-l-Ulum madrasahs as a conservatism, which

follows classical religious education as the main direction. As an educational center that emerged under colonial conditions, we see the result of the maximum adherence to the traditional heritage. And the activities of the Organization of Islamic Scholars (Jamiyat Ulama-i Islam), who have shown loyalty to the slogans of political Islam, can be characterized by the ideology of Islamism. It would be fair to typify the Taliban movement and the Jaishi Muhammed military organization supported by this organization as extremist groups for their militaristic and terrorist activities. We see the Tablighi Jamaat organization as a religious-missionary movement. The Deobandian movement, which has experienced so many political experiences in almost two centuries, is considered to be a movement that is gaining influence day by day in the Islamic world. In the information age, it is very important to analyze the history of such a complex movement, define its typology, and study its current state.

Funding

The article was prepared within the framework of the implementation of the grant funding scientific project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP19174944 «The Influence of the Religious and Political Ideology of the Deobandian school on Central Asia».

References

- Эл-Мұқри Мұхаммед Таййыб. Улама Диюбанд Иттижаһиһум әд-Дини уә Мизәжуһум әл-Мәзһәби. Деобанд, 2012.
- Azmi Özcan, «Darülulüm», Tdv İslam Ansiklopedisi, 8 Cilt, S. 554.
- Barbara Metcalf. Traditionalist Islamic Activism: Deoband. Tablighs. And Talibs. Leiden, 2002. p 24.
- Britannica, 5 Jun. 2023, <https://www.britannica.com/topic/Deoband-school>. Accessed 15 July 2023.
- Butterworth, Charles E. «Political Islam: The Origins». The Annals of the American Academy of Political and Social Science 524 (1992): 26-37.
- Ebrahim Moosa. «Deobandis in Africa». The Encyclopedia of Islam Three. 2015/4, 2015 Leiden. p. 105.
- Eran Lerman. «Mawdudi's Concept of Islam». Middle Eastern Studies 17, no. 4 (1981): 492–509.
- Lini S. May. The Evolution of Indo-Muslim Thought. Publisher: Sh. Muhammad Ashraf. Lahore, 1970. p. 124.
- Karen Armstrong. The Battle for God: Fundamentalism in Judaism, Christianity and Islam, New York: Alfred A. Knopf, 2000. – 442 p.
- Kamal M. Islamic Modernism in India. – New York.: Abingdon, – 2017. – 486 p.
- Khan S.A. Akhri Madamin. – New York: Columbia University Press, – 1966.

Muhammadullah Khalili Qasmi. Chapter: «Madrasa Education: Strength and Weakness». Manak Publications Pvt. Ltd. Delhi & Markazul Maarif Mumbai, 2005. p. 212.

Мұхаммед Ариф Жәмил әл-Қасими әл-Мұбарак Фаури. Ләмхә ән әл-Жәмиғә әл-Исламийә: Дәру-л Улум Диубанд уә Мәнәхижиһа уә мәқарратиһа әд-Дирәсийә. Деобанд, 2015.

Myra Hamid. The Political Struggles of the Ulama of Dar-ul-Uloom Deoband: Identifying and operationalizing the traditionalist approach to politics. Master of Arts thesis. University of Maryland. 2005.

Prabha Chopra. Encyclopedia of India. P.N. Chopra. Agam Prakashan, Vol. I, Delhi 1988. p. 101.

Абдилхаким Ш. Бурханадин¹, Али Ихсан Караташ², Тасболат Г. Асылтай³

¹Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

²Бурса Улыдаг университеті, Бурса, Түркия

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Саяси ислам әлде консерватизм: Деобандия қозғалысының типологиясы

Аңдатпа. Мақалада исламдағы діни қозғалыстарға қатысты типологиялау мәселесін негізге ала отырып, XIX ғасырда Үндістан жерінде пайда болып, түрлі кезеңдерден өткен Деобандия қозғалысының жалпы сипаты, тармақтары, саяси һәм діни ағартушылық бағыттағы істері талданады. Осылайша, Деобандия қозғалысынан бастау алатын діни-саяси топтардың типологиясы жасалады. Қозғалыстың бастауы, отарлық үкіметпен қатынасы, тармақталуы, саяси шешімдерге араласуы, діни білім берудегі қайнар көздері, құқықтық һәм ақидалық мәзһабы, мен қазіргі жай-күйі секілді мәселер бойынша жүйелі қорытынды жасалады. Мұндай жан-жақты талдау жасалмай белгілі бір діни қозғалыстың мәнін ғылыми негізде ашу мүмкін емес.

Деобандия қозғалысының тарихи шарттарға орай түрлі тармақтарға бөлінуі типология проблемасына саяси контекстте талдау жасауды қажет етеді. XX ғасырда ислам әлемінде саяси ислам құбылысының бой көрсетуі аталмыш қозғалыстың кейбір тармақтарының партия түрінде саясатқа араласуына әсер етсе, енді бір бағытының радикалданып аймақтағы геосаяси жағдайларға ықпал ететіндей милитар күшке айналуына алып келді. Сондықтан, классикалық діни білім беруден басталған Деобандия қозғалысының XIX ғасырда отарлықпен және XX ғасырда жаңа саяси құрылыммен астасып жатқан саяси тәжірибесі аталмыш қозғалысты типологиялау ісінде маңызды фактор ретінде қарастырылуы қажет.

Түйін сөздер: Деобандия қозғалысы; Талибан қозғалысы; Таблиғи Жамағат; Саяси ислам; консерватизм; діни экстремизм; радикализм.

Абдилхаким Ш. Бурханадин¹, Али Ихсан Караташ², Тасболат Г. Асылтай³

¹Египетский университет исламской культуры им. Нур-Мубарака, Алматы, Казахстан

²Университет Бурса Улудаг, Бурса, Турция

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Политический ислам или консерватизм: Типология движения Деобандия

Аннотация. В данной статье производится анализ Деобандийского движения, которое появилось в XIX веке в Индии в качестве религиозно-образовательной структуры. Исследование опирается на типологию религиозных движений в исламе и направлено на классификацию религиозных и политических групп, связанных с Деобанди. В ходе исследования формулируются систематические выводы по таким аспектам, как происхождение движения, его отношения с колониальным правительством, процесс разветвления, становление глобальной образовательной сети, вмешательство в политические решения, источники религиозного образования, правовой и доктринерованный опыт, а также современное состояние движения. Обширный анализ данных аспектов является необходимым для глубокого научного понимания конкретного религиозного движения.

Разделение Деобандийского движения на различные ветви в соответствии с историческими условиями требует анализа проблемы типологии в политическом контексте. В XX веке рост

феномена политического ислама в исламском мире повлиял на участие некоторых ветвей этого движения в политике в партийной форме, а другое направление радикализировалось и превратилось в милитаристскую силу, способствующую геополитическим условиям в регионе. Поэтому политический опыт Деобандийского движения, начавшегося с классического религиозного образования, переплетающегося с колониализацией в XIX веке и новой политической структурой в XIX веке, следует рассматривать как важный фактор в деле типологизации данного движения.

Ключевые слова: Движения Деобандия; Талибан; Таблиги Джамаат; политический ислам; консерватизм; религиозный экстремизм; радикализм.

References

- Al-Mukri Muhammad Tayyib. Ulama Diyuband Ittijahihum al-Dini wa Mizajuhum al-Mazhabi. Deoband, 2012. [in Arabic].
- Azmi Özcan, «Darülulüm», Tdv İslam Ansiklopedisi [«Darülulum», Tdv Encyclopedia of Islam], 8 Cilt. S. 554. [in Turkish].
- Barbara Metcalf. Traditionalist Islamic Activism: Deoband. Tablighs. And Talibs. Leiden, 2002. P. 24.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. «Deoband school». Encyclopedia Britannica, 5 Jun. 2023, Available at: <https://www.britannica.com/topic/Deoband-school>. (accessed 15.07.2023).
- Butterworth Charles E. «Political Islam: The Origins.» The Annals of the American Academy of Political and Social Science 524 1992. P. 26-37. [in English].
- Ebrahim Moosa. «Deobandis in Africa». The Encyclopedia of Islam Three. 2015. P. 105.
- Eran Lerman. «Mawdudi's Concept of Islam». Middle Eastern Studies 17. 1981. No. 4. P. 492-509.
- Lini S. May. The Evolution of Indo-Muslim Thought. – Publisher: Sh. Muhammad Ashraf. Lahore, 1970. P. 124.
- Karen Armstrong. The Battle for God: Fundamentalism in Judaism, Christianity and Islam, (New York, Alfred A. Knopf, 2000, 442 p.). [in English]
- Kamal M. Islamic Modernism in India. (New York, Abingdon, 2017, 486 p.).
- Khan S.A. Akhri Madame. (New York, Columbia University Press, 1966).
- Muhammad Arif Jamil al-Qasimi al-Mubarak Fauri. Lamkha an al-Jamiga al-Islamiyya: Daru-l Ulum Diyuband wa Manahajiha wa maqarratiha al-Dirasiyya [The Islamic: The Dryul Sciences of Deoband, its curricula and academic headquarters]. Deoband, 2015. [in Arabic].
- Muhammadullah Khalili Qasmi. Chapter: «Madrassa Education: Strength and Weakness». Manak Publications Pvt. Ltd. Delhi & Markazul Maarif Mumbai, 2005 212 p.
- Myra Hamid. The Political Struggles of the Ulama of Dar-ul-Uloom Deoband: Identifying and operationalizing the traditionalist approach to politics. Master of Arts thesis. University of Maryland. 2005. [in English]
- Prabha Chopra. Encyclopedia of India. PN Chopra. Agam Prakashan. Vol. I, Delhi 1988. P. 101.

Information about authors:

Abdilkhakim Burkhanadin Sharafutdinuly – Ph.D, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan.

Ali Ihsan Karataş – Professor, Bursa Uludag University, Bursa, Turkey.

Tasbolat Asiltay Galymuly – master, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Абдилхаким Бурханадин Шарафутдинұлы – Ph.D, Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан.

Али Ихсан Караташ – профессор, Бурса Улудаг университеті, Бурса, Түркия.

Тасболат Асылтай Ғалымұлы – магистр, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Футлярдағы және оның тысындағы кеңес адамы

Алексей В. Голубев

Хьюстон университеті, Хьюстон, АҚШ

E-mail:

avgolubev@uh.edu

<https://orcid.org/0000-0002-2835-0905>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-190-199>

Аңдатпа. Мақалада кеңес қоғамына қатысты қолданылатын тұйықтық категориясы қарастырылады. Аталмыш категория КСРО-ны «балама модернизм» призмасы тұрғысынан немесе мүлдем модернизм болмады деп бағамдайтын, кеңестік немесе кеңестік емес тарихи тәжірибе арасындағы айырмашылық радикалды түрде басқаша деген ұстанымға құрылған кеңестік тарихтың әлеуметтік өлшемін сипаттау үшін публицистика мен тарихнамада жиі қолданылады. Бұл еңбекте кеңес қоғамының ерекше тұйықтығы және ол «Кеңес адамын» тарихи феномен ретінде қалыптастырудағы маңызды рөл ойнады деген тұжырымдарға қарсы теория мен эмпирикалық ақпарат негізделген бірқатар аргументтер келтіріледі. Кеңес қоғамына қорқыныш, ксенофобиямен қатар космополитизмнің әртүрлі формалары және сыртқы әлемге деген қызығушылық тән болды. Бұл тенденция кей тұста мемлекет тарапынан қолдау тапса, кей тұста «төменнен» және әр тарапта қалыптасты. Кеңес Одағын заманауи мемлекет кейініне ендіруге деген ұмтылысы барысында кеңес басшылығы батыстық аналогқа сәйкес келетін, тіпті, бірқатар салада олардан да озық (мысалы, әлеуметтік медицина мен ғылыми білімдерді тарату жүйесі) институттар желісін құрды. Аталған институттар кеңес адамдары мен жаңа білім қалыптарын медиализациялау арқылы заманауи субъективация тәжірибелерін қалыптастырды. Сонымен бірге осы уақыттағы қарқынды урбанизация әлемнің басқа индустриалды елдеріндегідей қала мәдениеті, әлеуметтік талғам мен нормалардың пайда болуына және «темір шымылдық» арқылы мәдениетаралық алмасудың жүруіне ықпал еткен КСРО-дағы жаңа қауымдастықтардың пайда болуына алып келді. Сәйкесінше, КСРО-дағы тарихи тәжірибе мемлекеттік қатаң бақылау мен жаһандық жаңашылдықтың көптеген аспектілеріне ілесудің парадоксалды комбинациясынан тұрды.

Түйін сөздер: Кеңес Одағы; тарихи антропология; кеңес адамы; социалистік модерн; әлеуметтік модернизация; балама модернизм.

Received 25 May 2023. Revised 30 May 2023. Accepted 20 June 2023. Available online 15 September 2023.

For citation:

Golubev A.V. The soviet man in the case and outside // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 190-199. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-190-199>

Для цитирования:

Голубев А.В. Советский человек в футляре и вне его // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – No. 3. – С. 190-199. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-190-199>

Кіріспе

Бір танымал мейрамханаға сәнді киінген әйел, бірнеше мас сылқым жігіт және КСРО оңтүстік республикаларының бірінен келген мигрант кіреді. Кештің соңында аталған адамдар түрліше кетеді: мигрантты милиция алып кетеді, әйел адам кердең басып, жалғыз өзі қайтады, сылқым жігіттер әрі қарай шытырман оқиғаларды іздеп, қыдырыстарын жалғастырады. Іс-әрекет орны – Мәскеу қаласындағы «Лира» кафесі, 1970 жылдың соңында жазылған аталмыш кафенің әдеттегі мейманы туралы (болуы мүмкін) шығарманың авторы – «Машина времени» рок тобының көшбасшысы Андрей Макаревич.

Бұл шығарма этнографиялық ерекшелігімен ғана емес, өзінің отандастарының тоғышарлығы мен орынсыз тойшылығына көңілі құлазыған меланхолия жағдайындағы лирикалық кейіпкердің кеңестік моральға негізделген позициясы тұрғысынан қызықты. Отандастарының қалалық өмірдің жылтырақтарына тойтарыс бере алмайтындықтарын жазғыра отырып, Макаревичтің лирикалық кейіпкері жаңа кеңес адамы шығармашыл әрі саналы тұлға болуы керек (Брежнев, 1971) деген ұстанымдарының ресми билік риторикасымен таңғаларлық ұқсастығын аңғарады.

Партиялық, мемлекеттік қайраткерлердің сөздері мен мақалаларының сарынында Макаревичке жаңа кеңес адамының тәрбие үдерісі сәтті өтіп жатқандай кейіп танытудың керегі болмады. Оның пафосы сол – сынау объектісі социалистік жүйе емес, «жөні түзу» кеңес азаматтары болуға арналған сөздер мен іс-қимыл репертуарын меңгере алмайтын адамдар. «Лира» кафесінде (кейіннен орнында 1989 жылы КСРО-дағы алғашқы «Макдональдс» ашылған кафе) кеңес адамдарының бірнеше тобы көреміз. Бірақ тек бір жауапты кеңестік субъектіні байқаймыз: ол кеңестік билік пен интеллигенцияға тән мораль императивін жеткілікті деңгейде меңгерген және қоршаған ортасының қоғамдық кеңістікте жоғарыда аталған императивке ілесе

алмайтынына жаны күйетін лирикалық кейіпкер.

Кеңес адамының қандай болғандығы және «тұлғаның социалистік түрі» постсоциалистік дәуірде қалай көрініс тауып жатқандығы сынды мәселелер ғалымдардың бірнешебуынын қызықтырып келеді. Ғылыми әдебиеттерде, әсіресе, «қырғи-қабақ соғыс» кезеңіндегі КСРО мен Батыс елдері арасындағы идеологиялық текетірес кеңес адамының және ішінара посткеңестік адамның «томаға-тұйықтығы» мен шартты түрдегі «батыс» әлемінің космополитизмімен салыстырғанда сезінетін кембағалдық сана комплексі (Советский простой человек..., 1993; Гудков, 2007) сияқты дүниетанамына ықпал етеді деген нық түсінік қалыптасты. Сондықтан, кеңес адамын ерекше «антропологиялық түр» ретінде бағамдаудың осындай талпыныстары «Ресейдің Еуропаға неге ұқсамайтынын» түсіндірудің жеңіл әрі қисынсыз әдісі, яғни өткен және қазіргі саяси режимдерді сынаудың бір түрі ғана. Отандық әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдарда Ю. Леваданың еңбектерінен туындайтын бұл дәстүрде социалистік, постсоциалистік қоғамның адамы «тұйықтық» және «ашықтық» сынды «Новое прошлое» журналының «Человек в футляре» атты тематикалық санының атауында қолданылған А.П. Чеховтың формуласы негізіндегі әдеби логика көмегімен жабық немесе сыртқы ортаға асқан сақтықпен қарайтындай тұлға ретінде суреттеледі (Шалин, 2008).

Батыстық академиялық ортада аталған көзқарас тарала қоймады. Мысалы, жуырда жарық көрген, Слависттердің канадалық ассоциациясының 2020 жылғы басты сыйлығын ұтып алған «Голоса с кеңесских окраин: южные мигранты в Ленинграде и Москве» кітабында Джеф Сахадео (квази)-империялық орталықтар ретінде тұрғындары тұйық емес, керісінше географиялық мобильділік пен мультмәдениетілік тән Лондон мен Торонтоны 1960-1980 жылдардағы Мәскеу және Ленинградпен салыстырады (Sahadeo, 2019).

Элеонора Гильбурдтың Уейн С. Вучинича атындағы славян,

шығысеуропалық және еуроазиаттық зерттеулер ассоциациясының 2019 жылғы ең үздік кітап сыйлығы және басқа да марапаттарды жеңіп алған «Увидеть Париж и умереть» атты монографиясында 1950 жылдың ортасында басталған жаппай мәдени аудармалар бағдарламасы арқылы батыстық мәдениеттің кеңес адамдары тарапынан қалай игерілгендігі туралы баяндаланды. «Темір шымылдықтың» арғы жағына символикалық түрде өту кеңестік тарихи тәжірибенің ажарымас бөлігі ретінде қарастыратын бұл кітапты кеңес адамының «құндақталғандығына (футлярность)» қатысты аргументтерге толыққанды қарсылық уәжі ретінде тәрсірлеуге болады (Gilburd, 2019). Катерина Кларк тұжырымдағандай, тіпті, сталинизмге қатысты қолданылатын кеңес қоғамының жабықтығын кей тұста, ескертпе енгізе отырып қана қабылдауға болады. Себебі, Батыс елдеріне бас июге қарсы күрес риторикасымен қатар, кеңес басшылығы белгілі бір «прогрессивті» авторлардың шектелген тобына тиісілі шетелдік (оның ішінде заманауи) әдебиеттердің аудармаларын басып шығаруды белсенді түрде қолданып, оларды жаңа кеңес адамын қалыптастырудың амбициялық бағдарламасының бір бөлігі ретінде қарастырды (Кларк, 2018).

Кеңес Одағы модерннің «ерекше» нұсқасы ма, әлде кеңес мемлекетінде іске асырылған әлеуметтік, мәдени және саяси құрылымдар (кеңес субъективтілігінің құрылымдарын қоса алғанда) XX ғасырдағы жаһандық модерннің ажыражамас бөлігі (Brown, 2013; Brown, 2015; Хоффманн, 2019; Дэвид Фокс, 2020) болып санала ма деген мәселенің кеңес тарихының батыстық тарихнамасындағы негізгі сұрақтардың бірі болғандығы аса таңғаларлық жағдай емес.

Социалистік тұлғаны оқшаулану, тұйықталу және сенімсіздік терминдері арқылы түсіну мүмкін емес, себебі, тарихи фактілерге сәйкес келмейді. Азаматтық, білім және сана-сезім тұрғысынан басынан бақайшағына дейін кеңестік адамдар «социалистік тұлға типінің» ресми танылған белгілеріне сәйкес келмейтін, бірақ басқа заманауи қоғамдардағы өмірмен көптеген ұқсастықтары бар қызметтің алуан түріне

етене араласты. «Қырғи қабақ соғыс» жылдарындағы көптеген кеңес адамдары сәнге, батыс поп және рок музыкасына, балама ғылыми теорияларға және шығыс жекпе-жек өнеріне, нормадан тыс жыныстық таңдау мен тәжірибеге деген құштарлығымен, халықаралық ахуал мен діни рәсімдерді табанды сақтауға деген қызығушылықпен ерекшеленді.

КСРО-дағы урбанизацияның өнімдері трансұлттық мазмұнындағы қалалық өмірдің мәдени формалары болғандықтан, оларды «батыстық» немесе «кеңестік» деген шартты бөлініске салып бағалау мүмкін емес. Осы мақаланың басында баяндалған көрініс Еуропадағы, Солтүстік немесе Оңтүстік Америкадағы кез-келген қалалық кафеде орыналуы мүмкін еді, моральді берік ұстанған бақылаушыны қоса есептегенде қатысушылардың образдары да дәл сондай болар еді. Мысалы, «мәдениетсіз» отандастар үшін ұялуды Франциядағы американдық туризм тарихшысы сипаттар еді (Endy, 2004).

Жаңа қалалық өмір салты және онымен байланысты іс-әрекеттер (көбінесе идентификация формаларына айналатын) үнемі ресми мәдениет пен идеологияға қарсы наразылық немесе бас тарту формасы бола бермейді. Мысалы, Джулиан Фюрст кеңестік хиппилер туралы зерттеуінде бұл субмәдениеттің пайда болуына түрткі болған хиппи қозғалысы туралы оң көзқарастағы материалдар (Fürst, 2021) ұсынылған кеңестік баспасөздегі американдық хиппилер туралы (Генрих Боровиктің 1968 жылы «Вокруг света» және Эдуард Розентальдың 1972 жылы «Новый мир» журналдарындағы) мақалалар.

Кеңестік уфология ғылыми білімді таратудың теріс өнімі ретінде пайда болды: Тунгус метеориті басқа планетадан келген кеме екендігі туралы алғашқы дәрістер 1940 жылдардың аяғында Мәскеу планетарийінде оқылды (Голубев, 2021). Тіпті, мәдениетті-ұжымдық дененің кеңестік идеалына жат «батыстық» спорт түрі – культуризм кеңес баспасөзінде дене шынықтыру институтының қызметкері Джордж Тенноның «спорттық гимнастикасы» туралы мақалалары және 1968 жылы «Жас гвардия» баспасында

оның «Атлетизм» кітабы Ю. Сорокинмен бірге жарық көргеннен кейін пайда болды (Golubev, 2020). 1980 жылдардың ортасындағы кеңес қоғамының өміріндегі көріністерді «кеңестік оқшаулану» тұрғысынан сипаттау мүмкін емес, өйткені көшелер мен саябақтарда бір жағында металлистер немесе панктар болса, екінші жағында жертөледегі «денені шынықтыру» залдарының шыққан жасөспірімдерді (Громов, 2006), кеңестік зиялы қауым өкілдерінің йогамен не басқа эзотерикалық хоббиармен айналысқанын көруге болатын кез еді (Митрохин, 2020).

Кеңес қоғамының жабықтығы туралы логиканың әдебилігі сонда – оның көптеген апологеттерінің өзі, әсіресе академиялық және публицистикалық жанрлар тоғысында жұмыс істейтіндері, шығармаларында күдік, надандық, қорқынышты сіңдіру арқылы кеңес қоғамын атомизациялау жөніндегі кеңестік жобаның «мәнін» ашқан авторлар ретінде Джордж Оруэлл мен Евгений Замятинге ашық түрде жүгінеді (Sandomirsky, 1951; Геллер, 1983). Сонымен бірге, 1947 жылы Джордж Оруэлл өзінің «1984» романын жаза бастаған кезде (романдағы Партия ұрандарының бірі – «күш – надандықта»), И.В. Сталин қол қойған КСРО Министрлер Кеңесінің 29 сәуірдегі № 1377 қаулысымен саяси және ғылыми білімді тарату бойынша Бүкілодақтық қоғам құрылды (1963 жылдан бері «Білім» Бүкілодақтық қоғамы ретінде танымал) (РФМА, Ф.Р-9547, оп. 1, д. 1, л. 5). Қоғамның алғашқы бес жылында, яғни Сталин қайтыс болғанға дейін, «Білім» баспасы жүздеген публицистикалық брошюралар мен кітаптар шығарды, олардың жалпы таралымы 100 миллион данаға жуықтады (РФМА, Ф. Р-9547, оп. 1, д. 144а, л. 20; РФМА, ф. -9547, оп. 1, д. 456а, л. 79; РФМА, Ф. Р-9547, оп. 1, д. 787, л.166).

Патриоттық, догматикалық мазмұндағы дәрістер және жарияланымдармен қатар, Бүкілодақтық қоғам идеологиялық тұрғыдан өңделген болса да, шет елдердің саяси құрылымы, әлеуметтік процестері, тарихы мен мәдениеті туралы ақпарат таратумен айналысты. Болашақта ол қоғамдық дәрістер ұйымдастыру және ғылыми-көпшілік журналдар мен кітаптар шығару арқылы

кеңес қоғамындағы эпистемологиялық парадигмалардың өзгеруінде шешуші рөл атқарды. XX ғасырдың екінші жартысында еуропоцентристік (бірақ «универсалды» деп қабылданатын) мәдениет канондарын игеру кеңестік білімді, оқыған таптың негізгі сипаттамаларының біріне айналды. Аталған феномен қазіргі орыс мәдениетінде де, орыс тілді диаспорада да сақталып қалды (Rogova, 2016; Gilburd, 2019; Rogova, 2020).

Сонымен, кеңес тарихының зерттеушілері үшін кеңес адамын «құндақтағы адам» формуласында қарастырудың қандай да бір маңызы не құндылығы бар ма? Бар сияқты көрінеді. Алайда, өзінің тұжырымдамалық жаңалығымен немесе эвристикалық әлеуетімен емес, тарихи феномендерді – аталмыш жағдайда кеңестік субъективтілікті – моральдық тұрғыдан бағалауға және оларды аз немесе біраз деңгейде «қалыпты» деп классификациялауға деген талпыныстар зерттеудің, материалдың логикасымен емес, белгілі бір саяси, эстетикалық бағдарламамен шектелген концептуальды шеңберлерді жасанды түрде таңуға әкелетіні туралы ескертулерімен маңызды болып отыр. Осыған ұқсас жасанды шек пен шеңберлер субъектіліктің басқа «кеңестік емес» құрылымдарында космополитизмнің қандай да бір идеалы бар деген түсінік тудырады. Ал біз идеал ретінде нені қабылдауымыз керек? Бірнеше тілде еркін сөйлейтін және елдер мен мәдениеттер шекарасын оңай кесіп өтетін білімді еуропалық интеллектуал ма? Әлде өзінің «мәдениетсіз», «арсыз», «енжар» отандастарын сынау арқылы аталған космополиттік мәдениетке бейімділігін көрсетуге тырысатын кеңестік немесе посткеңестік білімді таптың өкілі ме (бұл позицияның ғылыми талдауды риторикамен алмастыруды қалай іске асыратынын (Козлова, 2005; Вахштейн, 2012) қараңыз)? Екі жағдайда да «кеңестікті» белгілі бір (көбінесе белгісіз) норма тұрғысынан алғанда девиантты категория ретінде бағамдауда кеңестік, кейін посткеңестік қоғамдағы әлеуметтік антагоизм шешуші рөл атқарғанын байқау аса қиын емес (Golubev, 2020).

Бұл ескертпелер кеңес қоғамы мен оның адамдарының жалпыға ортақ сипаттамалары жоқ дегенді білдірмейді. Алайда, темпераменті, мінез-құлқы, этникалық, діни, әлеуметтік қасиеттері түбірімен тарихи-мәдени тұрғыда сан алуан адамдарды бір-бірімен және барлық салаларда кеңес мемлекеті құрған, шиленіскен институционалды инфраструктурамен әрекеттесуге мәжбүр еткен кеңестік тарихи тәжірибені сипаттау арқылы жалпылау әлдеқайда жемісті болады. Бұл өзара әрекеттесулердің репертуары орталықтандырылған жоспарлы экономика, кеңес басшылығы мен зиялы қауымның стандартталған оқу жоспары, орыс тілі, орысша мәдени өнімдер (көбіне басқа тілдерден де аударылған) мен формалардың үстемдігі негізіндегі кеңес адамдарын «тәрбиелеп шығарудағы» дидактикалық күш-жігері жағдайында қалыптасқан кеңес тарихының антропологиялық өлшемін құрайды.

Дәл осы тәсіл «Новое прошлое» журналының аталмыш тақырыптық санында орналастырылған мақалаларды біріктіреді. Мәселен, «Свободных квартир совершенно нет»: жилищные условия жителей города Кургана в межвоенные десятилетия XX в.» мақаласында К.Ю. Кладова (Қорған мемлекеттік университеті) әйгілі «пәтер мәселесі» Қорған тұрғындарын қалай «бүлдіргені» емес (әдеби түспалдаулар туралы әңгіме сарынымен), КСРО-дағы қарқынды индустрияландыру және урбанизация жағдайында тұрғын үйді бөлу функцияларын қабылдаған мемлекеттің әлеуметтік жауапкершілігіне қатысты мәселе төтесінен қойылғанын көрсетеді. Левада бұл процесті «кеңес» адамын қалыптастыру компоненттерінің бірі саналатын «казармалық индустриалды қаланың жаңа түрінің» жасақталуы деп тәпсірледі (Советский простой человек..., 1993). Бірақ соғысаралық уақыттағы Қорғанның тұрғын үйді бөлу және қайта бөлу тарихы бұл процестің басқа – партия органдарының тұрғын үй жағдайларын жақсартуға бағытталған әрекеттер мен мәлімдемелер репертуарын игеруі деген – құрамдас бөлігін көрсетеді. Ұлы Отан соғысына дейін де, одан кейін де тұрғын үй жағдайларын жақсартуға ұмтылған кеңес

азаматтарының күнделікті тактикалары дәл осы әрекеттер және репертуарларды ұғыну мен қолдануға құрылған.

Д.М. Нечипоруктың (Тюмень мемлекеттік университеті) «После Сталина: кеңесские люди в восприятии американских журналистов в 1950-е гг.» мақаласында көрсетілгендей, мемлекеттік-партиялық пропаганда жүйесінің кеңес азаматтарының КСРО-ның халықаралық аренадағы орны, Батыс блогымен және оның жекелеген өкілдерімен тектіресті қалай бағамдағанына тікелей ықпал еткені анық. Сталин қайтыс болғаннан кейін бүкіл ел бойынша саяхаттауға мүмкіндік алған шетелдіктер кеңес адамдарымен тілдесу барысында, кем дегенде алғашқы жылдары, олардың ресми бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған идеологиялық формулаларды өз ойы сияқты бөліскендерін атап өтті. Сонымен қатар, И.В. Нарский (Тюмень мемлекеттік университеті) өзінің «Кеңесская танцплощадка 1950-1970-х гг. или Молодежь голосует ногами» мақаласында сипаттағандай, кеңестік символдық тәртіп үшін өте маңызды фигура, батыс бақылаушысы, тікелей қатыспаған би мәдениеті саласында (Голубев, 2018) – шетелдік формаларды алу және енгізу 1950 жылдардың ортасынан бастап белсенді қарқынмен жүрді. Шетелдік журналистерге таңырқаған кеңес адамдарының басым көпшілігі арасында «Америка» және «Батыс» сенімсіздік тудырып, нәтижесінде ресми ақпарат көздерінен келетін тұрақты дискурсивтіге формаларға сүйенуге ұмтылды.

Алайда, өздерінің дене тәжірибелері деңгейінде игерілгеннен кейін, батыстық (тек батыстық емес, мысалы йога) дене-бітім қозғалыстары, материалдар, түс комбинациялары, қоршаған әлеммен өзара әрекеттесу тәсілдері және сайып келгенде, идеялар қатты қорқынышты емес болып, кеңестік мәдени және әлеуметтік шындықтың бір бөлігіне айналды.

«Темір шымылдықтың» арғы жағына символикалық түрде өту процесі, әсіресе, тұтыну саласында анық көрінді. Бұл туралы зерттеу әдебиеттерінің ауқымды массиві қалыптасты (Гурова, 2008; Чернышова, 2013; Иванова, 2018). Е.А. Кулиничеваның (НИУ ВШЭ) «Всеобуч вкуса: теория

кеңесской моды и эстетическое образование потребителя в позднем СССР (1960-1980-е гг.)» атты мақаласы аталған әдебиеттерге маңызды қосымша болып табылады. А.К.Дежурконың кеңестік жиһаз туралы (Дежурко, 2021) жұмыстармен бірге, Кулиничеваның мақаласы КСРО-ның қазіргі әлемдік дизайн саласына кері интеграциясы қалай болғанын және кеңес адамын заманауи адам ретінде тәрбиелеу деген ерекше дидактикалық сипатын көрсетеді. Батыс сәні үлгісі және дизайнымен диалог кеңестік мәдени қайраткерлерге «қарапайым» кеңес адамдары игеріп және ұстана алатын қазіргі заманды кеңестік қабылдаудың нормативін жасақтауға мүмкіндік берді.

Идентификация мен әлеуметті ұйымдастыру формаларына баламалардың қаупі, бұл жағдайда протестандық қауымдастықтың қаупі, қарама-қайшылықтық анықтамалардың белгілі бір регистрі (кеңестік, бірақ діни емес, кеңестік бірақ архаикалық емес және т.б.) арқылы біртұтас және жалпы кеңестік идентификацияны қалыптастыру идеясының қаншалықты иллюзия екендігін көрсетуінде еді. Оларды заңды әдістер (яғни үгіт-насихат) шектерде бағындыра алмай, кеңес тарихының соңғы бір жарым – екі онжылдығындағы кеңес қоғамының ішінде жойқын түрде жаңа мәдени, әлеуметтік қауымдастықтардың пайда болуы кейінгі (немесе дамыған) социализм кезеңіндегі қоғам мен адамдарды басқа индустриалды, жаһандық модернизмнің урбанизацияланған қоғамдарына тән әлеуметтік және мәдени әртүрлілік тұрғысынан өзгеше болғандығын көрсетеді.

Соңғы тезисті КСРО-да білім беру және денсаулық сақтау жүйелерін, ғылыми білімді популяризациялау, әлеуметтік және географиялық мобильділік, тауарлармен қамтамасыз етуді және т.б. қамтитын батыстық аналогтармен салыстыруға келетін (көбінесе халықты қамту дәрежесі бойынша олардан асып түсетін) әлеуметтік инфрақұрылым құрылғандығымен суреттеуге болады. Екеуінің арасында айтарлықтай айырмашылықтар болғандығы (кеңестік медицина, сайып келгенде, өлім-жітімді

Батыс елдерінің деңгейіне дейін төмендете алмады, ал тауарлармен қамтамасыз ету жүйесі үнемі тізбектік үзіктер орын алды), халықты басқару техникасы арасындағы терең құрылымдық ұқсастықтардың болғандығын жоққа шығара алмайды. Әйтсе де, 1959 жылы Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымдарының қарары ретінде қабылданған және 1977 жылға қарай шешек инфекциясының толық жойылуына әкелген шешекті жоюдың жаһандық бағдарламасы КСРО-да жасалды. (Manela, 2010). Ал кеңестік рационалды тұтыну идеологиясы өзінің барлық кемшіліктерімен қатар, кеңес халқын тек белгілі бір тауарлық минимуммен қамтамасыз етіп қана қоймай, заманауи тұтыну тәжірибесіне қатысты талғамды сіңіруге мүмкіндік берді (Oushakine, 2014). Посткеңестік Ресейде кеңестік дәуірде қалыптасқан әлеуметтік медицинадан коммерциялық медицинаға ауысып жатқан кезде, міндетті медициналық сақтандыруға негізделген Еуропа мен Канададағы (бірақ АҚШ-та емес) денсаулық сақтау жүйесінің негізі кеңестік денсаулық сақтау моделі болды (Jones, 2019).

Егер кеңестік тарихи тәжірибенің көптеген аспектілері XX ғасырдың бүкіләлемдік тарихын түсіну үшін үйлесімді, заманауи және маңызды болса, онда, мүмкін, отандық публицистика мен ішінара тарихнаманың басым бөлігінде асты сызылып тұрып қолданылатын Homo Sovieticus'-тің сыртқы конформизмі мен «құндақталғандығына» қатысты тұжырымдарында шынайы адамдар емес, әдеби кейіпкерлер мен образды ғана көру керек. Әрине, кеңес қоғамында, әсіресе, соғыстан кейінгі бірінші онжылдықта, әртүрлі ксенофобия, консерватизм, «бөтендерге» қатысты үрей мен асқан сақтық практикалары болғанын және кең таралғанын жоққа шығару қателік болар.

Олардың көпшілігі осы күндері қайта жандануда. Оларды байқамау қалай дұрыс болмаса, кеңес адамдарын өз заманының тарихи өнімі ретінде түсінудің мәні ретінде аталған сипаттарды негізге алу да сондай дұрыс емес. Оның үстіне кеңестік қоғам сыртқы әлемге қатысты қорқыныш пен сақтықтың әртүрлі

формаларына монополияны иемденіп алған жоқ қой. Ең болмағанда, Кеңес қоғамындағы саяси мақсатта қоздырылған, 1950 жылдардың ортасында символикалық түрде құлдыраған ксенофобиямен қатар келген маккартизмді еске түсіруге болады. Тұйықтық, жабықтықты кеңес қоғамына қатысты қолданылатын жалған категория ретінде ұсынуға болмайды. Бірақ ол кеңес тарихының сол кезеңін түсінуге ықпал ететін жалғыз және ең маңызды категория емес еді.

Кеңес адамының априори «тұйықтығы» туралы жалпы концепциясының орнына кеңескезеңіндегі антропологиялық тәжірибе әлдеқайда (аналитикалық тұрғыда) өнімді және пропаганда, медицина, білім беру және т.б. институттардың субъективті ұстанымдарды қалыптастыру, сондай-ақ осы ұстанымдар мен кеңес адамдарының нақты тәжірибелері арасындағы алшақтықтардың пайда болуын қарастыру арқылы (эмпирикалық тұрғыда) сенімді болып көрінеді.

Әдебиеттер тізімі

Брежнев Л.И. Отчетный доклад Центрального Комитета КПСС XXIV съезду Коммунистической партии Советского Союза // XXIV съезд Коммунистической партии Советского Союза. 30 марта – 9 апреля 1971 г. Стенографический отчет. Т. 1. – М.: Политиздат. – 1971. – 26-131 с.

Вахштайн В.С. Абортивная социология. Рецензия на книгу: Гудков Л. Абортивная модернизация // Социология власти. 2012. № 4-5. – С. 274-279.

Геллер М. Машина и винтики: история формирования советского человека. London: Overseas Interchange LTD. – 1985. – 336 с.

Голубев А.В. НЛО над планетарием: эпистемологическая пропаганда и альтернативные формы знаний о космосе в СССР в 1940–1960-е годы // Вестник Пермского университета. История. – 2021. № 3(54). – 5-16 с.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-9547. Оп. 1. Д. 1.

ГАРФ. Ф. Р-9547. Оп. 1. Д. 144а.

ГАРФ. Ф. Р-9547. Оп. 1. Д. 456а.

ГАРФ. Ф. Р-9547. Оп. 1. Д. 787.

Громов Д.В. Люберецкие уличные молодежные компании 1980-х годов: субкультура на перепутье истории // Этнографическое обозрение. – 2006. № 4. – 23-38 с.

Гудков Л.Д. «Советский человек» в социологии Юрия Левады // Общественные науки и современность. – 2007. № 6. – 16-30 с.

Гурова О. Кеңесское нижнее белье: между идеологией и повседневностью. М.: Новое литературное обозрение. – 2008. – 287 с.

Дежурко А.К. Становление и эволюция «современного стиля» в кеңесском мебельном дизайне: 1956–1968 гг. Дис. ... на соискание уч. степ. канд. наук в области искусств и дизайна. Высшая школа экономики. – 2021.

Дэвид-Фокс М. Пересекая границы: модернизм, идеология и культура в России и Кеңесском Союзе. М.: Новое литературное обозрение. – 2020. – 456 с.

Иванова А. Магазины «Березка»: парадоксы потребления в позднем СССР. М.: Новое литературное обозрение. – 2018. – 297 с.

Кларк К. Москва, четвертый Рим: Сталинизм, космополитизм и эволюция кеңесской культуры (1931–1941). – М.: Новое литературное обозрение. – 2018. – 520 с.

Козлова Н.Н. Кеңесские люди: сцены из истории. М.: Европа. – 2005. – 526 с.

Митрохин Н. Кеңесская интеллигенция в поисках чуда: религиозность и паранаука в СССР в 1953–1985 годах // Новое литературное обозрение. 2020. № 163 (3). – 24-37 с.

Советский простой человек. Опыт социального портрета на рубеже 90-х. Отв. ред. Ю.А. Левада. – М.: Мировой океан. 1993. – 299 с.

Хоффманн Д. Возвращение масс: модерное государство и Советский социализм, 1914–1939. – М.: Новое литературное обозрение. – 2019. – 422 с.

Шалин Д.Н. Феноменологические основы теоретической практики: биокритические заметки о Ю. Леваде // Вестник общественного мнения. – 2008. № 4. – 70-104 с.

- Brown K. *Dispatches from dystopia: Histories of places not yet forgotten*. Chicago: University of Chicago Press, 2015. – 198 p.
- Brown K. *Plutopia: Nuclear families, atomic cities, and the great Soviet and American plutonium disasters*. Oxford: Oxford University Press. – 2013. – 406 p.
- Chernyshova N. *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*. London: Routledge. – 2013. – 259 p.
- Christopher E. *Cold War Holidays: American Tourism in France*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. – 2004. – 286 p.
- Gilburd E. *To see Paris and die: The Soviet lives of Western culture*. Cambridge: Harvard University Press. – 2018. – 458 p.
- Golubev A. *The Things of Life: Materiality in Late Soviet Russia*. Ithaca: Cornell University Press. – 2020. – 240 p.
- Jones E.W. *Radical Medicine: The International Origins of Socialized Health Care in Canada*. Winnipeg: APR Press. – 2019. – 378 p.
- Manela E. *A Pox on Your Narrative: Writing Disease Control into Cold War History // Diplomatic History*. – 2010. Vol. 34. Iss. 2. – 299-323 p.
- Oushakine S.A. «Against the Cult of Things»: On Soviet Productivism, Storage Economy, and Commodities with No Destination // *The Russian Review*. – 2014. Vol. 73. Iss. 2. – 198-236 p.
- Rogova A. *How to Make Good Kids with Books: Post-Soviet Parenting and the Commodification of Children's Literature // The Soviet and Post-Soviet Review*. – 2016. Vol. 43. Iss. – 243-261 p.
- Rogova A. *Russian-speaking immigrants in Canada: Belonging, political subjectivity, and struggle for recognition*. PhD Dissertation, University of British Columbia. – 2020. – 221 p.
- Sandomirsky V. *Sex in the Soviet Union // Russian Review*. – 1951. Vol. 10. Iss. 3. – 199-209 p.

Алексей В. Голубев

Хьюстонский университет, Хьюстон, США

Советский человек в футляре и вне его

Аннотация. Статья рассматривает категорию закрытости применительно к советскому обществу. Данная категория часто воспроизводится как в публицистике, так и историографии для описания социального измерения советской истории, где она подразумевает радикальное различие между советским и несветским историческим опытом и рассмотрение СССР через призму альтернативной модерности» или ее отсутствия. В статье выдвигается ряд возражений теоретического и эмпирического характера против аргументов о принципиальной закрытости советского общества и ее ключевой роли в формировании «советского человека» как исторического феномена. Наряду со страхом и ксенофобией советское общество характеризовалось многочисленными формами космополитизма и интереса к внешнему миру. Многие из них поощрялись государством, другие формировались «снизу» и стихийно. В своем стремлении преобразовать Советский Союз в современное государство советское руководство выстроило сеть институтов, которые соответствовали западным аналогам, а в чем-то даже опережали их (например, социальная медицина и система распространения научных знаний). Эти институты формировали современные практики субъективации через медиализацию советского тела и новые режимы знания. В то же время интенсивная урбанизация сформировала в СССР новые сообщества, чьи социальные вкусы и нормы были сопоставимы с городскими культурами других индустриальных стран, что также стимулировало кросс-культурный обмен через «железный занавес». Как следствие, исторический опыт жизни в СССР означал парадоксальное совмещение государственного контроля и приобщения к многочисленным аспектам глобальной модерности.

Ключевые слова: Советский Союз; историческая антропология; Советский человек; социалистическая модерность; социальная модернизация; альтернативный модернизм.

Alexey V. Golubev

University of Houston, Houston, TX, USA

The soviet man in the case and outside

Abstract. This article examines closeness as an analytical category in Soviet history writing. This category is often used in popular and scholarly works to describe social aspects of Soviet history and to implicate that the Soviet historical experience was radically different from life elsewhere and that the USSR represented an «alternative modernity» or was not modern at all. The article develops several conceptual and empirical counter-arguments against the claims that Soviet society was fundamentally closed and that this closedness played a key role in the making of the Soviet man as a historical phenomenon. Along with its fears and xenophobia, Soviet society was remarkable for numerous forms of cosmopolitanism and interest in the outer world.

Many of these forms were encouraged by the state while others emerged «from below» in a spontaneous manner. In their desire to transform the Soviet Union into a modern state, the Soviet leadership built a network of institutions that were on a par, often and were superior, to their Western analogs such as socialized medicine and the statesponsored system for science communication. These institutions contributed to the making of modern subjectivation practices through medicalization of the Soviet body and new epistemic regimes. At the same time, large-scale urbanization in the USSR formed new communities whose social tastes and norms were similar to urban cultures of other industrialized nations. This further stimulated cross-cultural exchange across the Iron Curtain. As a result, the historical experience of living in the USSR represented a paradoxical combination of state control and appropriation of multiple elements of global modernity.

Keywords: Soviet Union; historical anthropology; Soviet person; socialist modernity; social modernization; alternative modernism.

References

Brezhnev L.I. Otchetnyj doklad Central'nogo Komiteta KPSS XXIV s'ezdu Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Sojuza [Current Report of the Central Committee of the USSR Communist Party to the Twenty-Fourth Congress of the USSR Communist Party], in XXIV s'ezd Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Sojuza. 30 marta–9 aprelja 1971 g. Stenograficheskij otchet. T. 1. [The Twenty-Fourth Congress of the USSR Communist Party. March 30 – April 9, 1971. Minutes of meetings. Vol. 1]. Moscow: Politizdat. – 1971. – Pp. 26–131 [in Russian].

Vahshtain V.S. Abortivnaja sociologija. Recenzija na knigu: Gudkov L. Abortivnaja modernizacija [Abortive Sociology. A review of: Gudkov L. Abortive modernization], in Sociologija vlasti. – 2012. No. 4–5. – Pp. 274–279 [in Russian].

Geller M. Mashina i vintiki: istorija formirovaniya sovetskogo cheloveka [Cogs in the wheel: A history of the formation of the Soviet man]. London: Overseas Interchange LTD. – 1985. – 336 p. [in Russian].

Golubev A.V. NLO nad planetariem: epistemologicheskaja propaganda i al'ternativnye formy znanij o kosmose v SSSR v 1940–1960-e gody [A UFO over a planetarium: Epistemological propaganda and alternative forms of knowledge about the outer space in the USSR from the 1940s–1960s], in Vestnik Permskogo universiteta. Istorija. – 2021. No. 3(54). – Pp. 5–16 [in Russian].

State Archive of the Russian Federation (GARF). F. R-9547. Inv. 1. D. 1.

GARF. F. R-9547. Inv. 1. D. 144a.

GARF. F. R-9547. Inv. 1. D. 456a.

GARF. F. R-9547. Op. 1. D. 787.

Gromov D.V. Ljubereckie ulichnye molodezhnye kompanii 1980-h godov: subkul'tura na pereput'e istorii [Street youth groups from Lyubertsy in the 1980s: A subculture at an historical intersection], in Etnograficheskoe obozrenie. – 2006. No. 4. – Pp. 23–38 [in Russian].

Gudkov L.D. «Sovetskij chelovek» v sociologii Jurija Levady [The «Soviet man» in Yuri Levada's sociology], in Obshchestvennye nauki i sovremennost'. – 2007. No. 6. – p. 16–30 [in Russian].

Gurova O. Sovetskoe nizhnee bel'e: mezhdru ideologij i povsednevnost'ju [Soviet underwear: between the ideology and everyday life]. Moscow: Novoe literaturnoe bozrenie. – 2008. 287 p. [in Russian].

Dezhurko A.K. Stanovlenie i evoljucija «sovremennogo stilja» v sovetskom mebel'nom dizajne: 1956-1968 gg. [The formation and evolution of the «modern style» in Soviet furniture design: 1956-1968]. Cand. Sc. dissertation. HSE University. – 2021 [in Russian].

David-Fox M. Peresekaja granicy: modernost', ideologija i kul'tura v Rossii i Sovetskom Sojuze [Crossing Borders, Modernity, Ideology, and Culture in Russia and the Soviet Union]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. – 2020. 456 p. [in Russian].

Ivanova A. Magaziny «Berezka»: paradoksy potreblenija v pozdnem SSSR [Berezka stores: paradoxes of consumption in the late USSR]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. – 2018. – 297 p. [in Russian].

Clark K. Moskva, chetvertyj Rim: Stalinizm, kosmopolitizm i jevoljucija sovetskoj kul'tury (1931–1941) [Moscow, the Fourth Rome: Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, – 2018. – 520 p. [in Russian].

Kozlova N.N. Sovetskie ljudi: sceny iz istorii [Soviet people: historical episodes]. Moscow: Evropa. – 2005. – 526 p. [in Russian].

Mitrohin N. Sovetskaja intelligencija v poiskah chuda: religioznost' i paranauka v SSSR v1953–1985 godah [Soviet intelligentsia in search of a miracle: religiosity and parascience in the USSR in 1953–1985], in Novoe literaturnoe obozrenie. – 2020. No. 163 (3). – P. 24-37 [in Russian].

Sovetskij prostoj chelovek. Opyt social'nogo portreta na rubezhe 90-h [The Soviet common person. A social study at the turn of the 1990s]. Ed. by Ju.A. Levada. Moscow: Mirovoj ocean. – 1993. – 299 p. [in Russian].

Hoffmann D. Vzrashhivanie mass: modernoe gosudarstvo i sovetskij socializm, 1914-1939 [Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914-1939]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. – 2019. – 422 p. [in Russian].

Shalin D.N. Fenomenologicheskie osnovy teoreticheskoy praktiki: biokriticheskie zametki o Ju. Levade [Phenomenological foundations of theoretical practice: Biocritical notes on Yuri Levada], in Vestnik obshhestvennogo mnenija. –2008. No. 4. – P. 70-104 [in Russian].

Brown K. Dispatches from dystopia: Histories of places not yet forgotten. Chicago: University of Chicago Press. – 2015. – 198 p.

Brown K. Plutopia: Nuclear families, atomic cities, and the great Soviet and American plutonium disasters. Oxford: Oxford University Press. – 2013. – 406 p.

Chernyshova N. Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era. London: Routledge, – 2013. – 259 p.

Christopher E. Cold War Holidays: American Tourism in France. Chapel Hill: University of North Carolina Press. – 2004. – 286 p.

Gilburd E. To see Paris and die: The Soviet lives of Western culture. Cambridge: Harvard University Press. – 2018. – 458 p. [in English].

Golubev A. The Things of Life: Materiality in Late Soviet Russia. Ithaca: Cornell University Press. – 2020. – 240 p.

Jones E.W. Radical Medicine: The International Origins of Socialized Health Care in Canada. Winnipeg: APR Press. – 2019. – 378 p.

Manela E. A Pox on Your Narrative: Writing Disease Control into Cold War History, in Diplomatic History. – 2010. Vol. 34. Iss. 2. – P. 299-323.

Oushakine S.A. «Against the Cult of Things»: On Soviet Productivism, Storage Economy, and Commodities with No Destination, in The Russian Review. – 2014. Vol. 73. Iss. 2. – P. 198-236.

Rogova A. How to Make Good Kids with Books: Post-Soviet Parenting and the Commodification of Children's Literature, in The Soviet and Post-Soviet Review. – 2016. Vol. 43. Iss. 2. – P. 243-261.

Rogova A. Russian-speaking immigrants in Canada: Belonging, political subjectivity, and struggle for recognition. PhD Dissertation, University of British Columbia. –2020. – 221 p. Sandomirsky V. Sex in the Soviet Union, in Russian Review. – 1951. Vol. 10. Iss. 3. – P. 199-209.

Автор туралы мәлімет:

Голубев Алексей Валерьевич – Хьюстон университетінің Ресей тарихы және диджитал гуманитарий бойынша ассистент профессоры, Хьюстон, АҚШ.

Golubev Alexey – Assistant professor of Russian history and digital humanities at the University of Houston, Houston, USA.

Трансформации коллективной памяти: образы прошлого в культурном ландшафте Хобдинского района

Мейрам Ж. Кикимбаев^{1*}, Дана Е. Оразбаева²

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

* Автор для корреспонденции:

¹m.kikimbaev@yandex.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-4157-3302>

²<https://orcid.org/0000-0001-7620-9917>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-200-218>

Аннотация. В статье представлены результаты полевых исследований в Хобдинском районе Актюбинской области. В ходе исследования авторами фиксируются процессы переосмысления советских образов и паттернов коллективной памяти, когда в отношении событий прошлого могут наблюдаться механизмы как сохранения, так и забвения, что приводит к гибридации. Тенденции забвения «героических» образов советского прошлого проявляются в отношении некоторых памятников советского периода, когда они могут постепенно исключаться из реестра материальных объектов истории и культуры, находящихся под охраной государства. Вместе с тем, значимость героев Второй мировой войны, как в случае с Алией Молдагуловой, продолжает широко популяризироваться как важная часть коллективной памяти не только регионального, но и национального масштаба. Более того, значимые для региональной памяти и идентичности герои Второй мировой войны помещаются в более широкий контекст героического прошлого казахского народа, главными символами которого теперь становятся такие личности, как Каракыпишак Кобланды и Исатай Тайманулы. Кроме тенденций гибридации героических образов доколониального, колониального и советского периодов, авторами также описаны кейсы, когда мечеть начинает функционировать как главный элемент для организации коллективных мест памяти, тем самым все более вовлекаясь в процессы формирования новых публичных пространств в современном Казахстане.

Ключевые слова: Хобдинский район; Кобда, культурный ландшафт; культурное наследие; советскость; постсоветскость; гибридизация, практики памяти; мавзолеев; мечеть; батыры; аллеи памяти.

Received 10 May 2023. Revised 25 June 2023. Accepted 14 August 2023. Available online 15 September 2023.

For citation:

Kikimbayev M.Zh., Orazbayeva D.E. Transformations of collective memory: images of the past in the cultural landscape of the Khobdinsky district // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 200-218. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-200-218>

Для цитирования:

Кикимбаев М.Ж., Оразбаева Д.Е. Трансформации коллективной памяти: образы прошлого в культурном ландшафте Хобдинского района // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №. 3. – С. 200-218. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-200-218>

Введение

В конце июня 2023 года в Алматы прошла презентация сборника статей «Qazaqstan, Қазақстан, قازاقستان: Лабиринты современного постколониального дискурса», изданного при поддержке Центра современной культуры «Целинный». Событие примечательно тем, что казахстанские авторы, с разными академическими и творческими интересами, объединились для того, чтобы совместно переосмыслить широкую палитру социальных и культурных трансформаций в современном Казахстане. Как отмечает во введении антрополог Алима Бисенова, сборник является попыткой «теоретизировать наше современное состояние с позиции собственной локальности», попыткой сформулировать и продвинуть новую повестку для академического и общественного обсуждения постколониальных (постсоветских) дискурсов в казахстанском обществе (Qazaqstan, 2023: 10). Многие концепты и описания социально-культурных сдвигов, представленные авторами сборника, требуют от читателя скрупулезного прочтения и изучения, но первичное ознакомление с текстами позволяет нам утверждать, что, исследователи обнаружат в сборнике важные повествования и идеи, которые будут представлять эвристическую ценность для собственных научных интересов. В частности, наиболее интересным для нашего исследования стала статья «Между богом и нефтью» Зиры Наурызбаевой, где она описывает как рождалась идея, как развивалась партисипация различных акторов и как поэтапно происходили процессы конструирования мемориального комплекса «Адай ата – Отпан тау» в Мангистауской области, и как его образ постепенно трансформировался от родового и регионального священного места памяти до сакрального объекта национального масштаба (Qazaqstan, 2023: 371-383). Автор использует разнообразные источники и методы исследования: мифы и эпосы, народные предания и сказания,

устные истории, научные и литературные труды, полевые наблюдения и интервью, анализ СМИ, интернет-ресурсов и социальных сетей и т.д. Все это позволяет ей насыщенно и интересно выстроить повествование о родовой истории адаев и сакральных объектах Мангыстау. На наш взгляд, кейс комплекса «Адай ата – Отпан тау» показывает, что, при появлении идеологического запроса и при высоком активизме местных сообществ, отдельные сакральные объекты досоветской эпохи в регионах Казахстана, вытесненные в советское время на периферию культурной памяти или ставшие рядовыми географическими объектами, в постсоветский период могут проявить потенциал для последующего масштабирования и использования в текущих процессах нациестроительства.

По отношению мемориальных комплексов Хобдинского района Актюбинской области, где октябре 2022 года нами были проведены полевые исследования, не наблюдается такого высокого уровня общенациональной партисипации, который происходит вокруг комплекса «Адай ата – Отпан тау» в Мангистауской области. Тем не менее, некоторые мемориальные комплексы Актюбинской области, например, как мавзолеи Кобланды батыра и Исатая Тайманулы, обладают рядом важных условий и характеристик, такими как собственные мифологические пласты, исторические сюжеты, региональный и родовой активизм и т.д., чтобы в будущем сформироваться в качестве одних из важных мест для трансляции общенациональной консолидации и коллективной самоидентичности.

Авторы статьи до поездки в Хобдинский район ставили разные задачи, так как каждый из них имеет собственные исследовательские темы: если один из авторов изучает казахстанские мечети в качестве публичных пространств, то второй исследует памятники и мемориальные комплексы казахским батырам. Однако, в ходе полевых наблюдений пришло понимание, что более продуктивным станет перекрестное описание мест и практик

памяти, связанных с батырами и исламским наследием, поскольку объекты наших исследований являются неотъемлемой частью единого и сложного процесса трансформации локальной коллективной памяти. Основной исследовательский вопрос заключался в том, чтобы совместно понять какие места памяти Хобдинского района текущий момент позиционируются как объекты самоопределения, каким образом в публичных пространствах отражаются прежние и новые (героические и травматические) образы и сюжеты, тем самым способствуя гибридизации языка повествования о собственной истории и культуре.

Методы исследования

В качестве источниковой базы использовались реестры памятников истории и культуры республиканского и местного значения, размещенные на сайте Министерства юстиции Республики Казахстан; реестры сакральных объектов страны общенационального значения, энциклопедии сакральных объектов Актыубинской области; сайты краеведческих и мемориальных музеев; материалы и публикации в СМИ и интернет-ресурсах.

При проведении полевых исследований в Хобдинском районе применялись такие методы работы, как наблюдение, фотографирование, описание, сбор устных историй.

Обсуждение

Исследовательские интересы Хоми Бхабха, одного из представителей постколониальной теории, чаще всего связаны с такими науками, как лингвистика и культурология. Однако, переосмысленные им такие понятия, как мимикрия, гибридность и амбивалентность, обрели востребованность и активно применяются в теоретико-методологических подходах различных социальных и гуманитарных наук (Bhabha, 1994: 113-115). Как отмечают исследователи, в фокусе его исследований находится достаточно широкий круг вопросов, связанные с постколониальным

мироощущением бывших метрополий и колоний – от содержательной трансформации постколониальной литературы до проблематики нациестроительства и урбанизации в эпоху современной глобализации (Злобин, 2014: 200).

Важный момент в работах Бхабха – критика линейной репрезентации прошлого в истории национальных государств. В своем эссе «Диссеми Нация: время, повествование и края современной нации» (Баба, 2005), размышляя о ловушках выстраивания целостной национальной истории, он особо отметил значимость очерка Франца Фанона «О национальной культуре», опубликованную в книге «Проклятые этой земли» (Fanon, 2002). По мнению Бхабха, в работе Фанона озвучены четкие предостережения от «интеллектуального присвоения культуры народа (какого бы то ни было) в репрезентативистском дискурсе» и следующим заним идеологических попыток конструирования единых исторических нарративов. Иначе говоря, Фанон представлен как фигура деколонизального протеста против диктата историзма, предполагающего насильственное слияние в текущей исторической памяти темпоральностей сложных и противоречивых событий прошлого. Как пишет Бхабха, для его исследовательских целей важно то, что Фанон не считает нужным помещать многообразие событий в масштабы текущей официальной истории, так как на первом месте стоит другая задача – непосредственно описать состояния текущей культурной репрезентации (Баба, 2005: 89).

Повседневность не всегда вписывается в границы исторических нарративов, которые часто строятся на желании возвратиться к «истинному» прошлому и потерянной идентичности. Бхабха соглашается с Фаноном в том, что «длящиеся национальные нарративы» упускают из виду важный аспект – человек всегда находится в зоне потаенной нестабильности, для которой характерно переkreщивание разновременных ощущений и настроений: «Именно

из этой нестабильности культурного означения национальная культура начинает артикулироваться как диалектика различных темпоральностей – современной, колониальной, постколониальной, «родной»...» (Баба, 2005: 90). Поэтому личность в современном мире больше не является единым целым, а формируется различными, часто конфликтующими дискурсами. Калейдоскоп прошлых и текущих событий и символов, сливаясь в настоящем, препятствует формированию бесспорной позиции коллективной самоидентичности. Понятие идентичности в постколониальном мире характеризуется фрагментарностью и гибридностью, а текущая культурная память не может безболезненно игнорировать или устранить образы колониального наследия, в том числе, по причине тесной коммуникативной связи с предыдущими поколениями, повседневность которых протекала на фоне собственных повествований о прошлом, настоящем и будущем.

Комплексному анализу процессов трансформации коллективной памяти посвящена монография «Практики и места памяти в Казахстане» (Медеуова и др., 2017). Авторы монографии через анализ репрезентаций коллективной памяти в региональных музеях и «местах памяти» описывают различные механизмы и ситуации забвения, вытеснения, ностальгии, героизации и травматизации прошлого. Кроме этого, общие и специфические изменения в казахстанских коммеморативных практиках описаны в статье «Затянувшаяся «советскость» и трансформации коллективной памяти: советские и постсоветские мемориальные комплексы в Казахстане» (Медеуова, 2020: 259-270). В частности, наиболее интересным в статье представляется то, что в казахстанском обществе происходит постепенная эмансипация от советских паттернов коллективной памяти, когда в отношении событий прошлого могут наблюдаться как процессы коммеморации (вспоминания), так и рекоммеморации (забвения); возврат к национальной аутентичности проявляется в потере советскими памятниками центрального

статуса, в увеличении количества мемориальных комплексов и частных мазаров; сохраняется востребованность в регионах конных памятников ханам и батырам, установка которых сопровождается эклектикой, визуальными повторами ранее установленных монументов; тенденция «батыризации» имеет территориальную привязку, памятники батырам практически всегда обозначают его принадлежность к конкретной местности; постсоветские трансформации коллективной памяти, применение советских и новых памятников оказывают влияние на постепенное формирование гибридного стиля в текущей монументалистике.

На наш взгляд, описываемые нами коммеморации, связанные с памятниками и мемориальными комплексами в Хобдинском районе, не только коррелируются с отмеченными Кульшат Медеуовой тенденциями, но также позволяют расширить ее рамки, с учетом новых региональных кейсов гибридизации героических образов доколониального, колониального и советского прошлого, а также формирования альтернативных публичных пространств репрезентации коллективной памяти. Используя выражение Фанона (Fanon, 1969: 174-190), мы утверждаем, что для казахстанского постсоветского общественного сознания характерна ситуация или зона потаенной нестабильности, в котором перекрещиваются сложные процессы означивания и отчуждения, вспоминания и забвения, в результате чего в коллективной памяти могут одновременно артикулироваться досоветские, советские и современные образы, находя свое материальное и коммуникативное отражение в местах памяти.

Государственные реестры памятников истории и культуры.

В Казахстане с советского периода сохранилась практика утверждения уполномоченными органами реестра исторических памятников, находящихся под охраной и надзором государства.

Последним советским документом, утвердившим республиканский реестр памятников в Казахстане стало Постановление Совета Министров КазССР № 38 от 1982 года «О памятниках истории и культуры Казахской ССР республиканского значения» (Постановление, 1982). Список памятников, утвержденный этим постановлением, действовал до принятия Постановления Правительства Республики Казахстан 2008 года № 279 «Об утверждении Государственного списка памятников истории и культуры республиканского значения» (Постановление, 2008). Последнее переутверждение республиканского реестра осуществлено Приказом Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 14 апреля 2020 года № 88 (Постановление, 2020).

На данный момент в республиканский реестр (всего 250 объектов) включены

девять памятников истории и культуры Актюбинской области, большинство из которых составляют некрополи или мавзолей досоветского периода. Памятники советского времени, один из которых посвящен герою Советского Союза Алие Молдагуловой, находятся в г. Актобе (таблица 1).

Среди важных отличий от списка 1982 года можно отметить то, что из действующего республиканского реестра были исключены такие памятники Актюбинской области, как памятник В.И. Ленину (скульптор Л.Д. Муравин, архитектор А.С. Косинский, 1963 г.) и памятник-бюст советскому просоводу Чиганаку Берсиеву (скульптор А.Н. Крошин, 1946 г.) и т.д. И если памятник Берсиеву перемещен в список государственных памятников местного значения, то памятник Ленину не получил даже такого статуса.

Таблица 1.

Наименование памятника	Местонахождение
Дом культуры железнодорожников, 1928 год	город Актобе
Памятник-бюст героя Советского Союза, летчика-космонавта В.И. Пацаева, скульптор Ю.А. Тур, архитектор А. Заварзин, 1976 год	город Актобе
Памятник-бюст героя Советского Союза Алие Молдагуловой, скульптор Е.Н.Штамм, архитектор Л.В. Рапутов, 1960 год	город Актобе
Некрополь Даумшар: мавзолей, саганатамы, кулпытасы, малые архитектурные формы, XVII-начало XX века	Байганинский район
Некрополь Карасакал: мавзолей, саганатамы, кулпытасы, малые архитектурные формы, XVII-XX века	Байганинский район
Мавзолей Сундета, мастер Даулетнияз, конец XIX век	Байганинский район
Некрополь Асан-Кожа: саганатамы, кулпытасы, малые архитектурные формы, XVIII-XX века	Байганинский район
Мавзолей Токбана, архитектор неизвестен, XIX век	Шалкарский район
Некрополь Абат-Байтак: мавзолей, кулпытасы XIV-начало XV века	Хобдинский район

Примечательным является то, что за период независимости ни один памятник из областного списка не был перемещен в республиканский реестр памятников. В этой связи, альтернативой республиканскому реестру, который слабо отражает произошедшие в постсоветский период сдвиги и изменения в коллективной памяти, можно считать список 100

сакральных объектов общенационального значения, сформированный в рамках проекта «Сакральная география Казахстана» государственной программы «Рухани жаңғыру» (Сакральные объекты Казахстана..., 2017). В него от Актюбинской области также было включено девять памятников, но их перечень значительно отличается от того перечня, который

представлен в таблице 1. В списке сакральных объектов повторяется лишь некрополь Абат-Байтак, остальные памятники на уровне общенациональной ценности отмечены впервые – это некрополь Хан моласы, место захоронения Бопай ханым, мемориальный комплекс Кобыланды батыра, гора Жаманшин, мемориальный комплекс Есет-Дарибай, мемориальный комплекс Есет батыра, некрополь Ойсылқара, мечеть Досжан ишана (Сакральный Казахстан, 2018: 364). Таким образом, список 100 сакральных объектов, в который от Актюбинской области включены новые объекты, не входящие в официально утверждаемые республиканские реестры, воспринимается как место оперативной, пусть и консенсусной, пересборки памятников, необходимых для идеологических дискурсов в рамках текущей политики нациестроительства.

В отличие от центральных государственных органов, акиматы регионов проявляют больше открытости и гибкости к запросам местных сообществ по изменению и дополнению перечня значимых памятников. Анализ постановлений акиматов показывает, что с 2020 года, в связи с вступлением в силу Закона Республики Казахстан 2019 года «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия», ими были внесены значительные изменения в реестры памятников местного значения. Например, если в реестр Актюбинской области первоначально входило 650 памятников (Постановление акимата, 2010: URL), то в обновленном перечне их количество значительно увеличилось (Постановление акимата, 2020). Новый реестр содержит 863 объекта по таким категориям, как ансамбли (6), археология (669), градостроительство и архитектура (87), сооружения монументального искусства (58) и сакральные объекты (43). Важным изменением стало то, что появились новые категории памятников, такие как «сооружение монументального искусства» и «сакральные объекты». На пересмотр видов памятников в государственных реестрах, учитывавший предложения

и запросы местных сообществ, прямое влияние оказал отмеченный выше проект «Сакральная география Казахстана».

Механизмы забвения и возвращения имен в региональной памяти проявляются в том, что из реестра Актюбинской области были исключены некоторые памятники советского периода и, наоборот, добавлены новые сооружения монументального искусства и сакральные объекты. Например, из реестра исключен памятник Владимиру Ленину (скульптор Н.А. Щербаков, архитектор С.П. Хаджибаронов, 1983 г., г. Актобе), мемориальная доска Алиби Джангильдину (1967 г., с. Иргиз), обелиск революционеру Исламгали Курманову (1920 г., с. Бегалы). Вместе этого в областном реестре заметно увеличилось количество памятников батырам. Если ранее в реестре находились только три памятника – мемориальный комплекс Кобыланды батыра, мавзолей Есет батыра и мавзолей Котибар батыра, – то сейчас в него включен мавзолей Дербисали батыра и мавзолей Исатай батыра, а также памятники таким батырам, как Санкибай (установлен в 2014 г.), Тилеу (2015 г.), Кайдауыл (2016 г.), Кобланды (2017 г.), Есет (2017 г.), Алпамыс (2018 г.), Бокенбай (2019 г.), Жалантос (2019 г.), Сарке (2019 г.).

В реестре Актюбинской области также увеличилось количество исторических мечетей. Если ранее было 8 мечетей или комплексов с мечетями, то сейчас в реестр дополнительно включены такие памятники, как мечеть Самурата (построен в 1904 г.), мечеть Абдолла хазрета (конец XIX в.), мечеть Жумагали ишана (конец XIX в.), мечеть Нурпейс хазрета (1905 г.), мечеть Бисен хазрета (начало XX в.), некрополь-мечеть Жалмухамбет ишана (1904 г.), «Көк мешіт» и дом-медресе (начало XX в.), «Көк мешіт» Молдагазы (начало XX в.), мечеть Асан ишана (конец XIX в.), мечеть и кладбище Жанаман ахуна (середина XIX века), мечеть Исатай хазрета (начало XX в.). Вместе с тем, необходимо отметить, что в регионе до сих пор еще имеются старые мечети, не внесенные в государственные реестры, но вокруг которых в последние годы усиливается активизм памяти местных сообществ, направленный на то,

чтобы сохранить и включить все культовые сооружения прошлого в списки памятников истории и культуры (Кикимбаев, 2023).

Что касается Хобдинского района, то на его территории находится 171 государственный памятник. Более девяносто процентов из них – могильники, курганы и некрополи эпохи раннего железа, бронзы и средневековья, включенные в списки еще в советский период. Остальную часть составляют:

а) сооружения монументального искусства – памятники Алие Молдагуловой, Кобыланды батыру и Исатаю;

б) памятники градостроительства и архитектуры, представляющие собой родовые мазары XIX - начала XX вв. – некрополь села Алия, могильник Даулет Кете, могильник Карамола, некрополь Сарыбулак, некрополь Сейтсай и могильник Толесай;

в) сакральные объекты – мемориальный комплекс Кобыланды батыра, мавзолей Исатай батыра, мавзолей Дербисали батыра и мечеть Бисен хазрета.

Важно отметить, что в ходе полевых работ в фокусе нашего исследования находились не столько памятники из государственного реестра, а сколько наиболее важные пространства (въезды в населенный пункт, центральные парки, аллеи памяти и т.д.), в которых чаще всего осуществляются коммеморации, транслирующие важность тех или иных исторических событий. Некоторые памятники, установленные в публичных пространствах могут не входить в реестры объектов историко-культурного наследия, но от этого они не становятся менее важными, так как связанные с ними практики памяти могут отражать не только официальные идеологические меседжи и смыслы, но и зарождающиеся вопреки им новые образы и сюжеты из прошлого.

Память об Алие Молдагуловой.

Как отмечает Улболсын Сандыбаева, анализируя коллективную память о советском прошлом, отраженную в казахстанских музейных практиках, если ранее герой Советского Союза Алия

Молдагулова олицетворяла собой героизм всего советского народа, то теперь ее образ представляет собой особый эмоциональный бренд Актюбинской области (Медеуова и др., 2017: 16). И это заметно по тому какое внимание уделяется в регионе, особенно в Хобдинском районе, коллективной памяти об Алие.

В Актобе еще в 1960 году был установлен памятник-бюст (скульптор Е.Н. Штамм, архитектор Л.В. Рапутов), в 1985 году начал свою работу мемориальный музей, а в 2005 году открыт мемориальный комплекс Алие Молдагуловой. В селе Кобда, административном центре Хобдинского района, в 2017 году установлен памятник и открыта аллея памяти Алие Молдагуловой. Кроме этого, в 2005 году село Алпайсай, расположенное в местности где она родилась, было переименовано в село Алия (фото 1). В том же году в селе открыт «Областной центр патриотического воспитания «Алия». В 1995 году, еще до переименования села, на центральной площади был установлен памятник Алие, в 2012 году местные активисты поставили мемориальную плиту на могиле ее матери, а в 2022 году открыли дом-музей Алие Молдагуловой. Таким образом, наблюдая за датами формирования мест памяти в советский и постсоветский периоды, можно заметить то, что память о героине Советского Союза Алие Молдагуловой продолжает оставаться важным символическим капиталом культурной памяти Хобдинского района и, шире, всей Актюбинской области.

Однако, параллельно с этим за годы независимости в качестве важных символов самоидентификации в местной коллективной памяти заметно возросла популярность и значимость национальных и родовых батыров, участвовавших в освободительной борьбе против иноземных захватчиков и колониальных властей. Кроме этого, в Хобдинском районе наблюдается зарождение гражданского активизма, направленного на возрождение коллективной памяти о личностях и событиях, связанных с исламским наследием досоветского и советского периодов.

Фото 1. Въезд в село Алия, Хобдинский район (фото Д. Оразбаевой).

Память о батырах, мечетях и мусульманском духовенстве.

В октябре 2017 года в газете «Казахстанская правда» опубликована заметка «Кобда – земля батыров» (Байгуринов, 2020), где рассказывается о реализованной в рамках программы «Рухани жаңғыру» общественной акции, призванной увековечить память об исторических личностях Хобдинского района. В рамках акции при въезде в Кобду установлен бронзовый памятник Кобланды батыру (фото 2), отреставрирован его мемориальный комплекс в селе Жиренкопа, где согласно преданиям погребен герой народных эпосов (фото 3). На обелиске

у мавзолея на казахском языке высечены слова, характеризующий историческую значимость батыра: «Здесь покоится выдающийся деятель периода Золотой и Ногайской Орды, олицетворяющий собой вечный пример героизма казахского народа, Каракыпчак Кобланды батыр» (перевод авторов). С момента реставрации в 2007 году мемориальный комплекс стал одним из самых главных объектов туристического посещения в Актюбинской области. В 2017 году мемориальный комплекс Кобыланды батыра включен в список 100 сакральных объектов Казахстана, как памятник имеющий общенациональное значение (Сакральные объекты Казахстана, 2017: 297).

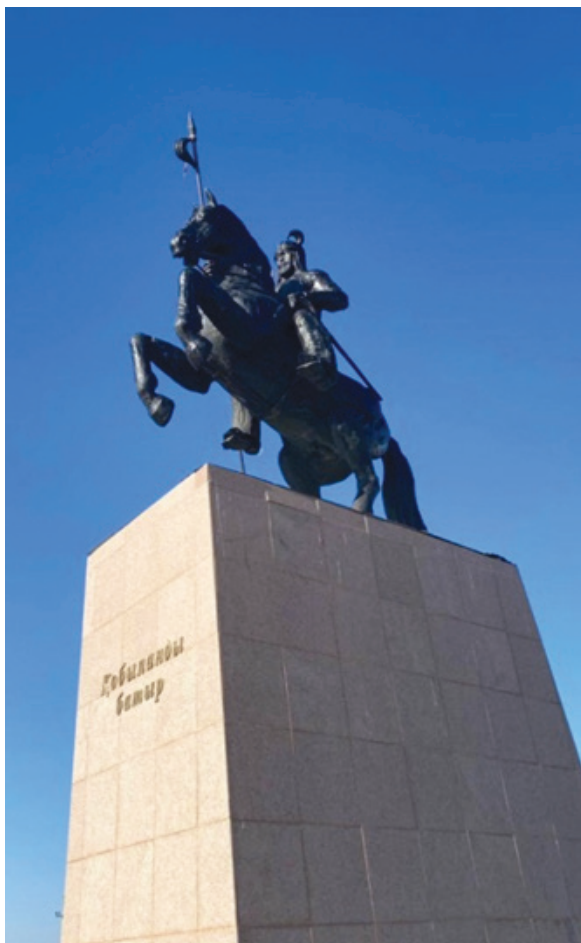

Фото 2. Памятник Кобланды батыру при въезде в село Кобда (архитектор Н. Имашев, скульптор С. Каербаяв, 2017 г.) (фото Д. Оразбаевой).

Фото 3. Мавзолей Кобланды батыра (архитектор Бек Ибраев, 2007 г.) (фото М.Кикимбаева).

В селе Кобда конный памятник Исатаю Тайманулы (фото 4), одному из руководителей восстания казахов 1836-1838 годов против вассального от Российской империи хана Букеевской Орды, также установили в 2017 году во время общественной акции в рамках государственной программы «Рухани жаңғыру».

Исатай Тайманулы родился на территории Атырауской области, но его могила, над которой в 2014 году возведен мавзолей, находится в Хобдинском районе, в той местности, где проходит граница Актюбинской и Западно-Казахстанской областей. В 2015 году на месте съезда с республиканской трассы в сторону мавзолея батыра, с участием представителей

общественности трех областей, установлен еще один памятник, как указатель о том, что недалеко отсюда находится место захоронения одного из предводителей народного восстания на территории западного Казахстана.

Мавзолей батыра, включенный в 2017 году в список 100 сакральных объектов общенационального значения (Сакральные объекты Казахстана, 2017: 350), является важным символом региональной идентичности в трех областях западного Казахстана. Памятники Исатаю Тайманулы и его сподвижнику Махамбету Отемисулы установлены в городах Атырау и Уральск, в Актюбинской области основным местом коллективной памяти о казахском батыре Исатае является Хобдинский район.

Фото 4. Памятник Исатай батыру при выезде из села Кобда в сторону г.Уральск (архитектор Н. Имашев, скульптор С. Каербаев, 2017 г.) (фото Д. Оразбаевой).

Фото 5. Стелла Алтай батыру (фото М. Кикимбаева).

Стелла Алтай батыру установлена в 2017 году в рамках проекта «Туған жер» (фото 5). Памятник появился благодаря его потомкам и представителям рода Кете, который является одним из подразделений крупного рода Алимұлы в составе Младшего жуза.

Имя батыра часто упоминается в одном ряду с другими знаменитыми батырами Хобдинского района, такими как Кобыланды, Исатай, Абат-Байтак, Дербисали и др. Тем не менее, анализ локаций памятников в селе Кобда показывает, что в коллективной памяти главными батырами героического прошлого позиционируются Кобыланды батыр и Исатай Тайманұлы, конные памятники которым установлены на въездных дорогах

в населенный пункт. В то время как для стеллы Алтай батыру выделили место на территории перед мечетью села Кобда. На верхней части мраморной стеллы изображены родовые знаки рода Кете, ниже на казахском языке приведены наиболее важные биографические данные, которые призваны показать роль батыра в истории Казахского ханства. Например, особо отмечено то, что Алтай батыр в 1722 году участвовал в освободительной войне против джунгар (калмаков); 1726 году был предводителем отряда из рода Кете в войске Абулхайыр хана, а также участником Курултая в местности Ордабасы; 1730 году участвовал в Аныракайском сражении; 1738 году изгнал калмаков с берегов рек Ойыл, Киыл, Кобда, Жем, Сагыз и Темир.

В селе Кобда среди организованных в рамках программы «Рухани жаңғыру» общественных пространств наиболее важными для официальных коммеморативных практик стали парки «Отан-Ана» и «Мәңгілік ел». Парк «Отан-Ана» имеет несколько тематических зон – аллея памяти. Одна из них посвящена Алие Молдагуловой, в центре которого установлен памятник легендарной девушке-снайперу (Қалдыбек, 2017). Еще одним особенным местом для местных жителей является Аллея любви, где установлена соединенная из двух полукруглых конструкций архитектурная форма в виде сердца, над которым возвышается шанырақ юрты. Аллея посвящена двум влюбленным студентам, обучавшимся в Англии по международной степендии «Болашак» – местной уроженке Айнура Сулеймановой и Болату Карентаеву, которые, вылетев на церемонию своего бракосочетания в Казахстане, погибли в авиакатастрофе над Каспийским морем. В Таразе, где родился Болат Карентаев, также установлен памятник – монумент «Сила любви».

В парке «Мәңгілік ел» создан мемориальный комплекс, который также разделен на тематические зоны. Комплекс, как и многие подобные комплексы в регионах страны, позиционируется как

место памяти о героических и трагических событиях прошлого. В комплекс входят такие основные зоны, как Аллея государственных символов, Аллея батыров «Великие имена Великой степи», Аллея памяти жертв Ашаршылық (голода) и политических репрессий, Аллея героев труда, Музей под открытым небом «Ұлы дала елі».

Образы и нарративы героического прошлого призвана транслировать Аллея батыров, расположенная в правой стороне мемориального комплекса. Свообразие аллеи, на наш взгляд, заключена в памятных знаках в центральной части композиции. Перед стеной памяти, где увековечены имена трех с половиной тысяч кобдинцев, не вернувшихся с фронтов Второй мировой войны, установлена небольшая пирамида, на одной стороне которой размещены қалқан (щит) и қылыш (меч) казахского батыра, на другой стороне – пятиконечная звезда, как символ советской армии (фото 6). С третьей стороны пирамиды нанесен текст на казахском, со следующим смысловым переводом: «Героический дух и деяния наших предков-батыров, защищавших свой народ и сражавшихся за его независимость, а также героев кобдинцев, участвовавших в Великой Отечественной войне, навечно будут сохранены в памяти молодого поколения».

Фото 6. Памятный знак на Аллее Батыров в парке «Мәңгілік ел» села Кобда (фото М.Кикимбаева).

Немного ниже пирамиды напротив друг друга установлены памятные знаки с именами казахских батыров и героев Советского союза, жизни и судьбы которых связаны с Хобдинским районом. С левой стороны восемь памятных знака установлены таким батырам, как Каракыпчак Кобланды, Абат-Байтак, Исатай Тайманулы, Алтай, Дербисали,

Алыбай, Жездибай, Сапура Матенкызы (фото 7). Такое же количество памятных знаков с правой стороны посвящены кобдинцам, награжденным званиями героев Советского Союза – Алия Молдагулова, Михаил Кошелев, Имангали Билтабанов, Николай Терещенко, Абдолла Канзаков, Михаил Колесников, Михаил Прохоров, Иван Пятницкий (фото 8).

Фото 7. Памятные знаки казахским батырам (фото Д. Оразбаевой).

Фото 8. Памятные знаки кобдинцам – героям Советского Союза (фото М. Кикимбаева).

Кроме этого, на Аллее батыров установлены памятные знаки кобдинцам, являвшимся активными членами партии «Алаш»; участвовавшим в ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС; служившим на Семипалатинском полигоне; погибшим при исполнении обязанностей казахстанским полицейским.

Еще одно интересное наблюдение связано с местом памяти, призванным транслировать трагические события прошлого. С левой стороны парка расположена стена памяти «Қасірет мемориалы» (Стена скорби), посвященная жертвам Ашаршылық (голода) и политических репрессий (фото 9). На стене скорби написаны имена репрессированных кобдинцев, между стенами установлена решетка с маской узника за ней, а перед решеткой наклоненный и

опустевший бесік (колыбель), все вместе символизирующие перенесенные казахским народом страдания, потери и жертвы. В контексте репрезентаций героического и трагического в пространстве мемориального комплекса, незаметная локация «Қасірет мемориалы», на наш взгляд, отражает текущее осторожное отношение государственных органов к теме голода и политических репрессий. Если «Аллея батыров» как тематическая зона доминирует и занимает значительную часть территории мемориального комплекса, то стена памяти, транслирующая травматическое прошлое, находится в глубине центрального парка, вдали от основных пешеходных маршрутов, и чтобы найти ее от посетителей мемориального комплекса потребуется значительное усилие.

Фото 9. Стена памяти «Қасірет мемориалы» в парке «Маңгілік ел» села Кобда (фото М.Кикимбаева).

К новым публичным пространствам для коммеморативных практик можно отнести территорию перед мечетью села Кобда. Ранее отмечалось, что в 2017 году перед мечетью была установлена стелла Алтай батыру из рода Кете. В 2021 году здесь также была торжественно открыта Аллея памяти, где потомками установлены

двадцать три памятных знака с именами и годами жизни мусульманских религиозных деятелей (фото 10). Сейчас мечеть, аллея памяти и стелла Алтай батыру создают впечатление нестандартного и альтернативного общественного пространства, отражающего важные нарративы местной коллективной памяти,

которые, возможно, не всегда являются центральными в поддерживаемых и транслируемых государством официальных дискурсах, как, например, это происходит в парках «Отан-ана» и «Мәңгілік ел».

Организатором открытия аллеи памяти религиозным деятелям является Жибек Абдуллина, потомок репрессированного советской властью уроженца Хобдинского района Бисен

хазрета. Ее активизм памяти начался с популяризации жизни и деятельности деда. В последующем она провела консервацию и смогла добиться включения полуразрушенного и заброшенного в степи здания мечети, построенного Бисен хазретом, в официальные реестры памятников областного значения и списки сакральных объектов региона (фото 11).

Фото 10. Аллея памяти мусульманским религиозным деятелям (фото М. Кикимбаева).

Фото 11. Мечеть Бисен хазрета в местности Жаманкол, Хобдинский район (фото Ж. Абдуллиной).

С каждым годом личный активизм Жибек Абдуллиной стал обретать общественный характер: с 2011 года она работает внештатным сотрудником Музея исламской культуры «Руханият» при областной мечети «Нур-Гасыр»; в поисках сведений о религиозных деятелях и сбора музейных экспонатов она организует ежегодные экспедиции по области. Важным итогом ее многолетних поисков стало издание в 2021 году книги «Руханият әлемі» (Мир духовности), в котором описаны не только судьбы местных хазретов и ишанов, но также собрана информация об исторических мечетях региона, значительная часть которых до сих пор находится в разрушенном или полуразрушенном состоянии.

Заключение

Государственная программа «Рухани жаңғыру», утвержденная в 2017 году на основе статьи Н. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», в 2023 году поставлена Правительством Казахстана на утрату силы общенационального проекта. Программа состояла из таких подпрограмм, как «Современная казахстанская культура в глобальном мире», «Поэтапный переход на латиницу до 2025 года», «Перевод 100 ведущих учебников», «100 новых лиц», «Туған жер» и «Сакральная география Казахстана». Не вдаваясь в коллизии сложных общественных дискуссий об их изначальной необходимости или последующей успешности, на основе наших полевых наблюдений в Хобдинском районе мы лишь можем констатировать, что последние две подпрограммы все же имели комплексный характер и мультипликативный эффект, оказав влияние на заметные символические сдвиги в историко-культурном ландшафте постсоветского Казахстана. Непосредственное влияние на запуск процессов масштабной государственной ревизии и инвентаризации памятников историко-культурного наследия, развитие гражданского и родового активизма памяти на местах, возрождение или

появление в регионах множества мест памяти о доколониальном прошлом и, в целом, на формирование в обществе новых рамок коллективной памяти, оказал проект «Сакральная география Казахстана». Например, за этот период в районном центре Хобдинского района, при въезде и выезде из села, установлены памятники батырам Кобланды и Исатаю, открыты аллеи памяти в центральных парках «Отан ана» и «Мәңгілік ел», в селе Жиренкопа отреставрирован сакральный объект общенационального значения – мемориальный комплекс Кобланды батыра. Вместе с тем, возникающие противоречия между тем, какие имена и события стремится увековечить государственная власть в официальных местах трансляции коллективной памяти (парки, площади, въезды в населенный пункт и т.д.) и тем, что предлагают для этого местные сообщества, способствуют возникновению альтернативных мест памяти, являющихся новыми публичными пространствами для современного казахстанского общества. Одним из таких мест можно считать центральную мечеть села Кобда, перед которой установлена стелла Алтай батыру из рода Кете, важной исторической личности периода Казахского ханства, а также открыта Аллея памяти мусульманским религиозным деятелям, которые в досоветский и советский периоды выполняли духовно-просветительскую и консолидирующую роль среди местного населения.

Важным наблюдением является то, что из государственных реестров памятников постепенно исключаются некоторые памятники советского периода (в частности, Ленину и различным революционерам-большевикам), не актуальных для текущей коллективной памяти, и, наоборот, увеличивается количество новых объектов – мемориальных комплексов, мавзолеев и памятников батырам; старых родовых кладбищ; мечетей досоветского или раннего советского периодов, возведенных еще до начала усиления большевиками политики воинствующего атеизма.

Вместе с тем, несмотря на постепенную эмансипацию коллективной памяти от

советских паттернов, процессы забвения не касаются личностей, имеющих насыщенную биографическую привязку к территории и значимых для самоидентичности местных сообществ. Так, для коллективной памяти Хобдинского района до сих пор очень важны места памяти, связанные с героем Советского Союза Алией Молдагуловой. Более того, пример «Аллеи батыров» в селе Кобда демонстрирует, что в категорию «местных» батыров внесены как имена казахских батыров, активно сражавшихся против иноземных захватчиков и колониальных властей, так и советских солдат различных национальностей, проявивших героизм на фронтах Второй мировой войны. В этот героический нарратив также включены алашординцы, черномыльцы, погибшие при несении службы полицейские и т.д. Гибридизации образов доколониального, колониального, советского прошлого и постколониального (постсоветского) настоящего не вызывают внутреннего дискомфорта в коллективной памяти местных сообществ. В данном случае для коллективной памяти кобдинцев является не столь важным, что фигуры прошлого представляют собой символические образы противоречивых

эпох и взаимоисключающих исторических нарративов. Более важным для локальной коллективной самоидентичности становится то, что герои прошлых времен являются «родными», уроженцами Хобдинского района.

Кейсы нашего полевого исследования также показывают, что состояние потаенной нестабильности внутри постколониальной самоидентичности, о котором говорил Фанон, характерно и для постсоветского казахстанского общества, в котором протекают сложные процессы вспоминания, забвения и гибридизации образов прошлого. Государственные органы в Казахстане, как и в советское время, могут продвигать в общественное сознание официальные исторические дискурсы и нарративы, контролировать и регулировать основные публичные акты коммемораций, определять что и как следует помнить, однако местные сообщества также будут выполнять немаловажную роль, так как они своим активизмом и давлением влияют на то, чтобы все важные для них имена и события нашли символическое и материальное отражение в пространстве современного культурного ландшафта.

Список литературы

- Байгуринов Ж. Кобда – земля батыров. Информационный портал Kazpravda.kz. [Электрон. ресурс] – 2017. – URL: <https://kazpravda.kz/n/kobda-zemlya-batyrov/> (дата обращения: 25.07.2023).
- Баба Х. Диссеминация: время, повествование и края современной нации // Синий диван. 2005. № 6. – С. 68-118. [Электрон. ресурс] – 2017. – URL: http://intelros.ru/pdf/siniy_divan/2005_06/5.pdf (дата обращения: 25.07.2023).
- Bhabha H. K. The Location of Culture. – Routledge, 1994. – 307 p.
- Злобин С.С. Концепция гибридности в творчестве индийского культуролога Хоми Бхабха // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. Вып. 9 / рэдкал.: С.М. Ходзін. – Мн.: БДУ, 2014. – С. 199 – 206.
- Qazaqstan, Казахстан, ناستىقازاق: лабиринты современного постколониального дискурса / сборник статей под редакцией Алим Бисеновой. Центр современной культуры «Целинный», 2023. – 467 с.
- Қалдыбек А. Қобдада Қобыланды, Исатай, Әлия батырлардың ескерткіштері бой көтерді, 2017. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://aqtobegazeti.kz/?p=59486> (дата обращения: 25.07.2023).
- Кикимбаев М. Memory activism и картография мест памяти об исламе: кейсы Актюбинской области. Междисциплинарный журнал «Немономиф», 2023, № 4. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://ca-c.org.ru/journal/2021/journal_rus/cac-04/00.shtml (дата обращения: 25.07.2023).
- Медеева К.А., Сандыбаева У.М., Наурызбаева З.Ж., Толгамбаева Д.Т., Ермаганбетова К.С., Мельников Д.Н., Кикимбаев М.Ж., Рамазанова А.Ч., Тлепбергенов А.Б., Жетибаев Е.Ж., Оразбаева Д.Е., Полтавец К.А. Практики и места памяти в Казахстане. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2017. – 320 с.

Медеуова К. Затянувшаяся «советскость» и трансформации коллективной памяти: советские и постсоветские мемориальные комплексы в Казахстане // Новое литературное обозрение. – 2020. – № 1. – С. 256-274

Постановление Совета Министров Казахской ССР от 26 января 1982 года № 38 «О памятниках истории и культуры Казахской ССР республиканского значения» (утратил силу). [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P820000038_ (дата обращения: 25.07.2023).

Постановление Правительства Республики Казахстан от 21 марта 2008 года N 279 «Об утверждении Государственного списка памятников истории и культуры республиканского значения» (утратил силу). [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P080000279_ (дата обращения: 25.07.2023).

Постановление акимата Актюбинской области от 4 июня 2010 года № 180 «Об утверждении Государственного списка памятников истории и культуры местного значения Актюбинской области» (утратил силу). [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V10C0003337> (дата обращения: 25.07.2023).

Постановление акимата Актюбинской области от 18 августа 2020 года № 306 «Об утверждении Государственного списка памятников истории и культуры местного значения Актюбинской области». [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V20C0007334#z6> (дата обращения: 25.07.2023).

Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 14 апреля 2020 года № 88 «Об утверждении Государственного списка памятников истории и культуры республиканского значения». [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P080000279> (дата обращения: 25.07.2023).

Сакральные объекты Казахстана общенационального и регионального значения. – Астана: Фолиант, 2017. – 496 с.

Сакральный Казахстан. Второй том / Главный редактор Б. Абдигалиулы. – Астана: Т 2. 2018. – 400 с.

Fanon Franz. The Wretched of the Earth. Harmondsworth: Penguin, 1969.

Fanon Franz, Les Damnés de la Terre, 1961; reprint, La Découverte, 2002.

Мейрам Ж. Кикимбаев, Дана Е. Оразбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ұжымдық естеліктердің трансформациялары: Қобда ауданының мәдени кеңістігіндегі өткен шақтың бейнелері

Андатпа. Мақалада Ақтөбе облысы Қобда ауданының мәдени ландшафтындағы естелік орындарын зерттеу нәтижелері баяндалады. Зерттеу барысында ұжымдық естеліктердегі кеңестік паттерндер мен бейнелерді қайта қарау, өткен заманның тарихи тұлғалары мен оқиғаларын жадыдан шығару немесе шығармау процестеріне назар аударылды. Кеңес заманының мәдени ландшафта орныққан жекелеген «қаһармандық» бейнелерді ұмыту үрдістерін кейбір жергілікті ескерткіштерді мемлекет қорғауындағы тарих және мәдениет ескерткіштер тізімінен алынып тасталуынан байқауға болады. Әлия Молдағұлова сияқты Екінші дүниежүзілік соғыс батырларының маңыздылығы өңірлік және жалпыұлттық ұжымдық естеліктерде әлі де сақталуда, алайда олардың бұрынғы дәрежесі мен орны өзгерді. Қобда ауданында өткен замандардың батырлары туралы дискурстың аясы кеңейіп, Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан жауынгерлердің бейнелері соның шеңберінде ғана қарастырылып, жергілікті өңірдің басты батырлары ретінде Қарақышпақ Қобланды және Исатай Тайманұлы сияқты тарихи тұлғаларды дәріптеу үрдісі артып келеді. Сондай-ақ, бодандыққа дейін, бодандық және кеңес замандарында өмір сүрген батырлардың бейнелерін символикалық жолмен ұштастыру үрдістерін зерттеумен қатар, Қобда ауданындағы орталық мешіт аумағының жергілікті халық үшін маңызды ұжымдық естелік орнына айналуын, мешіттің жаңа қоғамдық кеңістік ретінде қалыптасуын бейнелейтін кейстер қарастырылды.

Түйін сөздер: Қобда ауданы; Қобда; мәдени ландшафт; мәдени мұра; советтік; постсоветтік; гибридизация, естелік тәжірибелері; кесене; мешіт; батыр; естелік аллеясы.

M.Zh. Kikimbayev, Dana E. Orazbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Transformations of collective memory: images of the past in the cultural landscape of the Khobdinsky district

Abstract. This article presents findings from field studies of sites of memory conducted in the Khobdinsky district of the Aktobe region. The study examines how Soviet-era images and patterns of collective memory are being reevaluated. It observes the interplay between mechanisms of preservation and forgetting when interpreting past events. The erasure of “heroic” Soviet symbols becomes evident in relation to certain monuments, which face the possibility of being excluded from the list of historically and culturally protected assets by the government. Conversely, the valorization of World War II figures, exemplified by Aliya Moldagulova, remains a widely propagated aspect of collective memory, spanning both regional and national dimensions.

Moreover, the heroes of World War II, significant for regional memory and identity, are being placed into a wider context of the Kazakh people’s heroic history, whose main symbols are now such figures like Karakypshak Koblandy and Isatai Taymanuly. Alongside the hybridization of heroic imagery across pre-colonial, colonial, and Soviet epochs, the authors also chronicle instances where mosques evolve into pivotal elements of memory sites. Consequently, these sites become integral to the development of new public spaces in contemporary Kazakhstan.

Keywords: Khobdinsky district; Khobda, cultural landscape; cultural heritage; Sovietness; post-Sovietness; hybridization; memory practices; mausoleums; mosque; batyrs; the memory alleys.

References

Baigurinov Zh. Kobda – zemlia batyrov [Kobda – land of the Batyrs]. Informatsionnyi portal Kazpravda.kz., 2017. Available at: <https://kazpravda.kz/n/kobda-zemlya-batyrov/> (accessed 25.07.2023) [in Russian].

Bhabha H. DissemiNatsiia: vremia, povestvovanie i kraia sovremennoi natsii [DissemiNation: Time, Narrative, and the Margins of the Modern Nation] / per. s angl. I. Borisovoi. Sinii divan. 2005.No. 6. S. 68–118. Available at: http://intelros.ru/pdf/siniy_divan/2005_06/5.pdf (accessed 25.07.2023) [in Russian].

Bhabha H. K. The Location of Culture. Routledge, 1994. 307 p.

Zlobin, S.S. Kontseptsii gibridnosti v tvorchestve indiiskogo kulturologa Khomi Bkhabkha [The concept of hybridity in the work of Indian culturologist Homi Bhabha] Krynicaiznashstva i spetsyial’nyia gistarychnyya dyscypliny: navuk. zb. Vyp. 9 / redkal.: S. M. Hodzin. Mn, BDU, 2014. P. 199 – 206. [in Russian].

Qazaqstan, ﻧﺎﺗﺴﻰ ﻗﺎﺯﺍﻕ: Labirinty sovremennogo postkolonial’nogo diskursa [Labirints of compatible postcolonial discourse] / sbornik statej pod redakciej Alimy Bisenovoj. Centr sovremennoj kul’tury «Celinnyj», 2023. 467 p. [in Russian].

Qaldybek A. Qobdada Qobylandy, Isatai, Älia batyrlardyñ eskertkişteri boi köterdi [Monuments to Kobylandy, Isatai, Aliya batyrs were erected in Kobda], 2017. URL: <https://aqtobegazeti.kz/?p=59486> (accessed 25.07.2023) [in Kazakh].

Kikimbaev M. Memory activism i kartografiya mest pamjati ob islame: kejsy Aktjubinskoi oblasti [Memory activism and cartography of places of memory about Islam: cases of Aktobe region]. Mezhdisciplinarnyj zhurnal «Nemonomif», 2023, № 4. Available at: https://ca-c.org.ru/journal/2021/journal_rus/cac-04/00.shtml (accessed 25.07.2023) [in Russian].

Medeuova K.A., Sandybaeva U.M., Nauryzbaeva Z.Zh., Tolgambaeva D.T., Ermaganbetova K.S., Mel’nikov D.N., Kikimbaev M.Zh., Ramazanova A.Ch., Tlepbergen A.B., Zhetibaev E.Zh., Orazbaeva D.E., Poltavec K.A. Praktiki i mesta pamjati v Kazahstane [Practices and places of memory in Kazakhstan]. – Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2017. 320 p. [in Russian].

Medeuova K. Zatlanuvshajasja «sovetskost’» i transformacii kollektivnoj pamjati: sovetskie i postsovetskie memorial’nye komplekсы v Kazahstane [Prolonged “Sovietism” and transformations of collective memory: Soviet and post-Soviet memorial complexes in Kazakhstan] // Novoe literaturnoe obozrenie. 2020. No. 1. P. 256–274 [in Russian].

Postanovlenie Soveta Ministrov Kazahskoj SSR ot 26 janvarja 1982 goda N 38 «O pamjatnikah istorii i kul'tury Kazahskoj SSR respublikanskogo znachenija» (utratil silu) [Resolution of the Council of Ministers of the Kazakh SSR of January 26, 1982 No. 38 «On monuments of history and culture of the Kazakh SSR of republican significance»]. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P820000038_ (accessed 25.07.2023) [in Russian].

Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 21 marta 2008 goda N 279 «Ob utverzhdenii Gosudarstvennogo spiska pamjatnikov istorii i kul'tury respublikanskogo znachenija» (utratil silu) [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 21, 2008 No. 279 «On approval of the State List of Historical and cultural monuments of republican significance»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P080000279> (accessed 25.07.2023) [in Russian].

Postanovlenie akimata Aktjubinskoj oblasti ot 4 ijunja 2010 goda № 180 «Ob utverzhdenii Gosudarstvennogo spiska pamjatnikov istorii i kul'tury mestnogo znachenija Aktjubinskoj oblasti» (utratil silu) [Resolution of Akimat of Aktobe region No. 180 dated June 4, 2010 «On approval of the State List of historical and cultural monuments of local significance of Aktobe region»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V10C0003337> (accessed 25.07.2023) [in Russian].

Postanovlenie akimata Aktjubinskoj oblasti ot 18 avgusta 2020 goda № 306 «Ob utverzhdenii Gosudarstvennogo spiska pamjatnikov istorii i kul'tury mestnogo znachenija Aktjubinskoj oblasti» [Resolution of Akimat of Aktobe region No. 306 dated August 18, 2020 «On approval of the State List of Historical and cultural monuments of local significance of Aktobe region»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V20C0007334#z6> (accessed 25.07.2023) [in Russian].

Prikaz Ministra kul'tury i sporta Respubliki Kazahstan ot 14 aprelja 2020 goda № 88 «Ob utverzhdenii Gosudarstvennogo spiska pamjatnikov istorii i kul'tury respublikanskogo znachenija» [Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 2020 No. 88 «On approval of the State List of Historical and cultural monuments of republican significance»]. [vhttps://adilet.zan.kz/rus/docs/P080000279](https://adilet.zan.kz/rus/docs/P080000279) (accessed 25.07.2023). [in Russian].

Sakral'nye ob'ekty Kazahstana obshchenacional'nogo i regional'nogo znacheniya [Sacred objects of Kazakhstan of national and regional significance]. – Astana: Foliant, 2017. – 496 s. [in Russian].

Sakral'nyj Kazahstan [Sacred Kazakhstan]. Vtoroj tom. Glavnyj redaktor B. Abdigaliuly. Astana. Vol. 2. 2018. 400 p. [in Russian].

Fanon Franz. The Wretched of the Earth. Harmondsworth: Penguin, 1969.

Fanon Franz, Les Damnés de la Terre, 1961; reprint, La Découverte, 2002.

Сведения об авторах:

Кикимбаев Мейрам Жумабекович – докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Оразбаева Дана Ермековна – докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Kikimbayev Meiram Zhumabekovich – Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Orazbayeva Dana Ermekovna – Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Современные подходы к изучению сущности карьеры и философии управления

Майра Ж. Кожамжарова¹, Гаухар Г. Ахметова²,
Мира М. Манасова^{3*}, Салтанат С. Аубакирова⁴

^{1, 2, 4}Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

³Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда,
Казахстан

***Автор для корреспонденции:**

³sayabek-mira@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0001-7812-7114>

²<https://orcid.org/0000-0002-2904-3819>

³<https://orcid.org/0000-0002-6562-7854>

⁴<https://orcid.org/0000-0001-7894-6208>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-219-231>

Аннотация. В данной статье исследуется роль и проблемы карьеры, карьерного успеха в жизни современного человека, приводится обзор определений карьеры, карьерной идентичности, карьерной адаптации, карьерного успеха и философии управления. В отечественной науке определение данных базовых терминов, раскрытие сущности карьеры, задачи и направления карьерного развития находятся на стадии формирования и требует комплексного междисциплинарного исследования и рассмотрения на стыке различных теоретических подходов с позиции социологии, психологии, экономики, философии, менеджмента. Сложность и многогранность категориального аппарата карьерного развития обусловлена также процессами глобализации, технологизации, увеличением продолжительности жизни современного человека и радикальной трансформацией рынка труда. Установка современного мира на карьерный успех, финансовую независимость и социальное признание требуют от человека формирования и развития особых профессиональных и личностных качеств, обеспечивающих их достижение. Особенность современного состояния карьерного выбора заключается в изменении мировых трендов профессионального ландшафта, где карьерный успех зависит не только от правильного выбора профессий, но и от умения конструировать и управлять карьерой. В формировании траекторий карьерного успеха важно знание востребованных навыков и компетенций на современном рынке труда, являющегося важным условием в карьерном продвижении. Необходимость понимания новых тенденций и смыслов многополярного карьерного мира привлекает большое количество исследователей к изучению проблем и сущности карьерного успеха.

Ключевые слова: карьера; карьерное консультирование; карьерный успех; карьерная идентичность; карьерная адаптация; атлас новых профессий; управление карьерой; философия управления; карьерная стратегия.

Received 10 March 2023. Revised 25 March 2023. Accepted 30 July 2023. Available online 15 September 2023.

For citation:

Kozhamzharova M.Zh., Akhmetova G.G., Manassova M.M., Aubakirova S.S. Modern approaches to the study of the essence of career and philosophy of management // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – №. 3. – P. 219-231. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-219-231>

Для цитирования:

Кожамжарова М.Ж., Ахметова Г.Г., Манасова М.М., Аубакирова С.С. Современные подходы к изучению сущности карьеры и философии управления // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №. 3. – С. 219-231. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-219-231>

Введение

Современный мир изменился в темпоральном отношении и соответственно произошли изменения в настроениях в среде работающих, что имплицитно заставляет современников по новому посмотреть на собственные перспективы карьерного роста.

Современный динамичный мир с одной стороны дает возможность более быстрому карьерному росту, примеры тому: довольно успешные молодые бизнесмены и менеджеры, с другой стороны гонка за успехом в политическом, материальном, социальном и других аспектах часто приводит к моральной неудовлетворенности, тупику, потери смысла.

В настоящее время понятие карьера – не является скучной номенклатурной данностью. В связи с этим определение данного понятия наполняется новыми смыслами. Понятие «карьеры» на разных языках мира имеет различное семантическое наполнение, например, во французском языке это – «поприще, профессия и каменоломня», в испанском – «беговая дорожка, путь следования, а в русском языке означает – «продвижение по службе» и др. Существует множество определений понятия «карьера» и нет необходимости их всех представлять в рамках данной статьи. Авторская позиция в определении исследуемого понятия разделяет взгляды Мусиной – Мазновой Г.Х., которая определяет карьеру «жизненный путь человека представляет собой общую концепцию его естественного развития, осознанного применения психофизиологических характеристик, ценностных ориентаций и социального опыта. В этом пути человек имеет возможность выбора, формирования

и развития своей профессиональной деятельности, обладая необходимыми свойствами, знаниями, навыками, личностными качествами и ценностными ориентациями, которые требуются для успешного выполнения данной деятельности. Этот процесс способствует максимальной самореализации человека в его жизни» (Мусина – Мазнова, 2008).

Карьеризм (карьерист), есть крайнее проявление рассматриваемой проблемы, где на пути к личному успеху нивелируются общечеловеческие ценности, нормы морали и идеалы общества.

В семантическом отношении часто под понятием карьера люди понимают продвижение по карьерной лестнице, рост должности, зарплаты, статуса, денег, которая сопровождается профессиональным саморазвитием, самоутверждением, успехом понимаемым как признание и уважение окружающих.

Философский контекст понятия карьера, карьерного роста выражается через духовный аспект, который заставляет человека задумываться о личностном развитии с гуманистической позиции (смысл, ценность, осознание себя и своих возможностей как личности, человека и др.).

В классических представлениях карьерного роста пик успешности как правило, приходился на зрелый возраст, а точнее – ближе к пенсионному периоду. В современном высокотехнологичном мире пик карьерного роста стал значительно моложе и достигает возраста 30-35 лет, это – средний возраст современных успешных менеджеров. Однако только рыночное понимание карьерного успеха как результата успешной продажи себя за высокую стоимость, где инвестирование в духовно-личностное развитие вынесено за его рамки, в конечном счете приводит к

духовной пустоте, когда на определенном этапе деньги и их объем теряют свою значимость, наступает духовный кризис и ощущение бессмысленности всего того, что делает человек.

Именно таким конфликтом ценностей обусловлена актуальность и необходимость обращения к данной проблеме.

Материалы и методы

Казахстанское исследовательское поле управления карьерой, карьерного движения находится на уровне организационного становления в связи с чем и формирование комплексной методики исследования данной проблемы также находится на стадии формирования.

Поэтому в рамках организационного становления проблемы авторами были применены методы: сравнительного и герменевтического анализа научных текстов для определения терминов «карьерный успех», «карьерная идентичность», «карьерная адаптация», «философия управления». На определенных этапах в соответствии с решаемыми задачами также использовались такие методы как логический, структурно-функциональный анализ, методы индукции и дедукции, а также экспертных оценок, используемых в фокусе системного подхода к рассматриваемой области проблем.

Цель статьи – в рамках карьерного движения изучить теоретические подходы к пониманию таких категориальных понятий как карьера, карьерный успех, карьерная адаптация, карьерная идентичность, философия управления в современном социо-гуманитарном исследовательском поле.

Обсуждение

В настоящее время в исследовательском пространстве Казахстана проблема развития карьеры, карьерного роста и успеха приобретает наибольшую актуальность. На постсоветском пространстве, в том числе в Казахстане, данная проблема чаще рассматривается через призму карьерного консультирования и профориентационной

работы среди обучающихся или государственных служащих.

Например К. Сыздыкова отмечает, «роль государства в профессиональной ориентации школьников только начинает развиваться. В современном обществе существует неотложная потребность в развитии системы профориентации, поскольку сохраняется состояние, которое может иметь негативные последствия для экономики страны в целом. Осознавая эту проблему, государство признает важность создания эффективных механизмов и программ, которые помогут школьникам осознанно выбирать свой профессиональный путь и развивать необходимые навыки и квалификацию. Развитие системы профориентации становится важным фактором для обеспечения успешного будущего как для отдельных личностей, так и для всего общества» (Сыздыкова, 2018).

Ранее, в столь недалеком советское прошлое и в начале XXI века, выпускники школ, выбирая специальность в вузе тем самым определяли и свою профессионально – карьерную траекторию на всю жизнь, при этом понятия профессия и карьера отождествлялись. В последнее десятилетие карьера понимается в большей степени как процесс, который не всегда связан с полученным образованием и специализацией, более того, успешность карьеры не может опираться только на полученные знания по одному профессиональному направлению. Быстрая устареваемость знаний привела к пониманию того, что карьера – это не конечный результат, скорее осознанно управляемый самим индивидом процесс длиною в жизнь «lifelong learning» (LLL), при котором не просто возможно, но желательно неоднократно менять и комбинировать профессиональные сферы деятельности, чтобы открывать новые возможности для карьерного движения, именно поэтому в большей степени карьера, а не одна профессия является определяющим трендом развития современного, в том числе и казахстанского общества. «Карьеру больше не выбирают, но конструируют через серию выборов в

течение жизни – это «самоуправляемый биографический проект» каждого человека (Минина, 2021).

Однако в связи со слабой информированностью молодежи о профессиональном и карьерном ландшафте современного рынка труда и как следствие, неопределенности выбора или недооформленности карьерных устремлений, обучающиеся замыкаются только на профессиональных знаниях, нередко неконкурентоспособных, не понимая нюансов карьерного развития, что негативно сказывается как на их личном социально-экономическом статусе, так и в целом всей страны. В Казахстане одним из первых шагов и способов решения пробелов в информированности о появлении новых профессий и изменениях в потребностях рынка труда является «Атлас новых профессий» (Об Атласе, 2019), предложенный Саясат Нурбеком. «Атлас новых профессий и компетенций представляет собой компиляцию профессий, которые, по мнению экспертов, уже востребованы или появятся в течение ближайших 5-10 лет. Этот сборник предоставляет информацию о новых трендах и развитии в мире труда, а также помогает людям получить представление о будущих возможностях и потребностях на рынке труда. Атлас новых профессий и компетенций служит ценным ресурсом для тех, кто стремится к обновлению своих навыков и выбору перспективной профессиональной траектории. При этом учет мировых трендов профессионального ландшафта в сфере IT, биотехнологий, искусственного интеллекта гармонично сочетается с региональными особенностями и потребностями рынка труда, географической локацией, ростом населения, экологическими проблемами, промышленными оборотами, развивающимися технологиями, социально-экономическим уровнем развития каждого региона. Материалы, представленные в Атласе профессий, основаны на применении методологии технологического Форсайта для прогнозирования будущего. Технологический Форсайт позволяет

определить, какие навыки и квалификация будут наиболее востребованы с потенциально передовыми технологиями и интересами. В Атласе новых профессий представлено описание трех групп профессий:

- в первой группе представлены профессии, которых еще нет, но существует высокая вероятность их появления в ближайшее время;

- во второй группе представлены трансформирующиеся профессии, которые уже существуют, но подвергаются существенным изменениям;

- в третьей группе представлены исчезающие профессии, то есть профессии, которые либо уже не востребованы в настоящее время, либо перестанут быть востребованными в ближайшем будущем.

По мнению Саясат Нурбек, Атлас полезен не только для обучающихся, но и работающих специалистов: «Атлас новых профессий играет важную роль в прогнозировании потребностей в различных компетенциях в различных отраслях экономики. Это способствует точному разработке стратегических программ развития. Кроме того, Атлас повышает осведомленность и заинтересованность населения в области повышения квалификации и обучения актуальным навыкам и профессиям, которые будут востребованы в будущем. Благодаря этому общество становится лучше подготовленным и способным адаптироваться к изменениям в мире труда» (Для чего был создан Атлас новых профессий, 2021).

При этом в процессе обучения необходимо акцентировать внимание обучающихся на понимании карьерного движения, то есть нельзя ограничиваться только сделанным выбором профессии или специальности, необходимо продвигать идею продолжения образования для достижения сбалансированной счастливой жизни и карьерного успеха через карьерную идентификацию и адаптацию.

Данный подход разработки проблемы развития карьеры через призму карьерного успеха, карьерной идентичности, карьерной адаптации актуализируется

и рассматривается в зарубежных исследованиях со второй половины XX века.

На начальных этапах исследования под «карьерным успехом» понимали достижения в карьере, то есть связывали с индивидуальными положительными результатами достигнутыми человеком в профессиональной сфере.

Традиционно успех в карьере описывали как совокупность взаимодействий между социальными нормами, организационным, индивидуальным поведением и методами работы (Seibert, Kraimer, 2001).

В настоящее время успех в карьере описывается как совокупность психологических и положительных результатов работы на основе опыта работы человека (Sołowiej, Cheung, Li-Chan, 2014). Таким образом понятие карьерного успеха предполагает объективную и субъективную сторону рассмотрения (Hennequin, 2007). Объективные перспективы карьерного успеха рассматриваются через такие моменты, как уровень служебного положения, престижное место работы, должность, заработная плата, опыт работы, уровень образования. Это элементы, которые имеют решающее значение для успеха (Feldman, 2010).

Субъектная составляющая карьерного успеха включает удовлетворенность работой, самореализацию, достижения, которые человек может иметь в своей работе или карьере (Dries, N., 2011). А также такие субъективные идентифицируемые параметры как время для себя, статус, общение, безопасность, баланс между работой и личной жизнью, а также удовлетворенность работой (Friedman, Greenhaus, 2000).

Интересным в отношении карьерного успеха представляется теория Холланда о профессиональных типах, с которой перекликается теория исключений и компромисса Л. Готфредсон (Gottfredson, Holland, 1966).

На наш взгляд данные теории способствовали рассмотрению проблемы карьерного успеха как социально – психологического феномена. Так как авторы предполагают, что при выборе профессий люди склонны искать ту рабочую среду,

которая будет соответствовать их типам личности и удовлетворению от выбранной карьеры, напрямую зависит от совместимости рабочей ситуации и стиля личности человека. По Холланду удовлетворенность карьерой достигает своего наивысшего уровня, когда типы личности и рабочая среда соответствуют друг другу. А для этого, то есть принятия обоснованного решения о карьере, важно, чтобы люди имели адекватные знания о себе и о профессиональных требованиях (Holland, 1973).

В отношении проблемы карьерной идентичности следует отметить, что впервые она была разработана психологом Эриксоном на базе теории «эго-идентичности» в рамках теории развития личности, в которой указывалось, что люди сталкиваются с конфликтами на уровне самоидентификации и выполняемой роли (Bauer, Snyder, 1972). Определение личностного самосознания и формирование Я-концепции в этот период называют самоидентификацией (Drummond, 2021). Но с тех пор, не смотря на множество существующих исследований, единого определения понятия «карьерной идентичности» по настоящее время не сформировалось. (Creed, Kaya, Hood, 2020).

Но несмотря на это, точкой единения различных определений карьерной идентичности является то, что все они указывают ее влияние на развитие как профессий, так и карьеры. Если на ранних этапах исследования проблемы карьерной идентичности больше ориентировались на описание самой профессии, то по мере расширения проблемы, понятие «карьерной идентичности» перестало органичиваться рамками профессий и под ней стали понимать индивидуальную идентичность и взгляды на карьеру своей жизни. Так в исследовательском поле закрепился термин «карьерная идентичность».

Также важной составляющей в исследовании развития карьеры является идея карьерной адаптации, где последняя обычно рассматривается как важный ресурс для эффективного развития карьеры, корректных ответов на карьерные

препятствия и повышения индивидуального удовлетворения (Zacher, 2014).

Концепция карьерной адаптируемости была предложена американским специалистом Супер Д.Е. и связана с планированием карьеры. Большой вклад в разработку карьерной адаптации внес Критс который ввел понятие профессиональной зрелости, тем самым вытеснив понятие «карьерная адаптация» (Crites, 1974). Но постепенно исследователи Супер Д.Е. и Кназель Е.Г. поняли, что понятие «карьерная адаптация» имеет определенные ограничения в понимании карьерного роста во взрослом возрасте (Super, Knasel, 1981). Таким образом к концу XX века «концепция зрелости» была постепенно заменена на концепцию «карьерная адаптация». (Super, Thompson, Lindeman, 1988). Новым поворотом в исследовании карьерной адаптации является исследование Савицкас, который в 2005 году уточнил и расширил теорию построения карьеры и выделил 4 параметра в развитии карьерной адаптации: забота о карьере, контроль над карьерой, карьерное любопытство и уверенность в карьере. Под заботой о карьере рассматривается интерес человека к будущему развитию своей карьеры. Под карьерным контролем понимают субъективный фактор, то есть устремление человека к будущему развитию карьеры. Под карьерным любопытством понимается активная вариативность устремлений человека к самосовершенствованию и трудоустройству во время развития карьеры. Карьерная уверенность относится к силе духа человека и под ней понимают преодоление препятствий человеком в достижений своих карьерных целей. Таким образом, согласно Савицкасу, карьерная адаптация – это тип психологического ресурса, который позволяет людям справляться и мобилизовывать психологическую энергию при столкновении с карьерными обязанностями, проблемами и изменениями, а также с событиями карьерного кризиса в процессе карьерного роста (Savickas, 2005).

Кардинальные и непредсказуемые изменения во внешнем мире предполагают

анализ карьеры и карьерного роста не только с позиции карьерной идентичности и карьерной адаптируемости человека к организации, но в контексте понимания сущности философии управления как явления в целом, так и особенностей философии управления в той или иной стране и конкретной организации. Принимая во внимание тот факт, что именно «риск и неопределенность являются важнейшими факторами современного управления», (Диев, 2022) тем не менее следует помнить о том, что современное управление играет ключевую роль в трансформации общества и оказывает значительное воздействие на его развитие (Философия управления: проблемы и стратегии, 2010).

Но, поскольку анализ философии управления в историко-культурном, экономическом, социологическом и психологическом аспектах требует отдельного исследования, в рамках данной статьи следует обозначить только общие контуры определения понятия «философии управления». Авторы статьи обращаются к концептуальным подходам В.М. Розина, изучающему вопрос о том, как определить предмет философии управления, в своем исследовании «Философия управления: основные направления, предмет, сущность управления». Автор предлагает, что философ управления должен выполнить три задачи. Во-первых, он должен обладать критическим мышлением и способностью критиковать существующие неудовлетворительные подходы к изучению управления. В рамках философии управления вторым важным аспектом работы является формирование сущности управления, которое включает несколько направлений исследования:

- одним из важных аспектов в области философии управления является проведение сравнительного анализа концепций управления, особенно в отношении подходов и основных методов мышления;

- исследование эволюции основных типов управления, которые сформировались в ходе исторического развития культуры;

– создание собственных управленческих концепций, которые включают не только сущность управления, но и различные его виды и подходы.

Третья сфера исследования занимается анализом широкого спектра реальности, оказывающего влияние на различные типы управления и их эволюцию. В рамках этого направления проводится философско-методологический анализ таких важных тем, как язык, общество, личность, власть, социальные институты и другие. Важным аспектом является изучение мегатенденций современности, представлений о будущем, стратегий социального взаимодействия, форм социальной жизни и социальной эволюции».

Именно такой глубокий философско-методологический подход позволяет уловить тонкие нюансы отличий в механизмах управления и основных паттернах современной карьерной стратегии каждого государства и найти общие черты в философии управления как целостной системе.

В современных исследованиях в отношении зарубежного опыта управления поведением человека в организации, выделяют три модели, предлагаемые разными странами: европейская, американская и японская (Давыдова, Карпова, Рябова, Тарасова, 2018).

В конце XIX – начале XX века, в период экономического подъема в США, возникла современная американская модель управления, основанная на принципах «научного менеджмента» Фредерика Тейлора. Основной принцип этой модели заключается в рационализации производства, что проявляется в высокой степени специализации работников и четком разграничении их обязанностей. Философия управления персоналом в американской модели управления, в большей степени, основана на традициях конкуренции и поощрении индивидуализма работников, с явным фокусом на прибыль компании. Уровень дохода работника напрямую зависит от успехов компании в достижении прибыли.

В японской модели управления основной принцип состоит в уважении

«человеческого потенциала», придерживании традиций и ценностей, таких как уважение к старшим, коллективизм, всеобщее согласие и патернализм. Важные характеристики этой модели включают преданность идеалам компании, пожизненный найм сотрудников в крупных организациях, предоставление работникам всей необходимой информации и признание их значимости. Работники осознают свою причастность к общей цели и чувствуют меру своей ответственности.

Существенное отличие европейской модели современного управления заключается в способности сохранять самостоятельность в сфере управления, то есть единым признаком европейского управления персоналом можно считать децентрализацию: каждое подразделение имеет свободу в выборе собственной политики, в то время как на уровне руководства предоставляются общие контуры, миссия, рекомендации и ориентиры.

На самом деле моделей управления существует большое количество, некоторые из них на практике имеют гибридный синтезированный формат, на это влияет и специфика деятельности самой организации (медицинская, военная, развлекательная, образовательная и др.), региональные особенности, базовые принципы культуры менеджмента, стратегическое видение руководством, целевые установки и задачи, совместно вырабатываемые ценности и мотивационная политика и др.

Организационно философия управления не только требует готовых профессиональных качеств от работников при найме, но и способствует формированию определенных профессиональных и личностных компетенций для карьерного успеха своих сотрудников. Происходит длительный и качественный период взаимной карьерной адаптации. В рамках всех моделей управления возможны различные типы профессионального развития карьеры: «должностная, профессиональная,

вертикальная, внутриорганизационная, горизонтальная, десантная, карьерамолния, неспециализированная, медленная, межорганизационная, нормальная, потенциальная, реальная, скоростная, специализированная карьера, ступенчатая карьера центростремительная, скрытая» (Мусина-Мазнова, 2011).

Но все эти разнообразные варианты карьерного развития в целом подпадают под несколько основных трендов и стратегий достижения успеха в карьере. В статье Агафоновой В.П. представлены (Агафонова, 2016) несколько направлений профессионального развития, которые представлены в рисунке 1:

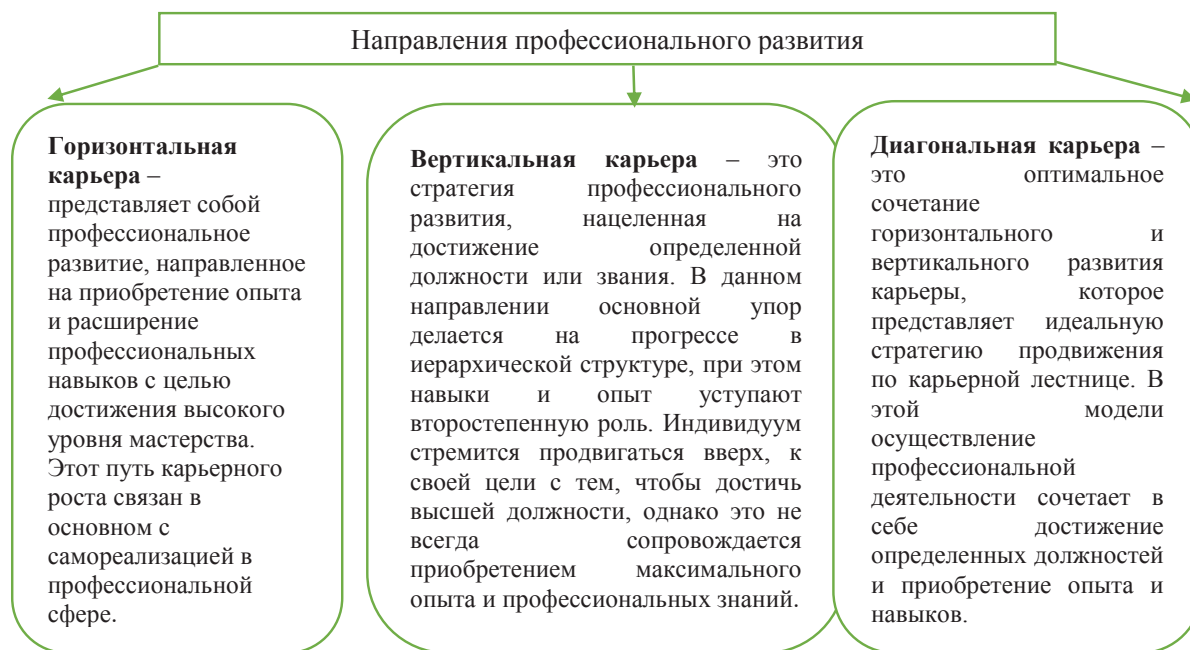

Рисунок 1. Направления профессионального развития по В.П. Агафонову.

При этом если вернуться к пониманию карьерного успеха как «самоуправляемого биографического проекта» необходимо подчеркнуть, что карьерные стратегии на практике реализуются через осознанное «Поэтапное планирование собственной жизни и формирование будущего осуществляется в соответствии с индивидуальными представлениями о карьерном пути» (Васильева, 2009)

Среди факторов, влияющих на карьерный успех, следует выделить личностные особенности, такие как профессиональные знания, умения и навыки, а также личностные компетенции (например, стрессоустойчивость, критическое мышление, ответственность, умение работать в команде и индивидуально, и т.д.). Важным аспектом карьерной адаптации и идентичности

является соответствие между субъективным мировоззрением, представлениями и предпочтениями работника, и доминирующими представлениями, и нормами, сложившимися в организации или профессиональной среде.

Карьерный успех является результатом взаимодействия двух сил: самого работника и организации, в которой он деятельный (управленцев и коллектива как системы). С точки зрения философии управления создание благоприятных условий для карьерного развития, карьерного успеха (горизонтального, вертикального, диагонального и др.), делает работника более эффективным, результативным и полезным как для организации, так для общества в целом и самого сотрудника, в частности.

Заключение

Современный динамичный мир дает человеку множество возможностей для развития, формирования мировоззрения и ценностных ориентаций, но в то же время это затрудняет как его профессиональный выбор, так и траекторию карьерного успеха. На пути к карьерному успеху повседневная реальность, рынок труда требуют от человека, наряду с профессиональными знаниями, навыками и компетенциями, способность к самосовершенствованию, самоанализу, умению управлять личными качествами и правильно расставлять приоритеты личностного развития для карьерного успеха.

В настоящее время профессиональное становление тесно связано с понятием карьеры, которая сегодня исследуется через призму психологии, педагогики (профориентация), социологии, менеджмента и философии. Как показывает исследование вектор реализации категории карьера вариативен и раскрывается через такие понятия как, карьерный успех, карьерная идентичность, карьерная адаптация, управление карьерой, статус в обществе, общественное признание, личный успех, самоутверждение и др.

Трансформационные процессы глобализационного уровня, развитие технологий способствовали масштабным

изменениям на современном рынке труда, вследствие которого часть профессий ушла в разряд исчезающих, а другая в трансформирующиеся и новые, что актуализировало и вывело на новый уровень проблему профессиональной ориентаций и карьерного консультирования. Если ранее профессия и карьера были строго дополняемыми и являлись условием друг друга, то в современном мире, ориентированном на продолжение образования в процессе всей жизни, проблема карьерного движения требует более гибких компетенций и навыков для достижения гармоничной жизни и карьерного успеха, включающих карьерную идентификацию и карьерную адаптацию.

Проведенный анализ исследований данной проблемы, раскрытие содержания понятий карьера, карьерный успех, карьерная идентичность, карьерная адаптация, управление карьерой и др. позволяют прийти к выводу, что карьера есть процесс реализации человека в профессиональной деятельности, где через накопление профессионального опыта, навыков, компетенций осуществляется его самореализация и определение социального статуса в обществе.

Таким образом, проблема карьерного успеха активно внедряется в исследовательское поле социогуманитарных наук.

Список литературы

- A temperament theory of personality development // Journal of Personality Assessment. – 1972. – No. 40(5). – P. 555-556.
- Bauer R., Snyder R. Ego identity and motivation: An empirical study of achievement and affiliation in erikson's theory. Psychological Reports. – 2010. – No.30(3). – P. 951-955.
- Creed P. A., Kaya M., Hood M. Vocational identity and career progress: The intervening variables of career calling and willingness to compromise // Journal of Career Development. – 2020. – No. 47(2). – P. 131-145.
- Crites J.O. Problems in the measurement of vocational maturity. – 1974. – No. 4. – P. 25-31.
- Dries N. Exploring the meaning of career success: challenging objectification by analyzing historical, cultural, and ideological contexts. Published in Career Development International. – 2011. – No.16(4). – P. 364-384.
- Drummond J.J. Self-identity and personal identity. Phenomenology and the Cognitive Sciences. – 2021. – No. 20(2). – P. 235-247.
- Feldman D.C. Human Capital and Objective Measures of Career Success: Investigating the Mediating Roles of Cognitive Ability and Conscientiousness. Published in the Journal of Occupational and Organizational Psychology. – 2010. – No. 83(1). – P. 207-235.

Friedman S.D., Greenhaus J.H. Work and Family: Are They Adversaries? Exploring the Consequences of Life Choices for Business Professionals. Published by Oxford University Press, 2010.

Gottfredson G., Holland J.L. The Psychology of Career Selection: A Theory of Personality Types and Model Environments. Published by Blaisdell, 1966.

Hennequin E. Understanding the Definition of «Career Success» from the Perspective of Blue Collar Workers. Published in Career Development International. – 2007. – Vol. 12. – No. 6. – P. 565-581.

Holland J.L. Navigating Vocational Decision-Making: A Guidebook for Making Career Choices. Published by Prentice-Hall, 1973.

Savickas M.L. Exploring the Theory and Application of Career Construction in Career Development and Counseling: Applying Theory and Research into Practice.

Seibert S. E., Kraimer M. L. The Relationship Between the Five-Factor Model of Personality and Success in Careers. Published in the Journal of Vocational Behavior. – 2001. – No. 58(1). – P. 1–21.

Solowie B., Cheung I.W. Y., Li-Chan, E.C.Y. Texture, Rheology, and Melting Properties of Processed Cheese Analogs Produced with Rennet or Acid Casein, with or without the Addition of Whey Proteins. Published in the International Dairy Journal. – 2014. – No.37(2). – P. 87-94.

Super D.E., Knasel E.G. Exploring Theoretical Challenges and Potential Resolutions in Adult Career Development. Published in the British Journal of Guidance and Counselling. – 1981. – Vol.9. – P. 194-201.

Super, D. E., Thompson, A. S., Lindeman, R. H. A Manual for Research and Exploratory Utilization of the Adult Career Concerns Inventory in Counseling: Available on Google Books. Published by Consulting Psychologists Press. 1988.

Zacher H. Career adaptability serves as a strong predictor of subjective career success, surpassing the influence of personality traits and core self-evaluations. Published in the Journal of Vocational Behavior. – 2014. – No.84. – P. 21-30.

Агафонова, П. Baikal Research Journal электронный научный журнал Байкальского государственного университета. – 2016. – Т. 7. – № 3.

Давыдова Л. Н., Карпова Г. А., Рябова Е. В., Тарасова, Т. Г. Современные подходы к разработке, карьерных маршрутов научно-педагогических работников университета. // Вестник АГТУ Серия Экономика. – 2018. – №2. – С. 51-59.

Диев В. С. Философия управления в мире неопределенности и риска. Сибирский философский журнал. – 2022. № 20(1). С. 5-14.

Для чего был создан Атлас новых профессий. [Электронный ресурс] – 2021. – URL: <https://inbusiness.kz/ru/last/dlya-chego-byt-sozdan-atlas-novyh-professij-kazahstana> (дата обращения: 05.02.2023).

Минина Е.В., Павленко Е.С., Кирюшина М.А., Якубовская А.А. Карьерное консультирование в современном мире: Теории и практики в России и за рубежом. – Москва: НИУ ВШЭ, Институт образования, 2021. – 102 с.

Мусина-Мазнова, Г. Х. Зарубежные и отечественные теоретические подходы к изучению понятия «карьера» // Вопросы психологии и воспитания, 2011. – С. 101-107.

Об Атласе. [Электронный ресурс] – 2019. – URL: <https://www.enbek.kz/atlas/about#main-content> (дата обращения 22.02.2023).

Сыздыкова, К. Развитие системы профориентационной работы в школах РК как фактор расширения доступа к высшему, техническому и профессиональному образованию. – Алматы, 2018. – 36 с.

Розин В.М. Философия управления: проблемы и стратегии. – Москва: ИФРАН, 2010. – 347 с.

**Майра Ж. Кожамжарова¹, Гаухар Г. Ахметова¹, Мира М. Манасова²,
Салтанат С. Аубакирова¹**

¹Торайгыров университеті, Павлодар, Қазақстан

²Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Мансап және басқару философиясының мәнін зерттеудегі заманауи тәсілдер

Аңдатпа. Берілген мақалада мансаптың рөлі мен мәселелері, заманауи адамның өміріндегі мансаптық жетістік зерттеледі. Мансап анықтамаларына, мансаптық бірегейлікке, мансаптық бейімделуге, мансаптық жетістікке және басқару философиясына шолу жасалады. Отандық ғылымда осы базалық терминдерді анықтау, мансаптың мәнін ашу, мансаптық дамудың міндеттері мен

бағыттары қалыптасу сатысында және әлеуметтану, психология, экономика, философия, менеджмент тұрғысынан әртүрлі теориялық тәсілдердің тоғысында кешенді пәнаралық зерттеу мен қарауды қажет етеді. Мансаптық дамудың категориялық аппаратының күрделілігі мен жан-жақтылығы жаһандану, технологияландыру процестеріне, заманауи адамның өмір сүру ұзақтығының артуына және еңбек нарығының түбегейлі өзгеруіне байланысты. Қазіргі әлемді мансаптық жетістікке, қаржылық тәуелсіздікке және әлеуметтік тануға орнату адамнан оларға қол жеткізуді қамтамасыз ететін ерекше кәсіби және жеке қасиеттерді қалыптастыруды және дамытуды талап етеді. Қазіргі мансаптық таңдаудың ерекшелігі кәсіби ландшафттың әлемдік тенденцияларының өзгеруінде жатыр, мұнда мансаптық жетістік тек мамандықтарды дұрыс таңдауға ғана емес, сонымен қатар мансапты құру және басқару қабілетіне де байланысты. Мансаптық табыстың траекториясын қалыптастыруда мансаптық өсудің маңызды шарты болып табылатын қазіргі еңбек нарығында сұранысқа ие дағдылар мен құзыреттерді білу маңызды. Көпполярлы мансап әлемінің жаңа тенденциялары мен мағыналарын түсіну қажеттілігі көптеген зерттеушілерді мансаптық табыстың мәселелері мен мәнін зерттеуге тартады.

Түйін сөздер: мансап; мансаптық кеңес беру; мансаптық жетістік; мансаптық бірегейлік; мансаптық бейімделу; жаңа мамандықтар атласы; мансапты басқару; басқару модельдері; мансаптық стратегия.

**Maira Zh. Kozhamzharova¹, Gaukhar G. Akhmetova¹, Mira M. Manassova^{2*},
Saltanat S. Aubakirova³**

¹*Toraygyrov University, Pavlodar, Kazakhstan*

²*E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan*

Modern approaches to the study of the essence of career and philosophy of management

Abstract. This article explores the role and challenges of careers and career success in the life of the modern individual. It provides an overview of the definitions of career, career identity, career adaptation, career success, and management philosophy. In the domestic scientific community, the definition of these fundamental terms, the understanding of the essence of career, and the tasks and directions of career development are still in the formative stage. They require comprehensive interdisciplinary research and consideration, drawing upon various theoretical approaches from sociology, psychology, economics, philosophy, and management. The complexity and multidimensionality of the conceptual framework of career development are also influenced by processes such as globalization, technologization, the increased life expectancy of modern individuals, and the radical transformation of the labor market. The attitude of the modern world to career success, financial independence and social recognition require from a person the formation and development of special professional and personal qualities, ensuring their achievement. The peculiarity of the modern state of career choice lies in the change of world trends in the professional landscape, where career success depends not only on the right choice of professions, but also on the ability to design and manage careers. In the formation of career success trajectories it is important to know the in-demand skills and competencies in today's labor market, which is an important condition in career advancement. The need to understand the new trends and meanings of multipolar career world attracts a large number of researchers to the study of problems and the essence of career success.

Keywords: career; career counseling; career success; career identity; career adaptation; new occupations atlas; career management; management philosophy; career strategy.

References

- A temperament theory of personality development. *Journal of Personality Assessment*. 1972. No. 40(5). P. 555-556.
- Bauer R., Snyder R. Ego identity and motivation: An empirical study of achievement and affiliation in Erikson's theory. *Psychological Reports*. 2010. No. 30(3). P. 951-955.
- Creed P. A., Kaya M., Hood M. Vocational identity and career progress: The intervening variables of career calling and willingness to compromise. *Journal of Career Development*. 2020. No. 47(2). P. 131-145.
- Crites J.O. Problems in the measurement of vocational maturity. 1974. No. 4. P. 25-31.

Dries N. Exploring the meaning of career success: challenging objectification by analyzing historical, cultural, and ideological contexts. Published in *Career Development International*. 2011. No.16(4). P. 364-384.

Drummond J.J. Self-identity and personal identity. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*. 2021. No. 20(2). P. 235-247.

Feldman D.C. Human Capital and Objective Measures of Career Success: Investigating the Mediating Roles of Cognitive Ability and Conscientiousness. Published in the *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. 2010. No. 83(1). P. 207-235.

Friedman S.D., Greenhaus J.H. *Work and Family: Are They Adversaries? Exploring the Consequences of Life Choices for Business Professionals*. Published by Oxford University Press, 2010.

Gottfredson G., Holland J.L. *The Psychology of Career Selection: A Theory of Personality Types and Model Environments*. Published by Blaisdell, 1966.

Hennequin E. Understanding the Definition of «Career Success» from the Perspective of Blue Collar Workers. Published in *Career Development International*. – 2007. Vol. 12. No. 6. P. 565-581.

Holland J.L. *Navigating Vocational Decision-Making: A Guidebook for Making Career Choices*. Published by Prentice-Hall, 1973.

Savickas M.L. *Exploring the Theory and Application of Career Construction in Career Development and Counseling: Applying Theory and Research into Practice*.

Seibert S. E., Kraimer M. L. The Relationship Between the Five-Factor Model of Personality and Success in Careers. Published in the *Journal of Vocational Behavior*. 2001. No. 58(1). P. 1-21.

Solowie B., Cheung I.W. Y., Li-Chan, E. C. Y. Texture, Rheology, and Melting Properties of Processed Cheese Analogs Produced with Rennet or Acid Casein, with or without the Addition of Whey Proteins. Published in the *International Dairy Journal*. 2014. No.37(2). P. 87-94.

Super D.E., Knasel E.G. Exploring Theoretical Challenges and Potential Resolutions in Adult Career Development. Published in the *British Journal of Guidance and Counselling*. 1981. Vol.9. P. 194-201

Super, D. E., Thompson, A. S., Lindeman, R. H. *A Manual for Research and Exploratory Utilization of the Adult Career Concerns Inventory in Counseling*: Available on Google Books. Published by Consulting Psychologists Press. 1988.

Zacher H. Career adaptability serves as a strong predictor of subjective career success, surpassing the influence of personality traits and core self-evaluations. Published in the *Journal of Vocational Behavior*. 2014.No.84. P. 21-30.

Agafonova, P. *Baikal Research Journal elektronnyj nauchnyj zhurnal Bajkal'skogo gosudarstvennogo universiteta* [Electronic scientific journal of Baikal State University]. 2016.Vol. 7. No.3. Available at: [http://brj-bgupe.ru/ISSN2411-6262doi:10.17150/2411-6262.2016.7\(3\).21](http://brj-bgupe.ru/ISSN2411-6262doi:10.17150/2411-6262.2016.7(3).21). (accessed 25.02.2023).

Davydova, L. N., Karpova, G. A., Rjabova, E. V., Tarasova, T. G. *Sovremennye podhody k razrobotke, kar'ernyh marshrutov nauchno-pedagogicheskikh rabotnikov universiteta* [Modern approaches to the development of career routes of scientific and pedagogical staff of the University]. *Vestnik AGTU Serija Jekonomik*. 2018. No.2. P. 51-59, [in Russian].

Diev, V. S. *Filosofija upravlenija v mire neopredelennosti i riska* [Management philosophy in a world of uncertainty and risk]. *Sibirskij filosofskij zhurnal*. 2022. No. 20(1). P. 5-14. Available at: <https://doi.org/10.25205/2541-7517-2022-20-1-5-14>. [in Russian].

Dlja chego byl sozdan Atlas novyh professij [Why was the Atlas of New Professions created?]. Available at: <https://inbusiness.kz/ru/last/dlya-chego-byi-sozdan-atlas-novyh-professij-kazahstana>. (05.02.2023). [in Russian].

Kar'ernoje konsul'tirovanie v sovremennom mire: Teorii i praktiki v Rossii i za rubezhom [Career counseling in the modern world: Theories and practices in Russia and abroad]. (Moscow, NIU VShJe, Institut obrazovaniya, 2021, 102 p.), [in Russian].

Musina-Maznova, G. H. *Zarubezhnye i otchestvennye teoriticheskie podhody k izucheniju ponjatija «kar'era»* [Foreign and patronymic theoretical approaches to the study of the concept of «career»] *Voprosy psihologii i vospitaniya*, 2011. P. 101-107. [in Russian].

Ob Atlase [About Atlas]. Available at: <https://www.enbek.kz/atlas/about#main-content> (accessed 22.02.2023). [in Russian].

Syzdykova, K. *Razvitie sistemy proforientacionnoj raboty v shkolah RK kak faktor rasshireniya dostupa k vysshemu, tehniceskomu i professional'nomu obrazovaniyu* [Development of career guidance system in schools of the Republic of Kazakhstan as a factor of expanding access to higher, technical and vocational education]. *Almaty*, 2018. P. 36. [in Russian].

Rozin V.M. *Filosofija upravlenija: problemy i strategii* [Philosophy of management: problems and strategies]. (Moscow, Ifran, 2010, 347 p.), [in Russian].

Сведения об авторах:

Kozhamzharova Mayra Zhanaidarovna – Ph.D., Associate Professor, Toraigrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Akhmetova Gaukhar Galymovna – Candidate of Philosophy, Toraigrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Manassova Mira Manaskyzy – Ph.D., E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan.

Aubakirova Saltanat Sovetovna – Ph.D., associate professor, Toraigrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Кожамжарова Майра Жанайдаровна – кандидат философских наук, ассоциированный профессор Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан.

Ахметова Гаухар Галымовна – кандидат философских наук, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан.

Манасова Мира Манасқызы – Ph.D., Карагандинский университет им. Академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Аубакирова Салтанат Советовна – Ph.D., ассоциированный профессор Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан.

The philosophical nature of oratory in the context of the national theater

Assel M. Malikova^{1*}, Raushan N. Imanjussip²

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*Корреспонденция үшін автор:

¹malikova.asel@mail.ru

²raushankoshenova@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-8052-9371>

²<https://orcid.org/0000-0002-1787-4607>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-232-243>

Abstract. *The philosophical nature of oratory in the context of the national theater was determined and theoretical considerations were made in the scientific article. At the same time, it was confirmed that the roots of the philosophical essence of the art of oratory in the context of the national theater can be traced back to the traditions of the ancestors in ancient times, selecting the main social and cultural norms, and it was determined that the art of oratory is the heir of the cultural and spiritual wealth of the people formed over the centuries in the course of their further development.*

The article distinguishes that the national theater is an expression of the freedom of thought, recognition and action of the Kazakh society. It can be justified that the art of Kazakh oratory is both a platform and a cornerstone of the manifestation of human conscience and freedom of language. It is always based on the thought system, thought process, thought flow that leads to the abyss of world life. From this point of view, modern philosophical researches are first of all based on classical works of Kazakh theater, national folklore, including eloquent words, and we study the vital worldview of the Kazakh nation, the country's own system of knowledge, and the process of thinking. Therefore, here we believe that the spiritual and philosophical thoughts and ideas will be the methodological backbone of the nation, when the art of Kazakh oratory is connected with the art of Kazakh theater.

Keywords: *Theatre; rhetoric; stage; being; national art; existence; knowledge system; folklore; tradition.*

Received 10 March 2023. Revised 25 March 2023. Accepted 30 July 2023. Available online 15 September 2023.

For citation:

Malikova A.M., Imanjussip R.N. The philosophical nature of oratory in the context of the national theater // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 232-243. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-232-243>

Для цитирования:

Маликова А.М., Иманжусуп Р.Н. Философская природа ораторского искусства в контексте национального театра // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №.3. – С. 232-243. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-232-243>

Introduction

If we give a brief description of the national art, it is the sphere of the Kazakh people's unique features of the cultural philosophical methods of knowing the world. It is like a space that contains the essence of the Kazakh national outlook. The theatre art of our nation is a unique knowledge of the Kazakh traditional life, a form of manifestation of its inner philosophical and spiritual world, a genealogy of Kazakh tradition practices, laws, principles and fundamental rules. The special features, internal and external manifestations of each nation that make them different from others and the factors of their emergence. The national code reveals the peculiarities of each nation and allows us to understand its secrets (The history of the formation of the Kazakh national code, 2018). At the same time, the art of oratory is a tactical and strategic system of ways of knowing Kazakh national arts. Cultural theatre art of our people is a fund of ethno-mental codes of our nation, a school of welfare and virtue. Therefore, it is impossible to comprehensively recognize the Kazakh nation and its essence without studying the Kazakh worldview from a scientific and cultural point of view, without basing it on certain methodological principles.

In the history of spirituality, the traces left by the peoples of each nation are not uniform. Someone takes his turn, his chance, takes what he takes from life and gives, and someone else does not receive his historical opportunity and return. If you look at the past of the Kazakh people, it has much more to give than it has given to the history of spiritual and cultural processes. Of course, we would say that this is not because the Kazakh lost his ass in history, but because he was unable to take his rightful place in life. It can be said that the sources and sediments of many points that Kazakhs will give to the world outlook in the future are deep learning processes of knowledge in the folk wisdom of the past. And there is no history of spirituality without edification. In other words, edification is a lesson learned from life, thoughts created by humanity, by individuals, by each person. The problem is probably who can draw what conclusions and to what extent they need it in their daily

lives. People who have not absorbed the historical path, the spiritual experience they have accumulated along the way, advanced thoughts and customs, the teachings of their ancestors that have improved them, and who have not drawn appropriate conclusions from the mistakes they made in various difficult historical periods, may not be able to improve.

Research methods

The methodological basis of the research are used anthropological, theoretical, hermeneutic methods in the article. The study used methods of description, narration, observation, classification, comparison, induction, deduction. The cultural and philosophical analysis of the field of theatrical art was carried out, including the methods of critical thinking were implemented. The research work used methods of structural analysis, comparative textual analysis, systematization, with objective research through philosophical research methods.

Results and Discussion

At the same time, the stage performance of oratory in the context of the national theater is an integral part of Eastern art, one of the constituent elements of the entire Turkic-Muslim worldview, the root of world existence – we can agree with this opinion (Raev, 2011: 264). This in itself shows that the Kazakh receives impulses from the theatre of different peoples in different historical periods and influences the culture of many peoples. This is known from Kazakh history. For example, S.Akatai said: «The Kazakhs are an ancient people who have absorbed the historical and ethnic communities of the Eurasian steppes with different languages and races,» and he also said: «The roots of our nation are deep, and its worldview and spirit draw their strength from an even deeper, five thousand year old nomadic civilization. Therefore, the peace and existence of our people is a unique phenomenon, formed in our soil on the basis of complex benefits that have been cultivated over thousands of years. The Kazakh people can be considered the legitimate heir to all the historical and cultural benefits of Eurasian

history» – he wrote. If so, then there is no doubt that the roots of the Kazakh oratory culture go through the Eurasian culture. A culture with such a status has no right not to be recognized by the world today. It is entrusted to present it to the intellect of today's Kazakh intellectuals.

Oratory a special role in human life and social relations. The great thinker Al-Farabi said in his worldview, «Since a person needs many things, he can find what he needs only in the social environment. From this, their social meaning is formed» (The World of Spiritual Values, 2000:180). In the formation of a person's social meaning in the public environment, including the theater, the art of oratory plays a special role. At the same time, the thought of Lao Tzu, who said: «The spiritual and moral degeneration of society should not be prevented from outside, but by absorbing national symbols into oneself» (Lao Tzu, 1972: 92-97), is of great importance. The art of oratory is a national value that occupies a special place in the worldview of the Kazakh people and serves the spiritual growth and development of a person. Philosophical nature of oratory contains values that revive the old and create new for mankind.

First of all, the current period is the period of the clash of civilizations, or rather the clash of philosophical. This process can be open or closed. At this point, Kazakh traditional arts needs to deceive itself, and for that, its cognitive field power should be strengthened. That's why we want the national theatre to serve to comprehensively reveal the internal spiritual potential of Kazakhs. It is a dream to reveal the thoughts and ideas, ideals and values of the Kazakh, which he could not express before, but which are within its intellect. The dream is to glorify the height of the Kazakh spiritual existence, its purity, innocence, and strength, and to instill it in the next generation.

Secondly, the cultural worldview of the Kazakh theater is a phenomenon rich in originality. After all, Kazakh theater art is mainly a manifestation of empirical life. Therefore, its cognitive-practical nature prevails. Kazakh knew life – existence as a school of education. From this point of view, we consider that another aspect of the goal-obligation in the study of Kazakh theater art is to pay attention to its service load.

In our opinion, one of the main features of Kazakh philosophical and cultural views is the concept that the world is common to everyone, that it is like a sovereign house with many rooms. The world is a whole creation, therefore, the principle of integrity of the world, which says that man and the world are one whole, is the main position in worldview. The belief that the historical identity of the whole world is formed from human life style is the Kazakh philosophy.

Therefore, Kazakh worldview is not a «selfish» view, it is a humanistic worldview that considers the whole world to be us. That's why it seems to be in line with the idea of Muhammad the Prophet: «You can't love the world without loving people, and you can't love Adam without loving the world.» If a man loves man as God loves a man, the whole world would live in peace. And now it should be said that the dignity of a person is being trampled under the feet of a person. Kazakh theater art is not limited to the national scope, it supports the unity of the world, aims at the unity and solidarity of all humanity. These aspects of the Kazakh traditional art will be the starting point for its research.

Thirdly, if we look at the works of the Kazakh theatre, there is no doubt that it grew on the basis of the material and spiritual culture of the ancient Kazakh ethnic groups and tribes. Therefore, Kazakh theatre art is a logical continuation of the general culture of the Kazakh people and the main spiritual heritage and value. The worldview of the Kazakh steppe is based, first of all, on the orientations, customs, lifestyles, and beliefs of the first tribes that formed the Kazakh country. That is, Kazakh myths, religion, national folklore, and poetic phenomena can be attributed to the historical prerequisites for the formation of Kazakh oratory art.

Thus, in our opinion the current issue is the question of the place and significance of the national oratory art in the formation and development of the Kazakh national theater. Again, if we rely on the Holy Quran, it shows that the inner strength of an individual, a nation, and a society is within itself. As a result, we can say that one of the roots of the power and potential of internal intentional growth of Kazakh tradition is in the theater art. If we say

that theater is the native existence of Kazakhs, then it is clear that it forces us to respect that traditional theater arts. At the same time, it is possible to support the conclusion that «in reality, the oratory art is a way of recognizing, depicting, thinking, and communicating about the world of the Kazakh people, and finally, it is a form of manifestation of the Kazakh worldview. The traditional theater is a unique feature of Kazakhs. In our opinion, it is possible to raise the issue of mutual understanding between nations only when such features of nations are shown individually. Human race as a whole can develop only when each ethnic group has the opportunity to express its own characteristics. Therefore, where there is a nation, it is impossible not to have its own personality and worldview. Every nation is the creator of its own existence. Therefore, the characteristic of any nation is never a disadvantage, but a feature of that nation.

In general, we can see that the way of formation of the whole human is constantly progressing through the convergence and conflict of different views, ideas, different social ideals and values. The intersection and clash of viewpoints, the contest of opinions, seems to be a testimony to the fact that they sharpen, complement and improve each other. Here we come to the conclusion that the socio-cultural worldview of the Kazakh, its way of thinking, its intelligence builds a fortress for itself through the traditional theater performance.

If we say that oratory is the tradition of our forefathers to express their thoughts, then it is the duty of today's generation to be able to understand and recognize the spiritual and traditional heritage left by them. On the contrary, the national cultural knowledge and consciousness of the Kazakh country will remain unclear. Looking at the influence and impact of external forces with taste, the power of repulsion weakens and can easily be led by them.

The entire communication system and worldview of the Kazakh steppe nomads contain the traditional national logic and rhythm of movement in oratory speech. In our opinion, one of the main roots in the formation of Kazakh art is oratory. Oratory is a special height of folk wisdom.

In the Kazakh spiritual art of oratory has a special meaning in terms of truthfully portraying its social and historical life, in terms of stimulating thought, as well as in terms of the richness of the system of cultural values. It is impossible to make complete conclusions without first referring to our folklore heritage when talking about our full history, law, political and legal culture. At the same time, we cannot disagree with the point of view «the culture of each nation can be fully understood only within the framework of its own values and in its own context» (Kulsarieva, 2006: 184). We are forced to turn to folklore evidence first of all when thinking about the origin of any branch of our social intelligence. Therefore, the study of Kazakh oratory means looking into the native art of our nation. This is called relativism in methodological terms. Therefore, this is one of the important state measures that expands the scientific field of Kazakh outlook. From this we conclude that oratory is the basis of Kazakh theater art.

It would not be an overstatement to say that all facets of the cultural worldview are included in Kazakh traditional arts. For example, the cultural ontological issues in the work of field dilmars are defined as the concept of «existence» under the category of «creation», and its periods and stages of development, forms of maturity are defined as a cultural cognitive phenomenon. It can be said that the entire national cultural mindset has been formed within the framework of the category «Creation», with all concepts of existence taking place.

The process of national cultural knowledge rises to the level of artistic synthesis in Kazakh theater. The process of image integration shows the integrity of being and becomes the main national cultural cognitive principle. A phenomenon common to the process of cultural cognition in the tradition of theater is the abstraction of the real, the separation of the cognitive image from the object of cognition, and its reconnection with artistic synthesis at the level of abstract reasoning. That is, the art world-viewing function of oratory words can be observed in the process of cognition from ignorance to knowledge, from the simple to the complex, from the abstract to the concrete reality, from the concrete to the abstract. This

is a manifestation of freedom of thought in the tradition of Kazakh theater art.

In addition, axiological issues are highlighted in Kazakh theater art. This probably means the ability of the Kazakh people to create a unique system of ethno-humanitarian values. In axiological issues, the tendency to classify and analyze them in their own way, paying attention to the ethnomoral qualities of a person, has a special place. For example, dignity, honor, intelligence, personality, humility, contentment, patience, faith, humanity, kindness, charity and negative aspects of these are discussed and their weight is determined. We can see the school of cultural trends in directing human behavior towards the right sides of these. And if we compare this with the West, Western scientists describe Europe from a spiritual point of view, and that it has lost its morals. (Kulsarieva, 2006: 184). It can be seen in some European experimental theater productions. On the contrary, it is glorified that the real On the contrary, it is glorified that our Kazakh theater productions are the real catalyst of our national culture is the future and honor of the nation. Through Kazakh theater, the society not only learns about the values of the past eras, but also absorbs its precious elements and turns them into its spiritual heritage. To sum up, first of all, the socio-philosophical significance of the spiritual thoughts in oratory in Kazakh theater performances is that it is the wisdom of the field, which is the source of wisdom, and the process of spiritual values, which is a teaching that inculcates the principles of equal communication, brotherhood, understanding and solidarity between people. Secondly, from the point of view of the traditional arts, moral and practical significance of the art of rhetoric, it is undeniable that today, in the age of science, technology, and information, the country of the social epidemic, which is unaware of its inner world, lacks faith, thoughtlessness, and mass entrepreneurship, is the folk culture of Kazakh traditional performance. This is a great legacy for the future of national arts.

We think that one of the most important philosophical phenomena is the abyss of the linguistic universe in the theater art. After all, the art revolution in the space of modern humanitarian education is related to the

linguistic phenomenon, that is, the movement of thought or «epistemological shift» is called the tendency of thinking to language or becoming intelligent with language. If so, it is not difficult to understand that behind this movement lies the theoretical and methodological position that language is the foundation of measuring art.

At the same time, one of the main features of the Kazakh arts is the fact that the Kazakh language is a people, so there is a scientific reason to say that Kazakh intelligence is connected with language communicate. The memories of the justice of the judges, the sayings of the judges, passed down from generation to generation, have reached these days, which probably means the respect of the people of the steppe for the power of speech, and their desire to continue it from generation to generation without forgetting it. Because one of the reasons for the memory of byi's creativity, which has a special place in the Kazakh spiritual culture, has reached this atime is undoubtedly the reason why the Kazakh people value the value of speech. He knew the meaning and value of words, he understood their value, he understood the secret behind the words, and he knew how to stop at one word that was said. This is the natural state, spiritual and cultural level of the Kazakh. In our opinion, this means to recognize the worldview heritage of our ancestors of the past, to turn to it, to study them – to create the cultural ideological substances of today's social life. The main idea here is to subordinate the onto-organic integrity of the people to the national spiritual and cultural basis. First of all, Kazakh theater performances base their worldview, on human freedom and responsibility, on spiritual knowledge such as faith and nobility. This is the main goal of the existential traditional theater.

Another main idea in worldviews is recognition of the primacy of the spiritual factor in the history of the development of the human community. Because it is known in science that humanity consists of two spaces: the space of physical and spiritual formation. And now this means that the owner of the mind is divided into body and soul. At this point, there is a reason to pay attention to the spiritual world of a person, which is a

serious problem in himself. Because it is a world that is distinguished by its invisible, secret, transcendental nature that cannot be given to scientific knowledge. Even so, the spiritual world becomes a decisive factor in the communal existence of mankind. Because history proves that the formation and development of human society is directly dependent on the spiritual world of that person. A person who listens to the words of those who hear will be heard. Even today's modern era is dependent on the spiritual climate of the society. That is why the spiritual development of a person is an ancient problem that has been going on since the proto-era and cannot be left out of the agenda every time. Therefore, there is a reason to make a scientific conclusion that the oratory art is a powerful force that considers the means of revealing the spiritual culture of each person, and is the embodiment of the foundation of preserving his spiritual integrity. Therefore, it is clear that the art of theater is a center of art knowledge in the history of the formation of the people, and the rule of Kazakh tradition in the our nation is an incomparable platform for the of public relations of our country.

It is clear that the point that clarifies the function and role of speech art in Kazakh outlook from the point of view of spiritual episteme is the culture of highlighting the problem of national peace and solidarity as a cultural phenomenon. At the same time, thinking about the questions of how to improve human life in a cultural sense, how to achieve a culture of spiritual unity, it is intended to approach human relations from the perspective of grave legality. According to the folk saying, the traditional art teaching «Unity of the country is the equality of the country» was the handle of the tradition of peace and unity in the great steppe civilization. «Field dilmars, classifying the Kazakh society into different groups, showed that the Kazakh cultural tradition of looking at the road and looking at age was a socio-cultural position that our grandfather thought up not to distance the country, community, or individual, but to unite them (Raev, 2011: 264), so we welcome the opinion at this point.

We witness that this tradition, which is called the minority trend in science, occupies

an important place not only in the relationship of the nomads, but also in the socio-cultural relationship of the whole society. In the end, the protection of kinship has become a cultural rule of society to keep each other close, and this tradition has become a mechanism for maintaining social integrity and peace. Today's young people do not know the secrets and aspects of the tradition, which consists of such warm human feelings, therefore, at the time when the tendency to see the near as alien instead of keeping the distant as close, it is possible to say that this trend is a very important phenomenon for the national theater. The place and importance theater of in national value will be determined by its performance art. Within the framework of philosophical thoughts of Kazakh existence, first of all, it is possible to understand the formation of important prerequisites of today's art concepts.

Until now, systematic studies of philologists were devoted only to examples of oratorical art and historical biographies (Ortega-y-Gasset, 1997: 704). Despite the fact that the situation in the research of the public heritage of Kazakh traditional arts is at a somewhat satisfactory level, their philosophical heritage, features of worldview, ideas in the field of legal culture have not been studied from a scientific point of view.

This unique inner world of combining science and art into one person in the art of theater is one of the features of the speaker's activity. The scientist's goal is to show the truth as clearly and accurately as possible in his research, and the artist's goal is to describe his world of artistic reality "according to the laws of beauty". In this regard, I. Kant's opinion is very appropriate, "the beauty of nature is a very wonderful thing, and beauty in art is a wonderful illusion of that thing" (Kant, 1994: 184). Despite the fact that there is mental, physical and emotional activity in any activity of a person, in the creative activity of an artist, emotional and sensitive moments, imaginative play prevail, and in the creative activity of a scientist, mobility and intellectual activity prevail. Since the features of scientific activity and art are combined in the work of the orator, the creative process of the orator's activity, full of contradictions, is characterized

by the dialectical interaction of tradition and innovation, content and form. This requires hard work, perseverance, will and energy to achieve the set goal. In the course of this process, innovation is needed both in terms of content and form, the level of the speaker as a person, his worldview, special ability to think in relation to established traditions are very important (Goncharenko, 1991: 432).

The product of heuristic activity is the importance of the speaker's personality (scientist and artist), new social values. Because creativity itself is "the coordination of images of direct sensibility... in the mind, as a result of which a new image-illusion and its corresponding social realization arise: that is, oratory is the most expressive tool (as a tool for expressing thoughts) language, its logical structure, words selection, diction, intonation (as a form of expressing the background of the word), simultaneous organization of sound and meaning (speech technique), as well as a special type of activity is the ability to control facial expressions, gestures and signs, and the body in the space of the stage (Badmaev, 2002: 202).

All of these above mentioned show that the art of oratory is very close to the art of theater (performance art). In general, we believe that art, being an expression of the reality and cognitive model of true art, harmoniously combines purposeful activity and playful activity. Because it is not for nothing that we call performance creativity (of musicians, actors) "game". Performing art is a rather independent form of creative activity. In our opinion, performance art is not a mechanical materialization of the performed work (notes, plays, written texts), it is an interpretation of the work depending on the level of the performer, his worldview, ethical and aesthetic principles, and the choice of the artistic means of realizing his interpretation. Here, the momentary emotional state of the performer is shown, and we must not forget that the performer's understanding of the performing work is always evolving. There are cases where the attitude towards the work, the understanding of the work is sometimes changed and affected during the performance, during the spiritual interaction with the listeners and viewers (Valery, 1976: 623).

The art of oratory differs from other forms of performance art - if he, the performer (orator) sounds the words written (prepared) by someone, he at once becomes the author, director, and performer of the text. The closeness of the art of oratory to the art of theater, which is one of the most active arts in society, is explained by specific reasons. It is known that the action-play feature of the theater requires a unique unity between the stage and the audience hall, and the interest of the audience, which is a participant in the performance to a certain extent. The creative process of actors takes place before the eyes of the audience and has a moral and aesthetic influence on them, leading to intellectual and spiritual sensitivity. The performance, as a product of theater art, is the result of the performing culture of actors. The theater aims to open the inner world of a person, to open moral and social problems, along with the awareness of its own directions, schools, directorial schemes, acting, theories of stage art. The most important similarity between theater and oratorical art is in this social direction. Face-to-face interaction, the establishment of emotional unity between the performer and the audience, his division into two "author" and "performer", the clearly visible value of his personal skills (Lapshin, 1999: 339). - all these aspects bring the art of theater and the art of speaking closer together. Theatrical art is secondary in its nature, because it originates from the work of the playwright, its staging depends on the theme of the play, the grouping of the director, the level of skill of the actors, etc. (Stanislavski, 1990: 480)

As a performer, an actor should have mastered the elements of acting skills, features of stage language, because in stage art, the performer's own personality is that impresses and is directly perceived by the audience. In our opinion, the internal and external meaning of oratory and performing arts are dialectically unified. A thought-out, deep-meaning word should be followed by an appropriate form. That's why actors, like professional performers, orators are constantly improving their external expressive tools. The unity of content and form is not an absolute balance, but a degree of mutual compatibility, and this, in turn, depends on the talent, skill of

the business owner, his worldview, the ability to find an accurate and clear, artistic form of realizing his speech.

The scientists believe that "from the point of view of traditional oratory, monologic speech is the activity of the speaker, rhetor (orator)", however, in the process of interaction, "two forms of verbal creativity - monologue and dialogue" are intertwined" (Rhetoric of monologue, 1999: 339). A monologue is a long-lasting excitement (thought spoken out loud) in which no one intervenes and interrupts the thoughts. It is characterized by the thematic unity of the spoken word and is a special form of interaction with the audience. It is very close to the art of reading and writing, which is somewhat different from the dramatic art in terms of the expressive means of its implementation. The main task of a master of artistic words is to tell the thoughts, feelings, and related events of his character in the text, without entering the image of the character, without playing his role, to clearly understand the purpose of interaction with the audience and the need to tell this text in a real situation. V.N. Aksenov wrote: "Speech activity is the final goal to which the entire preparatory work of a master of artistic words is directed" (Aksenov, 1962: 176).

The art of oratory can be grouped as similar in its essence to the art of reading poetry, because everything that a person who reads poetry says comes from his heart, filtered by his thoughts, differentiated from the point of view of the modern era and ideas. The means of influencing the audience of a master of artistic words do not go beyond the sphere of speech. In reading of artistic words, thought prevails over feelings (Vinogradov, 1975: 176).

In the end, we have to admit that the performing activity of an actor in theater art is closely related to the eloquent language, and even the eloquent language is a determining factor in the actor's profession. For example, P. Valery wrote: "Language is a practical tool, in addition, it is so closely connected with our inner "I" that it conveys its entire state in the shortest possible way..." (Valery, 1995: 623).. That's why language (especially for a speaker) is a very optimal tool for expressing a person's thoughts, inner feelings, concerns, not keeping him silent, forcing him to speak.

The actor, as a master of artistic expression, influences the audience and captivates the attention of the audience. M.T. Cicero wrote: "The most important task of an orator is to avoid primitive, memorized words that bore the listener, and to use well-chosen words that are pleasant to the ear and can convey the idea fully and clearly" (Cicero, 1972: 234). This is *the proof of the fact that oratory is a factor that determines the place and role of the language in the professional environment*.

The art of oratory can control human emotions (Malikova, 2018: 98-101). By

"word embellishment", choosing expressive tools, the skill of the speaker, his aesthetic sense is observed, the ideological meaning of the word is revealed, and this choice is determined by how developed the speaker's imagination is, his "natural sensibility", his moments of creative inspiration. According to I.I. Lapshin, "intuition in the art of oratory is characterized by the ability to draw out the spoken word and develop the optimal composition." In the moments of inspiration, life experience, knowledge, talent and skills of the orator, like representatives of other fields of service, are realized (Goncharenko, 1991: 432). In our opinion, one of the features of oratorical (performing) art, its main "secret" is the ability of the orator to control and regulate his inspiration like a "stage artist". This means being able to consciously control the subconscious processes of the nervous system. K.S. Stanislavski, describing the mechanism of the creative process, wrote: "the nature of the human nervous system can help to organize the material in the mind and realize it in an artistic form". We believe that a person's organic nature, being aware of their consciousness, subconsciousness, and feelings, governs their intuition, inspiration, and the entire creative process.

Since creativity is a gift and a secret of nature, activity in the field of oratory, in our opinion, means a very complex process that arises in relations with the audience, during interaction and includes both conscious and unconscious, internal (hidden) and external. Actors, like speakers, should feel good about their connection with the audience and what kind of audience their speech is intended for. The communication with the audience itself

is a multi-stage process, it has moments of initiation, adjustment, development, climax and exit from interaction. In our opinion, speech is the main means of attracting attention in the activity of a speaker-actor, just like in interpersonal relations.

Thus, glorifying the theater art potential of speech creativity, which was the spiritual foundation and height of the civilization of those who came into contact with this language. It is possible to come face to face with the cultural worldview of our country and the enlightened cultural spirit of our nation and delve into its inner secrets depicting the dynamic of Dilmar poems and the spiritual and biography of the great field society. At the same time, conclusion of wisdom art will help the present young generation to uncover the sources of Kazakh anthroposophical culture, which have not yet revealed their secrets. The future is hidden in the past and present. Understanding and predicting the future will be based on the actions of looking at the past with a conscious mind and scientific analysis of the present.

Conclusion

The stage nature of oratorical art in the context of the National theatre shows the equalization of freedom of thought and freedom of speech from the speech tradition of our orators of yesteryear. They abandon the idea that freedom is the overcoming of external phenomena that try to subjugate a person to himself. This external phenomenon is not strange to a person and does not cause fear, on the contrary, it establishes views that general freedom will appear only where a person has recognized himself, strengthened and tested, where that phenomenon has become a necessary moment or component of human life, and where it has a certain form. Therefore, this process, first of all, inevitably admits that the roots of our sovereignty today lie in the freedom of spirit of the oratory speakers. For all cultures, the dominant performance data or product itself, which is at once important to some degree, yet seductive in itself, evokes intense emotion (Aldridge, 2020: 304). The freedom of thought and speech of our ancestors is the spiritual and cultural foundation laid for

today. The limits of our spiritual and cultural capabilities are determined by how we understand and master the ancient spiritual heritage of our people. Secondly, the more clearly we identify their cultural background, the more they become a substantial basis of cultural consciousness. If service for the people is the condition for the existence of oratory, and revealing its cultural worldview significance is the task of cultural studies (Andabekov, 1995: 24). In his work *Nicomachean Ethics*, Aristotle lists the necessary qualities of a person in a conversation with another person, and among them he singles out tolerance. He argues that within the framework of this concept, people and phenomena can coexist (Biler sozi, 1992: 160).

Thirdly, «... it is clear that the Turks are a people with many qualities, such as beauty, charm, a bright face, decency, kindness, respect for elders and elders, keeping one's word, dignity, modesty» (Kashgari, 2004: 357). Abay accepted the change. The world does not stand still, it is constantly changing (Yesim, 2019: 640). Therefore, it is natural that the traditional art is transformed according to the needs of the times.

The circle of art « is rooted in the history and destiny of each people, equal in its activity and association, equal in its vital reality and skill, equal in its freedom and soundness, equal in its will, unquenchable in its subjective-objective relationship, is formed by the national character» (Moldabekov, 2009: 432) «it is true that art is a form of historical phenomena, concrete manifestations of socio-cultural nature. Theater art is a great basis and methodological tool for deep understanding of the ropes of national culture. «... In that certain historical era, the public actions of the Kazakhs are a manifestation of their social thought in social practice. At the same time, social consciousness ... is evident from the opinions expressed by people and written literature» (Muhamethanuly, 2007: 256). It can be said that the tradition of Kazakh theater was formed within the framework of oratory. It reflects the process of existential cognition, ideological searches of the people, national thinking patterns. That is why the tradition of Kazakh theater art as a major social phenomenon is distinguished not only by its

scientific value, but also by its importance as a high spiritual force. Consequently, Kazakh theatre is the art core of art and looking into its traditional background will be of great importance in terms of establishing the main base, the good personality system, which will be the golden pillar in the formation of the bright future of our independent state, which is establishing a new spiritual quality of our modern nation. If so, it is clear that even on the stage of the theater, the art of composing

words of dancers and speakers is a cognitive field of art and spiritual food.

Funding

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14972784, The problem of transformation and institutionalization of public speaking in the modern world).

References

- Аксенов В. Искусство художественного слова. – М.: АПН РСФСР, 1962. – 176 с.
- Аңдабеков Ш.А. Билердің төтенше съезі: оның құрылымы мен билік шешімдері: 12.00.01: заң. ғыл. канд.... дис. – Алматы, 1995. – 24 с.
- Бадмаев Б.Ц., Малышев А.А. Психология обучения речевому мастерству. – М.: Владос-Пресс. 2002. – 202с.
- Валери П. Положение Бодлера. – М.: Искусство, 1976. – 623с.
- Виноградов И.И. Искусство. Истина. Реализм. – М.: Искусство, 1975. – 176 с.
- Гончаренко Н.В. Гений в искусстве и науке. – М.: Искусство, 1991. – 432 с.
- Есім Ғ. Ғұлама-Наме. Ғылыми трилогия. – Нұр-Сұлтан: «Хас-Сақ, 2016». 2019. – 640 б.
- Кант И. Критика чистого разума. – М.: Мысль, 1994. – 184 с.
- Кәкішев Т. Билер сөзі. Шешендік толғау, арнау, дау. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 160 б.
- Қазақтың ұлттық кодының қалыптасу тарихы. [Электрон. ресурс] – 2018. – URL: <https://2018http://surl.li/jxced> (қаралған күні 01.02.2023).
- Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: Диуани лұғат-ит-түрк. – Алматы: Хант, 2017. – 528 б.
- Лао-цзы. Дао дэ цзин. Книга пути и благодати. – Москва: Эскиммо, 2015. – 320 с.
- Лапшин И.И. Философия изобретения и изобретение в философии. – М.: Республика, 1999. – 339 с.
- Маликова А.М. Ораторское искусство: основы, сущность, инструмент// Новая парадигма социально-гуманитарного знания: матер. междунар. науч.-практ. конф.: в 6 ч. – Белгород, 2018. – Ч. 1. – С. 98-101.
- Молдабеков Ж. Шешендік: оқу құралы. – Алматы: Қарасай, 2009. – 432 б.
- Мұхаметханұлы Н. – Қазақ және моңғол тілдерінің салыстырмалы тарихы. – Алматы, 2007. – 256 б.
- Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды. – Москва: Весь мир, 1997. – 704 с.
- Раев Д.С. Қазақ шешендігі философиясы: оқу құралы. – Алматы: Қарасай, 2011. – 264 б.
- Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау. – Алматы: Философия және саясаттану институты, 2000. – 180 б.
- Риторика монолога / под ред. А.И. Варшавской. – СПб.: Химера, 2002. – 240 с.
- Станиславский К.С. Работа актера над собой в творческом процессе переживания. – М.: Искусство, 1990. – Т. 3, ч. 2. – 480 с.
- Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. – М.: Наука, 1972. – 234 с.
- Эдридж Р. Өнер философиясы. Кіріспе. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 304 б.

Әсел М. Маликова, Раушан Н. Иманжүсіп

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ұлттық театр контекстіндегі шешендік өнердің философиялық сипаты

Аңдатпа. Ғылыми мақалада ұлттық театр контекстіндегі шешендік өнердің философиялық сипаты анықталып, теориялық тұрғыда пайымдаулар жасалды. Сонымен қатар, ұлттық театр контекстіндегі шешендік өнердің философиялық болмысының тамыры сонау ежелгі замандағы бабалар дәстүрінен бастау алатына көз жеткізіп, негізгі әлеуметтік-мәдени нормаларды іріктеп, шешендік сөз өнері оларды одан әрі дамыту барысында халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени және рухани байлығының мұрагері екені анықталды.

Мақалада ұлттық театр – қазақ қоғамының ойлау, тану және іс-әрекет еркіндігі мен бостандығының көрінісі екендігі сараланады. Онда қазақ шешендік сөз өнері – адамзаттың ар-ождан, тіл бостандығының көріну формасының әрі алаңы, әрі ірге тасының бірі деуге негіздеме бар. Ол әр кезде әлем тіршілігінің тұңғығына жетелейтін ой жүйесіне, ой үрдісіне, ой ағымына негіздеп отырады. Осы тұрғыдан алғанда заманауи философиялық ізденістер ең алдымен, қазақ театрының классикалық шығармаларынан, ұлттық фольклордан оның ішінде шешендік сөздерден іздеп, қазақ ұлтының өмірлік дүниетанымын, елдің өзіндік таным жүйесін, ой толғау үрдісін зерделеміз. Сондықтан, осы тұста қазақ шешендік сөз өнері қазақ театр өнерімен сабақтастықта болғанда, рухани-философиялық ойлар мен идеялар ұлттың әдіснамалық арқауы болады деп есептейміз.

Түйін сөздер: Театр; шешендік өнер; сахна; болмыс; ұлттық өнер; мәдениет; таным жүйесі; фольклор; дәстүр.

Асель М. Маликова, Раушан Н. Иманжусуп

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Философская природа ораторского искусства в контексте национального театра

Аннотация. В научной статье рассматриваются основанные философские нормы и природа ораторского искусства в контексте национального театра. А так же ораторское искусство уходит своими корнями в глубокую древность к традициям предков. В процессе развития ораторского искусства в контексте национального театрального искусства становится частью духовной сокровищницей народа. Отметим в свою очередь, что казахский театр отражает интересы народа.

В статье Ораторское искусство на сцене казахского театра является одновременно и площадкой, и одним из фундаментов выражения человеческой совести и свободы слова. За этой установкой таятся и глубина мыслей и широта крутозора, беспредельность восприятие мира. В связи со сказанным, в современных реалиях надо прежде всего искать новизну ораторского искусства в казахских классических театральных постановках, в национальном фольклоре, в том числе и абзацах ораторского мастерства. И раскрывать жизненность культуры казахской нации, своеобразную систему познания. Ораторское искусство в контексте национального театра должны рассматриваться как один из источников методологических основ национальной аксиологии.

Ключевые слова: Театр; риторика; сцена; бытие; национальное искусство; аксиология; система знаний; фольклор; традиция.

References

- Aksenov V. Iskussvo hudozhestvennogo slova. [The art of artistic expression]. – (M.: APN RSFSR, 1962. –176 p.), [in Russian].
- Aldridge R. Oner filosofiyyasy. Kirispe. [Philosophy of art. Introduction]. (Almaty, National Translation Bureau public fund, 2020, 304 p.), [in Kazakh].
- Andabekov Sh.A. Bilerdin totenshe syezi: onyn kurulymy men, bilik sheshimderi [Extraordinary congress of judges: its structure and power decisions]. Candidate's thesis. Almaty 1995.24 p. [in Kazakh].
- Badmaev B., Malishev A.A. Psihologiya obucheniya rechevomu masterstvu. (Psychology of teaching speech skills). (M.: Vldos-Press. 2002. – 202p.), [in Russian].

- Cicero. Tri traktata ob oratorskom iskusstve. [Three Treatises on Oratory]. (M.: Nauka, 1972. – 234 p.), [in Russian].
- Goncharenko N.V. Genij v iskusstve nauke. [Genius in art and science]. (M.: Iskusstvo, 1991. – 432 p.), [in Russian].
- Kakishev T. Biler sozi. Sheshendik tolgau, arnau, dau. [Rhetoric reflection, dedication, debate]. (Almaty, Kazakh universiteti, 1992, 160 p.), [in Kazakh].
- Kant I. Kritika chistogo razuma. [Critique of Pure Reason]. (M.: Mysl', 1994. –184 p.), [in Kazakh].
- Kashgari M. Turik tilinin sozdigi [Diwan Lughat al-turk: Dictionary of Turkic languages]. (Almaty, Hant, 2017, 528 p.), [in Kazakh].
- Lapshin I.I. Filosofiya izobreteniya i izobretenie v filosofii. [Philosophy of invention and invention in philosophy]. (M.: Respublica, 1999. – 339p.), [in Russian].
- Lao Tzu. Dao de czin. Kniga puti i blagodat. [Dao De Jing: The Way of the Dao]. (Moscow, Eskimo, 2015, 320 p.), [in Russian].
- Malikova A.M. Oratorskoe iskusstvo: osnovy, sushchnost', instrument [Oratory: basics, essence, tool]. // Novaya paradigma social'no-gumanitarnogo znaniya: mater. mezhdunar. nauch.-prakt. konf.: v 6 ch.– Belgorod, 2018. – CH. 1. – P. 98-101, [in Russian].
- Moldabekov Zh. Sheshendik: oku kuraly. [Rhetoric: Textbook]. (Almaty, Karassai, 2009, 432 p.), [in Kazakh].
- Mukhamethanuly N. Kazak zhane mongol tilderinin salystymaly tarikhy. [Comparative history of Kazakh and Mongolian languages]. (Almaty, 2007, 256 p.), [in Kazakh].
- Ortega-y-Gasset H. Izbrannye trudy/ per. s isp. [Selected writings]. (Moscow, Ves mir, 1997, 704 p.), [in Russian].
- Raev D.C. Kazakh sheshendigi filosofiasy: oku kuraly [Philosophy of Kazakh eloquence: textbook]. (Almaty, Karasai, 2011, 264 p.), [in Kazakh].
- Ritorika monologa. [Rhetoric of monologue]. red. A.I.Varshavskaya. (SP.: Himera, 2002. – 240 p.), [in Russian]. The World of Spiritual Values: Socio-Philosophical Analysis. (Almaty, Filosofija zhane sajasattanu instituty, 2000, 180 p.), [in Kazakh].
- Stanislavski K.S. Rabota aktera nad soboj v tvorchestvom processe perezhivaniya. [The actor's work on himself in the creative process of experiencing]. (M.: Iskusstvo, 1990. – B. 3, ch. 2. – 480 p.), [in Russian]. The history of the formation of the Kazakh national code. 2018.
- Available at: <https://surl.li/jxcd> [in Kazakh]. (accessed 31.02.2023).
- Valery P. Polozhenie Bodlera. [Baudelaire's position]. (M.: Iskusstvo, 1976. – 623p.), [in Russian].
- Vinogradov I.I. Iskusstvo. Istina. Realizm. [Art. True. Realism]. (M.: Iskusstvo, 1975. – 176 p.), [in Russian].
- Yesim G. Gulama-Name. [Gulama-Name]. Scientific trilogy. (Nur-Sultan, Khas-Saq, 2016, 2019, 640 p.), [in Kazakh].

Information about authors:

Malikova Assel Malikkyzy – Ph.D., postdoc, senior lecturer of the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Imanjussip Raushan – Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Маликова Әсел Мәлікқызы – PhD, постдок, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Иманжүсіп Раушан – Философия ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының профессоры, Астана, Қазақстан.

Трансформация гуманистических принципов: потенциал ненасильственных практик

Толганай В. Мустафина

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

E-mail:

mustafina_tv@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3949-7435>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-244-256>

Аннотация. В современном мире в планетарном масштабе и локально в казахстанском пространстве все чаще поднимаются вопросы трансформации общества, поиск новой траектории развития. Заинтересованность в трансформации практически всех групп общества расширяет дискурсивное поле, не ограничиваясь политико-идеологическими концептами. Качественная трансформация общества предполагает, в первую очередь, осознанную трансформацию мировоззренческих установок самих индивидов.

Данная статья является обзорной, где автором рассматриваются дискурсы о потенциале ненасильственных практик при трансформации общества. В статье выделены основные направления, в рамках которых потенциал ненасильственных практик может быть плодотворно применен. Во всех направлениях подразумевается рефлексия как общественных институтов, так и со стороны индивидов.

Несмотря на то, что основные принципы философии ненасилия были заложены в древности, в прошлом столетии происходит качественный переход от теоретической к практической плоскости. То есть потенциал ненасилия может реально быть использован в преодолении противоречий. Становится очевиднее, что ненасилие не является абстрактной позицией, а может служить действенным инструментом в конкретных общественных взаимосвязях. В свою очередь это влияет на то, чтобы рассматривать и использовать потенциал ненасильственных практик в преобразовании деятельности общественных институтов. В статье проанализированы современные исследования зарубежных исследователей через призму возможности применения ненасильственных практик в трансформации современного казахстанского общества.

Ключевые слова: трансформация общества; принципы ненасилия; пацифизм; мир; война; прагматический подход; развитие.

Received 10 March 2023. Revised 25 March 2023. Accepted 30 July 2023. Available online 15 September 2023.

For citation:

Mustafina T.V. Transformation of Humanistic Principles: the Potential of Nonviolent Practices // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – №. 3. – P. 244-256. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-244-256>

Для цитирования:

Мустафина Т.В. Трансформация гуманистических принципов: потенциал ненасильственных практик // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №. 3. – С. 244-256. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-244-256>

Введение

История человечества имеет достаточно опыта, из которого следовало бы извлекать соответствующие уроки. Прошлые столетия насыщены событиями, последствия которых сегодня все еще испытывает на себе современный мир. Казалось бы человечество должно было извлечь серьезный посыл из всего этого. Но тем не менее в XXI столетии локальные конфликты продолжают перерастать в глобальные, насилие приобретает новые формы и реализуется различными новейшими методами. Для человечества как никогда сегодня в целом, отдельно для каждого государства на повестке дня актуален вопрос о сохранении себя, укрепления мира, актуален вопрос о «завтра» и то, как идти далее с этим в будущее. Естественным образом и современное казахстанское общество находится в состоянии укрепления своей траектории развития как мирного государства, нацеленного на развитие гуманистического потенциала. Влияние внутренних и внешних факторов сказывается на развитии общества в целом, способствуя активизации рефлексии о том, что собственно мы строим и куда движемся. Современные казахстанские социально-политические реалии, в частности, трагические январские события прошлого года оголили прикрываемые прорехи. Казахстан проживает этап, когда нужны конкретные перемены, способствующие мирному и созидательному развитию общества.

Выступая после трагических событий, Президент РК К. Токаев в Послании народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» отметил важность обеспечения государством равенства возможностей и справедливости для всех граждан. Безусловно, трагические январские события прошлого года стали серьезным испытанием для всей казахстанской системы, когда митинги переросли в массовые беспорядки, в результате чего жертвами в большинстве случаев оказались мирные граждане. «Сегодня нам как никогда нужно единство...

Люди – главная ценность нашей страны» было подчеркнуто президентом. Вместе с тем, отмечено, что «Люди устали от пустых деклараций и бесконечных презентаций светлого будущего. Граждане ждут от госорганов фактического, а не формального исполнения своих обещаний» (Послание, 2023).

Казахстанское общество в лице государственных институтов срочно взялось за исполнения поручений президента развивать справедливое государство. Сохранение зачастую старых методов сегодня обнажает умело и неумело прикрываемые проблемы. Поэтому важна здоровая рефлексия на то, что мы реализуем. В рамках данной статьи предполагается рассмотреть основные направления трансформации современного казахстанского общества, проанализировать потенциал ненасильственных практик как действенный инструмент в преодолении естественных противоречий общественного развития через дискурсы о справедливом и достойном обществе в философском поле.

Методология

В контексте данной статьи предусмотрено осмыслить возможности трансформации гуманистических принципов на пути построения современного справедливого казахстанского общества. Какие задачи важно выделить в контексте данной задачи? В первую очередь, важна систематизация теоретических основ построения новой модели гуманизации при трансформации общества. Во-вторых, необходим анализ праксеологических аспектов принципов ненасилия в системе знаний, в частности, в отечественной системе образования и науки, где теоретизируются мировоззренческие установки. В-третьих, важно проанализировать релевантность инициатив ресоциализации граждан на пути гуманизации общества, в виду того, что общество неоднородно. Противоречия, несоблюдение правил, нарушения норм законов были, есть и будут. Вопрос заключается в том, как рефлексировать на противоречия и как наиболее эффективно противостоять им.

В статье анализируются современные исследования о справедливом обществе, ненасильственных практиках (Авишай Маргарит, Роберто Манчини, Ульям Джеймс, Дастин Эль Хаус и др.). Отдельные концепции («моральный эквивалент войны», «прагматический пацифизм») использованы для раскрытия обозначенных задач. В данной статье использованы методы систематизации, дискурсивного анализа, антропологический, аксиологический, компетентностный, деятельностный подходы.

Результаты и обсуждение

Несмотря на опыт прошлого столетия, XXI век начался и развивается в различных локальных столкновениях, быстро перерастающих в глобальные. Давление, насилие приобретают новые формы, гибридные войны становятся данностью современного мира. С обретения суверенитета Казахстан обозначил свой курс как государства, нацеленного на мирное развитие и сосуществование в мировом пространстве. И сегодня для казахстанского общества укрепление политико-дипломатических взаимосвязей, сохранение экономического баланса актуально на повестке дня с учетом гео-стратегического расположения. Для дальнейшего развития Казахстана как справедливого государства важно осмысление внутренних и внешних факторов действительности, основанного на принципах ненасилия, сотрудничества и созидания. Для реализации выбранной траектории важен пересмотр мировоззренческих установок индивидов общества, не только критика и перекладывание всей ответственности на систему, которая, безусловно, требует серьезной перезагрузки.

Обозначенная первая задача предполагает качественную трансформацию институтов общества. В современных западных исследованиях актуальны дискурсы о справедливом и достойном обществе. В частности, израильский исследователь Авишай Маргарит в своей работе «Достойное общество» отмечает, что «Всякое справедливое общество должно быть

достойным, но не наоборот» (Margalit, 1998: 13). Что же является основным показателем достойного общества? В своих рефлексиях по этому поводу автор различает цивилизованное и достойное общество. Согласно его определению в цивилизованном обществе люди не унижают друг друга, тогда как в достойном обществе людей не унижают институты. Таким образом, достойным является такое общество, которое посредством своих институтов, оказывает уважение к людям, находящимся под его властью.

Под унижением принято понимать любое поведение или обстоятельство, дающие основания человеку считать, что его чувство собственного достоинства задето. Но важно помнить, что унижать человека можно не только поведением. Любой человек может почувствовать себя униженным в современных условиях жизни. Любое ограничение человеческой автономии является унижительным. Зачастую институты подвергают подвластных им людей принуждению, подменяя их приоритеты. Каждый человек, осуществляя свой тот или иной выбор, имеет право на ошибку. «Патернализм, претендующий на то, чтобы представлять инстинктивные интересы конкретных людей, особенно унижителен. Патернализм унижает человека тем, что обращается с ним, как с несовершеннолетним» пишет Авишай Маргарит (Margalit, 1998: 15).

В современной казахстанской реальности при построении справедливого общества важна трансформация деятельности институтов власти, гражданских институтов, где отдельный индивид может и должен быть услышан. Но важным является и то, что трансформация гуманистических принципов, основанная на ненасильственных принципах, предполагает не только возможность критики деятельности институтов со стороны индивидов. По мнению исследователя Жака Семлена ненасилие является позицией, где человек независим от авторитарного, тоталитарного давления власти, ответственен за свои действия и поступки. «Безусловно, авторитаризм, тоталитаризм основываются на

определенном давлении. Но философия ненасилия не предполагает анархию, призывающую повсеместную критику и противостояние властным структурам. Общество не может функционировать без системы своих институтов» (Semelin, 1990: 86). Таким образом, важно принимать во внимание, что трансформируя казахстанское общество сегодня важен диалог между властью и народом.

Немаловажен акцент на второй обозначенной задаче. «Унижение унижительно» (Margalit, 1998: 9). Следовательно, для трансформации гуманистических принципов важна интеллектуальная свобода индивида, его способность творчески мыслить, в виду того, что это непосредственно отражается на развитии всего общества.

Место и роль современного казахстанского общества детерминировано системой сложившихся ценностей. Естественно, что ценности проявляются в процессе социализации индивидов. В отечественной системе образования и науки закреплены принципы свободы в интеллектуальном развитии (Концепция развития образования, 2022). Тем не менее, в деятельности институтов, реализующих образовательную социализацию и научный потенциал индивидов сохраняются методы давления. Это проявляется в авторитарном отношении преподавателей к обучающимся, в императивном отношении институтов образования и науки в отношении к исследователям, где ученые зачастую вынуждены оставаться винтиками бюрократической машины.

Вместе с тем, особое внимание необходимо проявить к тому, что современное общества в условиях повсеместной интернет-зависимости зачастую настроено агрессивно. Демонстрация насилия вызывает бурные реакции общественности, где вопрос уходит в сторону поверхностного поиска виновного, а суть проблемы чаще остается не проанализированной, не решенной.

Безусловно, всегда были и есть разногласия среди отдельных индивидов особенно в юном, подростковом возрасте. Обостряются разногласия и в

сложных психологических, физических, экономических, политических ситуациях. Но какой метод решения сложившихся проблем должен бы выбирать человек? Всегда ли метод кулак является единственным способом решения вопроса? В глобальном экономическом и правовом поле, в бюрократизированной системе, в международных отношениях, в системе знаний, науки, ценностей глубоко укоренились принципы давления. Исследователь ненасилия Роберто Манчини отмечает, что «Антропологическая модель современного человека представляется вечно самоутверждающимся, находящемся в постоянной конкурирующей реальности. Соответственно, закономерно, что в обществе, где доминирует homo economicus, у большинства людей, так сказать, аллергия на мирное существование» (Mancini, 2014).

В сознании современного молодого индивида, благодаря интернет-ресурсам, преобладает клиповое мышление, зачастую отсутствует слаженная система ценностей. Традиционные институты семьи, преемственность поколений сегодня теряют свою актуальность. Эти проблемы обсуждаются, вызывают ностальгию о былом светлом прошлом. Но важно учитывать, что это современная данность, следовательно, назад пути уже нет. В таком случае, необходима реанимация передачи ценностей в трансформирующееся общество. Это может реализовано через трансформацию системы образования с внедрением обязательного компонента на всех этапах обучения этики ненасилия. Учитывая, такие особенности современного поколения, как клиповое мышление, важна интеграция в имеющиеся курсы отдельных образовательных модулей, ориентированных на праксеологический эффект, принципов ненасилия. Почему важно переосмыслить этику ненасилия в контексте современности? В первую очередь это связано со стремительно меняющейся реальностью современности. Быстротекучесть времени, событий, практикоориентированность современного существования предполагает и пересмотр базовых ценностей, и умение передавать эту ценность по-современному.

Ненасилие часто все еще интерпретируется как пацифистская позиция. Все еще не учитывается и не используется в полной мере весь его потенциал. Исследователь Роберто Манчини в отношении релевантности ненасильственных практик отмечает, что зачастую людей убеждают, что ненасилие как таковое является абстрактным феноменом, не достижимым явлением (Mancini, 2014).

Для правительств стран, политических лидеров в какой-то мере удобно и выгодно выставлять во всей красе ужасы войны, таким образом усиливая страх в сознании населения. В свою очередь это приводит к тому, что желая сохранить мир, народ начинает активно брать на себя ответственность за сохранения мира, причем это может переходить в агрессию, провоцируя соответствующие последствия. «Правительства стран для сохранения этого мира ежегодно выделяют огромные ресурсы для поддержания, усиления армий. Таким образом народ все больше верит в то, что такие затраты необходимы, без них хрупкий мир потеряется. Образы внешнего и/или внутреннего врага усиливают эмоциональное восприятие действительности. И вместо того, чтобы выделять больше средств на борьбу с болезнями (диабет, онко болезни, туберкулез), экологическим кризисом и другое, тратится огромная сила и потенциал на поддержание армий» (Mancini, 2014). По мнению Р. Манчини такая стратегия успешнее реализуется в целом в мирных странах. Потому что народ, боясь потерять мир, возлагает большие надежды на вооружение.

Если согласится в этом утверждении с Р. Манчини, актуализируется вопрос о том, к чему действительно может привести усиление армии для так называемого профилактического сохранения мира? Неужели сохранение мира нуждается в оружии? Р. Манчини, полемизируя на тему сохранения мира и применения принципов ненасилия, опирается на философский язык, апеллируя понятием «форма». Форма основывается на объединяющий принцип. Р. Манчини предлагает

рассматривать мир как форму общества. Согласно его мнению, мир можно считать даже потенциалом, основополагающей конституцией общества. При развитии гуманизации общества, соответственно, форма соответствует своим параметрам и критериям (Mancini, 2014).

Рассуждая о таком утверждении автора, что мирное развитие является формой общества, оценивая результативность действий различных институтов общества, логично, что мирное развитие является важным критерием. Таким образом, если действия институтов общества направлены на мирное развитие, они соответствуют форме. В таком ключе, целесообразно рассматривать принципы ненасилия методами. То есть, если общественные институты функционируют без давления и насилия, методы систематизирующие форму выбраны верно.

Человеческие взаимоотношения всегда предусматривают определенные противоречия, так диалектично устроено наше бытие. Но какой бы то ни было конфликт имеет свой как деструктивный, так и конструктивный потенциал. Все зависит от того, какой потенциал развивать. Современное молодое поколение, буквально открыв глаза, узнает мир через интернет ресурсы, где отсутствует какая-либо цензура, значимая часть контента направлена на разжигание агрессивных настроений. И возможно уже не имеет смысла с горечью отмечать негативное влияние на психику современного человечества интернет-влияния. Запрещение не может давать ожидаемый результат. Поэтому важно системное обучение гуманизации с акцентом на прагматический потенциал. Важно пересмотреть видение перспектив, учитывая, что «метод кулака», безусловно, дает видимый эффектный результат. Но, как правило, за одним применением какого-либо насилия идет ответный удар. И так бесконечно продолжается цепная реакция насилия с неэффективным растрачиванием сил.

Часто ненасилие рассматривается в созвучии с пацифистской установкой. В научном обороте и в широких интеллектуальных кругах под пацифизмом

понимается как противостояние в форме активных и пассивных позиций, движений различным разрушительным акциям, войнам и кровопролитиям, противоречащих творческому, созидательному развитию общества (Электронная библиотека, 2018). В истории человечества как и войны, пацифизм имеет достаточно серьезный хронологический багаж.

Можно понимать пацифизм как идеологический стержень в политической практики построения мирного общества. Многие исследователи рассматривают пацифизм в тесной взаимосвязи с религиозными учениями. Но пацифизм не ограничивается лишь только религиозным содержанием, имея и другие источники. Важно отметить, что несмотря на свой солидный багаж, пацифизм в истории человечества чаще остается в аутсайдерах. Такие идеологии как либерализм, республиканизм, социализм, коммунизм, фашизм в значительно короткие сроки набирали миллионы последователей и имели куда более эффектный результат. По сравнению с пацифизмом последователей таких идеологий больше, и они более готовы к действию. Действительно, пацифистские аргументы не возымели эффект, не могли убедить большую часть мира в своей правоте. Наоборот, в общественном сознании укреплены позиции, что трансформация общества должна реализовываться с применением силы. И в современном мире немало тех, кто поддерживают войну, пытаясь оправдать военные действия.

Исследователь Дастин Эль Хаус в дискуссиях об обществе и мире употребляет понятие «прагматический пацифизм» (Dustin, 2012). Очевидно, что в современном мире трудно придерживаться и оставаться последователем пацифистских установок. Это всегда связано со строгим следованием моральным принципам отдельной личности. В современных условиях человек вынужден сохранять гибкость в стремительно сменяющихся реалиях. Вызовы глобализации требуют постоянного соответствия конкурентоспособности. В таких ситуациях человеку не всегда удается

сохранять моральный облик. Отсюда и понятно, что в чистом виде пацифизм нерелевантен. По мнению исследователя человек может не являться бравым пацифистом, при этом в отдельных случаях придерживаться принципов ненасилия. В его доводах в истории и культуре мира не все, кто придерживался ненасильственных принципов, являются пацифистами.

Во все времена ненасильственные принципы и практики не находили повсеместного одобрения и реализации среди всех социальных групп общества. В сознании большинства закрепились установки, что общественно-исторический прогресс достижим в результате борьбы, отчего ненасилие как мировоззренческая установка зачастую рассматривалась как утопическая позиция. Современный классик философии ненасилия Абдусалам Гусейнов отмечает, что «в прошлом столетии отказавшиеся от глубинного аксеологического анализа ненасилия сторонники марксистской идеологии, вооружившись революционными идеями, видели в повсеместной борьбе единственный способ развития (Гусейнов, 1992: 75). В виду этого, с точки зрения марксистской этики ненасильственные практики рассматривались как неэффективные. Это приводило к тому, что для достижения победы в борьбе с врагом можно было оправдывать и насилие в отношении к своему народу.

В своих исследованиях о современном состоянии развития общества представитель прагматизма Уильям Джеймс в своей работе «Моральный эквивалент войны» предлагает проанализировать в целом историю человечества. Автор отмечает, что в былые времена воинственный дух преобладал в сознании людей потому, что условия жизни предусматривали постоянные межплеменные, межродовые распри в результате чего выделялись сильнейшие. Воинственный дух и жажда славы развивались параллельно с инстинктом самосохранения и обогащения (Джеймс, 2015: 219). Таким образом, У. Джеймс, анализируя современность, отмечает, что в современных условиях воевать – неэкономично, энергозатратно. «Но в

нас все еще перобладают воинственные инстинкты и жажда славы. Нелогичность войны, ее последствия все еще не укладываются в сознании большинства. Все еще сохраняются мнения о том, что война присуща сильным. События, вызывающие страх, оказывают сильнейшее эмоциональное воздействие. Зачастую государства акцентируют внимание на необходимости затрат на войны, объясняя населению это тем, что войны необходимы для сохранения себя» (Джеймс, 2015: 219-220).

В целом история человечества в размышлениях У. Джеймса является ареной кровопролитий. Забегая в глубь истории, автор обращает внимание на то, что «Иллиада» Гомера является милитаристской сагой о кровавых сражениях Диомеда и Аякса, Гектора и Сарпедона. Это произведение, основанное на воинственной жестокости, воспринималось греками как пособие для образа жизни. «В Античной Греции мы наблюдаем постоянную военнизированность, ультрапатриотизм и империализм общества, открытость и готовность к войне. Пелопонесская война, правление Александра Македонского – примеры воинственной кривожадности, не поддающиеся логическому объяснению» (Джеймс, 2015: 220-222). Обращая внимание в целом на историю, отмечаем, что она полна подобных жесточайших примеров.

Известно, что хроники, особенно в древности, велись по заданию и контролю правящего класса. История часто пишется как история войн, столкновений, побед и поражений. Если и существовали когда-либо общества, которые были ориентированы не на войны, а на мир, о них, как правило, практически нет сведений.

В современных исследованиях достаточно системного анализа последствий войн, развития розвни и распрей. Но, тем не менее, большинство современных демократических государств ориентировано на усиление, финансирование армий. Это объясняется необходимостью обеспечивать безопасность. В этом ключе У. Джеймс подмечает, что в уставах армий нужно заменить понятие «мир» на «готовность к войне». Иронизируя по этому поводу,

автор добавляет, что в толковых словарях понятия «мир» и «война» должны быть идентичны. Подразумевая мир, нужно говорить о «in posse», подразумевая войну, нужно говорить «in actu». Современный мир находится в ежеминутной подготовке к войне (Джеймс, 2015: 218-221).

Сегодня человечество условно проживает в мирное время. Имеется в виду, что несмотря на угрозу третьей мировой войны, мы все еще находимся в состоянии мирного сосуществования. Внутренние импульсы воинственности, согласно У. Джеймсу, нуждаются в реализации. В своих исследованиях автор обращает внимание на необходимость внедрения морального эквивалента войны (Джеймс, 2015). По его мнению пацифисты никогда не достигнут своих целей, только противопоставляя себя войне. Для победы пацифизма необходимо предложить функциональную альтернативу. В качестве таких альтернатив У. Джеймс рассматривал гражданский труд, различные общественные нагрузки (например, при правонарушениях распределение на работы в шахтах, строительстве и т.д.) (Джеймс, 2015: 215). В своих рассуждениях У. Джеймс отмечает, что содержание в исправительных учреждениях граждан, совершивших правонарушения, не всегда эффективно, тогда как подобные трудовые нагрузки могут в конечном счете привести к действенному результату.

Согласно третьей обозначенной задаче при трансформации современного казахстанского общества важен пересмотр релевантности инициатив ресоциализации. В обществе, к которому мы стремимся важно, что жизнь каждого индивида является первостепенной ценностью. Вместе с тем, немаловажно, что каждый человек имеет право на ошибку. Даже те, которые в рамках правового поля нарушили правила, отбывают наказание. Каждый индивид – является гражданином общества.

Общеизвестно, что общество развивается неоднородно. Противоречия были, есть и будут. И обычно, не все люди в достижении своих целей полагаются только на гуманистические ценности. В виду

быстрой, эффективной результативности, как правило, силовые методы кажутся и используются людьми чаще. Анализируя современность, академик Жабайхан Абдильдин отмечает, что сегодня многие государства находятся перед выбором траектории дальнейшего развития. Подчеркивает, что дальнейшее развитие присуще только тем обществам, где во главу ставятся ценности не разрушения, а созидания. Общество, где ценятся навыки творческого, критического мышления (Абдильдин, Абдильдина, 2020: 117-118).

Парадоксальность современности еще и в том, что сегодня мы живем в мире структурного насилия. Об этом детально разбирает современный философ Йохан Галтунг (Galtung, 1996: 292).

Современные техногенные возможности создают благодатную почву для структурного насилия. Что под этим подразумевается? В реалиях гражданского общества взаимоотношения индивидов регулируются нормами законодательства, правовой ответственности. Соответственно, нарушения установленных правил регламентируются как правонарушения. В определенных случаях это приводит к отбыванию наказания граждан в исправительных учреждениях.

Сегодня казахстанском обществе ярче проявляются настроения наказывать. Безусловно, это связано с системными прорехами управления в лице отдельных граждан и клановости. Но в том, обществе, где переполнены тюрьмы, трудно ожидать позитивного развития. В этой связи, важно обращать внимание на ресоциализацию граждан, нарушивших нормы закона (подробный разбор в концептуальном подходе Авишай Маргарит) (Margalit, 1998: 67).

Еще XIX столетии немецкий философ Иммануил Кант в своей работе «К вечному миру» рассматривает взаимосвязь ненасильственных принципов в деятельности таких базовых институтов гражданского общества как полиция, суд, тюрьма, армия и т.д. И. Кант призывает обратить внимание, что исходной задачей правоохранительных органов является защита прав граждан, а не повсеместное

наказание. Армия – не инструмент агрессивной демонстрации внешней политики, а, в первую очередь, способ сохранения безопасности при возможных угрозах. С точки зрения ненасильственных модусов, тюрьмы являются исправительными учреждениями, ориентированными не на психическое и физическое давление, а на понимание нарушения закона (Кант, 1989: 75).

В XX столетии концепции ненасилия были качественно переработаны Л.Толстым, М. Ганди, М.Л. Кингом с раскрытием потенциала ненасилия в условиях развития общества. А. Гусейнов пишет о том, что Л. Толстому удалось на основе этики восточных культур и христианства содержательно раскрыть важность ненасилия в развитии общества. В работах Л. Толстого об этике ненасилия отмечается критика армии, полиции, суда и тюрем как источников какого-либо насилия. Исходя из этого, философ противопоставлял себя государственной власти. Систематизируя свои взгляды, Л.Толстой призывал к философии ненасилия как способу разрешения противоречий (Антология ненасилия, 1992: 65-66).

Согласно мнению исследователя Р.Илюхиной ненасильственные альтернативы созвучны с гражданскими идеями. Основная их задача заключается в отказе от ядерного оружия, способствуя мирному сосуществованию отдельных государств и всего планетарного человечества. По мнению исследователя политическая основа ненасильственной альтернативы это политическая культура общества, верховенство закона, власть народа, демократия и свобода выбора (Илюхина, 1991: 197).

По мнению автора ненасилие и пацифизм не являются равнозначными по содержанию. Так как нельзя победить зло злом, пацифизм основанный на гуманизме в историческом развитии ненасилие является действенной альтернативой. «Ненасилие – этика и правовая форма противостояния применению насилия (Илюхина, 1991: 196-197).

Ревизия мировоззренческого опыта казахской культуры мышления позволила

бы прагматически адаптировать ценности в контексте современности. В трансформации современного казахстанского общества это архиважно. Насколько может быть логично построение справедливого общества старыми методами? История богата примерами, когда под лозунгами справедливости и добра доходили до оправдания насилия и кровопролитий. Философ Ханна Арендт в своих размышлениях о справедливом обществе выражает отрицание того, что применение силы закрепляет власть. В своих исследованиях автор предлагает рассматривать власть и насилие не как политические, а как биологические проблемы. Присутствие все еще в человеческом поведении животных инстинктов не является поводом оправдания его бездушных действий (Arendt, 1972: 144-152). Таким образом, изучение животной природы позволяет нам лучше познавать себя, но никак не является объективным критерием измерения человеческого поведения, оправдывая животные инстинкты.

Исследователь Лесли Спонсел в своей работе отмечает, что не нужно рассматривать историческое развитие только через призму войн, столкновений, а укрепление государственности посредством давления через различные институты. Понятно, что иногда различные институты общества способствуют развитию ненависти, розни. Автор в своей работе приводит сведения о том, что в начале 2000-х годов Всемирной организацией здравоохранения в различных странах в течение трех лет проводились исследования с привлечением 160 экспертов в различных областях. Результаты исследования привели к таким выводам: желание людей совершать насилие должно определяться как болезнь (Sponsel, 2016). То есть, это говорит о том, что оправдывать себя сегодня наличием животного инстинкта неактуально. В отдельных индивидах возможно более ярко выражен насильственный потенциал. Но это несколько не дает нам повода аргументировать подобное как данность. И, если тяга к насилию признается, как патология, важно ее лечить. В контексте современных реалий это предполагает

разработку алгоритма по предупреждению и устранению болезни.

В целом, политика и политические институты, как самостоятельные феномены, должны ориентироваться на защиту конкретных интересов своих граждан. Когда деятельность гражданских институтов находит одобрение у большинства, формируется и сохраняется стабильность политической ситуации. И, наоборот, когда система власти не находит одобрения у большинства, это способствует усилению противоречий, столкновений.

Заключение

Мировые события прошлого столетия стали в определенном смысле сыграли роль триггеров для пересмотра принципов ненасилия в трансформации общества. Сегодня ненасильственные практики, изложенные человечеством еще с древности, активно трансформируются из духовных назидательных систем в конкретные социально-политические движения, идеологическое основание различных программ.

Принятие манифестов, основанных на пропаганде ценностей мира в результате трагического опыта, в XX столетии придавало новые импульсы в продвижении этики ненасилия. Но, несмотря на условное мирное развитие стран, XXI век богат локальными столкновениями, гражданскими войнами, имеющими весь потенциал перерасти в третью мировую войну. Техногенная цивилизация поражает новые методы насильственной борьбы, каммуфлируя гибридные механизмы давления под лозунгами свободы, развития и т.д.

В целом для самого общества важна жизнь в мире. В современном контексте это возможно в справедливом государстве. Все большее значение имеет возможность социальной сплоченности индивидов и групп общества в разрешении противоречий, естественно возникающих в жизни. В более широком понимании как никогда актуальна идея сохранения и продолжения жизни в целом на Земле. Но опыт показывает и доказывает,

что теоретические призывы к миру недостаточны, пацифистские лозунги теряют свою рентабельность. Следовательно, осмысление трансформации общества предполагает глубокий самокритичный анализ, необходимы качественные импульсы продвижения гуманистических ценностей, ориентированных на этику ненасилия.

Проблемы насилия достаточно изучены в рамках социально-гуманитарных, политических наук, естествознания, религии. Естественно, что имеется богатый багаж знаний. Но, несмотря на познания насилия, ненасильственные принципы все еще не находят повсеместного применения в реализации социальной действительности как со стороны гражданских и политических институтов, так и со стороны отдельных индивидов. Мы все еще воспринимаем ненасилие как абстрактный пацифистский лозунг.

В трансформации современного казахстанского общества важно развитие достойного общества, где каждый индивид будет ощущать свою ценность и уметь способствовать и развивать это в отношении других.

Наследие Абая, Шакарима и других казахских мыслителей является фундаментальной базой в разработке конкретных механизмов ненасильственного развития общества. В них творчески проработаны вопросы взаимоотношений человека с Творцом, человека с человеком, человека и окружающего мира. Сегодня важен диалог теории и практики. Поэтому актуальна проработка наследия казахской культуры и этики ненасилия в контексте применения в деятельности каждого

в отдельности институтов общества. Возможно необходима разработка конкретного пошагового алгоритма для отдельных институтов.

Сегодня в западной науке достаточно конкретных исследований по применимости ненасильственных практик в развитии, трансформации общества. Среди интересных для современного дискурса о трансформации казахстанского общества могут быть интересны результаты исследований таких ученых как Роберто Манчини, Мария Стефан жэне Эрика Ченовет, Йохан Галтунг, Жак Семлен, Анджей Гжегорчик, Юрген Хабермас, Джин Шарп, Дастин Эль Хаус. В их работах проанализированы стратегии и техники ненасилия в контексте реальной применимости в современных условиях.

Для укрепления в сознании индивидов понимания трансформации не революционным путем, а эволюционным, ориентированным на ненасильственные практики, важно обучение применению ненасильственных механизмов в конкретных случаях. Важны научные исследования, предоставляющие конкретные данные анализа решения каких-либо вопросов через рычаги давления.

Финансирование

Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта AP19175950 «Современное казахстанское общество и трансформация гуманистических принципов» по грантовому финансированию Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы

- Arendt H. On Violence, in Crises of the Republic. – New-York: Harcourt, Brace and Co., 1972. – 156 p.
- Dustin Ells Howes Torture Is Not a Game: On the Limitations and Dangers of Rational Choice Methods. Research Article [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://doi.org/10.1177/1065912911434418> (дата обращения: 09.05.2019).
- Johan Galtung Peace by Peaceful Means. Peace and Conflict, Development and Civilization. – Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1996. – 292 p.
- Leslie E. Sponsel The Anthropology of Peace and Nonviolence [Электронный ресурс]. – 2016. – URL: <https://doi.org/10.1177/0392192116648597> (дата обращения: 30.09.2019).

Mancini R. From Conflictual Systems to a Society of Peace: Nonviolence facing organized evil. Diogenes [Электронный ресурс]. – 2014. – URL: <https://doi.org/10.1177/0392192117701056>. (дата обращения: 05.05.2019).

Margalit A. The Decent Society. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998. – 262 p.

Semelin J. Pour sortir de la violence. – Paris: Editions ouvrières, 1983. – 202 p. // Перевод: Глобальные и общечеловеческие ценности. – М.: «Прогресс», 1990. – С. 76-95.

Абдильдин Ж.М., Абдильдина Р.Ж. Логика формирования целостного, конкурентоспособного человека и модернизация его духовных, нравственных ценностей. – Нур-Султан: ИП «Булатов», 2020. – 182 с.

Антология ненасилия. – М., «Бостон: Московский журнал», 1992. – 254 с.

Гусейнов А.А. Этика ненасилия. Вопросы философии. – М., № 3, 1992. – С. 72-81.

Джеймс У. Моральный эквивалент войны // История философии, том 20, Институт философии РАН, – М., 2015. – 219 с.

Илюхина Р.М. Пацифизм и ненасильственная альтернатива в истории // Принципы ненасилия: Классическое наследие: сб. статей / отв. ред. М. Иванов. – М.: Прогресс, 1991. – С. 163-200.

Кант И. К вечному миру // перевод с немецкого А. Гулыги. – М.: Московский рабочий, 1989. – 75 с.

Концепция развития образования Республики Казахстан на 2022-2026 годы [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P22000000941>. (дата обращения: 05.08.2023).

Послание Главы государства К. Токаева народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. благополучное общество». [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>. (дата обращения: 05.08.2023).

Электронная библиотека ИФ РАН «Новая философская энциклопедия» [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH010f97d8f284b5ba27713f0f4>. (дата обращения: 18.04.2020).

Толғанай В. Мустафина

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Гуманистік қағидалардың трансформациясы: қиянатсыздық қағидалардың әлеуеті

Аңдатпа. Соңғы кезде әлемдік масштабта және локальді тұрғыда қазақстандық кеңістікте қоғам трансформациясы, дамудың жаңа траекториясы туралы мәселелер жиі талқылануда. Қоғамның барлық дерлік топтарының трансформацияға деген мұқтаждығы талқылау алаңын саяси-идеологиялық өлшемнен әлдеқайда кеңейтуде. Қоғамның сапалы трансформациясы әуелінде жеке тұлғалардың дүниетанымдық бағдарларының сапалы трансформациясына негізделуі тиіс екендігіне назар аударамыз.

Ұсынылып отырған шолу мақаласында автор қоғам трансформациясы барысындағы қиянатсыздық қағидаларына жүгіну мүмкіндіктерін қарастарған. Мақалада қиянатсыздық қағидалары ұтымды қолданыла алатындай негізгі бағыт-бағдарлар жіктеліп көрсетілген. Барлық бағыттарда қоғамдық институттардың ғана емес, жеке тұлғалар тарапынан рефлексияның орын алуы ұйғарылады.

Қиянатсыздық философиясының негізгі қағидалары ежелде қаланғанымен, өткен ғасырда олардың теориядан практикалық алаңда қолдану үрдістері орын ала бастады. Яғни, қиянатсыздық мүмкіндіктері нақты қайшылықтарды еңсеруге тиімді екендігіне көз жетті. Қиянатсыздық позициясы абстрактілі ұстаным ғана емес, қоғамдық қарым-қатынастарда нақты құрал ретінде қолданыла алатындығы айқындала бастады. Өз кезегінде бұл үдеріс қиянатсыздық әлеуетін қоғам институттарының қызметтерін қайта қарастыруға негіз бола алады. Мақалада қиянатсыздық мәселелердің талданған заманауи зерттеушілер жұмыстары бағамдалып, олардың қазіргі кездегі қазақстандық қоғамды трансформациялауға қатысты мүмкіндіктері зерделенген.

Түйін сөздер: қоғам трансформациясы; қиянатсыздық қағидалары; пацифизм; бейбітшілік; соғыс; прагматикалық ұстаным; даму.

Tolganay V. Mustafina

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Transformation of humanistic principles: the potential of nonviolent practices

Abstract. In the contemporary world, locally in the Kazakh space, the issues of transformation of society and the search for a new trajectory of development are increasingly being raised across the globe. Immense interest in the transformation of almost all community groups expands the discursive field, going beyond the political and ideological concepts. Qualitative transformation of society presupposes, first of all, a conscious transformation of the ideological attitudes of the individuals themselves.

This article is a review where the author examines discourses about the potential of non-violent practices in transforming society. The main directions within which the potential of non-violent practices can be fruitfully applied are highlighted in it. The reflection is implied both by social institutions and on the part of individuals in all directions.

Despite the fact that the basic principles of the philosophy of non-violence were laid down in ancient times, in the last century there has been a qualitative transition from the theoretical to the practical level. That is, the potential of non-violence can actually be used to overcome contradictions. It becomes more obvious that non-violence is not an abstract position itself, but can serve as an effective tool in specific social relationships. In turn, it influences how to consider and use the potential of non-violent practices in transforming the functioning of public institutions. The article analyzes modern researches of western scholars through the prism of the possibility of using non-violent practices in the transformation of modern Kazakh society.

Keywords: transformation of society, principles of nonviolence, pacifism, peace, war, pragmatic approach, development.

References

Arendt H. On Violence, in *Crises of the Republic*. – New-York: Harcourt, Brace and Co., 1972. – 156 p. [in English].

Dustin Ells Howes *Torture Is Not a Game: On the Limitations and Dangers of Rational Choice Methods*. Research Article. Available at: <https://doi.org/10.1177/1065912911434418>. [in English]. (accessed: 09.05.2019).

Johan Galtung *Peace by Peaceful Means. Peace and Conflict, Development and Civilization*. – Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1996. – 292 p. [in English].

Leslie E. Sponsel *The Anthropology of Peace and Nonviolence*. Available at: <https://doi.org/10.1177/0392192116648597>. [in English]. (accessed: 30.09.2019).

Mancini R. *From Conflictual Systems to a Society of Peace: Nonviolence facing organized evil*. Diogenes Available at: <https://doi.org/10.1177/0392192117701056>. [in English]. (accessed: 05.05.2019).

Margalit A. *The Decent Society*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998. – 262 p. [in English].

Semelin J. *Pour sortir de la violence*. – Paris: Editions ouvrieres, 1983. – 202 p. // *Perevod: Global'nye i obshchechelovecheskie cennosti*. – M.: «Progress», 1990. – S. 76-95. [in English].

Abdil'din Zh.M., Abdil'dina R.Zh. *Logika formirovaniya celostnogo, konkurentosposobnogo cheloveka i modernizacija ego duhovnyh, нравstvennyh cennostej* [The logic of the formation of an integral, competitive person and the modernization of his spiritual and moral values]. (Nur-Sultan, IP «Bulatov», 2020, 182 s.). [in Russian].

Antologija nenasilija [Anthology of Nonviolence]. (M., «Boston: Moskovskij zhurnal», 1992, 254 s.). [in Russian].

Gusejnov A.A. *Jetika nenasilija. Voprosy filosofii* [Ethics of nonviolence. Questions of philosophy]. – (M., № 3, 1992, 72-81 s.). [in Russian].

Dzhejms U. *Moral'nyj jekvivalent vojny* // *Istorija filosofii*, tom 20, Institut filosofii RAN [The moral equivalent of war // History of philosophy, volume 20, Institut filosofii RAN]. (M., 2015, 219 s.). [in Russian].

Iľuhina R.M. *Pacifizm i nenasil'stvennaja al'ternativa v istorii* // *Principy nenasilija: Klassicheskoe nasledie: sb. statej / otv. red. M. Ivanov* [Pacifism and the nonviolent alternative in history // Principles of nonviolence: Classical heritage: collection. articles / replies ed. M. Ivanov.]. (M., Progress, 1991, 163-200 s.). [in Russian].

Kant I. K vechnomu miru // perevod s nemeckogo A. Gulygi [Towards eternal peace // translation from German by A. Gulyga]. (M., Moskovskij rabochij, 1989, 75 s.). [in Russian].

Koncepcija razvitija obrazovanija Respubliki Kazahstan na 2022-2026 gody [Concept for the development of education in the Republic of Kazakhstan for 2022-2026]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000941>. [in Russian]. (accessed: 05.08.2023).

Poslanie Glavy gosudarstva K. Tokaeva narodu Kazahstana «Spravedlivoe gosudarstvo. Edinaja nacija. blagopoluchnoe obshchestvo» [Message from the Head of State K. Tokayev to the people of Kazakhstan «A fair state. One nation. prosperous society»]. Available at: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>. [in Russian]. (accessed: 05.08.2023).

Jelektronnaja biblioteka IF RAN» Novaja filosofskaja jenciklopedija» [Electronic Library of the Institute of Philosophy of the Russian Academy of Sciences «New Philosophical Encyclopedia»]. Available at: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH010f97d8f284b5ba27713f0f4>. [in Russian]. (accessed 18.04.2020).

Сведения об авторе:

Мустафина Толғанай Вагизовна – Ph.D., и.о. доцента кафедры философии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Mustafina Tolganai Vagizovna – Ph.D., acting associate professor, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Бітімгершілік дискурстары: ғылыми ортада қалыптасу процесі

Фарида М. Мұсатаева

Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі жанындағы Қолданбалы этнографиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан

Корреспонденция үшін автор:

f.mussatayeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1326-2141>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-257-268>

Аңдатпа. Қоғамның дамуы мемлекет пен азаматтық қоғам арасында тұрақты байланыстың болуын талап етеді. Бұл азаматтық қоғам институттарымен тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз ететін тұрақты жұмыс істейтін диалогтың бір түрі. Осыған сүйене отырып, қарама-қайшылықтарды шешу мақсатында ғана емес, жаһандану процестерінің күшеюі жағдайында оларды азайту үшін бітімгершілікті жүзеге асырудың жаңа әдістерін үнемі іздеу өзекті болып табылады. Заманауи талаптарға сай, азаматтық қоғамның менталдық және әлеуметтік-мәдени өзгешелігіне сәйкес келетін бітімгершілік рәсімдерін құрылымдау теоретикалық және практикалық негіздерін жан-жақты зерделеуді талап етеді. Сондықтан ғылыми-академиялық ортадағы, шетелдік дискурстардағы бітімгершілікке қатысты ақпараттық шолу жасау қажеттілігі туындайды.

Аталмыш мақалада «бітімгершілік» ұғымына терминологиялық талдау жүргізілген және аудармашылық жұмыстың екіұштылығы ұғымдық-категориалдық аппарата түсініспеушілікке алып келетіндігі анықталған. Сонымен қатар, бітімгершіліктің халықаралық ұйымдар мен ғалымдардың берген анықтамаларын талдай келе, авторлар оны айғақтайтын параметрлері мен құрамдас бөліктерін жіктеген. Бітімгершіліктің теоретикалық модельдер топтамасы бірнеше ғалымдардың әдіс-тәсілдерін сәйкестендіру арқылы ортақ құрылымға жүйелендірілген. Мақаланың ерекшелігі ретінде «бітімгершілік» терминінің қазақ тілді ғылыми және әлеуметтік ортада қолдану аясы және оның шетелдік тәжірибеден ерекшелігін дәйектеп талдауында.

Ұсынылған мақала би-шешендер институтын, қазақ философиясындағы қоғамдық және әлеуметтік келісім теориясын, конфликттерді конструктивті реттеу мәдениетін зерттеуші жас ізденушілерге қажетті материал болып табылады.

Түйін сөздер: бітімгершілік; бітімгершілік рәсімі; бітімгер; медиация; бітімгершіліктің модельдері; келіссөз; бейтарап тұлға; дауларды шешу.

Received 10 March 2023. Revised 25 March 2023. Accepted 30 July 2023. Available online 15 September 2023.

For citation:

Mussatayeva F.M. Mediation discourses: the process of formation in the scientific environment // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 257-268. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-257-268>

Для цитирования:

Мусатаева Ф.М. Дискурсы посредничества: процесс становления в научной среде // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №. 3. – С. 257-268. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-257-268>

Кіріспе

Конфликт қандай салдарға әкелетініне қарамастан – оң немесе теріс, әрқашан кез келген мемлекеттің, қоғамның, әр адамның өмірінде өткір мәселе болып табылады. Ең алдымен, конфликт орын алатынын, оның шиеленісетінін, оның шешілуін талап ететінін және оны елемеу мүмкін еместігін түсіну қажет. Конфликттің салдары бізге, азаматтық қоғамның барлық мүшелеріне байланысты және біз оны басқаруды, туындаған конфликтогендерді азайтуды, оң нәтижелер мен қорытындыға қол жеткізуді үйренуіміз керек. Айта кету керек, конфликт сындарлы болуы мүмкін. Бұл оның екі тарабы да конфликттің дамуы өздері қалаған оң өзгерістерге әкелуі мүмкін екенін түсінген кезде болады. Осылайша, кез келген конфликтте сындарлы, жағымды элементтер болуы мүмкін. Әрине, туындайтын конфликттер шешуді талап етеді және адамзат тарихында дауларды шешудің көптеген түрлі тәсілдері жасалды. Солардың бірі бітімгершілік болып табылады.

Бітімгершіліктің конфликттерді шешудің басқа әдістерімен қатар (келіссөздер, диалог құру, төрелік, сот және т.б.) әлеуметтік және саяси деңгейлерде өзіндік ерекшеліктері мен өзіндік айырмашылықтары бар. Ол адами қатынастардың әртүрлі салаларындағы конфликттерді шешу үшін қолданылады және осыған байланысты бітімгершілік табиғаты, оны жүргізу әдістері және т.б. әр түрлі болады. Сонымен қатар, оның проблемалары посткеңестік ғалымдармен әлі толық зерттелмеген. Оларға қазақстандық қоғамтану ғылымында да аз көңіл бөлінеді. Біздің ойымызша, бітімгершілік қызметі арқылы конфликттерді шешудегі теоретиктер мен практиктердің батыстық тәжірибесін түсіну үлкен қызығушылық тудырады.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы әзірлеуде зерттеудің жалпы ғылыми және арнайы әдістері қолданылды: талдау, индукция, дедукция, диалектикалық, тарихи және жүйелік

зерттеу әдістері, құжаттарды талдау және т.б. Теоретикалық негізге халықаралық ғылыми ортада танымал ғалымдардың еңбектері (Христофер Бесемер, Ленард Марлоу, Джон Хейнс, Джей Фолберг, Элисон Тейлор, Адам Бернер) алынды және мәтінге дискусстық талдау жүргізілді.

Талқылау

Заманауи отандық зерттеулерде «медиация» терминін «бітімгершілік» ұғымымен қатар қолданып, мәндес синоним ретінде түсіндіріледі. Бір жағынан, бұл филологиялық тұрғыдан заңды саналады, себебі «медиация» (лат. *mediare*) латын және ағылшын тілінен (ағылш. *mediation*) аударғанда «бітімгершілікті» (орыс. *посредничать*) білдіреді. Аталған тәсілді ұстанатын авторлар «бітімгершілік» ұғымына тарихи ретроспективада орын алған және қазіргі уақытта өзекті болып табылатын медиацияның, мәмлениң, өзара келісімнің барлық түрлерін жатқызады. Екінші жағынан, дәл қазіргі ғылыми-практикалық тұрғыда қалыптасқан медиация тәсілдері алдыңғы кезеңдерде кеңінен қолданылған бітімгершілік құралдарының бірі ретінде қарастыруға болады. Өйткені, дауларды шешу мақсатында дауласушы тараптар келіссөздеріне мүдделі емес адамды тарту әдістері ежелгі заманнан бері қолданылып келеді. Мысалы, бейтарап төрешінің қатысуымен тараптарды татуластыру әдістері Ежелгі Грецияда, Жапонияда, Қытайда, орта ғасырларда Ресей және Қазақ хандығында қолданылған. Ежелгі Римде Юстинианның Дигесттерінен бастап бітімгердің позициясын заңнамалық тұрғыдан бекіту пайда болды. Рим құқығында олар әртүрлі атаулармен аталды: *internuncius*, *medium*, *intercessor*, *interpres*, *mediator* (Miranda, 2014: 5).

Әр түрлі гуманитарлық бағыттар бойынша ғылыми дереккөздерге жүгіну өзара ымыраға келу процесінде қолданылатын «бітімгершілік», «келіссөз» және «медиацияның» айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Медиацияны жүргізу тәртібі әр мемлекеттің заңнамалық актілерінде

қарастырылып, құқықтық реттеу шеңберінде жүзеге асырылады. Қазақстанда медиация рәсімі 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV «Медиация туралы» заңымен реттеледі. Мұнда Заңның 1-тарауы 2-бабына сәйкес «медиация» ұғымына келесідей анықтама берілген: «тараптардың ерікті келісімі бойынша жүзеге асырылатын, олардың өзара қолайлы шешімге қол жеткізуі мақсатында медиатордың (медиаторлардың) жәрдемдесуімен тараптар арасындағы дауды (дау-шарды) реттеу рәсімі» (Заң; 2011). Аталмыш Заң мазмұны бойынша медиация дауларды шешудің тәсілі және оның мәні келіссөздерде жатыр. Медиатордың міндеті – тараптарды мәселенің шешімін бірлесіп іздеуге және конфликтті жағдайлардан тиімді жол табуға көмектесу. Медиация рәсімі заңмен, сондай-ақ медиация рәсімдерін жүргізуді қамтамасыз ететін ұйымдар мен жеке медиаторлар немесе дау тараптарының өздері белгілеген медиация рәсін жүргізу қағидаларымен қатаң реттеледі. Медиатор үшінші бейтарап тәуелсіз және мүдделі емес тарап болып табылады, ол тек дауды шешуге жәрдемдеседі. Ал келіссөз жүргізу мен бітімгершілік қызметтері туралы Заңда қарастырылмағандықтан құқықтық негізі белгіленбеген. Сондықтан ғылыми ортада бұл ұғымдарға қатысты доктриналар өте көп және әрқилығымен өзгешеленеді.

Көп жағдайда келіссөздер деп тараптар арасындағы өз мақсаттарына жету, міндеттерді шешу, келіспеушіліктерді шешу және тиімді келісімдер жасау үшін тікелей коммуникациялық байланыс түсініледі. Келіссөздер қандай да бір нәтижеге қол жеткізу мақсатында жүзеге асырылатын екі немесе одан да көп адамдар арасындағы пікір алмасу процесін білдіреді (Окатов, Соловьев, 2017: 59). Келіссөздер мен медиацияның басты айырмашылықтарының бірі – келіссөздер үшінші тараптың қатысуынсыз жүргізілуі мүмкін. Келіссөз тараптары оны жүргізу ережелерін өздері белгілейді. Келіссөздер жүргізу үшін үшінші тарапты тартқан кезде – ол тәуелсіз бітімгер ретінде де, тараптардың бір жағын қабылдап да әрекет ете алады және келіссөздер процесін құруға көмектеседі.

Сонымен, медиация рәсімі әрқашан құқықтық сүйемелдеуге негізделсе, келіссөздер екі тарап арасында ауызекі тілде жүргізілетін шара болып есептеледі. Ал бітімгершілік рәсімінің қолдану аясын және мәмлеге келудің басқа түрлерінен айырмашылығын ажырату үшін тарихи экскурспен ғылыми ортадағы дискурстарды саралауды қажет етеді.

Бітімгершіліктің тамыры тарихшылардың пікірінше, шамамен 6 мың жыл бұрын нарықтық қатынастардың қалыптасу кезеңінде кәсіпкерліктің басым факторы ретінде пайда болған. Мұнда финикиялықтар Жерорта теңізінде транзиттік сауда, тауарларды айырбастау, сауда-саттық арқылы әртүрлі мәдениеттердің сөзбайласуына және ортақ бітімге келуіне септігін тигізген (Бугаян, 2011: 17). Ал, неміс зерттеушісі Христофер Бесемер бітімгершіліктің қайнар көзі көне өркениеттерде – Қытай мен Жапонның философиялық ілімдерінде көрініс тапқандығын айтып, олардың консенсус пен толық үйлесімділікке баса назар аударатындығымен дәйектейді (Бесемер, 2004: 54). Бітімгершіліктің даму және дау-жанжалдарды шешудің баламалы түрі ретінде қалыптасу тарихы әр кезеңде өзіндік сипат алып, жетекші ойшылдар мен ізденушілердің зерттеу объектісі болғандығын көптеген еңбектерден көруге болады. Сонымен қатар, бітімгершілік тәсілдері әр ұлттың мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігіне қарай бейімделген күйінде қолданылып, халықтар, этностар, елдер арасында сұранысқа ие болған.

Әр кезеңдегі бітімгершіліктің даму тарихына терең үңілмей, оның қазіргі қалпын қалыптастыруға септігін тигізген кей оқиғаларға тоқталып өтейік. Бітімгершіліктің институционалды дамуы 1947 жылы АҚШ-та ашылған «Бітімгершілік (медиация) және татуласу федералдық қызметінде» («Federal Mediation and conciliation service») «медиация» терминінің қолданылуынан бастау алады (Бесемер, 2004: 56). Осылайша, бітімгершіліктің негіздері құқықтық дауларды шешудің балама әдісі ретінде АҚШ-та өткен ғасырдың 60-жылдарында қаланды. Бұл уақыт кезеңі тарихта

Вьетнам соғысымен, адам құқықтары қозғалыстарымен, студенттердің жаппай наразылық көтерілістерімен белгілі. Екінші дүниежүзілік соғыс салдарынан пайда болған қоғамдық тұрақсыздықтарды реттеу мақсатында батыстық ғалымдар ізденістері дәстүрлі құқықтық жүйелерге баламалы тәсілдерді әзірлеуге итермеледі. Ең алғашында бітімгершілік тәсілдерін неке бұзу және өнеркәсіптерде жиі кездесетін еңбек қатынастарын реттеуге қолданған. Австриялық медиатор Герда Мета өз мақаласында «...бұл әдістің пайда болуы уақтылы болды, әсіресе ажырасу мәселелерінде... алайда бұл әдіс басқа өмірлік жағдайларда, мектептерде, көршілер арасында конфликттер туындаған кезде, мүлікті бөлу кезінде, экология, экономика, саясат туралы дауларда өзін дәлелдеді. Уақыт өте келе бітімгершілік кәсіби қызметтің әртүрлі салаларына кірді: жеке практика, сот ісі және соттан тыс іс жүргізу, бизнес және басқару (келісім-шарт жасасумен келіссөздер) және т.б.» (Мета, 2009: 37). Мысалы, тек 1982 жылы АҚШ-та 300-ден астам адамдар немесе ұйымдар қандай да бір түрде (әсіресе әлеуметтік салада) бітімгершілікпен айналысқан. Негізінен олардың қызметтері отбасылық конфликттерді шешуде сұранысқа ие болды. 2004 жылы 700 бітімгершілік орталығы жұмыс істеді. Бүгінде АҚШ-та қолданыстағы жеке және мемлекеттік қызметтерден басқа Дауларды шешудің ұлттық институты да жұмыс істейді (Бесемер, 2004: 57). Австралияда 1975 жылы Австралиялық төрешілер мен медиаторлар қауымдастығы (бітімгерлер) құрылды. Ұлыбританияда Дауларды тиімді шешу орталығы (CEDR), Арбитраж және бітімгершілік орталығы (JAMS) жұмыс істейді. 1986 жылдың өзінде Қытайда 950000 бітімгершілік комитеттері және 6 млн бітімгер болды, олар 7 300 000 дауды шешті (бір жылда), соның ішінде отбасылық, мұрагерлік, алимент, қарыз, тұрғын үй және жер учаскелері туралы құқықтар, әсіресе қоғамға қауіп төндірмейтін қылмыстар мен ювеналды әділеттілікке қатысты сот істерінің алдын алды (Мета, 2004; 40-45).

Жоғарыда айтып кеткендей, бітімгершілік рәсімі тараптарды

татуластырудың барлық әдіс-тәсілдерін қамти алады және кез келген қоғамдастыққа (отбасы, еңбек ұжымы, мемлекетаралық шарттар) қолданыла алады. Алайда, «бітімгершілік» терминінің ұғымдық-категориялық аппаратта қолданылу жүйесін нақтылау және практикадағы мән-мағынасын дәйектеу мақсатында халықаралық ұйымдардың, танымал авторлардың анықтамаларына шолу жасау қажет. Бірден айта кететін жайт, ғылыми ортада «бітімгершілік» терминіне қатысты әмбебап және ортақ анықтама жоқ, сондықтан, жүйелік талдау барысында зерттеушілердің ұқсас түсініктемелерін топтастырып, оның параметрлерін тізімдейміз.

Халықаралық ұйымдардағы «бітімгершілік» терминінің түсініктемесі.

Халықаралық деңгейде бітімгершілік туралы анықтама 2004 жылы Брюссельдегі конференцияда Еуропалық комиссияның қолдауымен қабылданған Бітімгерлерге арналған еуропалық мінез-құлық кодексінде жазылған. Мұнда бітімгершілік деп «мүше елдердің әрқайсысында жалпы қабылданған мағынада қалай аталатынына немесе сипатталатынына қарамастан, екі және одан да көп тараптар өз дауларын сот шешімінсіз келісімге қол жеткізу жолымен шешу кезінде оларға көмек көрсету үшін үшінші тарапты («медиаторды») тартуға келісетін кез келген процесті» көрсетеді (Code of conduct, 2004). Бұдан кейін 2006 жылы (2007 ж. жаңартылған) Франциядағы Медиация және келіссөздер палатасының Бас Ассамблеясында Медиаторлардың этикасы және деонтология кодексінде бітімгершілік – «бұл дау туындаған жағдайда сот ісінің шеңберінде немесе одан тыс жерлерде адамдардың жауапкершілігі мен дербестігіне бағытталған шешімдер қабылдауды сүйемелдеудің авторитарлық емес процесі» (Code of ethics for mediators, 2007). Американдық коммерциялық емес ұйымы Халықаралық бітімгерлер институты «екі немесе одан да көп тараптар дауды шешуге және/немесе келісім шарттарын әзірлеуге міндетті емес диалогта көмектесу үшін оларға қатысы

жоқ үшінші, бейтарап тұлғаны («бітімгер») тағайындайтын процесті» бітімгершілік деп анықтайды. Ал, Британдық Дауларды тиімді реттеу орталығы (CEDR) бітімгершілікті келесідей анықтайды: бұл «құпия түрде жүргізілетін икемді процесс, оның барысында жеке тұлға тараптарға дау немесе келіспеушіліктер бойынша келісімге қол жеткізуге белсенді түрде көмектеседі, бұл ретте тараптар реттеу туралы шешімді және шешу шарттарын толық бақылайды» (Bolger, 2010). Осылайша төрт ірі халықаралық ұйымдардың «бітімгершілік» терминінің анықтамаларында, біріншіден, оның процестік сипатын, екіншіден, икемділік және гуманистік қағидаттарына негізделгенін, үшіншіден, бейтарап тұлғаны тарту арқылы жүзеге асатындығын, төртіншіден, сот шешімінсіз келісімге келуді көздейтінін, бесіншіден жауапкершілік пен дербестілікке бағытталғандығын алдыға қояды.

Ғылыми ортадағы «бітімгершілік» терминінің түсініктемесі.

Бітімгершілік салада зерттеулер жүргізген, практикалық тұрғыда бітімгер (медиатор) немесе заңгер қызметін атқаратын танымал ғалымдардың «бітімгершілік» ұғымына берген анықтамалары халықаралық ұйымдар құжаттарындағы түсініктемелерімен ұқсас болғанымен, қосымша әлеуметтік-мәдени компоненттерін айғақтауға мүмкіндік береді. Мысалы, американдық заңгер, некелік-отбасылық қатынастарды зерттеуші Ленард Марлоу бітімгершілікті «екі жетілмеген адамға жетілмеген әлемде бітімге келуге көмектесу үшін жетілмеген үшінші тұлғаның әдістерін қолданатын процесс» деп анықтайды (Marlow, 1990: 3). Л. Марлоудың «жетілмеген» сөзін жиі пайдалануы – бұл дұшпандық әлемнің бар екендігін меңзейді, отбасылық дауларда және ажырасуда, мүлікті бөлу кезінде сот билігінің үстемдігі және оның көп жағдайда қатыгез шешім қабылдайтындығын айтады. Осы тұста Л. Марлоу бітімгершіліктің идеалды рәсім емес екенін мойындай отырып, оны тіпті сот жүйесіне балама ретінде қарастыруға болмайтынын айтады, өйткені

оның пікірінше, бітімгердің мақсаттары мен міндеттері ажырасу ісі бойынша адвокаттың мақсаттарынан мүлдем өзгеше, олар әр түрлі жолмен бірдей нәтижеге жетуге тырыспайды, себебі басты мақсаты екітүрлі. Мұндай ұстанымға тап болған сын кез келген жағдайда, екі қақтығысушы тарап бітімгершілік орнатқан кезде, олар, ең болмағанда, заңдарға, әділеттілік пен теңдікке негізделуі керек екенін көрсетеді. Мұндай дискуссия бітімгершілік туралы теориялық модельдерде маңыздылығы бар, бірақ практикалық тұрғыда бітімге келу басты мақсат емес. Л. Марлоудың бұл анықтамасы бітімгершіліктің конфликттерді шешу жүйесі екенін және идеалды емес екенін алдын-ала айқындау үшін өте пайдалы, тіпті бітімгер барлық дауларды шеше алатын сиқыршы емес, керісінше, олар өздерінің шектеулерін білетін және оның түпкі мақсаты – конфликтті шешу мүмкіндігін тараптарға қайтара алуында.

Келесі американдық медиатор Джон Хейнс бітімгершілікті «үшінші тарап, бітімгер конфликт жағдайында шешуге көмектесетін процесс, бұл өзара қолайлы шешімнен тұратын келісімде және қажет болған жағдайда құрылымдық түрде қақтығысқа қатысқан адамдар арасындағы қарым-қатынас тізбегін анықтауға мүмкіндік береді» деп анықтайды (Haynes, 1994: 17).

Американдық философия докторы Кристофер Мур үшін «бітімгершілік – бұл дауға араласу және оған үшінші тараптың қатысуын қажет етеді. Өйткені бейтарап уәкілдердің міндеті – дауласушы тараптарға ымыраға өз еркімен жетуге көмектесу» (Moore, 2004: 11).

Бітімгер-практик, Сан-Франциско университетінің профессоры Джей Фолберг пен заңгер Элисон Тейлор (1992) келесі анықтаманы береді: «Бітімгершілік – бұл зорлық-зомбылыққа, өзіне-өзі көмектесуге немесе кеңес беру, келіссөздер жүргізу және төрелік ету процесіне ұқсамайтын сот ісіне балама. Сіз оны бейтарап тұлға немесе адамдар арқылы қатысушылар балама нұсқаларды табу және қарастыру, олардың қажеттіліктеріне сәйкес өзара келісімге келу үшін даулы мәселелерді жүйелі түрде

шешетін процесс ретінде анықтай аласыз. Бітімгершілік – бұл қатысушылардың өз өміріне әсер ететін шешімдер қабылдауда жеке жауапкершілігін көрсететін процесс. Осылайша, бұл әр тарапқа өкілеттік беретін процесс» (Folberg, Taylor, 1984: 7).

Шетелдік ғалымдардың «бітімгершілікке» берген анықтамаларын жүйелей келе, оның процесс ретінде қабылдап, оны құрайтын параметрлерін келесідей жіктеуге болады:

1. өзгермелілігі (ағылш. *variability*): келіссөздер, тараптардың келісімге келу әрекеті үздіксіз процесс ретінде жүргізілуі, демек, тұрақты ережеге бағынбайтын және әрқашан жылдам немесе баяу динамика дамитын құбылмалы құбылыс;

2. икемділігі (ағылш. *flexibility*): кез келген дау немесе жанжалдарды реттеу әдісі әртүрлі факторларға (психологиялық, әлеуметтік, саяси) тәуелді болғандықтан, бітімгершілік процесі ішкі және сыртқы жағдайларға бейімделеді;

3. қосымша үшінші тараптың қажеттілігі: келіссөздер міндетті түрде жанжал нәтижесіне мүдделі емес әділ және бейтарап тұлғаның қатысуымен өтуі;

4. бейтараптылық (ағылш. *objectivity*): келіссөздер міндетті түрде жанжал нәтижесіне мүдделі емес әділ және бейтарап тұлғаның қатысуымен өтуі. Мұнда бітімгер бейтарап тұлға конфликт тараптарының әртүрлі құндылықтар мен көзқарастар жүйесін құптамайды, объективті деректерге ғана назар аударып, екіжақтылы келісім арқылы қол жеткізілген құндылықтарды ғана нәтиже ретінде қабылдайды;

5. еріктілік (ағылш. *voluntary*): екі қақтығысушы тарап және үшінші немесе одан да көп бейтарап тұлғалардың келіссөзге өз еркімен қатысуы, саналы түрде ортақ келісімге келуге қызығушылық танытуы.

Жоғарыда берілген анықтамаларды жүйелей келе, «бітімгершілік» ұғымына келесідей ортақ анықтаманы ұсынуға болады: «Бітімгершілік – бұл конфликттің екі немесе одан да көп тараптары қатысатын өзгермелі және икемді байланыс процесі. Екі дауласушы тарап өздерінің мүдделерін бейтарап үшінші тараптың көмегімен басқара алады. Келісім рәсімін жүргізуге

тартылған үшінші тарап бейтараптылық және еріктілік принциптері негізінде қызмет көрсетеді. Тараптар алдында олардың қажеттіліктері мен мүдделеріне жауап беретін, тиімді байланыстар құратын және дауды оң шешу арқылы қарым-қатынастарын өзгертуге мүмкіндік беретін келісімдер жасау жауапкершілігі ғана бар. Демек, бітімгершіліктің түпкі мақсаты – барлық тараптардың мүдделерін қанағаттандыратын келісімге келу арқылы бейбіт қарым-қатынасты орнату және қажетті байланысты орнату болып табылады.

Еуропалық, британдық және американдық ресми құжаттар мен ғылыми ортадағы қалыптасқан бітімгершілік анықтамалары посткеңістік, оның ішінде қазақстандық практикамен сәйкес келмейді. Себебі аудармашылық пен түсініктеме беру, баламалы терминмен жанастыру мәселелері жүйеленбеген. Посткеңістік елдерде үшінші тараптың қатысуымен өтетін дауларды реттеудің баламалы түрін «медиация» анықтамасымен бекітіп, орыс тіліндегі «посредничество» термині тек нарықтық экономика мен кәсіпкерлік әрекеттердің төңірегіндегі делдалдық қызмет түсінігімен шектелген (Евшина, 2010). Сондықтан, орыс тіліндегі және орыс тіліне аударылған шетелдік ғылыми еңбектерде бітімгершілік принциптері «медиация» ұғымына теңестірілгендіктен, қазақ тіліндегі оқу-ғылым құралдарында да жаппай «медиация» термині қолданылады. Алайда танымал «Sozdik.kz» онлайн-аудармашы орыс тіліндегі «медиация» немесе «посредничество» сөзін қазақ тіліне аударғанда экономикалық мағынадағы «делдалдық», «келістірушілік» ұғымдарын ұсынады (Sozdik.kz, 2003). Ал, орысша-қазақша түсіндірме сөздікте «бітімгершілік» ұғымы екі мағынада берілген: 1. тұлғаның әлеуметтік-психологиялық позициясы, барынша қоғамда қақтығыстарды мақсатты түрде болдырмау; 2. сыртқы саяси салада – халықаралық қақтығыстарды бейбіт жолмен шешуге бағытталған мемлекеттер, саяси және мемлекеттік қайраткерлердің, т.б. ықыласы (Арын, 2006: 156). Сонымен қатар, 2015 жылғы 15 маусымдағы № 320-V ҚРЗ қабылданған «Қазақстан Республикасының

бітімгершілік қызметі туралы» Заңына сәйкес «бітімгершілік» ұғымын бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау әрекетіне қатысты қолданады. Демек, бітімгершілік қызметті атқарушы тұлға ретінде әскери персонал, ҚР Қарулы Күштерінің әскерилерін қарастырады. Орыс тіліндегі аталмыш Заңда «миротворчество» сөзі қазақ тіліне «бітімгершілік» деп аударылған, әдетте, ол «бейбітшілік орнату» мағынасына әлдеқайда жақынырақ болушы еді. Ал «бітімгер» терминіне келетін болсақ, ол алғаш рет қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде «соғысушылардың бір жағы екінші жақпен келіссөз жүргізуге өкілеттілік берген ресми тұлға» ретінде әскери іске жанастырылған (Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Әскери іс, 2001: 119). Ашық дереккөздерде 2015 жылы экс-президент Н.Назарбаевтың Украина дағдарысын реттеуге атсалысқан қызметі туралы дипломат Н.Онжановтың «Бітімгер» атты кітабы жарық көрген. Мұнда бұрынғы мемлекет басшысының Әзербайжан мен Арменияның Таулы Қарабақ бойынша келіссөзге қатысқанын, көрші Қырғызстандағы ішкі саяси дағдарысы мен Украина оқиғасында бітімгер функциясын атқарғанын, халықаралық бейбітсүйгіш саясат жүргізгені жайында баяндалған (Онжанов, 2015). Осылайша, қазақ тілді ортада «бітімгершілік» термині көп жағдайда экономикалық және дипломатиялық қатынастарды, әскери іс пен қарулы қызметтерді анықтайтын ұғым ретінде қолданылып келеді. Қазақ тіліндегі ақпараттық капитал орыс тілінен аударма түрінде жинақталатындықтан, сонымен қатар, шетелдік еңбектер қазақ тіліне тікелей аударылмағандықтан, категориялық аппараттық жүйеде осындай екіұшты ұғымдар қалыптасады.

Қорытындылай келе, «бітімгершілік» термині бейбітшілікке бағытталған барлық әрекеттерді қосатын кең мағыналы ұғым екендігіне көз жеткіздік. Бітімгер ретінде екі немесе одан да көп тараптарға қызмет көрсете алатын бір және одан да көп жеке немесе заңды тұлғалар, сондай-ақ мемлекеттік немесе жеке ұйымдар, халықаралық қатынастарды реттеу

кезінде мемлекеттердің өздері де бола алады. Бітімгершілік рәсіміне жүгінудің мақсаттары медиация рәсіміне қарағанда әртүрлі және әлдеқайда кең болуы мүмкін. Мысалы, барлық тараптар үшін өзара қолайлы шешім табу және тараптардың одан әрі ынтымақтастығын сақтау немесе өркениеттіліктүрғысында соғыс әрекеттерін тоқтату және өзара бітімге қол жеткізу. Бітімгер дауласушы тараптардың өтініші бойынша да, өз бастамасы бойынша да тараптардың өзара қарым-қатынастарына араласа алады. Бітімгершіліктің қолдану аясы кең және ол халық пен билік, мемлекеттік пен жеке меншік ұйымдары, тіпті мемлекеттер арасындағы дауларды шешуге бағытталған дипломатиялық әрекет.

Бітімгершіліктің дүниежүзінде қолданылатын теоретикалық моделдері.

Бүгінгі күнде келісімге келуді немесе дау-жанжалды басқаруды басты назарға қоятын әртүрлі көзқарастарға негізделген бітімгершілік мектептері мен модельдері бар, олардың барлығы бітімгершілік процесінің икемділігі есебінен. Дегенмен, бітімгершіліктің әртүрлі модельдері бар екендігі олардың бір-бірімен сәйкес келмейтінін білдірмейді, бітімгер түбінде қандай да бір таңдауға әкелуі керек. Бітімгер алдына қойылған тапсырмаға және әр тарап үшін неғұрлым қолайлы деп санайтын нәрсеге байланысты бір немесе басқа модельді қолдана алады. Осы орайда халықаралық қолданыстағы бітімгершіліктің теориялық модельдерінің қысқаша сипаттамаларын қарастырған жөн. Заманауи тәжірибеде қолданылатын бітімгершілік модельдерін жіктеп, өзіндік түсіндірме жасаған бірнеше ғалымдар бар, оның ішінде американдық медиатор, отбасылық құқық маманы Адам Бернер және Сингапур халықаралық дауларды шешу академиясының директоры, профессор Надя Александердің жіктелуі біршама ұқсас және көпшілікке танымал болып табылады.

А.Бернер бітімгершіліктің үш моделін бөліп көрсетеді: проблемаларды шешуге бағытталған бітімгершілік

немесе «классикалық» бітімгершілік (problem-solving, or settlement-directed, approach); трансформативті бітімгершілік (transformative approach); фасилитациялық немесе түсінуге негізделген бітімгершілік (understanding-based approach) (Berner, 2008).

Мәселе шешуге бағытталған бітімгершілік немесе «классикалық» бітімгершілік (problem-solving, or settlement-directed, approach) – позицияларға емес, адамдардың мүдделеріне назар аудару: позиция – бұл тарап ең қолайлы деп мәлімдейтін конфликттің нәтижесі; мүдделер – қанағаттандырылуға немесе орындалуға бағытталған мақсат. Осы модель аясында медиатор бастапқыда тараптарға өз ұстанымдарын айтуды ұсынады, содан кейін ғана тараптардың ортақ мүдделері мен қажеттіліктері бар екенін мойындауға көмектеседі. Атап айтқанда, бұл модельді Р. Фишер және У. Ури негізін қалаған Гарвард университетінің келіссөздер жобасымен сәйкестендіруге болады (Фишер, Юри, 1990). Мұнда келіссөздер арқасында өзара тиімді шешімге келу нәтижесінде жеңімпаз беп жеңілушіні анықтамайды, екі тарап ортақ жеңіске жеткен деп саналады. Бұл модельдің түпкі мақсаты – тараптардың бірқатар келісімдерге қол жеткізуі үшін негізгі мүдделерді іздеу, оларға қақтығысты шешуге мүмкіндік беру.

Трансформативті бітімгершілік (transformative approach) моделі Дж.Фолджер мен Б.Бушқа тиесілі, бастапқы түсініктемесі алғаш рет 1996 жылы «Бітімгершілік туралы уәде» кітабында жарияланған. Мұндағы жетекші компоненттер – есту және тыңдау: бұл қақтығысқа қатысушылардың белгілі бір өзгерістен өтуіне және өзара түсіністікке келуіне көмектеседі, бұл өзкөзегінде олардың бір-бірінің қажеттіліктерін мойындауына (растауына) және осындай қажеттіліктерге (құрметке, қабылдауға) сезімтал болуына ықпал етеді. Трансформативті модель медиацияның утилитарлық рәсім емес екендігінен туындайды: медиатордың көмегіне жүгінген кезде адамдар «нақты мәселелер бойынша келісімдерге келуден гөрі» ортақ түсіністікке қол жеткізгісі келеді (Буш, Фолджер, 2007: 55).

Фасилитациялық немесе түсінуге негізделген бітімгершілік (understanding-based approach) Г. Фридман және Дж. Химмельстайнның моделі. Бұл модельдің негізгі мақсаты – дауды түсіну арқылы шешу. Тараптардың өз перспективаларын, басымдықтары мен мүдделерін неғұрлым көп деңгейлі және жан-жақты түсінуі, олардың өзара іс-қимылының рефлексиясы, түсіністік пен өзара қабылдауды дамыту, бірлескен рефлексиядан өту – осының барлығы тараптардың арасында туындаған қақтығысты бірлесіп жеңуге қабілетті етеді (Friedman, Himmelstein, 2008). Айта кететін жайт, фасилитациялық модель ресейлік Ц.А. Шамликашвили мектебінің еңбектерінде қарастырылған.

Жоғарыда айтылған бітімгершілік модельдерінен басқа академиялық ортада бағалау бітімгершілігі (evaluative approach), нарративті (narrative approach); экожүйелік, немесе отбасылық бағдарланған бітімгершілік (ecosystem, or family-focused, approach) және т.б. қолданысқа енген. Одан бөлек бітімгершілік принциптерін қолдану ортасына байланысты сала бойынша: білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру және т.б. түрлері жылдан жылға ұлғайып келеді.

Қорытынды

Соңғы екі-үш онжылдықта жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуымен байланысты терең әлеуметтік өзгерістер болды, бұл физикалық шекараларды жойып, барлық салаларда (отбасылық, білім беру, мәдени мұра) адами қатынастарды өзгерткен жаһандық қоғамның пайда болуына ықпал етті. Бұл өзгерістердің негізгі сипаттамаларының бірі, мазмұндық тереңдігінен басқа, олардың пайда болу жылдамдығы болып табылады, бұл әлеуметтік өзара әрекеттесудің жаңа түрлеріне қатысатын адамдар арасында түсініспеушілікке алып келді. Мұның бәрі жаңа конфликттердің пайда болуына немесе әртүрлі формада көрінетін ескі жасырын конфликттердің өзгеруіне себеп болды. Бұл тұрғыда бітімгершілік рәсімін конфликттерді басқару мен шешудің әдіснамалық құралы

ретінде дамытудың негізі бар және оны осы мақалада қысқаша талдап көрсеттік. Бітімгершілік принциптерін жүзеге асыру үшін оның терминологиялық базасының түсінікті, дәйекті болуы қажет және оның түпкілікті ұғымдық іргетасы еуропалық және американдық дәстүрден алынғандығы анықталды. Алайда, қазақстандық тәжірибеде ғылыми-академиялық негіздегі бітімгершілік мектебін дамыту үшін, біріншіден, ұғымдық-категориялық аппаратта қолданылу жүйесін нақтылау қажеттілігі туындауда. Сондықтан, қазақ тілді ғалымдар алдында қазақ қоғамында ежелден қолданылған келістіру, ымыра,

татулыққа бағыттаған билер институтына терең зерттеу жұмыстарын жүргізіп, заманауи қажеттіліктерге негіздеу қажет.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің АР19679307 «Қазақстанның даму стратегиясы: қазіргі әлеуметтік қақтығыстарды реттеудегі бітімгершілік мәселесі» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

Bolger S., Daly B. and Higgins N. International Peace mediators and Codes of conflict: An Analysis; Published, 2010. – 27 p. [Электрон.ресурc]. – 2023 – URL: https://www.academia.edu/3064392/International_Peace_Mediators_and_Codes_of_Conduct_An_Analysis (қаралған күні: 03.06.2023).

Challenging conflict, mediation through understanding// Reviewed by Adam J. Berner, Esq., M.A., A.P.M. December 26, 2008.

Code of conduct. Европейский Кодекс поведения медиаторов от 2 июля 2004 г., Брюссель: «Научно-методический центр медиации и права. [Электрон.ресурc]. – 2023 – URL: http://https://mediacia.com/wp-content/uploads/2018/06/Code_of_Conduct.pdf (қаралған күні: 07.06.2023).

Code of ethics for mediators 2007, Suva: Ministry of Labour, Industrial Relations, Tourism and Environment. [Электрон.ресурc]. – 2023 – URL: <http://https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/77675/82551/F1068393566/FJI77675.pdf> (қаралған күні: 10.06.2023).

Folberg J., Taylor A. Mediation: A Comprehensive guide to Resolving Conflict without litigation, San Francisco: Jossey-Bass Publishers. 1984. – 392 p.

Friedman G., Himmelstein J. Challenging Conflict: Mediation through Understanding. Chicago: American Bar Association. 2008. – 225 p.

Haynes J., The Fundamentals of Family Mediation. State University of New York Press, 1994. – 256 p.

Marlow L., and S.Sauber. 1990. The handbook of divorce mediation. New York: Plenum. – 532 p.

Miranda A. Mediation in Europe at the cross-road of different legal cultures, Roma: Aracne, 2014. – 35 p.

Moore C., The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict, 3rd. – San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 2004. – 624 p.

Бесемер Х. Медиация. Посредничество в конфликтах. – Калуга: Духовное познание, 2004. – 176 с.

Буш Р., Фолджер Дж. Что может медиация. Трансформативный подход к конфликту. Киев: Изд. Захаренко В.А., 2007. – 264 с.

Евшина Ю. Становление и развитие института посредничества в Российском и Эстонском гражданском праве // Сравнительное право и проблемы частноправового регулирования: материалы научной конференции аспирантов кафедры гражданского и трудового права Российского университета дружбы народов, состоявшейся 25 января 2010 г. – Ногинск: Аналитика Родис, 2011, Вып. X. – С. 73-80.

Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Әскери іс. Алматы: Мектеп, 2001. – 448 б.

«Медиация туралы» Қазақстан Республикасы 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. [Электрон.ресурc]. – 2011. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401> (қаралған күні: 30.06.2023).

Мета Г. Медиация – искусство разрешать конфликты /Г. Мета, Г. Похмелкина. – Москва, 2004. – 320 с.

Мета Г. Медиация – искусство разрешать конфликты// Медиация новый подход к разрешению конфликтов (Дайджест). – Пермь: ООО «Ресурс», 2009. – 120 с.

Окатов, А. В., Соловьев, Д. А. Переговоры как вид деловой коммуникации // Вестник Тамбовского университета. Серия: Общественные науки. – 2017. – С. 58-65

Онжанов Н. Бітімгер. Дипломат жазбалары. – Астана: Фолиант, 2015. – 240 б.

Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2006. – 569 б.

Официальный сайт Sozdik.kz [Электрон.ресурс]. – 2023 – URL:<https://sozdik.kz/kk/dictionary/translate/ru/kk/%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F/> (қаралған күні: 06.07.2023).

Фишер Р., Юри У. Путь к согласию. Или переговоры без поражения. – Москва: Наука, 1990. – 158 с.

Фарида М. Мусатаева

Институт прикладных этнополитических исследований, Астана, Казахстан

Дискурсы посредничества: процесс становления в научной среде

Аннотация. Развитие общества требует наличия непрерывных связей между государством и гражданским сектором. Это форма постоянно действующего диалога, обеспечивающая эффективное сотрудничество с институтами гражданского общества. Исходя из этого, актуален постоянный поиск новых методов осуществления посредничества не только с целью разрешения противоречий, но и для их уменьшения в условиях усиления глобализационных процессов. Структурирование процедур посредничества, отвечающих современным требованиям, соответствующим ментальной и социокультурной специфике гражданского общества, требует всестороннего изучения теоретических и практических основ. В связи с этим возникает необходимость информационного обзора посредничества в научно-академической среде, зарубежных дискурсах.

В данной статье проведен терминологический анализ понятия «посредничество» и установлено, что двусмысленность переводческой работы приводит к недопониманию в понятийно-категориальном аппарате. Кроме того, анализируя определения посредничества, данные международными организациями и учеными, автор классифицировал параметры и компоненты, свидетельствующие о его природе. Серия теоретических моделей посредничества систематизирована в общую структуру путем сопоставления методов исследования авторитетных ученых. В качестве специфики статьи рассматривается сфера применения термина «посредничество» в казахскоязычной научной и социальной среде и его отличительная специфика от зарубежного опыта.

Представленная статья является полезным материалом для молодых соискателей, изучающих институт бийев, теорию общественного и социального согласия в казахской философии, культуру конструктивного урегулирования конфликтов.

Ключевые слова: посредничество; процедура посредничества; посредник; медиация; модели посредничества; переговоры; нейтральная сторона; разрешение споров.

Farida M. Mussatayeva

Institute of Applied Ethnopolitical Studies, Astana, Kazakhstan

Mediation discourses: the process of formation in the scientific environment

Abstract. The development of society requires permanent links between the State and civil society. This is a form of ongoing dialogue that ensures effective cooperation with civil society institutions. Proceeding from this, the constant search for new methods of mediation is relevant not only to resolve contradictions, but also to reduce them in the conditions of increasing globalization processes. Structuring mediation procedures that meet modern requirements, corresponding to the mental and socio-cultural specifics of civil society, requires a comprehensive study of theoretical and practical foundations. In this

regard, there is a need for an information review of mediation in the scientific and academic environment, foreign discourses.

In this article, a terminological analysis of the concept of “mediation” is carried out and it is established that the ambiguity of translation work leads to misunderstanding in the conceptual and categorical apparatus. In addition, analyzing the definitions of mediation given by international organizations and scientists, the authors classified the parameters and components indicating its nature. A series of theoretical models of mediation is systematized into a general structure by comparing the research methods of several scientists. The scope of the term “mediation” in the Kazakh-speaking scientific and social environment and its distinctive specificity from foreign experience are considered as the specifics of the article.

The presented article is a necessary material for young applicants studying the institution of biys, the theory of social and social harmony in Kazakh philosophy, the culture of constructive conflict resolution.

Keywords: intermediation; mediation procedure; mediator; mediation; mediation models; negotiations; neutral personality; dispute resolution.

References

Bolger S., Daly B. and Higgins N. International Peace mediators and Codes of conflict: An Analysis; Published, 2010. 27 p. Available at: https://www.academia.edu/3064392/International_Peace_Mediators_and_Codes_of_Conduct_An_Analysis (accessed 03.06.2023).

Challenging conflict, mediation through understanding. Reviewed by Adam J. Berner, Esq., M.A., A.P.M. December 26, 2008.

Code of conduct. Evropejskij Kodeks povedenija mediatorov ot 2 ijulja 2004 g., Brjussel': «Nauchno-metodicheskij centr mediacii i prava. [European Code of Conduct for Mediators, July 2, 2004, Brussels: “Scientific and Methodological Center for Mediation and Law]. Available at: http://https://mediacia.com/wp-content/uploads/2018/06/Code_of_Conduct.pdf [in Russian]. (accessed 07.06.2023).

Code of ethics for mediators 2007, Suva: Ministry of Labour, Industrial Relations, Tourism and Environment. Available at: <http://https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/77675/82551/F1068393566/FJ177675.pdf> (accessed 10.06.2023).

Folberg J., Taylor A. Mediation: A Comprehensive Guide to Resolving Conflict without litigation, (San Francisco, Jossey-Bass Publishers, 1984, 392 p.).

Friedman G., Himmelstein J. Challenging Conflict: Mediation through Understanding. (Chicago, American Bar Association, 2008, 225 p.).

Haynes J., The Fundamentals of Family Mediation. (State University of New York Press, 1994, 256 p.).

Marlow L., and S.Sauber. The handbook of divorce mediation. (New York, Plenum, 1990, 532 p.).

Miranda A. Mediation in Europe at the cross-road of different legal cultures, Roma: Aracne, 2014. P. 35.

Moore C., The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict, 3rd., (San Francisco, Jossey-Bass Publishers, 2004, 624 p.).

Besemer, H. Mediacija. Posrednichestvo v konfliktah. (Kaluga, Duhovnoe poznanie, 2004, 176p.).

Bush R., Foldzher Dzh. Chto mozhet mediacija. Transformativnyj podhod k konfliktu [What Mediation Can Do. A Transformative Approach to Conflict.]. (Kiev, Izd. Zaharenko V.A., 2007, 264 p.), [in Russian].

Evshina Ju. Stanovlenie i razvitie instituta posrednichestva v Rossijskom i Jestonskom grazhdanskom prave [Formation and development of the institution of mediation in Russian and Estonian civil law] Sravnitel'noe pravo i problemy chastnopravovogo regulirovanija: materialy nauchnoj konferencii aspirantov kafedry grazhdanskogo i trudovogo prava Rossijskogo universiteta druzhby narodov, sostojavshejsja 25 janvarja 2010 g.. Noginsk: Analitika Rodis, 2011, No. X. P. 73-80, [in Russian].

Qazaq tili terminderinin salalyq gylymi tysindirme sozdigi: Askeri is [Field scientific explanatory dictionary of Kazakh language terms: Military affairs]. (Almaty, Mektep, 2001, 448 p.), [in Kazakh].

«Mediacija turaly» Qazaqstan Respublikasy 2011 zhylygy 28 qantardagy № 401-IV Zany. «Adilet» Qazaqstan Respublikasy normativtik qyqyqtyq aktlerinin apparattyq-qyqyqtyq zhyjesi [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan «Adilet»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401>, [in Kazakh]. (accessed 30.06.2023).

Meta G. Mediacija – iskusstvo razreshat' konflikty [Mediation is the art of conflict resolution] (Moscow, 2004, 320 p.), [in Russian].

Meta G. Mediacija – iskusstvo razreshat' konflikty. Mediacija novyj podhod k razresheniju konfliktov (Dajdzhest). (Perm', OOO «Resurs», 2009, 120 p.), [in Russian].

Okatov, A. V., Solov'ev, D. A. Peregovory kak vid delovoj kommunikacii [Negotiations as a type of business communication] Vestnik Tambovskogo universiteta. Serija: Obshchestvennye nauki. 2017. P. 58-65. [in Russian].

Onzhanov N. Bitinger. Diplomat zhazbalary. (Astana, Foliant, 2015, 240 p.), [in Kazakh].

Oryssha-qazaqsha tysindirme sozdik: Aleumettanu zhane sajasattanu boiyynsha. Zhalpy redakciyasyn basqargan je.g.d., professor E. Aryn. (Pavlodar, «JeKO» GOF, 2006, 569 p.), [in Kazakh].

Oficial'nyj sajt Sozdik.kz. Available at:<https://sozdik.kz/kk/dictionary/translate/ru/kk/%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F/> (accessed 06.07.2023). [in Kazakh].

Fisher R., Juri U. Put' k soglasiju. Ili peregovory bez porazhenija [The path to agreement. Or negotiations without defeat]. (Moscow, Nauka, 1990, 158 p.), [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Мұсатаева Фарида Мағауияқызы – Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі жанындағы Қолданбалы этносаяси зерттеулер институтының бас менеджері, Астана, Қазақстан.

Mussatayeva Farida Magauiyevna – Chief Manager of the Institute of Applied Ethnopolitical Studies under the Ministry of Information and Social Development, Astana, Kazakhstan.

Critical Infrastructures Studies в социальных и гуманитарных науках

Улболсын М. Сандыбаева^{1*}, Адия Ч. Рамазанова²

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

***Автор для корреспонденции:**

¹ulbolsyn.enu@gmail.com

²adiya-r@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0001-7075-405X>

²<https://orcid.org/0000-0002-8871-1477>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-269-289>

Аннотация. За последние 20-30 лет произошел междисциплинарный «инфраструктурный поворот». Инфраструктурная тематика укоренилась в академических исследованиях социальных и гуманитарных наук. Методологические стратегии данного подхода продемонстрировали свою объяснительную силу при рассмотрении многих проблем современности, что делает привлекательным данный подход. Исследования критической инфраструктуры возникли как основа для объединения размышлений о сложных отношениях между обществом и его материальными структурами. Это могут быть постколониальные исследования, феминистские теории, исследования науки и технологий и другое. Инфраструктура являясь смесью вещей и идей пропитана самыми разными отношениями. Критическое изучение этих отношений требует сопоставления взглядов различных дисциплин и многих областей, таких как информационные системы (large technical systems), анализ больших данных (Big Data), исследования науки и техники, культурологические, политические, философские подходы. Основные методологические подходы к исследованию критической инфраструктуры представлены в журнале «Roadsides», который является форумом, посвященным изучению социальной, культурной и политической жизни инфраструктуры. Само название журнала – метафора, отсылающая к разным видам взаимодействий, возникающих рядом с инфраструктурами. В статье проблематизируются некоторые аспекты взаимодействия архитектуры, политики, музея, общественного пространства, эстетики, экологической устойчивости и инфраструктуры. Однако критическое изучение инфраструктуры пока мало представлено в отечественных гуманитарных и социальных исследованиях. Данная статья имеет целью показать возможности инфраструктурного подхода для междисциплинарных исследований культуры, экологии, пространства, города, в том числе в феминистской, постколониальной оптиках.

Ключевые слова: Инфраструктура; критическая инфраструктура; архитектура; политика; колониализм; город; ландшафт.

Received 25 March 2023. Revised 30 March 2023. Accepted 30 July 2023. Available online 15 September 2023.

For citation:

Sandybayeva U.M., Ramazanov A.Ch. Critical Infrastructure Studies in the Social Sciences and Humanities // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – №. 3. – P. 269-289. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-269-289>

Для цитирования:

Сандыбаева У.М., Рамазанова А.Ч. Critical Infrastructures Studies в социальных и гуманитарных науках // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №. 3. – С. 269-289. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-269-289>

Введение

В последние десятилетия усиливается интерес к такому междисциплинарному направлению, как Critical Infrastructures Studies. Сама по себе критическая инфраструктура, в формальном понимании, это актив или система, необходимая для поддержания жизненно важных функций общества. Инфраструктура поддерживает, соединяет, разделяет, освобождает, трансформирует, но она «молчалива», до тех пор, пока что-то не сломается, не развалится, или не потребуются вспомнить о ней (Star, 1999). Тогда оно говорит, оставляя материальную историю, в том числе и ужасную.

Если обратиться к самому термину инфраструктура, то его определяют как «promiscuous term», который имеет различное и гибкое использование (Tubridy, 2018: 17). Этот термин начал использоваться в конце 19 века и был перенесен из французского в английский язык, где он использовалось для описания логистической и организационной работы, необходимой перед строительством железных дорог. И именно этот термин завоевал доверие по сравнению с другими похожими терминами, потому что на тот период это звучало более технологически современно, а также политически и социально нейтрально.

В настоящее время термин используется для обозначения сложных и меняющихся систем, которые поддерживают современную экономику и общество или как системы и сети, поддерживающие современную жизнь, как посредника между городами и экологическими системами. Акцент на инфраструктуре как системы городских технологий, зависящей от трансформации природных ресурсов, внешних по отношению к городам и присущих процессу урбанизации, будет использоваться у Турбиди, к исследованиям которого мы обратимся в нашей статье.

Инфраструктура может быть описана и как «реляционная», то есть ее определение зависит от точки зрения наблюдателя, так, по словам Стара, «для инженера-железнодорожника рельсы – не

инфраструктура, а тема» (Star, 1999: 380). Эту идею развивает Ларкин, указывая также на позицию наблюдателя в отношении того, какие технологии, экология, система знаний или другие аспекты инфраструктурной сети важны, а какие излишни (Larkin, 2013).

Международное сообщество ученых из многих областей на специальном сайте Critical Infrastructures Studies рассуждают о том, как смотреть на мир через концепцию инфраструктуры. Как пересекаются научно-техническое, социальное, гуманитарное и художественное понимание инфраструктуры? Что является «критическим» в инфраструктуре и в том, как мы на нее смотрим? Как мы выглядим с точки зрения инфраструктуры? Почему инфраструктура необходима для понимания жизни, практики и личности людей? Как люди и другие существа встроены в инфраструктурные системы? Как мир может быть преобразован посредством инфраструктурных вмешательств?

Будучи смесью вещей и идей, инфраструктура пропитана самыми разнообразными отношениями. Так, междисциплинарный «инфраструктурный поворот» оспаривает концепцию городской инфраструктуры как стабильного или нейтрального набора физических артефактов. Актуальной становится и анализ регионов через инфраструктуру, поскольку обеспечивается новый взгляд на региональный вопрос и предлагается основа для лучшего понимания последствий текущего инфраструктурного момента для локальных пространств во всем мире. Важно понять, как люди и сообщества по-разному воспринимают региональное пространство через инфраструктуру (Addie, Glass, Nelles, 2020).

Развиваются социальные исследования инфраструктуры, сенсорный подход, актуальной становится колониальная оптика.

При всей своей, казалось, «скучности» инфраструктура как материального объекта для социальных наук, она играет все же важную роль. Ведь формы инфраструктуры могут дать представление о других областях, таких как политика государства, религия, городское пространство, культурный ландшафт.

Критическое изучение всего этого требует сопоставления взглядов различных дисциплин.

В данной статье представим краткий обзор исследований критической инфраструктуры через анализ некоторых идей и подходов, в том числе, представленных в специализированном журнале «Roadsides». Он, по сути, является форумом, посвященным изучению социальной, культурной и политической жизни инфраструктуры, собственно, и само название как метафора, отсылающая к разным видам взаимодействий.

Полагаем, что инфраструктурный подход применительно к казахстанскому контексту, особенно в части индустриального советского наследия, а также космодрома, бывшего ядерного полигона расширит исследовательское поле, позволит посмотреть на проблемы с разных сторон, в том числе с постколониальной оптики. Анализ разных концептуальных подходов, рассмотренных в данной статье, позволит понять, что нового дополняет социальное измерение инфраструктуры в ее понимание.

Материалы и методы

В исследовании инфраструктуры, как сложного и разнообразного объекта, выбор методологии является важным теоретическим вопросом. Разные концепты могут обладать объяснительной силой, как например, реляционность инфраструктур, гиперфункциональность. Социальные исследования инфраструктуры предполагают междисциплинарный подход, который применим к различным процессам от городских исследований до политики и искусства, ведь можно выявить разные аспекты технических систем. Как, например, каким образом инфраструктура создает расовые, этнические и классовые различия, а также другие границы.

Отметим, что инфраструктура имеет свои концептуальные корни в идеях Просвещения о мире, открытом для изменений, где появилась возможность прогресса (Mattelart, 2000). Именно тот образ мышления является причиной столь пристального внимания к созданию

инфраструктуры. Ведь обладание электричеством, железными дорогами и другой инфраструктурой стали определять саму цивилизацию. А у К. Маркса инфраструктурные технологии, промышленность определяли ход истории (Маркс, 2020). В последующем инфраструктура станут неотъемлемой частью рыночной экономики и концепции прогресса, что отражено в либерализме (Фуко, 2010).

В другой оптике философ М. Хайдеггер размышляет о технике в работах «Вопрос о Технике» и «Поворот». Хайдеггер видит в наступлении технократической эпохи наиболее ясное проявление того характерного способа «мышления бытия», которое сложилось на Западе и определяет его судьбу. Для философа важно вдуматься в «сущность техники». «Техника не то же, что сущность техники. Отыскивая сущность дерева, мы неизбежно увидим: то, чем пронизано всякое дерево как таковое, само не есть дерево, которое можно было бы встретить среди прочих деревьев. Точно так же и сущность техники вовсе не есть что-то техническое. ...В самом злом плену у техники, однако, мы оказываемся тогда, когда усматриваем в ней что-то нейтральное; такое представление, в наши дни особенно распространенное, делает нас совершенно слепыми к ее существу» (Хайдеггер, 1993: 221).

В размышлении о технике, о том, как природа проявляется как ресурс для эксплуатации человека, им исследуется связь между технологически оформленным способом бытия-в-мире и представлением этого мира человеческому воображению. Эти традиции теоретизирования технологий сегодня расширяются, появляется разнообразие способов понимания и анализа инфраструктуры. Именно междисциплинарный «инфраструктурный поворот» раскрывает глубокую сложность инфраструктурных решений социальных проблем и критическое изучение отношений между обществом и его материальными структурами требует, безусловно, сопоставления взглядов различных дисциплин. И мысль о том, что работающая

инфраструктура становится видимой, когда она ломается, также может быть оспорена.

Результаты и обсуждение

Инфраструктура стала центральным понятием в более широком разговоре об архитектуре и урбанизме. Самые сложные вопросы городской эффективности часто неотделимы от функционирования и проектирования городской инфраструктуры (Carlisle, Pevzner, 2013). Основная идея заключается в том, что концептуализации архитектуры проблематичны без размышлений об инфраструктуре. Архитектура, процесс проектирования, строительства и заселения зависят от инфраструктуры и, в свою очередь, инфраструктура, материальные компоненты и социальные связи зависят от архитектуры. Архитектура и инфраструктура, развиваясь составляют основную ткань современных городов. Архитекторы все больше интегрируются в процессы принятия решений, которые создают инфраструктуру, показывая, что здания и общественные места встроены в жилую среду и создают ее. Сочетание дизайнерских идей и методов, строительных материалов, стандартов и квалифицированной рабочей силы придает особый характер общественным пространствам. Однако архитектура действует и как социальная практика. Авторы, к которым мы обращаемся, исследуют, как архитектура и городской дизайн функционируют как инфраструктура, пересекая и переформулируя пространства, места и отношения власти, встроенные в них. И здесь возникает ряд вопросов: Каким образом застроенная среда создает расовые, этнические и классовые различия, а также другие границы? И как здания и общественные места производят, воспроизводят и оспаривают отношения власти и авторитета? (Kobi, Plachta, 2020).

Исследования показали, что государства и правительства используют архитектуру и разработку инфраструктурных программ для передачи образа современного и процветающего будущего. Граждане

иногда усваивают эти дискурсы развития, но и оспаривают. Дж. Мюллер исследует, как в Эль-Альто, втором по величине городе Боливии, красочная неоандская архитектура сливается с региональной инфраструктурой канатной дороги для создания городского ландшафта, в котором наследие коренных народов используется для сообщения о будущем экономическом росте и прибыли (Juliane, 2020). Населенный за счет миграции из сельской местности с начала двадцатого века, но основанный как независимый муниципалитет только в 1985 году, Эль-Альто был лишен монументальных памятников, как отмечает Мюллер. Новые здания и новая система канатной дороги являются первыми сооружениями, обладающими эстетическими и символическими качествами, чтобы вызывать положительные реакции как у жителей, так и у туристов. Инфраструктура канатной дороги автором концептуализируется не как сеть, а скорее анализируется через ее исторически обоснованный символизм и как ряд отличительных материальных форм с особыми социальными и политическими эффектами. Неоандская архитектура и здания станций канатной дороги, как замечает Мюллер, не только изменяют городской пейзаж, но и сами являются материализацией городского понимания коренного населения, которое охватывает развитие инфраструктуры и приспособливает социальные различия.

Или, другой пример, связанный с особой экономической зоной Ботен на севере Лаоса, которую исследует Джессика ди Карло (Di Carlo, 2020). Когда-то Ботен имел репутацию приграничного города с казино недалеко от Китая и Таиланда, с нелегальными азартными играми и разными сообщениями о насилии, похищениях и убийствах игроков. Теперь Китай возрождает город для недвижимости, туризма и логистики, придерживаясь строгой политики отказа от казино. Как замечает автор, зональная модель часто рассматривается как город без истории. Дизайнерские решения, имитирующие эстетику Юго-Восточной Азии, позиционируют Ботен как местный

и культурный город. Несмотря на то, что они оторваны от своего первоначального контекста, смысловые слои возрождаются через архитектуру и эстетику, чтобы сделать строящийся город привлекательным для инвестиций. Карло пишет, что архитектурные изыски, реплики и сопоставление деревни и высотных зданий указывают на многочисленные образы Лаоса и представления о том, чего хотят потенциальные инвесторы, покупатели жилья и туристы из Китая.

Важен вывод, сделанный автором с том, что чтение Ботена как палимпсеста инфраструктуры и архитектуры, рассказывает нам о ландшафтах прошлого и видении будущего экономической зоны, и что новые города, даже те, которые рекламируются как построенные с нуля, никогда не строятся на нетронутом пространстве, а зависят от исторических, культурных и материальных артефактов и состоят из них. Эта идея актуальна и для казахстанского контекста, где множество инфраструктур советского периода, позиционировались, как построенные на «пустом месте», как например, полигоны.

Итак, концептуализируя городское развитие как палимпсест, исследователь показывает, как обломки прошлой инфраструктуры, визуальной культуры и народной архитектуры используются для превращения региона в привлекательное место для капиталовложений (Di Carlo, 2020). Эти авторы демонстрируют, что между стремлениями к лучшему будущему и их реальными материальными, экономическими и социокультурными результатами существуют определенные трения.

Городская инфраструктура передает идеи и образы общества, усиливает местную идентичность, производит этнические, классовые и другие границы, а их форма и символика порождают неравномерные процессы создания наследия. Примерами этому могут служить Дакка, Пекина и другие места, где объявление зданий объектами наследия легло тяжелым бременем на законных владельцев, которые часто не имеют финансовых средств для выполнения государственных планов их восстановления (Kobi, Plachta, 2020).

Ландшафты городской инфраструктуры также все больше связаны с проблемами изменения климата, как показывают дебаты вокруг перехода к энергетике. Экологи начали критиковать большие выбросы CO₂, вызванные практикой кондиционирования воздуха в зданиях. Рассмотрение замены или модернизации тепловой инфраструктуры в домах, делает очевидным, что энергоснабжение встроено в инфраструктурную сеть, которая соединяет различные здания друг с другом. Таким образом, энергетические переходы лучше всего оценивать с точки зрения города, объединяя архитектурные и инфраструктурные соображения. В этом ключе М. Коби, основываясь на этнографических данных быстро урбанизирующегося мегаполиса-оазиса Урумчи, исследует систему отопления, чтобы продемонстрировать, что согревание тел еще и встроено в более крупные политические настройки архитектуры, биополитики и территориальности (Kobi, 2020).

Автором анализируется взаимосвязь индивидуальных практик жителей по созданию комфортных пространств в городских условиях с интересами государства и социокультурными представлениями о тепловом комфорте. В связи с этим Коби раскрывает разнообразие термальных дискурсов и практик, характеризующих создание жителями комфортных жилых пространств в любое время года. Данные исследования показывают, что дома как инфраструктура – это далеко не простые контейнеры, которые согревают тела жителей. Автор заключает, что наведение мостов между более широкой перспективой территориализирующего эффекта приграничных инфраструктур и повседневными реалиями создания теплового комфорта в локальном масштабе помогает понять множественные роли человеческих тел как субъектов государства и социокультурных существ.

Оптику колониального урбанизма в современных проектах обновления городов выбрал Джон Шуберт, исследуя портовый город Анголы Лобиту. Шуберт

демонстрирует как эстетика и дизайн города отражают и создают его социальные, материальные и экономические связи на протяжении взлетов и падений. В то время как Ангола претерпела глубокие изменения с начала двадцатого века, архитектура Лобиту по-прежнему, как замечает Шуберт, переключается с логикой и потребностями добывающего капитализма. Описав историю порта и железной дороги в городе, автор переходит к преобразованию застроенной среды после обретения Анголой независимости в 1975 году. Он акцентирует внимание на трех грязно-белых зданиях с характерными внешними лестницами («Три этажа»), построенных в конце 1950-х годов как общежития для железнодорожников и являющие образец того, как город был спланирован, построен и эти «Три этажа» отражает колониальную эстетику и пространственную инженерию португальского колониального режима (Schubert, 2020).

Архитектура города, как заключает автор, переключается с колониальным патернализмом, который маловероятно находит отклик в современном клановом капитализме, зависящем от нефти. Порт и железная дорога по-прежнему возвышаются над городским пейзажем, как физическим, так и воображаемым, определяя судьбу города. Идеи красоты, хорошей городской жизни, пропагандируемые цивилизаторской миссией португальского высокого колониализма, странным образом отражаются в проектах реконструкции ангольского правительства, призванных якобы переупорядочить городское пространство, деградировавшее за годы войны и забвения. Сформированные этим опытом конфликта и разрушения, горожане в целом не оспаривают патернализм компании и сегрегацию на инфраструктурной территории. Колониальные расовые и классовые различия, полагает Шуберт, которые были вписаны в план города, сохраняются, несмотря на обещания реконструкции и обновления, обнажая фундаментальное неравенство и неустойчивость добывающего капитализма тогда и сейчас (Schubert, 2020).

Влияние постколониального модернизма на формирование городской жизни прослеживают Б. Хёгнер и Ю. Гассера в индийском городе Чандigarх. Функционалистское видение Ле Корбюзье в 1950-х годах проявилось в городской архитектуре, в современной инфраструктуре, реализованной индийскими администраторами и инженерами. Хотя Корбюзье сформировал уникальный урбанистический стиль, но тем не менее, опираясь на свои этнографические исследования, авторы утверждают, что развитие Чандigarха в сторону пульсирующей среды обитания зависит от действий тех индийских властей, которые в 1947 году смело инициировали концептуальный город с современной физической и социальной инфраструктурой (Bärbel, Gasser, 2020).

Феминистская оптика также представлена в инфраструктурных исследованиях. В качестве примера обратимся к работе А. Уолтер и А. Гризер, в которой они анализируют то, как женщины создают женские пространства в общественном городском пейзаже Гилгита в Пакистане. В этом самом северном регионе Пакистана женщины в основном отсутствуют в общественном пространстве. В общественном транспорте и ресторанах предусмотрены места, предназначенные для женщины, и в нескольких школах учащиеся обучаются в условиях совместного обучения. Гендерная сегрегация поддерживает уединение женщин, а выполнение поручений вне дома входит в сферу ответственности мужчин.

Женщины редко заходят в мужские общественные места, такие как рынки, и когда они это делают, их часто сопровождает мужчина-сопровождающий. Пространства женщин – это дом и их окрестности, где они живут среди дальних родственников и передвигаются относительно свободно, поскольку незнакомые мужчины избегают этих полуприватных закоулков. Что важно, Уолтер и Гризер, не просто думают об архитектуре как о способе удовлетворения потребностей людей, а их наблюдения служат повышению осведомленности о динамическом

потенциале женщин в соответствующих местах, спроектированных и созданных мужчинами (Walter, Grieser, 2020).

Придерживаясь ожиданий относительно допустимых активностей и взаимодействий, женщинам удается заручиться поддержкой или, по крайней мере, молчаливым согласием мужчин, чтобы создать свои собственные возможности для экономической и досуговой деятельности.

Таким образом, женщины разрушают и восстанавливают пространственные исключения. При преобразовании части своего частного семейного дома в полуообщественное пространство салона красоты или дамского магазина, как заключают авторы, требование женщин участвовать в общественной жизни и вносить свой вклад в нее, материализуется в этом гениальном способе использования существующих структур принципиальным образом, чем они предназначались. В этом случае женщины присваивают существующие инфраструктуры и превращают их во внутренние структуры, которые встраиваются в преобладающие гендерные иерархии (Walter, Grieser, 2020).

Стремление к развитию в городском пространстве приводят к изменениям и трансформации городского ландшафта. Интересный кейс представил Т.Оукс, описывая как в новом районе Гуйана архитектурные руины оказались вдоль растянувшейся сети новых дорог. В новом районе Гуйань инфраструктурные ожидания и неудачи сливаются неожиданным образом, оказывая долгосрочное социально-экономическое воздействие на местных жителей. Придорожные достопримечательности проспекта Цяньчжун, как заключает автор, являются свидетельством многообещающей дороги и одновременного заброшенности (Oakes, 2020).

Более подробно рассмотрим исследование Д. Тубриди, который поднимает много проблем в связи ситуацией, когда город становится свидетелем «технологического и инфраструктурного вторжения», связанного с новыми низкоуглеродными и устойчивыми технологиями (Tubridy, 2018:

9). Появляется исследования, в которых поднимается тема угрозы нарушения традиционного разделения общественных и инфраструктурных пространств, что вызывает новые проблемы в области архитектуры, ландшафта и городского дизайна. Тубриди в своей диссертации «описывает меняющееся место инфраструктуры в городском воображении и в практике проектирования, обсуждая, как она выступает одновременно как угроза и возможность, и как это связано с более широкими социальными представлениями о месте технологий и «природы» в городах» (Tubridy, 2018: 9).

Инфраструктура вновь становится темой дебатов в теории и практике дизайна. Одно из направлений этой дискуссии, представляет собой новый воображаемый дизайн инфраструктуры, предполагающий, что новые инфраструктуры должны проектироваться как «многофункциональные» системы, принимая во внимание потенциальные экологические, эстетические и культурные выгоды. В этом контексте дизайн должен способствовать новым аффективным отношениям между людьми, инфраструктурой и экологическими системами, тем самым способствуя устойчивости. Автор ставит целью изучение современных значений и практик проектирования инфраструктуры и проводит десятки интервью. Где, как и почему реализуются новые взгляды на проектирование инфраструктуры, им описываются действующие лица, институты и программы, которые влияют на процесс проектирования инфраструктуры.

Тубриди ссылается на имеющиеся дискуссии в литературе. В частности, это идея о том, что повседневный опыт городского пространства опосредован и производится инфраструктурами, в том числе тем, что Ларкин (Ларкин, 2013: 334) называет «поэтическим способом». Речь идет о культурном резонансе технологий в городском пространстве. Обыденная инфраструктура как составляющая эстетического опыта жизни людей, казалось, должна быть признана неотъемлемым аспектом городского дизайна. С другой

стороны, многие исследователи, показали разнообразные и спорные значения, связанные с технологиями в городском пространстве. В целом, речь идет о сложных переплетениях инфраструктуры, эстетики и идеологии, то есть инфраструктуры намеренно проектируются, эстетизируются или выборочно делаются невидимыми или видимыми и этот дизайн дополняет различные политические цели, в том числе связанные с представлением города как пространства, связанного с природой или отличного от нее (Gandy, 2011).

Турбиди задается вопросом, о том, чья интерпретация эстетики имеет легитимность в проектах в широких рамках городской устойчивости. Кроме того, в связи с размещением новой низкоуглеродной или устойчивой инфраструктуры в городском пространстве, существуют разные интерпретации того, что может означать проектирование инфраструктуры и какова, может быть, ценность дизайна. В разных вариациях ответов есть и радикальные интерпретации роли проектирования инфраструктуры. Например, у Рубио и Фог (Rubio, Fogue, 2015: 143) цель дизайнера состоит в том, чтобы «предлагать и генерировать новые сущности и отношения», такие как новые конфигурации человеческого и нечеловеческого, будь то технологические или экологические. Одним из аспектов этого является возможность творчески интерпретировать и проблематизировать то, как люди относятся к инфраструктурам и лежащим в их основе экологическим системам, или способствовать созданию новых, более продуктивных, рефлексивных и расширяющих возможности моделей поведения (Tubridy, 2018: 10). Эти идеи разделяют и теоретики в области «ландшафтной инфраструктуры», указывая на то, что эстетика вызывает более сложные способы познания мира, чем утилитарное решение проблем. По сути, можно говорить о новой инфраструктурной эстетике.

Отсюда и проблема, состоящая в неопределенных последствиях новых инфраструктур и связанных с ними новых подходов к проектированию, основанных на концепциях нового воображаемого

дизайна инфраструктуры. И здесь важно отметить, что это уже проблема потенциального конфликта между инфраструктурой и дизайном. В этом ключе нужно понимать дизайн как продукт широкой коалиции действующих лиц. В свою очередь, такой подход отсылает к социальным наукам и дизайну. Турбиди говорит о том, что необходимо учитывать утопические и нормативные видения дизайнеров, которые предлагают новые формы взаимодействия между людьми, природой и инфраструктурой и, возможно, дают представление о будущем городов и месте природы в них и в тоже время он говорит о критическом анализе этих идей.

Ценность исследования данного автора в том, что они основаны на критическом анализе разных исследовательских подходов и самое главное, на обширном эмпирическом материале. Исследование вносит вклад в литературу по ландшафтной инфраструктуре, городской инфраструктуре, по процессам проектирования инфраструктуры.

Есть еще и современные попытки переосмыслить отношения между обществом, инфраструктурой и природой в контексте антропоцена. Это связано с озабоченностью по поводу невидимости инфраструктуры, новой политико-экологической эстетикой и меняющимися представлениями о том, кто должен участвовать в проектировании. Новые проекты демонстрируют подход, направленный на то, чтобы сделать инфраструктуру видимой особенностью городского пространства.

Итак, автор отмечает такие проблемные моменты как проектирование инфраструктуры, вопросы идеологии и культурной политики, как дизайн влияет на то, как воспринимается и представляется инфраструктура, как инфраструктурные здания и пространства часто выборочно эстетизируются, становились символами, вокруг которых организуются представления о городской современности. Это и история невидимости инфраструктур в городском пространстве, что приводит к недостаточной осведомленности об их экологических и социальных последствиях.

Контекст антропоцена связан как с «инфраструктурным вторжением» в городское пространство, так и с осознанной необходимостью, как уже было отмечено, переосмыслить традиционные формы взаимодействия между людьми, инфраструктурой и экологическими системами. Отсюда и идеи ландшафтной инфраструктуры, форм гибридных инфраструктурных систем и пространств. Все это подводит к необходимости к новым подходам к дизайну.

Философскую позицию в данном исследовании автор определил как критически реалистическую, которая отличается как от позитивистской, так и конструктивистской эпистемологии. В первом случае, о «реальности» речь может идти в случае эмпирической проверки и научного подтверждения, во втором случае, знания и дискурс конструируют реальность. Критический подход автора отсылает к идеям Х. Патонаки и С. Уайт, которые пытались показать, как позитивизм и постпозитивизм встроены в дискурс философского антиреализма. Согласно этим авторам, критический реалистический подход рассматривает реальность как «состоящую не только из событий, положений дел, опыта, впечатлений и дискурсов, но также из лежащих в их основе структур, сил и тенденций, которые существуют, независимо от того, обнаружены они или нет или известны через опыт и/или дискурс» (Патонаки, Уайт, 2000: 223).

Следующий философский вопрос, выступающий исследовательской рамкой – это о структуре и агентности. Здесь Турбиди отстраняется от позиции крайне структуралистской и идеалистической, ему ближе идеи К. Маркса, представленные в «Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта» о том, что люди делают свою историю, но не обстоятельства существующих.

Анализируя разные факторы, влияющие на инфраструктуру городской среды, автор находит параллели с викторианским и модернистским проектированием инфраструктур в аспекте видимости инфраструктуры, что объяснялось манифестацией

нарратива о социальном прогрессе через технологическое развитие и господство над природой. Общим является стремлению сделать инфраструктуру «видимыми», «прозрачными» и понятными. Однако современные примеры инновационного дизайна ориентированы не на доминирование над природой, а на представление города как находящегося в гармонии с миром природы.

Как замечает Турбиди, теоретики дизайна должны учитывать, как их идеи могут быть (пере)интерпретированы и манипулированы другими участниками в процессе реализации. Автор стремился критически проанализировать представления о будущем городов в контексте изменения климата и других экологических проблем, одним из важных аспектов которых являются инфраструктурные изменения. Более того, он говорит и зачастую поверхностных представлениях элиты о городской трансформации, в которых «природа» играет визуально декоративную роль, не связанную с реальными изменениями в отношениях между городами и их ресурсными базами и не отвечающую реальным приоритетам местных сообществ, как эстетическим, так и иным.

В целом, исследование выдвигает на первый план недостаточно изученные и недооцененные аспекты городского развития. Турбиди устанавливает концептуальную основу для руководства будущими исследованиями в области, которая, станет более важной. Его ключевой вклад заключается в предоставлении новых перспектив и углубленном анализе как современных представлений о проектировании инфраструктуры, так и процесса проектирования инфраструктуры.

Как мы ранее обозначили, инфраструктура очень гибкое понятие. Как инфраструктуру К. Макартни, Ф. Шорч и Н. Томас рассматривают архивы и музеи (McCarthy, Schorch, Thomas, 2021). Авторы предлагают рассмотреть две исследовательские инициативы опираясь на методологические подходы и эмпирические направления исследований, которые необходимо развивать во взаимосвязи.

Проводя параллели между музеями и архивами как институтами памяти, они обращают внимание на разнообразные способы реализации музея как архива, возрождения культурных практик, которые имеют последствия и выходят за рамки музеологии и архивирования. «Музей как архив, понимаемый как реляционная инфраструктура знаний, может быть (повторно) активирован для различных целей: от междисциплинарного обновления до восстановления концепций и структур коренных народов, а также в качестве источника вдохновения для повествований об устойчивости и будущих изменениях» (McCarthy, Schorch, Thomas, 2021: 38).

Если учитывать, что инфраструктура в целом понимается как то, что мы создаем и наследуем, то музеи можно отнести к исторической инфраструктуре. Создание музея, сбор коллекции длятся несколько поколений, изначально не имея определенного научного инструмента. Однако с течением времени формируется сбор коллекции музеев. И здесь выявляется особенность исторической инфраструктуры, потому что сбор и назначение коллекции в разное время понималось по-разному, обоснование изначального сбора коллекций и сохранение учреждения не совпадают.

Авторы, ссылаясь на идеи «одноразовости истории» Козеллека, предлагают первую исследовательскую инициативу «Музей как архив использования прошлого в настоящем и будущем» и раскрывают такие вопросы: что происходит, когда архивные и музейные коллекции используются в настоящем и мобилизуются для будущего? А что произойдет, если мы будем рассматривать архивы и музеи как динамически обусловленные процессы, гетеротопические пространства и живые ресурсы для творческих вмешательств и утопических (пере)воображений? При этом авторы не затрагивают «временность» изнутри присущую архивам и музеям, ссылаясь на то, что она тщательно раскрыта у Дерриды. Они больше обращают внимание на то, как архивные фонды и музейные

коллекции влияют на внешние временные рамки. Примером реанимирования архивного материала выступает Совет этнологических исследований маори (Board of Maori Ethnological Research established) в Новой Зеландии, который создан в 1923 году юристом и антропологом Апираной Нгатай. Антрополог с коллегами собирали предметы, рукописи, фотографии и фильмы о племени. Все эти записи сейчас хранятся в музеях, библиотеках и архивах и служат ресурсом для новых исследовательских проектов, а также стимулом для возрождения культуры коренного народа. Например, Нгата рассматривал родственность (whakapapa) как практическую онтологию – космическую структуру связи между всеми вещами и касается это не только жизни маори. В свою очередь родственность материализуется в артефактах, рукоделиях, ремеслах, украшениях. Сегодня воссоздаются этнопоселения с интерьером и декоративными элементами для сохранения культурной самобытности. Авторы видят в этом универсальность архивной инфраструктуры, выражающуюся в применении традиционных идей в современном культурном развитии.

Авторы выдвигают вторую исследовательскую инициативу «Будущее музеев: материальная культура этнографии и естествознания как архивы экологических знаний» основываясь на предположении, что «природные» и «культурные» фонды представляют собой архивы экологических знаний. Как показывают разные исследования, взаимоотношения между культурой и естественными науками имеют долгую музеологическую историю. Междисциплинарные исследования выступают как повторное соединение окружающей среды и культуры. Обычно артефакты (архивные фонды и музейные коллекции) иллюстрируются так, как не предполагали создатели и владельцы предметов. Такая деконтекстуализация в XIX веке понималась как «возможность» о новой науке, культурных особенностях. В рамках контекстуализации с 1980-х годов артефакты можно переосмыслить как «наследие». Проблема наследия

неоднозначна и для разных групп понимается по-своему и тогда на первый план выходит универсальность артефакта и природные образы. Например, авторы, рассматривая изображение Марка Адамса связанные с высадкой корабля капитана Джеймса Кука в Новой Зеландии в 1772 году, обращают внимание на нетронутый лес, который впоследствии был вырублен и описывается Джорджем Фостером как «превосходство цивилизации». Многие художники и фотографы, визуализируя изменения земли и культуры предлагает вывести в свет истории, которые хранятся в архивах и музеях.

Таким образом, музеи и архивы являясь колониальным наследием, представляют собой инфраструктуру.

На основе архивных и этнографических исследований К. Швенкель описывает, как восточногерманские градостроители стремились превратить вьетнамский город Винь в образцовый социалистический город (Schwenkel, 2021). Автор размышляет о последствиях построения образцового социалистического города, о концептуализации руин, о конкретных связях инфраструктур ГДР и Вьетнама, с том, как исследовались архивные данные и визуальные свидетельства, о перспективах глобального Юга. В ее концепции строительство социализма представляется как загробная жизнь утопического дизайна. Объектом антропологического исследования инфраструктуры становятся руины. Концептуализация руин в книге начинается с разрушительной истории колониализма и империализма, опираясь на концепции «имперского мусора» Э. Столера и «исчезающей материальности» С. Бойм (Schwenkel, 2021). Автор, вдохновленный идеями Бенямина, размышляет о руинах как об объекте и историческом свидетеле, как о процессе, который разрушил миф, о рациональном прогрессе, поддерживает утопические устремления во времени, пространстве и политэкономии. При этом К.Швенкель обращает внимание на то, что дискурс руин используется как метафора и моральная характеристика для идентификации пространств, построенных структур и

людей, считающихся «заброшенными». Так, руины (ухудшение жилой среды) для капиталистов – это провал социализма, для инвесторов это снос в интересах прибыли, но для жителей ухудшение городской среды и жилых кварталов не всегда считается разрушением или руинами. Литература же о руинах рассматривает модернистские «руины» как статические места выброшенного прошлого. Автор же понимает прошлое как проявленное в настоящем, однако обращает внимание и на то, что люди, которые когда-то были готовы переделать мир, заняты сейчас выдвиганием новых идей, реконструкцией и переоценкой своих домов, то есть, разрушение становится катализатором новых идей. В таком ключе автор видит разрыв с прошлым и возможность взять на себя контроль над будущим.

Рассуждая о восстановлении инфраструктуры во Вьетнаме, автор поднимает вопросы деколонизации. Социалистическое планирование, опираясь на промышленное и инфраструктурное развитие старалось обеспечить доступ к общественным благам, одновременно коллективизируя граждан. В социалистической инфраструктуре заметно гендерное разделение труда, например, между создателями и строителями социализма. Таким образом, автор делит мужчин-архитекторов и женщин-строителей и этому гендерному аспекту при рассмотрении инфраструктуры мало уделяется внимание.

К. Швенкель учитывает и «архивный поворота», говоря о роли провинциальных архивов. Работа над разными данными свидетельствовало о несоответствии планирования и результата социалистической инфраструктуры. Отмечается, даже и то, что качество некоторых документов позволяет думать, что документ составлен под принуждением. Автор критически относится к антропологам, которые уделяют мало внимания архивным данным и считает, что архивы являются методологическим инструментарием. Встает и проблема доступа к материалам. Появляется вопрос: кому принадлежит прошлое?

В целом, история развития данной инфраструктуры не исключительна, и транснациональная история деколонизации и модернизации продолжает сегодня формировать городскую структуру. Сам сюжет, выбранный Шенкель, связан с временем холодной войны, и такие истории позволяют рассмотреть культурные и материальные практики, имеющие глубокие корни в антиколониальном, некапиталистическом прошлом, которое продолжает формировать современную социальную жизнь.

Как мы видим, существует большой спектр антропологической литературы, теоретизирующей инфраструктуру. Есть и исследования в этом поле, опирающиеся на биополитику, научно-технические исследования, теории технополитики, а также оптика эстетики и сенсорики, желания и обещания.

Один из подходов к изучению инфраструктуры в современной антропологии пришел через концепцию технополитики. В этом контексте инфраструктуры раскрывают формы политической рациональности, лежащие в основе технологических проектов. Но инфраструктуры также существуют как формы, отдельные от их чисто технического функционирования, и их необходимо анализировать как конкретные семиотические и эстетические носители, ориентированные на адресатов (Larkin, 2013). Они возникают и хранят в себе формы желания и фантазии и могут принимать, по словам Б. Ларкина, фетишистские аспекты, которые иногда могут быть полностью автономны от их технической функции. Акцент на проблеме формы или поэтике инфраструктуры позволит понять, как политическое может быть конституировано с помощью различных средств. Нужно иметь в виду двойственность инфраструктур, и то, что их нельзя теоретизировать с точки зрения одного только объекта. Инфраструктура, приводя во взаимодействие людей, объекты и пространства, формирует основу для работы современных экономических и социальных систем (Larkin, 2013: 330). И тогда инфраструктура может быть,

смесью технических, административных и финансовых методов. Ларкин считает, что для антропологии это имеют центральное значение. Например, он разбирает исследования Ананда по водоснабжению в Мумбаи (Anand, 2011). Этнография Ананда объединяет инженеров, политехнологов, обитателей трущоб, политиков, активистов и бюрократов в единую систему посредством технической эксплуатации водоснабжения. Поскольку плотность населения большая, то водоснабжение бывает скудным. И здесь появляются разные объяснения. Муниципальные инженеры объясняют это с технической точки зрения, но для жителей трущоб это вопрос политической мобилизации. Трущобы без воды привлекают «дада», неких покровителей, которые используют свои связи, чтобы оказывать давление на избранных чиновников, для обеспечения инфраструктурной связи. В свою очередь, дада вознаграждает этих представителей, оказывая поддержку на выборах. Как замечает Ларкин, в этом анализе взаимодействуют, по существу, две инфраструктурные системы: водоснабжение с его системами труб, инженеров и бюрократии, составляющих техническую часть и социальные сети, формы патрона-клиентства и труд. Инфраструктура в этом смысле – это своего рода менталитет и образ жизни в мире. Ананд объединяет эти две разные концепции инфраструктуры не для анализа водоснабжения, а для выявления производства того, что он называет «гидравлическим гражданством, формой принадлежности городу, обусловленной социальными и материальными требованиями, предъявляемыми к водной инфраструктуре города» (Anand, 2011: 545). По сути, водоснабжение выступает проявлением более широкой логики гражданства в государстве. Ларкин приводит исследование фон Шницлера, сосредоточенное уже на конкретной технологии, а именно счетчике воды. Этот кейс интересен тем, что техническое устройство для контроля за использованием воды принимает более широкий смысл. Обращаясь к технической истории

изобретения в Великобритании, фон Шницлер приходит к тому, что введение их в Южную Африку было предназначено и для воспитания нового типа граждан, то есть счетчики не просто регулируют подачу воды, но они раскрывают стратегию правительства и даже создают этику. Этот пример демонстрирует как технологические системы переплетаются с другими сферами.

Появляется биополитическая оптика, то есть это о том, что говорит инфраструктура как таковая о практике правительства. Например, советское электроснабжение анализируется с точки зрения того, как оно раскрывает систему тотального планирования в командной экономике. В целом, речь идет об изменяющейся рациональности биополитического управления.

Еще один важный аспект для понимания инфраструктуры – это возможность быть причастным к современности, это чувство обещания, которое могут стимулировать такие технологии. Ларкин на примере разных исследований показывает, что многие инфраструктурные проекты являются копиями и строятся так, чтобы города или страны могли участвовать в современности. Получается, что эти повторы инфраструктурных проектов нужны для участия в общей визуальной и концептуальной парадигме того, что значит быть современным. Например, у Педерсена есть аргумент о российских инвестициях в инфраструктуру как предварительном условии социалистической современности, материального и, следовательно, идеологического прогресса. «... строительство «миниатюрных мегаполисов» понималось как вложение в новое бытие, новое человечество, новый космос» (Larkin, 2013: 333). При этом обломки неудавшихся инфраструктурных проектов, по словам Ларкина, свидетельствуют об определенной структуре чувств, составляющих творческие инвестиции постколониального государства в технологии.

В этой аналитической оптике всплывают темы фантазии и желания, например дороги и железные дороги кодируют мечты отдельных людей и

обществ и являются средствами, с помощью которых эти фантазии передаются и становятся эмоционально реальными. Как для Беньямина товары, здания и улицы заключали в себе движение истории, то есть, они были воплощениями объективных исторических сил, но одновременно они входят в наше бессознательное и господствуют над воображением. Они формируют нас как субъектов не только на технополитическом уровне, но и посредством этой мобилизации аффекта и чувств желания, гордости и разочарования, чувств, которые могут быть глубоко политическими (Larkin, 2013: 333).

Речь идет и о том, как технологии представляют возможность быть современными, иметь будущее или исключать эту возможность и, как следствие, испытывать унижение. Ларкин анализирует различные работы, описывающие сложные ситуации, например, разрушением городских поселений в Киншасе, Конго, чтобы освободить место для элитного жилого комплекса. Государство, жестоко разрушало дома, что рассматривается как пример государственного насилия в отношении наиболее уязвимых граждан. Однако, многие из выселенных поддерживали новое поселение и относились к нему с чувством гордости. «Да, мы будем жертвами, – говорит один рыбак, – но все равно это будет красиво» (Larkin, 2013: 334). Сложная смесь желания, фантазии и гордости, которую может открыть этнография. Таким образом, глубоко эмоциональное отношение людей к инфраструктуре является важной частью их политического воздействия.

Обратим внимание на то, что в критических инфраструктурных исследованиях утверждается, что инфраструктура невидима до тех пор, пока она не выйдет из строя. Эту идею оспаривает Ларкин, говоря, что это утверждение частично верно, но как способ описания инфраструктуры в целом, несостоятельно. Невидимость является одним из аспектов инфраструктуры, но это лишь один из крайних вариантов видимости, которые переходят от невидимого к грандиозным зрелищам и

всему, что между ними. Антропологическая литература, как он замечает, прослеживает огромное количество способов, которыми инфраструктура часто бывает чем угодно, но только не невидимой. Примеры, демонстрирующие глубину и сложности технических знаний у разных изучаемых обществ, указывают на невозможности отхода этих технологий на второй план. «Вся видимость локализована, и то, что является фоном для одного человека, является предметом ежедневного беспокойства для другого» (Larkin, 2013: 336). Общие заявления о невидимости инфраструктуры не могут быть поддержаны и ярким примером гиперзримости является описание Баркером церемонии Сухарто, посвященной запуску спутника «Palapa». Церемония выглядела так, Сухарто держал крик, церемониальный кинжал, который монархи использовали как символ своего правления. Этот кинжал был инкрустирован 17 драгоценностями, что отсылает к дате независимости Индонезии. В качестве одного из драгоценностей была вделана кнопка запуска спутника. Интерпретация такова, что Сухарто использовал спутник как своего рода современный кристалл и здесь всплывает и тема власти.

Обратимся к идее о том, что инфраструктуры создают ощущение современности. Это прослеживается, в частности, в анализируемом Ларком исследовании Мразека о голландской колониальной Индонезии. Для него инфраструктура – это язык, который нужно изучать, способ настроиться на желание и чувство возможности, выраженные в самих материалах инфраструктуры. Он фокусируется на том, как материалы инфраструктуры – твердость дороги, насыщенность ее черноты, ее гладкость – производят чувственный и политический опыт. Дорога, как выражение голландского духа, была чистой, но чистоте, которой постоянно угрожала пыль. Грязь самая разнообразная попадала на дорогу и даже через грязные ноги туземных пешеходов, угрожая смягчить твердость дороги. Эта проблема была частью гораздо более серьезной проблемы для голландцев: в Индии было слишком много мягкости,

где даже в воздухе, казалось, была вода. Мягкость, жесткость, шум города, его яркость, ощущение тепла или холода – все это сенсорные переживания, регулируемые инфраструктурой и имеющие, как указывает Мразек, гораздо более широкие концептуальные запутанности (Larkin, 2013: 337).

Или, например, прокладка первой асфальтированной дороги в Лондоне создавало почти жуткий эффект беззвучия. Они словно звукоизолировали город от шума обитых железом колес телеги по булыжникам. Бетон – еще один универсальный строительный материал с особыми тактильными качествами, формирующими окружающую жизнь.

Инфраструктуру как «сенсорную политику» рассматривает Феннелл, исследуя ситуацию с системами отопления государственного жилья в Чикаго. «Проектное тепло», как его называли жители, означало постоянный уровень высокой температуры, которым пользовались жильцы до того, как их квартиры были разрушены и жители были переселены. «Проектное тепло» представляло собой своего рода платоновскую сущность систем отопления (Larkin, 2013). Автор утверждает, что это также стало основой для оценки выгод, рисков и последствий разрушения и строительства государственного жилья в либеральную эпоху. Само нагревание исследователь рассматривает как чувственный опыт, посредством которого реализуется политическая субъективность и выражаются претензии на политическое признание.

Таким образом, проанализировав разные исследовательские подходы, Ларкин отмечает, что все же в исследованиях инфраструктуры отдается предпочтение технологиям. Тем не менее, одним из наиболее динамичных аспектов антропологических исследований инфраструктуры является огромное разнообразие способов понимания и анализа инфраструктуры, которые в совокупности указывают на продуктивную нестабильность базовой единицы исследования. Кроме того, представленные измерения инфраструктуры высвобождают

различные значения и структурируют политику через эстетику и чувственность, желание и обещание.

Еще одна оптика, требующая внимание – регионализация инфраструктурного поворота. Она включает в себя разные проекты применения региональной точки зрения к инфраструктурному повороту и привлечение инфраструктуры как эмпирической и концептуальной проблематики для изучения региональных процессов. Между этими проектами существует творческая напряженность, но ключевой момент заключается в том, что инфраструктурный регионализм может усилить любую перспективу по мере развития инфраструктуры. Дж. Адди, М. Гласс, Дж. Неллес заявляют, что их интересуют отношения между инфраструктурой и регионами, каждый из которых понимается в широком смысле, их способность создавать новые пространственные образы и политические субъективности и они предлагают исследовательскую программу такой теории, которая открыта для новых конъюнктурных и реляционных методов сравнительного исследования. Эта программа для будущих исследований инфраструктурного регионализма, основанную на: междисциплинарных диалогах, которые критически оценивают то, как мы изучаем и производим знания об инфраструктуре; исследованиях совместного и конкурентного управления, которые выдвигают на первый план то, как инфраструктура управляется за пределами юрисдикционных границ или ограничивается ими; исследование построения представлений о региональной инфраструктуре и спорных способов, которыми акторы и институты «видят как регион»; интеграция политико-экономических и экспериментально-аффективных перспектив для выявления сложностей «инфраструктурной жизни» (Addie, Glass, Nelles, 2020: 13).

Прежде всего, авторы рассматривают несколько показательных исследовательских кластеров, проектов, чтобы проиллюстрировать, как инфраструктурный поворот

институционализируется в новом ландшафте производства знаний о городской инфраструктуре. Эти инициативы работают с различными политическими ориентациями и исследовательскими методологиями, но все они используют инфраструктуру для изучения расширяющихся социально-пространственных разногласий и несправедливой динамики роста городов. Обозначим пять основных характеристик этого инфраструктурного момента, представленные авторами. Во-первых, как они полагают, текущий поворот инфраструктуры требует совместных исследований, которые разрушают академические разрозненности. Во-вторых, большинство инфраструктурных исследовательских инициатив используют экуменическое определение инфраструктуры. Авторы рассматривают динамическое расширение инфраструктуры как концепцию, включающую как «жесткие» (технические) артефакты и системы, так и нематериальные «мягкие» (социальные) сети. Использование мультидисциплинарных и междисциплинарных подходов позволяет исследователям рассматривать инфраструктуру как объект изучения, как призму анализа и как инструмент для управления. В-третьих, возобновившийся интерес к политике инфраструктуры позиционирует ее как место и цель социальной борьбы. В-четвертых, в то время как монументальные инфраструктуры, глобализированные способы финансирования и внутренняя борьба за доступ к жизненно важным ресурсам привлекают большое внимание, несколько исследовательских инициатив изучают прагматические аспекты финансирования и обслуживания инфраструктуры (Addie, Glass, Nelles, 2020: 14).

Следующее, это пересечение инфраструктуры и урбанизации. Например, проект «Управление городской инфраструктурой» исследует, как противоречия между инфраструктурой как экономическим активом и более широкой социальной и экологической ценностью инфраструктуры проявляются в городском

масштабе. Или проект «Глобальные субурбанизмы» предлагающий альтернативный вариант, анализируя многочисленные аспекты инфраструктуры с точки зрения пригородов, где спрос на новую инфраструктуру самый высокий и, следовательно, где его напряженность, риски и последствия будут наиболее острыми.

С другой стороны, как отмечают авторы, разнообразный опыт урбанизации породил исследовательские программы, которые проблематизируют инфраструктурный поворот посредством постколониальной критики универсализирующих нарративов, абстрагированных от Глобального Севера. Например, проект «Неоднородная инфраструктура городов в Уганде» опирается на африканские городские исследования и знания, полученные совместно с жителями трущоб и их организациями.

Инфраструктурный поворот развивает сегодня критическое понимание того, как инфраструктура формирует современную городскую жизнь, пространство и места в разных масштабах и в параллельных местах. Несмотря на внимание, уделяемое многоаспектной политике инфраструктуры и многомерным аспектам того, что раскрывают такие системы, именно урбанизация инфраструктуры и ее роль в функционировании городов, по мнению авторов, является основной эмпирической и теоретической точкой входа в дискуссию. Они говорят о необходимости привнести четкую региональную перспективу в этот преимущественно городской инфраструктурный поворот.

Авторы задаются вопросами, как же можно подойти к задаче регионализации инфраструктурного поворота? Хотя городские и региональные исследования имеют давнюю традицию изучения того, как регионы создают инфраструктуру, особенно интересно продумать о различных способах, которыми городская инфраструктура создает регионы. Инфраструктура опосредует многие аспекты жизни городского общества. Регионализация

инфраструктурного поворота расширяет эти знания и позволяет прояснить, как инфраструктурные решения и структуры влияют на строительство городов и как эти структуры функционируют в региональном масштабе.

Поскольку инфраструктуры имеют много измерений, междисциплинарный диалог, как замечают авторы, имеет важное значение в концептуальном и методологическом плане для того, как мы изучаем и производим знания об инфраструктурном регионализме. При этом они замечают, что междисциплинарность не должна быть предполагаемой теоретической или политической панацеей.

Далее, на что обращают внимание авторы, это подумать о том, кто может «видеть регионально», что значит «видеть как регион» и как участие в вопросах инфраструктуры формирует как региональные представления, так и региональный «взгляд». Вопросы актуальны из-за ускоренной динамики современной урбанизации, субурбанизации расы, бедности и уязвимости, устаревшего характера инфраструктурных решений предыдущих эпох и последствий изменения климата.

В целом, вывод данного исследования заключается в том, региональный подход к инфраструктуре имеет ценность для ряда социальных наук и политических дисциплин в их усилиях по объяснению городских феноменов, обществ и институтов. Утверждается, что понятия «регион» и «инфраструктура» могут функционировать как зависимые, так и независимые переменные. Авторы призывают к тому, чтобы будущие исследования более глубоко вовлекались в возникающую концепцию инфраструктурного регионализма как средство лучшего понимания последствий, которые текущие дебаты, инвестиции и бездействие в отношении инфраструктуры оказывают на социальные, физические и экономические аспекты региональных пространств во всем мире.

Заключение

Рассмотренные нами концепции и подходы к исследованию инфраструктуры свидетельствуют о том, что инфраструктура стала центральным понятием в более широком разговоре о различных сторонах социальной, экономической, политической, культурной жизни.

Большой пласт исследований связан с городом и архитектурой, когда инфраструктура используется в качестве средства для решения политических, социальных и экономических задач, т.е. есть, эти связи выходят за рамки простой функциональной ценности.

Концептуализация городского развития как палимпсеста демонстрирует, как обломки прошлой инфраструктуры, визуальной культуры и народной архитектуры используются для превращения региона в привлекательное место для капиталовложений. При этом, между стремлениями к лучшему будущему и их реальными материальными, экономическими и социокультурными результатами существуют определенные трения. Исследования показали, как эстетика и дизайн города отражают и создают его социальные, материальные и экономические связи на протяжении взлетов и падений.

Появляется исследование, в которых поднимается тема угрозы нарушения традиционного разделения общественных и инфраструктурных пространств, что вызывает новые проблемы в области архитектуры, ландшафта и городского дизайна. Меняющееся местное представление о инфраструктуре в городском воображении и в практике проектирования выступает одновременно как угроза и возможность и это связано с более широкими социальными представлениями о месте технологий и «природы» в городах.

Актуализируются и вопросы идеологии и культурной политики, в частности, как дизайн влияет на то, как воспринимается

и представляется инфраструктура, как инфраструктурные здания и пространства часто выборочно эстетизируются, становились символами, вокруг которых организуются представления о городской современности. Это и истории о невидимости инфраструктур в городском пространстве, что приводит к недостаточной осведомленности об их экологических и социальных последствиях.

Контекст антропоцена связан как с «инфраструктурным вторжением» в городское пространство, так и с осознанной необходимостью переосмыслить традиционные формы взаимодействия между людьми, инфраструктурой и экологическими системами.

Актуальной становится феминистская оптика в инфраструктурных исследованиях, однако, требующая дальнейшего изучения, как и проблемы деколонизации и модернизации, продолжающие формировать городскую структуру.

Существует большой спектр антропологической литературы, теоретизирующей инфраструктуру, в том числе через оптику эстетики и сенсорики, желания и обещания.

Анализ регионов через инфраструктуру дает новый взгляд на региональный вопрос, предлагает основу для лучшего понимания последствий текущего инфраструктурного момента.

Таким образом, инфраструктурные исследования сегодня широко представлены в социальных и гуманитарных науках и различные методологические подходы могут быть имплементированы в изучение казахского контекста, учитывая актуальность регионального поворота в данных исследованиях.

Финансирование

Статья опубликована в рамках проекта МНВО РК – AP14870269 «Инфраструктура памяти: ревитализация культурных ландшафтов Казахстана (2022-2024 гг.).

Список литературы

- Addie J.P.D., Glass M.R., Nelles J. Regionalizing the infrastructure turn: A research agenda // *Regional Studies, Regional Science*. – 2020. – Т. 7. – №. 1. – p. 10-26.
- Anand N. Pressure: The politeness of water supply in Mumbai // *Cultural Anthropology*. – 2011. – Т. 26. – №. 4. – p. 542-564.
- Carlisle S., Pevzner N. Introduction: Rethinking Infrastructure // *Scenario Journal*. – 2013. – Т. 4.
- Carlisle, Stephanie and Nicholas Pevzner (2013). 'Introduction: Rethinking Infrastructure'. *Scenario Journal*3: https://scenariojournal.com/article/introduction_rethinking_infrastructure (дата обращения: 01.08.2023).
- Di Carlo, Jessica. Development as Palimpsest: Infrastructures Revived in Boten's Architecture // *Roadsides*. – 2020. – Vol.4, p. 15-23.
- Foucault M., Davidson A. I., Burchell G. The birth of biopolitics: lectures at the Collège de France, 1978-1979. – Springer, 2008.
- Gandy, M. Landscape and infrastructure in the late-modern metropolis: Wiley-Blackwell, – 2011, p. 58-65.
- Högner, Bärbel and Jürg Gasser. Chandigarh beyond Le Corbusier // *Roadsides*. – 2020. – Vol.4, p. 32-42.
- Jean-Paul D. Addie, Michael R. Glass & Jen Nelles. Regionalizing the infrastructure turn: a research agenda // *Regional Studies, Regional Science*. – 2020. – № 7:1, p. 10-26.
- Kobi, Madlen & Nadine Plachta. April (2020). Architecture as/and Infrastructure. Allegra Lab. <https://allegralaboratory.net/architecture-as-and-infrastructure-roadsides/> (дата обращения: 01.08.2023).
- Kobi, Madlen. Warm Bodies in the Chinese Borderlands. Architecture, Thermal Infrastructure, and the Materiality of State Consolidation in the Arid Continental Climate of Ürümqi, Xinjiang'. *Eurasian Geography and Economics* – 2020.
- Larkin, B. The politics and poetics of infrastructure // *Annual Review of Anthropology*. – 2013. – № 42, p. 327-343.
- Madlen Kobi and Nadine Plachta. Introduction: Architecture and Urban Infrastructure Landscapes // *Roadsides*. – 2020. – Vol.4, p. 1-7.
- Маркс К. Капитал, критика политической экономии.- М.: Лананд, – 2020.- С. 584.
- Mattelart A. Networking the world, 1794-2000. – U of Minnesota Press, 2000.
- McCarthy, Schorch, Thomas. Museum – Archive – Infrastructure // *Roadsides*. – 2021. – № 5. – p. 38-46.
- Müller, Juliane. Rebuilt Indigeneity: Architectural Transformations in El Alto // *Roadsides*. – 2020. – Vol.4. – p. 8-14.
- Oakes, Tim. Infrastructures of Permanence and Deserted Architecture in China // *Roadsides*. – 2020. – Vol.4, p. 68-75.
- Patomäki H., Wight C. After postpositivism? The promises of critical realism // *International studies quarterly*. – 2000. – Т. 44. – №. 2. – p. 213-237.
- Schubert, Jon. Colonial Resonances // *Roadsides*. – 2020. – Vol.4, p. 24-31.
- Schwenkel, Christina and Alessandro Rippa. Building Socialism: A Conversation // *Roadsides*. – 2021. – № 5. – p. 76-81.
- Star S. L. The ethnography of infrastructure // *American behavioral scientist*. – 1999. – №. 3. – p. 377-391.
- Tubridy D. Redesigning urban infrastructures: New infrastructure design imaginaries and practices: University of Sheffield, – 2019. – P. 292.
- Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
- Walter, Anna-Maria and Anna Grieser // *Feminine Infrastructures in a Men-made City*. *Roadsides*. – 2020. – Vol.4, p. 52-60.

Сандыбаева Ұ.М., Рамазанова А.Ч.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардағы Critical Infrastructure Studies

Аңдатпа. Соңғы 20-30 жылда пәнаралық «инфрақұрылымдық бетпұрыс» болды. Инфрақұрылымдық тақырыпәлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардағы академиялық зерттеулерге негізделген. Бұл тәсілдің әдіснамалық стратегиялары заманауи мәселелердің көбін қарастыру кезінде өзінің түсіндірмелі күшін көрсетті, бұл осы тәсілді тартымды етеді. Сыни инфрақұрылымдық зерттеулер қоғам мен оның материалдық құрылымдары арасындағы күрделі қарым-қатынас туралы ойларды біріктіру үшін негіз ретінде пайда болды. Бұл постколониялық зерттеулер, феминистік теориялар, ғылым мен технология зерттеулері және басқалары бола алады. Инфрақұрылым заттар мен идеялардың қоспасы бола отырып, әртүрлі қатынастармен қаныққан. Бұл қатынастарды сыни зерттеу ақпараттық жүйелер (large technical systems), үлкен деректерді талдау (Big Data), ғылым және технология зерттеулері, мәдениеттанулық, саяси, философиялық тәсілдер сияқты әртүрлі пәндердің және көптеген салалардың көзқарастарын салыстыруды талап етеді. Сыни инфрақұрылымды зерттеудің негізгі әдістемелік тәсілдері инфрақұрылымның әлеуметтік, мәдени және саяси өмірін зерттеуге арналған форум болып табылатын «Roadsides» журналында берілген. Журналдың атауының өзі – инфрақұрылымдар жанында пайда болатын өзара әрекеттесулердің әртүрлі түрлеріне сілтеме жасайтын метафора. Мақалада сәулет, саясат, мұражай, қоғамдық кеңістік, эстетика, экологиялық тұрақтылық және инфрақұрылым арасындағы өзара әрекеттестіктің кейбір аспектілері проблемалық түрде қарастырылған. Дегенмен, инфрақұрылымды сыни зерттеу отандық гуманитарлық және әлеуметтік зерттеулерде әлі де аз ұсынылған. Бұл мақала мәдениетті, экологияны, ғарышты, қаланы, соның ішінде феминистік, постколониалдық оптикадағы пәнаралық зерттеулерге арналған инфрақұрылымдық тәсілдің мүмкіндіктерін көрсетуге бағытталған.

Түйін сөздер: Инфрақұрылым; сыни инфрақұрылым; сәулет; саясат; отаршылдық; қала; ландшафт.

Sandybayeva U.M., Ramazanova A.Ch.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Critical Infrastructure Studies in the Social Sciences and Humanities

Abstract. Over the last 20-30 years there has been an interdisciplinary «infrastructure shift». Infrastructural themes have taken root in academic research in the social sciences and humanities. The methodological strategies of this approach have demonstrated their explanatory power in addressing many contemporary problems, which makes this approach attractive. Critical infrastructure study has emerged as a basis for combining thinking about the complex relationships between society and its material structures. It can be postcolonial research, feminist theories, science and technology research, and more. Infrastructure is a mixture of things and ideas imbued with a variety of attitudes. The critical study of these relationships requires the comparison of views of different disciplines and many fields, such as information systems (large technical systems), big data analysis (Big Data), science and technology research, cultural, political, and philosophical approaches. The main methodological approaches to the critical infrastructure study are presented in the journal «Roadsides», which is a forum devoted to the study of the social, cultural and political life of infrastructure. The name itself is a metaphor referring to different types of interactions that occur near infrastructures. In the article some aspects of interaction of architecture, policy, museum, public space, aesthetics, environmental sustainability and infrastructure are discussed. However, the critical study of infrastructure is still not well represented in domestic humanitarian and social studies. This article aims to show the potential of infrastructure approach for interdisciplinary research of culture, ecology, space, city, including feminist, postcolonial optics.

Keywords: infrastructure; critical infrastructure; architecture; politics; colonialism; city; landscape.

References

- Addie J.P.D., Glass M.R., Nelles J. Regionalizing the infrastructure turn: A research agenda // *Regional Studies, Regional Science*. – 2020. – T. 7. – №. 1. – p. 10-26.
- Anand N. Pressure: The politeness of water supply in Mumbai // *Cultural Anthropology*. – 2011. – T. 26. – №. 4. – p. 542-564.
- Carlisle S., Pevzner N. Introduction: Rethinking Infrastructure // *Scenario Journal*. – 2013. – T. 4.
- Carlisle, Stephanie and Nicholas Pevzner (2013). 'Introduction: Rethinking Infrastructure'. *Scenario Journal*3: https://scenariojournal.com/article/introduction_rethinking_infrastructure (data obrashcheniya: 01.08.2023).
- Di Carlo, Jessica. Development as Palimpsest: Infrastructures Revived in Boten's Architecture // *Roadsides*. – 2020. – Vol.4, p. 15-23.
- Foucault M., Davidson A. I., Burchell G. The birth of biopolitics: lectures at the Collège de France, 1978-1979. – Springer, 2008.
- Gandy, M. Landscape and infrastructure in the late-modern metropolis: Wiley-Blackwell, – 2011, p. 58-65.
- Högner, Bärbel and Jürg Gasser. Chandigarh beyond Le Corbusier // *Roadsides*. – 2020. – Vol.4, p. 32-42.
- Jean-Paul D. Addie, Michael R. Glass & Jen Nelles. Regionalizing the infrastructure turn: a research agenda // *Regional Studies, Regional Science*. – 2020. – № 7:1, p. 10-26.
- Kobi, Madlen & Nadine Plachta. April (2020). Architecture as/and Infrastructure. Allegra Lab. <https://allegralaboratory.net/architecture-as-and-infrastructure-roadsides/> (data obrashcheniya: 01.08.2023).
- Kobi, Madlen. Warm Bodies in the Chinese Borderlands. Architecture, Thermal Infrastructure, and the Materiality of State Consolidation in the Arid Continental Climate of Ürümqi, Xinjiang'. *Eurasian Geography and Economics* – 2020.
- Larkin, B. The politics and poetics of infrastructure // *Annual Review of Anthropology*. – 2013. – № 42, p. 327-343.
- Madlen Kobi and Nadine Plachta. Introduction: Architecture and Urban Infrastructure Landscapes // *Roadsides*. – 2020. – Vol.4, p. 1-7.
- Marks K. Kapital, kritika politicheskoy ekonomii. – M.: Lanand, – 2020. – S. 584 [in Russian].
- Mattelart A. Networking the world, 1794-2000. – U of Minnesota Press, 2000.
- McCarthy, Schorch, Thomas. Museum – Archive – Infrastructure // *Roadsides*. – 2021. – № 5. – p. 38-46.
- Müller, Juliane. Rebuilt Indigeneity: Architectural Transformations in El Alto // *Roadsides*. – 2020. – Vol.4, p. 8-14.
- Oakes, Tim. Infrastructures of Permanence and Deserted Architecture in China // *Roadsides*. – 2020. – Vol.4, p. 68-75.
- Patomäki H., Wight C. After postpositivism? The promises of critical realism // *International studies quarterly*. – 2000. – T. 44. – №. 2. – p. 213-237.
- Schubert, Jon. Colonial Resonances // *Roadsides*. – 2020. – Vol.4, p. 24-31.
- Schwenkel, Christina and Alessandro Rippa. Building Socialism: A Conversation // *Roadsides*. – 2021. – № 5. p. 76-81.
- Star S. L. The ethnography of infrastructure // *American behavioral scientist*. – 1999. – №. 3. – p. 377-391.
- Tubridy D. Redesigning urban infrastructures: New infrastructure design imaginaries and practices: University of Sheffield, – 2019. – P. 292.
- Khajdegger M. Vremya i by'tie: Stat'i i vy'stupleniya. – M.: Respublika, 1993. – 447 s. [in Russian].
- Walter, Anna-Maria and Anna Grieser // *Feminine Infrastructures in a Men-made City. Roadsides*. – 2020. – Vol.4, p. 52-60.

Сведения об авторах:

Сандыбаева Улболсын Майтановна – к.филос.н., ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Рамазанова Адия Чапаевна – магистр философии, старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Ulbolsyn M. Sandybayeva – Ph.D., Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Adiya Ch. Ramazanova – Master of Philosophy, senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Наследие Бекасыла аулие и проблема возрождения традиционного Ислама

Абзал С. Сахов[†], Гулжамал Т. Жораева²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

²Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави,
Туркестан, Казахстан

*Автор для корреспонденции:

¹kazak_abzal@mail.ru

²gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz

¹<https://orcid.org/0000-0001-7183-6428>

²<https://orcid.org/0000-0002-1151-2664>

DOI:<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-290-301>

Аннотация. В XXI веке с нарастанием нестабильности в мире, глобальные миграционные потоки привели к тому, что заметно увеличилось этническое и религиозное разнообразие странах мира. Это, в свою очередь, проблематизирует существующие социокультурные модели организации полиэтнических и поликонфессиональных обществ и требует их пересмотра.

Следует отметить, что анализ последствий трагических событий января 2022 года в Казахстане показал, что вызовы и угрозы носили гибридный характер, специально разрабатывались и реализовывались, что является наиболее эффективным средством разрыва устойчивых связей и отношений не только между государствами, но и внутри государства. Было ясно видно, как некоторые слои общества, в основном представители молодежи, проявляли ненужные крайности, фанатизм и жестокость в выражении своей веры и религии под маской полноценных «религиозных адептов».

Понятно, что некачественное религиозное образование, преподаваемое в эпоху возрождения традиционного казахского ислама, создает взрывоопасную гремучую смесь. В связи с этим актуален вопрос ренессанса ислама в новом Казахстане, поскольку он позволяет нашему древнему наследию создавать новые измерения в обществе.

Новая эпоха Казахстана – эпоха национального возрождения. Возрождение традиционного ислама в Казахстане должно стать возрождением национальной культуры и религии. Культурное наследие Аулие (Святого) Бекасыла открывает новые страницы забытого прошлого. Поэтому развитие национальной культуры возможно только на основе национальных и духовных ценностей. В статье будет рассмотрена проблема возрождения традиционного образа жизни казахского народа, возрождения культуры и истории, возрождения традиции и бытия, путем возрождения исламских ценностей и духовного творчества Аулие Бекасыла.

Ключевые слова: наследие; понятие святого; возрождение; новый Казахстан; традиционный ислам; ученый; Ислам.

Received 10 March 2023. Revised 25 March 2023. Accepted 30 July 2023. Available online 15 September 2023.

For citation:

Sakhov A.S., Zhorayeva G.T. Heritage of Bekassyl Aulie and the problem of the renaissance of traditional Islam // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 290-301. DOI:<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-290-301>

Для цитирования:

Сахов А.С., Жораева Г.Т. Наследие Бекасыл аулие и проблема ренессанса традиционного ислама // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторических наук. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т.144 – № 3. – С. 290-301. DOI:<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-290-301>

Введение

В настоящее время кризис нравственных, духовных и культурных ценностей, проявившийся на почве периода замены национальных ценностей ценностями деструктивными, стал основным вопросом традиционного исламского образования, направленного на культурно-духовное воспитание, к светскому обществу.

Доктор философских наук Б.М. Сатершинов показал два пути к тому, чтобы развеять сомнительные и стереотипные взгляды в ходе пропаганды традиционной религии. Объясняется это следующим образом: «во-первых, следует показать, что религиозная идентичность и религиозное мировоззрение казахов соответствуют суннитскому учению ислама, в основе которого обычно лежат духовность, ксенофилия и неполитичность. Во-вторых, необходимо подтвердить связь инклюзивности казахского мусульманства с историко-цивилизационными основаниями казахов» (Сатершинов, 2016). Кроме того, значение этих двух путей для будущего нации он обобщает следующей мыслью: «Если будет обновлена традиционная религиозная идентичность казахов, то это предотвратит засилье религиозного национализма, основанного на этноцентризме, который грозит проявиться в дальнейшем, и рост привнесенного извне исключительного толкования ислама среди мусульманской уммы Казахстана» (Сатершинов, 2016).

Исследователь А. Адильбаев заявляет, что в исламском мире в последнее время формируются различные исламоориентированные взгляды и позиции, критикуя тот факт, что недовольные группы в этом направлении вызывают тревогу и недовольство мировой общественности, наряду с исламскими

странами, «... история развития традиционной суннитско-ханафитской школы религии, не наносящей вреда нашему национальному самосознанию, научных основ, позиций, обеспечивших ее жизнеспособность и определяющих направление ее развития и систематизации в современный период, является актуальной проблемой. Поэтому для сохранения внутренней целостности казахстанского общества духовному управлению мусульман Казахстана необходимо создать научные и идеологические основы развития ханафитского масхаба и стратегии ее становления, провести большую работу в этом направлении» (Адильбаев, 2015).

Мы наглядно видим, что исследования ученых в области исламоведения и религиоведения и недавняя ситуация на отечественной арене показывают, что проблема распространения традиционного ислама и его возрождения на территории современного Казахстана показала свою актуальность. Основная идея статьи заключается в определении понятия совершенного мусульманина через исламское образование, основанное на наследии отечественных личностей, а именно наследии Аулие Бекасыла, в формировании общества, невосприимчивого к трансформации ценностей, в использовании методов возрождения традиционного ислама и сравнительно-философского анализа для формирования в обществе качественного толерантного сознания.

Материалы и методы исследования

В рамках научной статьи, основанной на эффективной реализации учения Аулие Бекасыла в период возрождения традиционного ислама, будет рассмотрено образование, полученное им в Сайраме,

Карнаке (Казахстан), Самарканде и медресе Мир-Араб в Бухаре (Узбекистан). Будет дифференцирована проблема изучения святых в этих местах, рассмотрены процессы традиционного исламского учения, применен системный подход к изучению его влияния на культурную политику нового Казахстана. Такой системный подход очень полезен в рамках методологического познания различных наук, таких как исламоведение, философия, культурология, религиоведение и политология.

Изучение жизни и наследия Бекасыла можно разделить на два периода. Во-первых, современники – мыслитель Машхур Жусип Копейулы, народный поэт К. Байболатулы. Второй – А. Кайдар, М. Мырзахметов, М. Бурабаев, К. Саликов, А. Тарази, М. Шафики, М. Жолдасбеков, А. Нысанбаев, М. Ыскакбай, Г. Кулкыбаев, М. Отелбаев, А. Сейдимбек, М. Койгельдиев, А. Золдасулы, С. Давитулы, Т. Омарбеков, С. Абдиманатов, М. Абусейтова, И. Кызласов, Т. Закен, О. Козбеков, З.Ж.Оразбай, М.З. Оразбаев, Н.Р. Мусаева, А. Сидорович, А. Жумабаев, Н. Кияс, Б. Сатершинов, А.Алтаев, Э. Сарсебеков и другие отечественные ученые, которые провели углубленное обследование одиннадцати отделов «Зикзала», дали этому труду высокую оценку.

Методологическая основа исследования определяется исходя из его характера и специфики. С методологической точки зрения теории М. Шелера «Формализм в этике и материальная этика ценностей» и «Вечность в человеке» рассматриваются в духе феноменологии Э. Гуссерля. В концепции М. Шелера мистика абсолютно жизненна и священна по самой своей природе; он пишет, что природа, человеческая душа и общество в определенной степени проявляются на всех уровнях. Также этот научный проект помимо осмысления идеи Э. Дюркгейма о том, что сакральное это создание творца, направлен на более расширенную концепцию, рассматривающую философскую интерпретацию. Э. Дюркгейм отстаивал идею религии без Бога, использовал это понятие для определения естественно-исторической основы реальной человеческой жизни, ее социального смысла, сравнивал с понятием

индивидуалистической (эгоистической) жизни. По Э. Дюркгейму, сакральное проявляется как признак социального поведения, а понятие сакрального создается обществом.

Необходимо изучить учения и позиции Бекасыла Биболатулы в переформировании духовно-мировоззренческой идентичности нового Казахстана, в формировании его иммунитета на основе традиционного ислама против влияния внешних сил.

Обсуждение

XXI век стал эпохой глобальных изменений, основанных на бурном росте коммуникационных и ИТ-технологий, что коренным образом изменило развитие новых технологий и социокультурные условия жизни каждого члена общества. Эти прорывы оказали глубокое влияние и на религиозное сознание современного человечества. В то же время усилилась нестабильность в мире, миграционные потоки на глобальном уровне привели к этнической и религиозной трансформации стран мира. Многие социокультурные модели организации полиэтнического и поликонфессионального общества стали проблемными и требуют скорейшего пересмотра.

Распространение искаженных представлений о религии и исламском мировоззрении, отсутствие реальных инструментов борьбы с ним привели к появлению нового поколения заблудших людей. Образ этой проблемы проявился во время январских событий. Об угрозе нашей независимости во время трагических событий января 2022 года, Президент К. Токаев в своем обращении к казахстанцам «Новый Казахстан: путь обновления и возрождения» сказал следующее: «...если мы не сохраним наше единство, мы можем потерять все наши достижения. Во время паники в январе мы это ясно видели. Эти события потрясли всё наше общество. Наш народ столкнулся с беспрецедентными угрозами. Целостность нашего государства и наш суверенитет оказались в большой опасности. В эти дни наш народ всем сердцем ощутил достоинство нашей

Независимости и ясно понимал, как важны гармония и стабильность, спокойствие и мир» (Токаев, 2022). Такая серьезная угроза независимости возникла из-за низкого уровня религиозного образования, отсутствия у населения иммунитета против радикализации.

Известно, что в период возрождения традиционного ислама наследие людей, чьи имена вошли в летопись нашего народа и оставили свой след в истории, работает на формирование иммунной системы против действий вводящих в заблуждение сил в формирование национального самосознания. На данный момент наследие Бекасыла Биболатулы огромно. Глава государства К. Токаев дал высокую оценку роли наследия Бекасыла Биболатулы, ставшего уже при жизни святым, в формировании национального самосознания «...Труд «Зикзал» ученого, Бекасыла Биболатулы, которого называли «ученым степи», родившегося на святой земле Туркестана и внесшего большой вклад в развитие национальной духовности, является бесценным наследием для нашего народа. Бекасыла Биболатулы – один из тех, кто передал жизненный опыт, традиции, полевою мудрость, накопленную веками в нашем народе. Всю свою жизнь он призывал к честности и чистоте, трудолюбию и патриотизму. Он призывал к единству и солидарности, призывал народ к миру и братству. «Он открыл медресе-школу и развивал образование и культуру, чтобы передать учения восточных мыслителей следующим поколениям» (Елшибай, 2022).

В истории ислама понятие святого, сформировавшееся с появлением религии, навязывалось народом лицам, сочетавшим высокую религиозную грамотность совмещенную с наукой. Ученые дают следующее объяснение этому понятию: «Святой – это благочестивый ученый и суфий, который следует суфийскому пути, гармонизирует шариат и историю. Любой суфий или ученый считается святым» (Таджиев, 2011: 124). Исследователь Р.Ильясова пишет, что «основной миссией святых среди людей было сохранение ценностей в обществе, сохранение единства, целостности, духовной и социальной

стабильности страны» (Ильясова, 2016: 11). А.С.Кондыбай пишет, что «Святой» это человек, известный в народе своим особым благочестием и врачеванием, обладающий прекрасными качествами и несущий духовное просвещение в общину. Святой – форма множественного числа арабского слова «вали», что на казахском означает «аулие» (святой). Это слово встречается в Священном Коране в значении Бога и Пророка, того, кто защищает, кто благословляет. А в хадисах оно употребляется в значении быть близким, то есть «вали» близок к Аллаху, друг, на кого пала милость Божия», – писал он (Кондыбай, 2018: 194). Культуролог Б. Бопай на вопрос «кто есть святой?» отвечает следующим образом: «Святой – это человек, получивший откровение от Бога. У казахов называли человека, который предсказывал грядущие события, и предсказания его сбывались, кто хранил веру, сохранял чистоту характера, посвятил себя познанию». Одним словом, он – любимый слуга Бога, который служит Богу и идет путем Божьим. Бог наделяет таких людей особыми качествами, дает особые знания и способности предсказывать заранее то, что произойдет» (Бопай, 2015). Философ М. Бурабаев дал следующее определение понятию святой: «Меня не устраивает, какое определение дают понятию «святой». Тюрко-мусульманские народы, в том числе и казахи, получили слово «святой» от арабов. Обратимся к толковому словарю «Рейд ат-Туллуб», ученого по имени Джубран Масгуд, изданному в Бейруте в 1986 году: «Авлия» – форма множественного числа слова «святые»; понятие происходит от арабского слова «аули».

Значение:

1. Близкий к Богу человек; проповедует Его гениальность;
2. Святой – собственник какого-либо предмета;
3. Святой – творец чудес, недоступных обычному человеку;
4. Святой – знаток, много повидавший, честный, дальновидный, предсказывающий будущее;
5. Святой призывает страну, народы к миру» (Бурабаев, 2006: 123).

Академик Гарифолла Есім дает такое определение святости: «По моему мнению, святость это качество, присущее человеческой природе, а не становление святым и формирование через образование и обучение. Святым нужно родиться. Святой формирует свою жизнь, образ жизни и эмоциональное сознание своими индивидуальными качествами. Святость – это индивидуальность. Природа святости та же, но вид ее иной» (Г. Есим, 2018: 176). Принимая во внимание мнения этих ученых, можно дать следующее определение:

Во-первых, Святость дается человеку со знатностью. Почти все известные святые в истории ислама или казахской истории являются потомками знатных родов. Академик Гарифолла Есим в своем мнении «Надо родиться святым на всю жизнь» размышляет о благородстве святого (Есим, 2018: 177).

Во-вторых, святой должен был освоить религию. М. Бурабаев «Мулл (особенно «псевдомулл») среди казахов было много. Их ни в коем случае нельзя назвать «святыми». Если согласиться с мнением о том, что каждый «святой» может быть муллой», и посмотреть на пути религиозного исследования святых, то можно увидеть, что они учились в крупных религиозных центрах того времени и глубоко осваивали религию ислама (Бурабаев, 2006: 186). Основываясь на своей высокой религиозной грамотности, они обучали детей и делали людей религиозно грамотными.

В-третьих, по трудам святых, укрепивших свою религиозную грамотность и научные изыскания, можно увидеть всесторонность их знаний.

Принимая во внимание эти три вопроса, полностью соглашаясь с мнением ученых, мы сделали следующий вывод: святость – это качество, данное человеку мистической силой. Если широко распространить этот вывод: не всякий, приобретший знания, становится святым. Не все потомки рода, из которого происходил святой, могут фигурировать в категории святых.

Итак, люди, созданные силой мистики, приобретали качество святого. Люди, глубоко изучившие знания, науку и религию и связавшие их, давали четкие ответы на

различные вопросы общественности. В народе святыми называли людей, у которых были реальные ответы на различные жизненные ситуации.

В исламской энциклопедии слово «святой» означает «друг», «близкий». Слово «Вали» является его единственной формой. В Священном Коране оно часто используется в значении друга. Друзья Бога (evliyaullah), которые боятся гнева Бога, помогают мусульманам, способствуют добру и избегают зла. (Энциклопедия, 1977: 186).

В энциклопедии турецкого языка и литературы слово Святой определяется следующим образом: «Святой – альтернативное слово Вали», в персидском и турецком языках используется индивидуально в единственном числе» (Энциклопедия, 1977: 168).

Понятие «Святой» существует во всех религиях. Если рассматривать сферу применения этого понятия в христианской религии, то в христианской религии «великомученик» (великий страдалец), «апостол» (пророк), «мученик» (страдалец), «монах», «блаженный» (целитель) и т.д. А Нысанбаев констатировал, что «в христианстве в III-IV веках число святых увеличилось за счет царей, князей, епископов, патриархов, римских пап» (Нысанбаев, 1999: 21).

В.Н. Топоров «В христианской религии слово Святой переводится также как Святой. В славянских языках (*праслав.* «svent») означает свет или луч [Топоров, 1995: 7]. Понятно, что использование слова «свет» как оптимальной альтернативы упомянутым праславянским словам «свет» или (свент) – свет, луч – раскрывает смысл слова. Мы можем рассмотреть, почему христиане, которые делают этот вывод, пытаются воссиять невидимым светом Творца, покрывая золотом предметы, украшающие их храмы, и зажигая в храмах свечи. Слова «свет» или (свент), которые В.Н.Топоров считает прославянским понятием, указывают на добиблейские Тору и Псалтирь, книги христианской религии. Согласно Забуру, одной из четырех книг от Бога или Творца, о «свете» написана следующая информация:

«Верный слуга Господа – Свет Вселенной»

«Вот мой слуга,
Моя душа находит радость в моем выборе!

Я возлагаю на него свой Дух,
Это справедливый суд для народов.
Мой слуга никогда не будет плакать,
Его голос не слышен на улицах.
Согнутого стержня он не сломает,
Он действительно вершит правосудие.
Пока он не установил его твердо на земле

Одолев, он не повернется назад.

Дальние страны надеются на его учение» (Библия, 2010: 840-841).

По этим данным было установлено, что понятие святого существовало в трех доисламских религиях, но его основное значение, применение и функция имеют одно и то же значение, хотя и называются по-разному. Также было выделено, что святость – это мир, сформированный на основе выбора чего-то неопознанного, мистического.

В настоящее время проблема добавления своего имени к понятию святости, встречающаяся в практике доисламских религий, находит свое отражение и в нашей стране. Есть также лица, которые предпринимают попытки по включению имен своих предков в список святых, присваивая местностям имена своих предков. Граждане, стремящиеся прославить своих предков и увековечить свое имя такими действиями, не учитывают, что они оскверняют культуру и историю страны. Неприятно, что попытки введения лиц в список святых посредством таких действий ведут к обесцениванию понятия Святого. Осуществление этих мероприятий на практике исламовед А. Муминов описывает так: «В советский период комплексное изучение мусульманской культуры казахов было практически невозможно. В то же время под влиянием политико-идеологических рамок появились разные мнения в понимании целостности традиционных, модернизационных и духовных процессов. Большой пласт устной литературы, истории и мифологии сознательно игнорировался в официальной науке, но отдельные

сообщества стали активно обращать на него внимание» (Муминов, 2011: 113). Исходя из высказывания А. Муминова, можно сделать вывод, что данные действия являются отражением действий по подведению итогов утраченного после обретения независимости казахским народом. Философ К. Медеуова поддерживая позицию Муминова, высказывает следующие мысли: «В настоящем исследовании акцент был сделан на апроприированные стратегии памяти – в первые годы независимости практически в каждом регионе создавался крупный мемориальный комплекс, служивший символическим ядром определенной территории, символическим центром области» (Медеуова, 2017: 24).

Имена, давно забытые или почти забытые в свое время в силу определенных причин, по достоинству оцениваются в трудах новых поколений, предпринимаются попытки возродить их добрые имена. Особо следует отметить труды наших ученых, возродивших труды людей, ставших святыми, не давая им исчезнуть со страниц нашей истории. Научные трактовки специалистов в области философии, исламоведения, религиоведения, культурологии, филологии о возрождении трудов исторических деятелей, ставших основой национальной идентичности, становятся требованием времени.

С. Кондыбай говоря о значении понятия «святого» в современной исламской религии в народе, сказал следующее: «Святые люди и святые места – это настоящая точка, координата, имя казахской земли. Они являются, с одной стороны, топонимами, а с другой – материалом, дополняющим и обогащающим визуальный портрет каждого региона. Это духовное и эстетическое богатство любой части мира... Это то, что прошло через духовную «экспертизу» казахского народа. Это эстетическое богатство. По крайней мере, их названия являются названиями конкретных точек казахской земли, что может быть очень важным» (Кондыбай, 2007: 6). По рассуждениям С. Кондыбая мы видим, что святые места в казахской степи, были связаны с лицами, ставшими святыми. Люди, помнящие о святых, присваивали

имена святых местностям, особым географическим ландшафтам и посещали их, отдавая дань памяти. Эта традиция сохраняется в народе и сейчас.

Соглашаясь с мнением С. Кондыбая о том, что нынешнее применение понятия святого есть «конкретная точка, координата, имя казахской земли» (Кондыбай, 2007: 6), распространяя при этом историю становления и развития феномена святости, мы пришли к следующему: анализируя информацию о роли святости в казахском мировоззрении, а также в религиях отличающих от ислама, мы столкнулись с вопросом: «Есть ли сегодня такие святые, как Бекасыл?» На наш взгляд, конечно, святые сегодня есть. Но мы утратили способность узнавать, распознавать их. Поясним эту мысль следующей мыслью Б. Абдирахманова: «может возникнуть вопрос: есть ли сейчас святые, и если да, то где они?». Они есть среди нас, но мы не хотим этого признавать из-за нашей человеческой «гордыни». В силу низкого уровня духовности современного общества мы можем проповедовать их благость и святость только тогда, когда святость человека переходит из науки в вечность» (Абдирахманова, 2010: 48).

Наследие Бекасыла Биболатулы, которого народ уже при жизни назвал святым, занимает особое место в возрождении традиционного ислама в современном Казахстане. Можно сказать, что творчество святителя, открывшего в свое время медресе и занимавшегося религиозной грамотностью своего поколения, оказало большое влияние на формирование религиозно-философского, культурно-социального, общественно-исторического, политико-психологического будущего нации.

Труд Бекасыла Биболатулы «Зикзал» имеет большое значение в раскрытии образа святости в процессе взаимодействия в социальных отношениях. Понятно, что нынешняя ценность «Зикзала», наследия святого Бекасыла, заключается в том, что усилия по совершенствованию знаний путем походов в Сайрам, Карнак, Бухару, Самарканд, город Дамаск, в свою очередь, опирались на работы нескольких сотен

или тысяч исламских ученых. Давайте сосредоточимся на работах следующих ученых, чтобы понять, насколько важны были эти города с образовательной и религиозной точек зрения.

И. Шах в своей книге «Суфизм», пишет о Сирии, куда Бекасыл Биболатулы отправился в поисках знаний. «Первые халифы владели миллионами квадратных метров земли, несметными богатствами и имели возможность оказывать политическое влияние на весь средневековый мир. Среди них были центры изучения античного наследия и отчасти традиционные мистические школы. В Африке к этим школам принадлежали общества Александрии и Египта; На западе находился Карфаген, где святой Августин исследовал и проповедовал дохристианские эзотерические учения. На данный момент колыбель тайных традиций можно отметить в Палестине и Сирии; Центральной Азии, где более прочно обосновались буддисты; Северо-Западная Индия с древними традициями мистицизма и эмпирической религией – все это находилось под юрисдикцией мусульманской империи» (Шах, 1994: 48-49). На основе данной работы Шаха, мы можем резюмировать, что Сирия была сосредоточенным центром образования и науки.

Исследователь С. Мир-Багирзаде пишет о Бухаре, где Аулие Бекасыл получил образование: «В Средней Азии в X веке в городах Бухаре, Нишапуре и Меврестали формировались медресе. Чтобы получать уроки от известных ученых, таких как Абу Али ибн Сина, Ан-Хорезми, Абу Насир Мухаммад Фараби, Мухаммад ибн Закария, Яхья ар-Рази, Бахманьяр ибн Марзбан в Багдаде, Шаме, Алеппо, Дамаске, Хаманде, Рея, Хорезма и Бухары, сюда приезжали искатели знаний с Ближнего и Центрального Востока, учиться логическому мышлению и распознаванию объективной реальности» (Мир-Багирзаде, 2013: 362-371).

Узбекистанские исследователи М. Олимов, С. Шохуморова пишут в своих исследованиях о том, что «Преемственность между духовными традициями в Средней Азии никогда не нарушалась. От коканских мулл, нашедших убежище в Восточной

Бухаре в 20-30-х годах XX века, через ишанов и ходжей, поддерживавших исламскую интеллигенцию в 50-60-е годы, богословско-правовая мысль ислама развивалась в различных формах, в том числе реформаторских. За это время решались самые острые и насущные проблемы существования ислама. В частности: взаимоотношения ислама и государства, место ислама в обществе, место и роль духовных лидеров ислама в общественно-политической жизни общества» (М. Олимов, С. Шохуморов, 2003: 122-140).

На основании исследований этих ученых мы видим, что недаром образовательный путь Бекасыла Биболатулы связан с городами Сайрам, Карнак, Бухара, Самарканд, Дамаск. Из исторических данных, приведённых турецким исследователем З. Китапшии о принятии ислама кочевыми тюрками, проживающими в казахской степи, мы можем видеть следующие ценные сведения: «Перевод Корана на фарси началось при правителе династии Самани Мансурбина Нух (961-976). Интересен тот факт, что в комиссию по переводу Корана входили ученые Ферганы, Самарканда и Бухары, а также ученые Испиджаба» (Китапшии, 2004: 106). На основании работы автора можно сделать вывод, что эти города были крупными религиозными центрами. Среди городов, оказавшихся на пути просвещения Аулие Бекасыла много тайн хранит город Карнак. Все древние города на пути просвещения Бекасыла важны и Карнак не может быть исключен из их числа. Углубленное изучение Карнака откроет массу информации для изучения и продвижения традиционного ислама.

На мировоззрение Бекасыла Биболатулы повлияли труды многих мыслителей. Доказательство этому мы можем видеть в произведении Бекасыла Биболатулы в разделе Зикзала под названием «Имена мыслителей». Там «Аристо хаким Багдади, Джалинус хаким, Аристотилис – хакимы. Аристо – учитель Хакима Багдади и Хаким Афлатон, учитель Хакима, Афлатона – учитель Хакима Бифрата, Сократ Хаким. Учителем Хакима Сократа является Лукман Хаким. Хазрат Давит Халифатулла был учителем Лукмана

Хакима. Философ Хаким, Асифибн Бархия Хаким. Аристотель был учеником Хакима-Афлатона. Первый шейх Сина Жимас был учеником Хакима Абутали Сины.

Гайса Исфгани и шейх Мухаммад Закария Абулхарис хаким, Джаббус Джалинус хаким и многие другие хакимы жили в то время. «Шейх Абутали Сина родился в триста семьдесят третьем году по хиджре» – распространение генеалогии имен мудрецов и преемственности между ними повышает научную ценность его труда (Биболатулы, 2017: 96). И можно сказать, что роль святого в возрождении традиционного ислама огромна.

Эта работа в настоящее время является одной из главных ценностей, способных предотвратить влияние различных внешних сил при возрождении традиционного ислама в новом Казахстане. Также большое значение имеет творчество Бекасыла как инструмент решения политических проблем, представляющих собой сложную проблему в сфере общественных отношений в религиозном, культурном, философском, политическом, междисциплинарном пространстве.

Заключение

В ходе научных исследований по раскрытию личности Бекасыла Биболатулы главной задачей стал вопрос возведения его в категорию святых. В ходе исследования было выделено, что понятие «святой» пришло с исламской религией. Отмечалось, что суфийские истории, возникшие на основе распространения исламской религии, внесли огромный вклад в распространение религии. Бекасыл Биболатулы, анализируя хронологические данные своего образовательного пути, и своего образования в Сирии, от греческих мыслителей до восточных перипатетиков, в разделе своего оригинального труда под названием «Имена мудрецов» дает множество сведений о формировании жизненной позиции и религиозных взглядов автора.

Книгу Бекасыла Биболатулы «Зикзал» можно назвать результатом его образования в медресе «МирАраб»

Сайрама, Карнака, Ташкента, Самарканда, Бухари-и-Шарифа и в стране Шам. Издание «Зикзала» на чагатайском языке, дополненное и переведенное в третий раз с 2003 года, несомненно, повысит ценность произведения.

То, что Бекасыл Биболатулы написал масштабное произведение, состоящее из одиннадцати частей, благодаря образованию, полученному им в стране современных Казахстана, Узбекистана и Сирии, можно назвать образцом заботы о будущих поколениях.

В ходе научных исследований было установлено, что «Зикзал» является сжатой версией произведения. Нужно прочитать сотни книг, чтобы понять концепцию этой работы. На данный момент она была переведена трижды, и каждый перевод дополняет предыдущий. Причина в том, что это зависит от квалификации и уровня образования переводчиков, а во время перевода можно определить возраст рукописи и особенности написания.

Именно поэтому мы не можем раскрыть все тайны «Зикзала». Для этого

нужно прочитать и изучить множество работ. Это задача будущего. В дальнейшем, если указанные вопросы будут реализованы и тайна «Зикзала» будет полностью раскрыта, это внесет огромный вклад в дело возрождения традиционного ислама. Если мы заботимся о своем будущем и хотим быть в числе цивилизованных стран, мы должны готовить специалистов, знающих это учение. Более глубокое изучение «Зикзала» и раскрытие его тайн во многом будет способствовать возрождению традиционного ислама. «Зикзал» является ценным достоянием, способствующим укреплению религиозной идентичности современного Казахстана.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования АР19175245 «Наследие Бекасыл аулие и проблема ренессанса традиционного ислама в новом Казахстане» Комитета науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы

- Сатершинов Б.М. «Духовные сокровища традиционной исламской истории и жемчужины». 2016. [Электрон. ресурс] – 2016. – URL: <https://www.muftyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2016-06-30/19436-dstrl-islam-tarihyi-men-azyinasyinyi-ruhani-zhauar/>. (дата обращения: 30.04. 2023).
- Аділбаев А. «Казахское общество и традиционный Ислам». 2015. [Электрон. ресурс] – 2015. – URL: <https://abai.kz/post/49788>. (дата обращения: 30.04. 2023).
- Токаев К.К. «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» послание народу Казахстана. 2022. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340>. (дата обращения: 18.09. 2022).
- Елшибай Г. «Состоялся международный форум, посвященный 200-летию святого Бекасыла Туркестанской области». 2022. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://egemen.kz/article/323380-turkistan-oblysynda-bekasyl-aulieninh-200-dgylidyghyna-arnalghan-khalyqaralyq-for?fbclid=IwAR1N6Ejd7oLxBlv3Z_gl61V9FqTfSL5G73uXjAQhtATPj5bzUl6g3Jyi0Lw. (дата обращения: 14.10.2022).
- Қазыналы Оңтүстік / құраст.: Қ.Т. Тажиев. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2011. – 200 б.
- Ілиясова Р. Ел иесі, жер киесі. – Ақтөбе: «А-Полиграфия», 2016. – 248 б.
- Қондыбай С. Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері / Энциклопедиялық басылым. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2018. – 480 б.
- Бопай Б. Кто такой Аулие? 2015. [Электрон. ресурс] – 2015. – URL: <https://www.qamshy.kz/article/awlye-degen-kim-.html>. (дата обращения: 28.04. 2023).
- Бурабаев М.С. Фараби-Аристотельден кейінгі екінші ұстаз. Құран және Ахмед Яссауидің хикметтері. Ислам және Бекасыл Биболатұлының философиясы. – Алматы «Мифология», 2006. – 232 б.
- Есім Ғ. Сана болмысы. (саясат пен мәдениет туралы ойлар). – Алматы «Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті», 2018. – 235 б.

- Milli Egitim Basımevi, İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1977. – 487 v.
Dergah Yayınları, Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi, 1977. – 399 v.
Нысанбаев Ә. Қазақстан Ұлттық энциклопедия. – Алматы: «Қазақстан энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1999. – 720 б.
Топоров В.Н. Святость и святые в русской духовной культуре. Том 1. Первый век христианства на Руси – М.: «Гнозис», 1995. – С. 875.
Киелі кітап: Таурат, Забур, Пайғамбарлар жазбалары және Інжіл шариф. – Стамбул: Қазақша аудармасы және көркемделуі «Жаңа өмір» баспасы, 2010. – 1520 б.
Муминов А.К. Родословное древо Мухтара Ауезова. – Алматы: Жибек жолы, 2011. – 304 с.
Медеуова К.А., Сандыбаева У.М., Наурызбаева З.Ж., Толгамбаева Д.Т. и др. Практики и места памяти в Казахстане. – Астана, 2017. – 318 с.
Қондыбай С. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 128 б.
Әбдірахманов Б. Бекет-атаның сұпылық жолы. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2010. – 248 б.
Шах И. Суфизм. – М.: «Молодая гвардия», 1994. – 446 с.
Мир-Багирзаде С. Система образования и воспитания на мусульманском востоке. 2013. [Электрон. ресурс] – 2013. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-obrazovaniya-i-vospitaniya-na-musulmanskom-vostoke/viewer> (дата обращения: 28.04. 2023).
Олимов М., Шохуморов С. Исламские интеллектуалы в центральной Азии XX в. 2003. [Электрон. ресурс] – 2003. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/islamskie-intellektualy-v-tsentralnoy-azii-hh-v/viewer> (дата обращения: 28.04. 2023).
Kıtarıcı Zekeriya. Türkler Nasıl Müslüman oldu?. Konya, Yedikubbe Yayınları., 2004. – 470 v.
Биболатұлы Б. Зикзал. II том. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2017. – 912 б.

Абзал С. Сахов¹, Гулжамал Т. Жораева²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Бекасыл әулие мұрасы және дәстүрлі исламның қайта өрлеу мәселесі

Аңдатпа. ХХІ ғасыр әлемде тұрақсыздықтың күшейіп, әлемдік көші-қон ағындары ғалам елдерінің діни және этникалық түрленуінің аттуына алып келді. Бұл өзгерістер көпэтносты және көпконфессиялы қоғамдарды ұйымдастырудың қалыпты әлеуметтік-мәдени модельдерін мәселеге айналдырып, қайта жасауды қажет етуде.

Еліміздегі 2022 жылғы қаңтар оқиғасының салдарын саралау негізінде қатерлер мен қауіптердің синтезді, арнайы әзірленіп жүзеге асырылғанын, бұл мемлекеттердің арасындағы ғана емес, еліміздің ішіндегі тұрақты байланыстар мен қатынастарды талқандаудың тиімді құралы болып табылатыны анық көрінді. Біз қоғамның, әсіресе жастардың, асыра сілтеген дін жолын ұстанушылар келбетінде өздерінің сенімдері мен діндерін көрсетуде қажеті жоқ шектен шығушылықты, фанатизм мен қатыгездікке ұласқанын көрдік.

Еліміздегі дәстүрлі исламының қайта өрлеуінде оқытылған сапасы төмен діни білім ұлттық болмысқа теріс қоспа қалыптастыратындығы анық. Жаңа Қазақстандағы исламның қайта өркендеуі көне мұралар негізінде қоғам ішіндегі жаңа өлшемдердің өмірге келуіне мүмкіндік берері анық.

Қазақстанның келесі дәуірі – ұлттық жаңғыру дәуірі. Еліміздегі дәстүрлі исламның қайта өрлеуі мәні бойынша ұлттық мәдениеттің онымен қоса діннің қайта жаңғыруы болуы шарт. Бекасыл әулиенің мирас мұрасы ұмытылған тарихты қайта жаңғыртады. Ұлттық мәдениетті дамыту қазақ халқының рухани құндылықтар негізінде мүмкін болады. Мақалада ислам құндылықтары мен бірге Бекасыл әулиенің рухани шығармашылығын қайта жаңғырту арқылы мәдениет пен тарихты сабақтастырып, салт-дәстүр мен болмысты жаңғыртып, қазақ халқының дәстүрлі өмір салтын қайта қалпына келтіру мәселесі қарастырылатын болады.

Түйін сөздер: мұра; әулие ұғымы; қайта өрлеу; жаңа Қазақстан; дәстүрлі ислам; ғұлама; Ислам.

Abzal S. Sakhov¹, Gulzhamal T. Zhorayeva²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Kh. A. Yasavi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

Heritage of Bekassyl Aulie and the problem of the renaissance of traditional Islam

Abstract. In the 21st century, with increasing global instability, the world has witnessed a significant rise in ethnic and religious diversity within countries. Consequently, this poses a challenge to the existing socio-cultural models for organizing multi-ethnic and multi-religious societies, necessitating their revision.

It is worth noting that an analysis of the aftermath of the tragic events in Kazakhstan in January 2022 revealed that the challenges and threats faced were of a hybrid nature. They were carefully devised and executed, representing an effective method of disrupting stable relationships, not only between states but also within a state. One could clearly observe how certain segments of society, particularly young people, exhibited extreme and fanatical behavior, using their faith and religion as a pretext.

It is evident that the inadequate quality of religious education, which was taught during the resurgence of traditional Kazakh Islam, has resulted in a volatile mix. Consequently, the issue of the resurgence of Islam in contemporary Kazakhstan is pertinent, as it allows for the integration of our ancient heritage into society, fostering new dimensions.

The new era in Kazakhstan is characterized by a national revival, wherein the revival of traditional Islam should align with the revival of national culture and religion. The cultural heritage of Aulie (Saint) Bekassyl unveils forgotten aspects of our past, thus emphasizing that the development of national culture should be based on national and spiritual values. The article will consider the problem of reviving the traditional way of life of the Kazakh people, reviving culture and history, reviving tradition and existence, through the revival of Islamic values and spiritual creativity of Aulie Bekassyl.

Keywords: heritage; concept of saint; revival; new Kazakhstan; traditional islam; scientist; Islam.

References

Satershinov B.M. «Dasturli islam tarixi men qazinasinin ruxani jawxarlari» [Spiritual gems of traditional Islamic history and treasures]. 2016. Available at: <https://www.muftyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2016-06-30/19436-dstrli-islam-tarihyi-men-azyinasyinyi-ruhani-zhauar/> [in Kazakh], (accessed 30.04. 2023).

Adilbaev A. «Qazaq qogami jane dasturli Islam» [Kazakh society and traditional Islam]. 2015. Available at: <https://abai.kz/post/49788>. [in Kazakh], (accessed 30.04. 2023).

Tokaev K.K. «Jana Qazaqstan: janaru men jangirw joli» [New Kazakhstan: the path of renewal and modernization]. 2022. Available at: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> [in Kazakh], (accessed 18.09. 2022).

Elshibai G. «Turkistan oblisi Bekasil awlienin 200 jildigina arnalgan xaliqaralik forwm otti» [An international forum was held in the Turkestan region dedicated to the 200th anniversary of Bekassyl]. 2022. Available at: https://egemen.kz/article/323380-turkistan-oblysynda-bekassyl-aulyeninh-200-dgyldyghyna-arnalghan-khalyqaralyq-for?fbclid=IwAR1N6EJd7oLxB1v3Z_61V9FqTfSL5G73uXjAQhtATPj5bzU16g3Jyi0Lw. [in Kazakh], (accessed 14.10.2022).

Tajiev Q. T. Qazinali Ontustik [Cherished South] (Nurlu Alem, Almaty, 2011, 200 p.). [in Kazakh].

Iliasova R. El iesi, jer kiesi [Owner of the country, owner of the land] (A-Poligrafia, Aktobe, 2016. 248 p.) [in Kazakh].

Qondibai S. Bayirgi qazaq dunietaniminin negizderi/Enciklopediyaliq basilim [Fundamentals of the ancient Kazakh worldview/Encyclopedic edition] (Qazaq tili, Almaty, 2018. 480 p.).

Bolat B. Aulie degen kim? [Who is a saint?] Available at: <https://www.qamshy.kz/article/awlye-degen-kim-.html>. [in Kazakh], (accessed 28.04. 2023).

Burabaev M.S. Farabi-Arestotelden keyingi ekinsi ustaz. Quran jane Axmed Yssawidin xiqmetteri. Islam jane Bekasil Bibolatulinin filosofiasi [Farabi is the Second teacher after Aristotle. Quran and wisdom of Ahmed Yasawi. Islam and Philosophy Bekassyl Bibolatule] (Mifologia, Almaty, 2006, 232 p.). [in Kazakh].

Essim G. Sana bolmisi. [The essence of consciousness] (Al-Farabi atindagi Qazaq ultiq universiteti, Almaty, 2018, 235 p.). [in Kazakh].

Islam Ansiklopedisi. [Encyclopedia of Islam] (Milli Egitim Basimevi, Istanbul, 1977. 487 p.). [in Turkish].

- Dergah Yayınları, Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi [Turkish language and literature encyclopedia] (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977. 399 p.). [in Turkish].
- Nisanbayev A. Qazaqstan Ulttiq enciklopediya [Kazakhstan national encyclopedia] («Qazaqstan enciklopediasinin» Bas redacsiyasi, Almaty, 1999. 720 p.) [in Kazakh].
- Toporov V.N. Svatost i svatie v russkoi duhovnoi culture [Holiness and saints in Russian spiritual culture] («Gnozis», M., 1995. 875 p.) [in Russian].
- Kieli kitap: Tawrat, Zabwr, Paygambarlar jazbalari jane Injil sarif [Sacred book: Torah, Zabur, inscriptions of the Prophets and the Bible] (Jana omir, Stambul, 2010. 1520 p.) [in Turkish].
- Muminov A.K. Rodoslovie drevo Muxtara Auezova [Femily tree of Mukhtar Auejv] (Jibek joli, Almaty, 2011. 304 p.) [in Kazakh].
- Medeuova K.A., Sandibaieva Y.M., Naurizbaieva Z.J., Tolgambaieva D.T. Praktika i mesta pamati v Qazaqstane [Praktices and places of memory in Kazakhstan] (Astana, 2017. 318 p.) [in Kazakh].
- Qondibai S. Mangistau men Ustirtin kieli orindari [Holy places of Mangistau and Ustirt] (Aris, Almaty, 2007. 128 p.) [in Kazakh].
- Shah I. Sufizm [Sufism] (Molodaya gvardia, M., 1994. 446 p.) [in Russian].
- Mir-Bagirzade S. Sistema obrozovaniya i vospitaniya na musulmanskom vostokey [The system of education and upbringing in the Muslim East]. 2013. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-obrazovaniya-i-vospitaniya-na-musulmanskom-vostokey/viewer>. [in Russian], (accessed 28.04. 2023).
- Olimov M., Shohumorov C. Islamskiye intelektualy v tcentralnoy Azii XX v. [Islamic intellectuals in Central Asia in the XX th century]. 2003. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/islamskie-intellektualy-v-tsentralnoy-azii-hh-v/viewer>. [in Russian], (accessed 28.04. 2023).
- Kitapçı Z. Türkler Nasıl Müslüman oldu?. [How did Turks Become Muslims?] (Yedikubbe Yayınları, Konya, 2004. 470p.) [in Turkish].
- Bekasil B. Zikzal [Zikzal] (Gilm, Astana, 2017. 912 p.) [in Kazakh].

Сведения об авторах:

Сахов Абзал Саятаевич – PhD, постдок, старший преподаватель кафедры философия Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Жораева Гулжамал Тулегеновна – кандидат исторических наук, доцент кафедры история Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави, Туркестан, Казахстан.

Sakhov Abzal Sayatayevich – PhD, postdoc, senior lecturer of the Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhorayeva Gulzhamal Tulegenovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kh. A. Yasavi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

Социальная справедливость в контексте конфликтологической теории

Сымбат Е. Шакиров^{1*}, Татьяна А. Дронзина²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

²Софийский университет им. Святого Климента Охридского,
София, Болгария

***Автор для корреспонденции:**

¹simba_004@mail.ru

²dronzina@gmail.com

¹<https://orcid.org/0000-0002-8354-5844>

²<https://orcid.org/0000-0001-5794-3390>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-302-314>

Аннотация. Конфликт в рамках конфликтологической теории рассматривается как борьба за ценности и социальный статус, власть, материальные и духовные блага. В случае адекватного решения конфликта возрастает гибкость и устойчивость социальной системы к конфликтам подобного рода. В определенные моменты требование справедливости становится мобилизующим фактором в политической борьбе.

Известно, что социальная справедливость является базовым принципом стабильной, спокойной жизни в конкретном государстве и между странами. Основы социальной справедливости обращены к преодолению ограничений и барьеров, существующих между людьми разной возрастной, религиозно-конфессиональной, расовой, этнической, культурно-цивилизационной принадлежности, перед людьми в силу их возраста, расовой, этнической, религиозной принадлежности, культуры, различия между людьми с ограниченными возможностями и здоровыми лицами.

Аристотель определил существование двух форм специальной (частной) справедливости и эти формы являются основополагающим конструктивным элементом всех последующих теорий: а) распределительная, или дистрибутивная справедливость; б) уравнивающая, или ретрибутивная справедливость. Эти две формы представляют собой способы распределения благ, статусов, ценностей.

Понятие социальной справедливости в историческом плане осмысливается как вдохновлявшая прогрессивные силы на политическую борьбу за преобразования в пользу более обоснованного распределения доходов и приближения к равенству возможностей, напротив, реакционные силы обращаются к периодам своего доминирования и привилегий как вполне обоснованным временам благоденствия, имея свое собственное представление о справедливости.

Ключевые слова: социальная справедливость; конфликтность; конфликтологическая теория; политические и правовые институты; теория справедливости; справедливость как ценность.

Received 10 March 2023. Revised 25 March 2023. Accepted 30 July 2023. Available online 15 September 2023.

For citation:

Shakirov S.E., Dronzina T.A. Social justice in the context of conflict theory // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 302-314. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-302-314>

Для цитирования:

Шакиров С.Е., Дронзина Т.А. Социальная справедливость в контексте конфликтологической теории // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 144. – №. 3. – С. 302-314. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-302-314>

Введение

Развитие морально-этической и политико-правовой мысли, показывает, что культурное развитие человечества свидетельствуют о том, что функционирование правовых и моральных норм оценивалось по их соответствию критерию справедливости. Это соотношение вопросов права и морали, нравственности с пониманием справедливости сохранило актуальность и в нашу эпоху.

Библейскому пророку Иезекиилю дано обязательство быть только справедливым в деяниях: «И праведник, если отступит от правды своей, и делает беззаконие, и за то умирает, – то он умер за беззаконие свое, которое сделал...» (Библия: 26).

Правда и справедливость правды как близкие понятия идут рука об руку, ибо имело место следование ориентиру порядка и правды. В первобытном обществе имело место понимание, что «справедливость – это простое следование общественному порядку, ... требование наказания за нарушение общей нормы... Более сложное, позитивное понимание справедливости, включающее надделение людей благами, возникает в период выделения отдельных индивидов из рода» (Философский энциклопедический словарь, 1983: 650). Имущественное расслоение как следствие распада родового строя и возникновения частной собственности на средства производства привело к усложнению соотношения обладания благами и понимания справедливости, обращаясь к правомерности и обоснованности имеющего места неравенства.

Ценность материальных и культурных благ, справедливость обладания ими, вопросы равенства и неравенства оказались в центре социальных теорий.

Соответственно, с древности и до наших дней, понимание справедливости менялось в разные эпохи, но всегда критерий справедливости приближался к мерилу правильного, истинного, морально обоснованного и правом подкрепляемого. Как следствие, понятие справедливости стало важной категорией общественной мысли, в частности в морали, правовом и политическом сознании.

Методология исследования

В статье применены сравнительный метод, логический метод, исторический метод. Сравнительный метод важен в поиске полезных аналогий. Например, знание соотношения принципов социальной справедливости позволяет применять аналогию для понимания сути специфики понимания справедливости в Казахстане.

Исторический метод применен в анализе возникновения и развития понятий социальной справедливости. Логический метод применен в выявлении причинно-следственных связей, особенностей понимания социальной справедливости.

Таким образом, методы исторический и логический позволяют выявить имеющие место противоречия в понимании социальной справедливости,

Обсуждение

Место социальной справедливости в социальной философии.

Значимость тематики о роли и месте социальной справедливости проявляется в том, что справедливость связана в своем воплощении с вопросами равенства и неравенства.

Большинство авторов, понимая сложность воплощения справедливости, воздерживались и воздерживаются от

столь крайне радикального подхода. Справедливость в нашем несовершенном мире может быть притягательным идеалом.

В своем воплощении в действительности концепт справедливости является частью предмета социальной философии, экономической теории, правовой науки, этики, истории политических и правовых учений, что позволяет утверждать, что тематика социальной справедливости имеет междисциплинарный характер.

Психологический момент достижения социальной справедливости обращает к духовным устремлениям и исканиям правды. В этих устремлениях и исканиях проявляется ценность справедливости для этого конкретного человека. Спектр восприятия справедливости как ценности опять-таки многосторонен: для кого-то справедливость моральная ценность, для кого-то важен подход на основе справедливости как способ оценки поступков окружающих.

Справедливость как ценность многогранна и предстает в разных формах: и как абсолютная моральная ценность, и как относительная, историческая и общечеловеческая. Справедливость как ценность при этом следует отличать от справедливости как оценки.

С точки зрения экономического подхода представления о социальной справедливости связаны с имущественным интересом, что понятно из существующих проблем экономического неравенства. Экономическое неравенство само по себе есть следствие свободы действий экономических субъектов. Конфликтность интересов предпринимателя и наемного работника также способна облекаться в форму борьбы за справедливость, например, достойная, правомерная и этим самым справедливая оплата труда.

Соответственно, актуализируется тема воплощения справедливости в нормах права и законодательства. Моральные нормы и право в понимании справедливости не совпадают. Как следствие, возникают вопросы насколько может быть выполнен принцип справедливости в правовой практике, насколько соблюдение законности равнозначно воплощению справедливости,

поскольку конфликтующие стороны имеют свои, несовпадающие представления о том, что есть правда.

«Поэтому не случайно качественная смена этапов в развитии общества происходила тогда, когда на исторической арене появлялась новая социальная сила, интересы которой явно не совпадали с интересами властвующих. И теперь, чтобы претендовать на право господствовать в обществе, она нуждалась в установлении такой новой законодательно-правовой системы, которая теперь бы соответствовала уже именно её интересам. А ранее существовавшая правовая система, в данном случае, естественно, определялась как несправедливая» (Батурин, 2017: 230).

Справедливость как должное, справедливость как часть космического порядка.

Выполнение принципа справедливости в правовой практике, соблюдение законности означает, что справедливость применяется в качестве критерия должного, обязательного в отношениях между людьми. Соответственно, важно для критерия должного, обязательного имеет ли место равенство перед законом или, напротив, как в сословном обществе, справедливым воспринимается наличие каких-то привилегий для лиц из некоторых сословий.

Заметим, что оценка в понятиях «справедливое» или «несправедливое» может быть не только к распределению доходов, но и к решениям суда, высказываниям политиков, правовому акту государственного органа. Так в 1789 г. желание короля распустить Генеральные штаты было расценено депутатами от «третьего» сословия как несправедливое и эти депутаты объявили себя представителями нации – Национальным собранием, что было прологом к началу Великой Французской революции и скорому взятию Бастилии 14 июля того же года.

«Как ни сильно было это правительство, – говорил Сократ на суде, – оно не испугало меня настолько, чтобы заставить совершить несправедливость» (Платон, 1968: 102). Дело

в том, что согласно решению Тридцати тиранов ряд афинских граждан, в том числе Сократ, были обязаны «привезти с Саламина саламинца Леонта, чтобы казнить его», но Сократ отказался выполнить это решение (Платон, 1968: 101).

Заметим, что накануне своей смерти Сократ рассуждал о своем уважении к афинским законам. В диалоге Платона «Критон» Сократом сказано о нравственном отношении к законным решениям, ибо неподчинение афинским законам предстает несправедливостью. Эти законы «родили, вскормили, воспитали, наделили» афинских граждан всевозможными благами, разрешили им покинуть страну по совершеннолетию, если они им не нравились. Сократ испытывал искреннюю привязанность к родному полису, никогда и не помышляя покинуть Афины, и не раз заявлял, что предпочтет смерть изгнанию. «А теперь ты тех слов не стыдишься и нас, Законы, не почитаешь, пытаешься нас уничтожить. Ты поступаешь так, как мог бы поступить самый негодный раб, собираясь бежать вопреки обязательствам и соглашениям, по которым ты должен был жить под нашим управлением» (Платон, 1968: 128). Сложность и конфликтогенность ситуации снимается верностью космическому порядку.

Своей актуальности не утратили и сегодня идеи философов прошлого. В последующем идеи философов прошлого нашли своё отражение в понимании сущности такого понятия, как «правовое государство». Однако суть понимания «правовое государство» стали толковать исключительно в законодательно-правовой форме. Ведь на сегодняшний день, в современной науке право определяется как «система общеобязательных социальных норм, охраняемых силой государственного принуждения, обеспечивающего юридическую регламентацию общественных отношений в масштабе всего общества» (Юридический энциклопедический словарь, 2000: 450).

Правовые, политические, социальные, религиозные, моральные аспекты справедливости в разных гуманитарных дисциплинах изучаются самостоятельно,

но в целом они образуют то, что является разными сторонами справедливости.

Правосудие по смысловому значению имеет узкое значение, чем справедливость. Правосудие есть один из правовых аспектов справедливости, что отражен в языке, например, в английском и в русском в общественно-политической мысли. «... And Justice for All» («...и справедливость для всех») – это идеал просветителей Нового времени нашел отражение в этих завершающих словах Декларация независимости США.

Это понятие *justice* в самом общем виде включает значения «честность», «разумность», «право», что более полно раскрывается в уточнении этого понятия. 1) право, правосудие 2) справедливость, законность; 3) правовая система, используемая для наказания лиц, совершивших преступления [<https://context.reverso.net/английский-русский/justice>].

В более полном виде лексико-семантическое поле *justice* раскрывается при участии ряда близких по значениям слов:

– *fairness* – справедливость, честность (reverso.net, 2023).

– *righteousness* – переводимо как 1) «праведный», 2) «справедливый» (reverso.net, 2023).

– *right* – «справедливость», «право» (reverso.net, 2023).

Из *right* следуют:

– *rightness* (= *justice*) – 1) справедливость, 2) правота, правильность (reverso.net, 2023).

– *justness* (= *justice*) – «справедливость» (reverso.net, 2023).

– *equity* – равенство людей для честного правосудия и справедливости – 1) «справедливость», «беспристрастность», 2) «право справедливости» (reverso.net, 2023).

От доминирования религиозного понимания социальной справедливости к господству правового понимания.

Если в истории Средних веков доминировала религиозная составляющая, то в Новое время и в настоящую эпоху юридическая справедливость занимает ведущее место среди других ее видов, поскольку без нее невозможно не только

утвердить справедливость в обществе, но и реализовать свободу человека.

На смену теологическому пониманию справедливости пришло его понимание, как правильного или должного, продиктованного свободной волей человека. Таким образом, проблема справедливости стала рассматриваться с точки зрения человеческой природы, а, чтобы соединить человеческую природу с правом, необходимо изучить человека, оценивая его неотъемлемые права, главные из которых – права на жизнь, личную безопасность и свободу, включая обладание собственностью.

Рассмотрим конфликтогенность двух наиболее общих видов справедливости: воздающей и распределяющей справедливости. Классическое выражение воздающей справедливости она получила в талионе: «Око за око, зуб за зуб», то есть равное воздаяние за равные деяния (Православный журнал «Фома», 2023).

Применим принцип воздающей справедливости к процессу распределения. Процесс распределение подразумевает наличие того, что подлежит распределению и распределяется у тех, между кем происходит распределение.

Принадлежит во многом прошлому воздающая справедливость с ее принципом равного воздаяния за равные деяния. Дело в том, что неравны по ценностному рангу субъекты и это неравенство их способностей, возможностей проявить себя во имя блага делает, например, справедливым асимметрию в их доходах. Напротив, стремление уравнивать их по конечному результату, доходам в нашем случае, заключает в себе семя конфликта.

Обратимся к распределяющей справедливости. «Золотое правило» нравственности: «Поступай с другим так, как бы ты хотел, чтобы поступили с тобой», – основа распределяющей справедливости.

Сравнивая распределяющую справедливость и воздающую справедливость, отметим, что первая не противоположна второй и не считается более совершенной. Дело в том, что и распределяющая справедливость, и воздающая, основываются на принципе

равного воздаяния, но распределяющая справедливость применяется со вниманием к тому, что существуют различные по ценности предметы и субъекты распределения. Приходим к выводу, что имеет место справедливость, которая в живой действительности воплощается по-разному в конкретных случаях. Что касается сознания субъектов, то оценка действия как справедливого или не вполне справедливого или как несправедливого происходит посредством существующих правовых и моральных норм и на фоне вовлечения чувственно-эмоциональной сферы. Преодоление неравенства и путь к большему равенству, как правило, оценивается положительно в нравственном смысле.

Справедливость и равенство, справедливость и мораль.

Выше, на примерах слов английского и русского языков показано, что справедливость, правильность, право, добро (добродетель), равенство и свобода присутствуют в общественном и индивидуальном сознании и также связаны при выяснении, что есть справедливое. Каждое из этих понятий может быть важнейшим компонентом справедливости. Так, Гегель отмечал важность равенства, поскольку стремление «поступать справедливо ради справедливости» «требуется считать других равными себе самому» (Гегель, 1990: 71), иначе справедливость не может осуществляться. Это положение, по Гегелю, должно отражаться в конституции, которая, будучи «существующей справедливостью», включает равенство и свободу как свою последнюю цель и результат.

Эта линия на взаимную связь справедливости и равенства продолжена К. Поппером в его известной работе «Открытое общество и его враги». Описывая, что такое справедливость? – он определения справедливости увязывает с равенством: равное распределение обязанностей, равенство всех перед законом, беспристрастность законов и суда, равное распределение преимуществ между гражданами (Поппер, 1992: 126).

Но что же делать с неизбежным, идущим отчасти от природы, отчасти от усилий самих людей по развитию своих способностей, индивидуальным неравенством людей? Имеем в виду, что существует неравенство их способностей, личных возможностей, умственных и иных достижений. Тем более, что развитие культуры в конкретном обществе имеет следствием, что одни становятся более продвинутыми, другие идущими вослед им. Об этом неравенстве из природных и культурных различий как не являющемся несправедливостью заявлял Ф. Ницше: «Люди *неравны*: так говорит справедливость» (Ницше, 1990: 111).

В отличие от Запада с его большим вниманием к правовым аспектам справедливости, в трудах российских философов морально-нравственный аспект самодовлеющий. Кстати, в России социальная справедливость, лежащая в основе права, некоторыми мыслителями, например, Е. Трубецким, почти отождествлялась с областью морали. В каком бы смысле ни употреблялось слово «право», отмечал Е.Н. Трубецкой, «мы всегда подразумеваем под ним что-то такое, против чего не следует посягать, чего не должно нарушать». С этим словом «в нашем уме всегда связывается то или другое поведение, предписание каких-либо положительных действий или воздержания от действий» (Трубецкой, 1913: 11).

При вышеприведенном отличии западного, точнее английского, понимания справедливости от российского, в XVIII веке имела место попытка России заимствовать английское право справедливости. Не без влияния английского права справедливости произошло возникновение права справедливости в России. Английское право справедливости возникло как дополнение к существовавшему общему праву, ибо судебные процедуры по нормам права справедливости были более вариабельными в принятии решений, более скорыми и менее затратными процедурами.

Интерес Екатерины II к законотворчеству включал внимание к британскому праву. Отметим также «отца русской юриспруденции», первого профессора

права Московского университета Семена Десницкого, обучавшегося в 1761-1767 годах и защитившего там диссертацию на степень доктора права в университете Глазго (Кросс, 1996: 292). Некоторый период в губерниях действовали т.н. совестные суды, которым вменялось руководствоваться не только законами, но и «естественной справедливостью» на предлагаемой основе: «1) человеколюбие вообще; 2) почтение к особе ближнего, яко к человеку; 3) отвращение от угнетения или притеснения человечества...» (Ключевский, 1989: 113).

Справедливость в контексте внутренней и международной жизни.

В русской социально-философской и религиозно-этической мысли имели место определения справедливости применительно к внутренней и международной жизни страны. Некоторые идеи этих мыслителей, например, упоминаемая далее идея «вселенского братства», представляются крайне идеалистичными, де-факто отрицающими индивидуалистические и корыстные отношения. Философ В. Соловьев настойчиво утверждал справедливость в своем идеале России как такого «много народного целого», которое должно быть «христианской семьей народов», исключающей национализм и шовинизм. По В. Соловьеву, справедливость должна стремиться к утверждению «вселенского братства», где все народы и нации являются равными, одни не возвышаются над другими и где Россия не только не действует против других наций, но всегда остается «с ними и для них» (Соловьев, 1991: 68).

В постсоветских обществах в массовом сознании в течение более чем трех десятилетий происходит процесс переоценки ценностей. При этом, не наблюдается кипение дискуссий по поводу социальной справедливости. Актуальность научной разработки проблемы справедливости возрастает также в связи с тем, что моральная деградация сопровождается таким смыслом жизни, что, когда воплощение высоких идеалов многим непонятно, а других значимы только

те блага, которые имеют материально-финансовый эквивалент - деньги, богатства, роскошная жизнь. Власть и успешная карьера в этом смысле воспринимаются как средства достижения такой жизни, пусть на грани закона и права и за пределами соблюдения норм морали.

Справедливость в современном мире включает в себе необходимость воплощения неотъемлемых прав человека. Нормативно-правовой подход и его применение в конкретных случаях обращает к справедливой моральной оценке заслуг людей и общественного признания, труда и вознаграждения, а чисто с правовой практики выявляет соответствие преступления и наказания.

На практике множество конфликтов становятся неизбежными, ибо наличие различий в социальном положении и в оценка деяний дополняется разницей интересов.

Не существует понятия справедливости верного для всех времен и народов. Условия жизни людей и их представления об окружающем мире пребывают в непрестанном становлении, что вызывает изменения в понимании того, что есть социальная справедливость. В этом состоит исторически меняющийся характер справедливости. Оценка того насколько справедливы те или иные действия и дела определяется тем, какие цели при этом ставятся. Именно с учетом этого обстоятельства нужно оценивать реальные действия людей. Вполне возможно ущемление прав отдельных групп людей может быть признано справедливым, как например, изъятие части земли у помещиков в процессе аграрных реформ. Важно то, что есть ли согласие остальных групп, что это действие действительно направлено на достижение очевидного блага, недостижимого иными подходами и способами.

В теоретических изысканиях и на практике все большую значимость приобретает подход, основанный на выявлении возможных и необходимых условий свободного развития человеческой личности, ее творческой натуры. Наш «мир, – как говорил А. Камю, – украшен, по

крайней мере, одной настоящей истиной – истиной человека». Спасая человека, освобождая его от социальных и природно-материальных оков, общество дает «ему шанс на справедливость», чтобы успешно, «противостоять миру несчастий» (Камю, 1990: 116).

Внутренняя противоречивость справедливости как оценочной категории.

Быть выше различий интересов и оценивать, по справедливости, достаточно сложно. С одной стороны, апелляция к разделяемым всеми сторонами принципам справедливости есть свидетельство того, что имеет место некоторый консенсус, согласие по общим «правилам игры». С другой стороны, решение вопроса, например, трудового конфликта между предпринимателями и наемными работниками, возможно на основе законности, но рядом с этим идет необходимость уступить в чем-то. И эта уступка, например, в одном из моментов охраны труда, представляется морально несправедливой для части работников.

То, что представляется справедливостью для одних, часто оборачивается несправедливостью для других. Единственно, что можно утверждать, что разум должен быть хладнокровным и неверно опираться на чувства при оценке происходящего. Наиболее верный подход заключается в том, чтобы вообще оценивать явления, не являясь вовлеченным в них. Не случайно в конфликтах для их решения привлекают конфликтолога, посредника, медиатора либо третейского судью. Сторонний наблюдатель наиболее объективен в этом вопросе, поскольку в данном случае лишен собственных интересов. Его оценка свободна от чувств, эгоистических и иных субъективных соображений.

Принимая во внимание субъективный характер справедливости для человека, можно заметить, что изначально справедливость содержит в себе элементы несправедливости, доля которых зависит от уровня развития общества (правовых, моральных, экономических, политических и других отношений).

Ценностная природа справедливости находит теоретическое выражение в трудах мыслителей. В конкретных людях проявляется во всей полнокровности субъективность справедливости, которая существует как в индивидуальном, так и групповом и общественном сознании. Вновь напомним, что принципы всеобщей справедливости, которые были бы универсальными и устраивали абсолютно всех, сформулировать вряд ли возможно. Заметим также, что понятие справедливости меняется со временем и каждая эпоха имеет свой определенный исторический и культурный контекст.

Новые формы социальных отношений и социальная справедливость в контексте конфликтогенности.

В результате экономических, политических реформ конца 1980-начал 1990-х гг. такие явления, как спекуляция, коммерческое посредничество, частное предпринимательство и т.д., декриминализированы, но в обществе появились новые угрозы, вызывающие новые формы конфликтогенов.

Социальная напряженность иллюстрирует состояние всей общественной жизни, характеризующейся обострением объективных и субъективных различий в различных областях. Это может даже произойти, когда нет очевидного противоречия. Напряженность на эмоциональном, психологическом и поведенческом уровнях характеризуется следующими моментами: распространение недовольства в обществе; потеря доверия к властным структурам; пессимистическая оценка будущего, недоверие к будущему; массовый поиск дополнительных источников дохода; протестные акции и разные формы вынужденной миграции.

Конфликтогенность общества развивается под влиянием различных причин и взаимодействий. Для определения путей ее снижения необходимо определить причины и закономерности, определяющие характер конфликта общества и его динамику, важнейшие факторы изменчивости напряженности в обществе, прежде всего, социально-

экономические факторы. Факторы — это показатели, отражающие причины усиления противоречий и разногласий в обществе.

В условиях географического расположения Казахстана в центре Азии, а с другой стороны — на пересечении евразийского пространства, необходимо учитывать вовлечённость нашего государства в два культурно — исторических и цивилизационных потока, которые нельзя рассматривать в отрыве друг от друга.

В то же время государство провело рыночные реформы в сфере экономики. Эти изменения были и продолжают присутствовать со всеми формами искажения посредством первоначального распределения (перераспределения) экономических ресурсов, главным образом между представителями правящей элиты.

Достаточно вспомнить о появлении таких новых социальных групп, как возвращенцы, самозанятые, мигранты, безработные, бездомные и многое другое. Период этнокультурной идентификации в национальном и государственном строительстве происходит в условиях глобальных вызовов нашего времени, роста национализма, повышенного интереса к историческим корням и этнокультурной идентичности во многих странах мира, что является важной константой духовной действительности.

Социальная справедливость и современные конфликты в независимом Казахстане.

Казахстан сумел избежать конфликта между двумя основными этносами — казахами и русским в 1990е гг., не допустив «воронку конфликта». События 1994-1995 гг., когда существовали напряженные отношения между Верховным Советом 13-го созыва и исполнительной ветвью власти продемонстрировали, что эта политическое противостояние протекало вне апелляции к социальной справедливости.

Очевидно было стремление власти суверенного Казахстана к стабильности и строгому соблюдению бескровных способов разрешения конфликтов. Например, предметом длительного обсуждения стало единство государственной власти и принцип

ее разделения на ветви, сформулированное в статье 3 Конституции 1995 г. В предыдущей Конституции 1993 г. был тезис о разделении этой власти. Практика показала, что в условиях Казахстана это решение способствовало возникновению конфликтов между различными государственными институтами, так как каждая ветвь власти считала себя первостепенной.

По мнению многих политологов, введение в Казахстане права частной собственности противоречит историческим основам и традициям казахского народа, а распределение ее по принципу клановости может привести к социальному взрыву. Что и произошло в январе 2022 года.

С мая 2011 года на западе Казахстана происходят спорадические забастовки нефтяников, требующих выплаты промышленных и региональных коэффициентов к заработной плате (по словам рабочих, их заработная плата составила около половины выплат, выплачиваемых за несколько лет).

До 16 декабря 2011 года на забастовках не были предъявлены политические требования, предъявлялись только экономические требования. Не было ни плана действий у забастовщиков, ни поддержки общественных активистов в других регионах, что должно было привести к любым чрезвычайным мерам. 14 декабря 2011 года было озвучено обращение нефтяников, требующее отставки президента.

В целом, этот конфликт являлся социально-экономическим, так по мнению журналистов, претензии выражались не к невысокой заработной плате людей, а к низкому уровню развития Мангистауской области и Жанаозена (несмотря на большие доходы нефтяных компаний).

Отсутствие способности своевременно исчерпать межличностный конфликт может привести к групповому конфликту интересов, в который может быть непосредственно вовлечено ближайшее окружение непосредственных участников конфликта. На следующем этапе вовлечены в двусторонний конфликт уже члены этнических общин, которые могут даже не быть знакомы с участниками конфликта.

В последнем случае можно говорить об эскалации этнического конфликта.

К примеру, подобный межличностный конфликт, переросший в групповой, произошел в ночь с 31 декабря на 1 января 2019 г. в ресторане «Древний Рим» г. Караганды. Здесь имела место массовая драка среди гостей, в результате которой один был убит, еще трое получили ножевые ранения. Погиб 23-летний Ж.Р. Бахытжанулы. Ситуацию осложнило то, что участниками конфликта стали представители разных национальностей. Отдельные комментаторы социальных сетей стали придавать ему статус межнационального конфликта (Адилбеков, 2019).

После инцидента 6 января в Караганде более 200 человек собрались около ДВД Карагандинской области с требованием прокомментировать ход расследования. Аким Карагандинской области Е. Кошанов встретился с ними перед Департаментом полиции (Беленко, 2019).

Имело место противоречие: соглашение, достигнутое в результате применения современной политики (объективная сфера взаимопонимания), действует в качестве противоречивого консенсуса-согласия, основанного на снятии экстремальных позиций, а не на методологии урегулирования конфликтогенов посредством посредничества.

Январь 2022 г. показал нерешенность многих аспектов претворения социальной справедливости в Казахстане, так как вопросы социальной справедливости не находили необходимого отражения ни в моральных, ни в правовых, ни в политических обсуждениях. Олигополия была признана только после январских событий.

На вопрос журналиста К. Татили: «Одной из ключевых проблем казахстанской экономики является монополизм, препятствующий формированию конкурентной среды (правда, президент обозначил ее как олигополию). Какими вам видятся пути преодоления этого изъяна?» так ответил эксперт-политолог Т. Исмагамбетов: «Преодоление

этого негативного феномена лежит в политической плоскости. Сегодня лишь узкий круг лиц имеет выход на высшую бюрократию. А это немногочисленный, но очень влиятельный слой, который «присосался» к бюджету и прочим финансовым ресурсам. На поверхности общественно-политической жизни видны взлеты одних и смещения других. Более важно то, как мы сумеем распорядиться экономическими ресурсами. В Латинской Америке, бывало, политика влияла на экономику вследствие того, что находились генералы, которые осуществляли перевороты и тем самым вмешивались в политику. Но более падающий для общества и более приемлемый для нас путь иной – отказ от любимого бюрократией и близкими к ней кланами принципа: «Для друзей – всё, а для остальных – закон». «Принципиальность» такого рода опасна. Впрочем, лучше почитать то, что сказано по этому поводу президентом в его обращении» (Татиля, 2022).

Заключение

Заметим, что в англосаксонской политической мысли более сущностно, чем в российской традиции и лингвокультуре представлены правовые аспекты понимания справедливости, что создает более основательную базу для их разрешения в правовом порядке и моральном обосновании этого решения конфликтных ситуаций.

Как следствие, значимость и влияние англосаксонской политической мысли, это следствие из сопоставления разных культур можно представить как воздействующее на глобальное понимание справедливости.

Что касается казахской общественной мысли, то большее значение чем в англосаксонской и русской общественно-политической мысли имеет личностный фактор, личность бия, его беспристрастность и честность: «У справедливого бия нет родственников» (Зиманов, 2023). И много меньшее, на наш взгляд, имеет место

обращение на нормы, способствовавшие достижению справедливости в конкретном случае.

Принципы всеобщей справедливости словно выпали из исторического и социокультурного контекста. Проявляется этот феномен в том, что в условиях суверенного Казахстана конфликты по вопросу распределения доходов не включали апелляцию к справедливости. Что свидетельствует о слабости институциональных начал, ибо норма, идеал, понятие справедливости имеют большее фундаментальное содержание, чем непосредственные вопросы оплаты труда, соблюдения техники безопасности и т.п.

Следует обратить внимание, что важно посредством применения конфликтологической теории преодолевать институциональную слабость обеспечения справедливости – так, например, профсоюзы Казахстана в разработке и реализации социально-экономической политики не принимают должного участия. Как следствие, слабости профсоюзного движения – спорадические забастовки нефтяников Каражанбасмунай и Жанаозена, напряженность, аварии и вялотекущие трудовые конфликты горняков карагандинских, жезказганских и других шахт. Трудовые конфликты дестабилизируют ситуацию, повышают вероятность социальных конфликтов, представляющих реальную угрозу устойчивому развитию страны.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования молодых учёных по проекту «Жас ғалым» на 2022-2024 годы Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (АР 13268927 «Проблема институционализации социальной конфликтологии как науки в современном Казахстане»).

Список литературы

- Адилбеков Д. Пьяная потосовка вызвала мощный резонанс. Общественность решила, что конфликт на национальной почве. [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://informburo.kz/stati/ubiystvo-v-karagande-v-novogodnyuyu-noch-uroki-drevnego-rima.html>. (дата обращения: 10.07.2023).
- Батурин В.С. Социальная справедливость в контексте методологического дискурса: сборник избранных научных трудов. – Караганда: Изд-во ИП Марченко Г.Г., 2017. – 345 с.
- Беленко Е. Ситуация в Караганде: аким региона заявил, что все виновные лица будут наказаны. [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.nur.kz/incident/crime/1771873-situacia-v-karagande-akim-regiona-zaavil-cto-vse-vinovnye-lica-budut-nakazany/>. (дата обращения: 10.07.2023).
- Библия. Книга пророка Иезекииля. – М.: Дикрет-медиа, 2011. – 785 с.
- Гегель Г. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
- Зиманов С.З. Три законодателя и легенды века. [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.soyle.kz/article/view?id=36> (дата обращения: 10.07.2023).
- Камю А. Бунтующий человек. Пер. с франц. – М.: Политиздат, 1990. – 167 с.
- Ключевский В.О. Соч.: В 9 т. Т. 5. Курс русской истории. Ч. 5. – М.: Мысль, 1989. – 486 с.
- Кросс Э.Г. У Темзских берегов. Россияне в Британии в XVIII веке. – СПб: Издательство: Академический проект, 1996. – 387с.
- Крутских В.Е. Юридический энциклопедический словарь. 3-е изд., переработанное и дополненное. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 450 с.
- Ницше Ф. Так говорил Заратустра. – М., 1990. – 304 с.
- Платон. Апология Сократа // Соч.: В 3 т. – М., 1968. Т.1. – 183 с.
- Платон. Критон // Соч.: В 3 т. – М., 1968. Т.1. – 183с.
- Поппер К. Открытое общество и его враги. М. Т. 1: Чары Платона. – М.: Феникс, 1992. – 448 с.
- Православный журнал «Фома». [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://foma.ru/oko-za-oko.html>. (дата обращения: 10.07.2023).
- Соловьев В. Смысл любви. Избр. Произведения. – М.: Современник, 1991. – 525 с.
- Татия К. Насколько реализуемы реформы, инициированные главой государства? [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://qmonitor.kz/politics/>. (дата обращения: 17.01. 2022).
- Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права. – Москва, 1913. – 226 с.
- Универсальный переводчик Reverso. [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://context.reverso.net/английский-русский/> (дата обращения: 10.07.2023).
- Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 849 с.

Сымбат Е. Шакиров^{1*}, Татьяна А. Дронзина²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Әулие Климент Охридский атындағы София университеті, София, Болгария

Конфликтологиялық теория контекстіндегі әлеуметтік әділеттілік

Аңдатпа. Конфликтологиялық теория шеңберінде конфликт құндылықтар мен әлеуметтік мәртебе, билік, материалдық және рухани игіліктер үшін күрес ретінде қарастырылады. Конфликтті барабар шешу жағдайында әлеуметтік жүйенің икемділігі мен осы түрдегі қақтығыстарға төзімділігі артады. Белгілі бір сәттерде әділеттілікті талап ету саяси күресте жұмылдырушы факторға айналады.

Әлеуметтік әділеттілік белгілі бір мемлекетте және елдер арасында тұрақты, тыныш өмірдің негізгі қағидасы болып табылатыны белгілі. Әлеуметтік әділеттіліктің негіздері әр түрлі жастағы, діни-конфессиялық, нәсілдік, этникалық, мәдени-өркениеттік адамдар арасындағы, олардың жасына, нәсіліне, этникалық, діни көзқарасына, мәдениетіне, мүмкіндігі шектеулі адамдар мен дені сау адамдар арасындағы айырмашылықтарға байланысты болатын шектеулер мен кедергілерді жеңуге бағытталған.

Аристотель арнайы (жеке) әділеттіліктің екі формасының бар екендігін анықтады және бұл формалар барлық келесі теориялардың негізгі сындарлы элементі болып табылады: а) дистрибуторлық немесе дистрибутивті әділеттілік; б) теңестіруші немесе ретрибутивті әділеттілік. Бұл екі форма тауарларды, мәртебелерді, құндылықтарды бөлу тәсілдерін білдіреді.

Тарихи тұрғыдан алғанда, әлеуметтік әділеттілік ұғымы прогрессивті күштерді кірістерді неғұрлым негізделген бөлу және мүмкіндіктер теңдігіне жақындау пайдасына қайта құру үшін саяси күреске шабыттандырды деп түсініледі, керісінше, реакциялық күштер өздерінің үстемдігі мен артықшылықтарының кезеңдеріне өздерінің әділеттілік идеясына ие бола отырып, әл-ауқаттың толық негізделген уақытына жүгінеді.

Түйін сөздер: әлеуметтік әділеттілік; конфликт әлеуеті; конфликтологиялық теория; саяси және құқықтық институттар; әділеттілік теориясы; әділеттілік құндылық ретінде.

Symbat E. Shakirov¹, Tatyana A. Dronzina²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²The St. Kliment Ohridsky University of Sofia, Sofia, Bulgaria

Social justice in the context of conflict theory

Abstract. Conflict in the framework of conflictological theory is seen as a struggle for values and social status, power, material and spiritual benefits. In the case of an adequate solution to the conflict, the flexibility and stability of the social system to conflicts of this kind increases. At certain moments, the demand for justice becomes a mobilizing factor in the political struggle.

It is known that social justice is the basic principle of a stable, peaceful life in a particular state and between countries. The foundations of social justice are addressed to overcoming the restrictions and barriers that exist between people of different age, religious and confessional, racial, ethnic, cultural and civilizational affiliation, in front of people because of their age, racial, ethnic, religious affiliation, culture, differences between people with disabilities opportunities and healthy individuals.

Aristotle defined the existence of two forms of special (private) justice, and these forms are the fundamental constructive element of all subsequent theories: a) distributive justice; b) equalizing or retributive justice. These two forms are ways of distributing goods, statuses, values.

The concept of social justice in historical terms is conceptualized as having inspired progressive forces to politically struggle for transformation in favor of a more justified distribution of income and closer equality of opportunity, on the contrary, reactionary forces turn to periods of their dominance and privilege as well-founded times of prosperity, having their own idea of justice.

Keywords: social justice, conflict potential, conflictological theory, political and legal institutions, theory of justice, justice as a value.

References

Adilbekov D. P'janaja potosovka vyzvala moshhnyj rezonans. Obshhestvennost' reshila, chto konflikt na nacional'noj pochve [The drunken brawl caused a powerful resonance. The public decided that the conflict was on ethnic grounds]. Available at: <https://informburo.kz/stati/ubiystvo-v-karagande-v-novogodnyuyu-noch-uroki-drevnego-rima.html>. [in Russian]. (accessed: 10.07.2023).

Baturin V.S. Social'naja spravedlivost' v kontekste metodologicheskogo diskursa: sbornik izbrannykh nauchnykh trudov [Social justice in the context of methodological discourse: a collection of selected scientific works]. (Karaganda, Izd-vo IP Marchenko G.G., 2017, 345 s.) [in Russian].

Belenko E. Situacija v Karagande: akim regiona zajavil, chto vse vinovnye lica budut nakazany [The situation in Karaganda: the akim of the region said that all guilty persons will be punished]. Available at: <https://www.nur.kz/incident/crime/1771873-situacia-v-karagande-akim-regiona-zaavil-cto-vse-vinovnye-lica-budut-nakazany/> [in Russian]. (accessed: 10.07.2023).

Biblija. Kniga proroka Iezekiilja [Book of the Prophet Ezekiel]. (M.: Dikret-media, 2011, 785 s.) [in Russian].

Gegel' G. Filosofija prava [Philosophy of law]. (M., Mysl', 1990, 524 s.) [in Russian].

Zimanov S.Z. Tri zakonodatelja i legendy veka [Three legislators and legends of the century]. Available at: <https://www.soyle.kz/article/view?id=36> [in Russian] (accessed: 10.07.2023).

Kamju A. Buntujushhij chelovek. Per. s franc. [A rebellious man. Per. from French]. (M., Politizdat, 1990, 167 s.) [in Russian].

- Kljuchevskij V.O. Soch.: V 9 t.T. 5. Kurs russkoj istorii. Ch. 5 [Works: In 9 vols. 5. Course of Russian history. Part 5.]. (M., Mysl', 1989, 486 s.) [in Russian].
- Kross Je.G. U Temzskih beregov. Rossijane v Britanii v XVIII veke [On the banks of the Thames. Russians in Britain in the 18th century]. (SPb, Izdatel'stvo: Akademicheskij proekt, 1996, 387 s.) [in Russian].
- Krutskih V.E. Juridicheskij jenciklopedicheskij slovar'. 3-e izd., pererabotannoe i dopolnennoe [Legal Encyclopedic Dictionary. 3rd ed., revised and expanded]. (M., INFRA-M, 2000, 450 s.) [in Russian].
- Nicshe F. Tak govoril Zaratustra [Thus spoke Zarathustra]. (M., 1990, 304 s.) [in Russian].
- Platon. Apologija Sokrata // Soch.: V 3 t. [Apology of Socrates // Works: In 3 volumes.]. (M., 1968, T.1, 183 s.) [in Russian].
- Platon. Kriton // Soch.: V 3 t. [Crito // Op.: In 3 vols.]. (M., 1968, T.1. 183 s.) [in Russian].
- Popper K. Otkrytoe obshchestvo i ego vragi. M. T. 1: Chary Platona [The open society and its enemies. M.T. 1: Plato's Enchantment]. (M., Feniks, 1992, 448 s.) [in Russian].
- Pravoslavnyj zhurnal «Foma» [Orthodox magazine Foma]. Available at: <https://foma.ru/oko-za-oko.html>. [in Russian]. (accessed: 10.07.2023).
- Solov'ev V. Smysl ljubvi. Izbr. Proizvedeniya [The meaning of love. Favorite Works]. (M., Sovremennik, 1991, 525 s.) [in Russian].
- Tatilja K. Naskol'ko realizuemy reformy, iniciirovannye glavoy gosudarstva? [How feasible are the reforms initiated by the head of state?]. Available at: <https://qmonitor.kz/politics/> [in Russian]. (accessed: 17.01. 2022).
- Trubeckoj E.N. Lekcii po jenciklopedii prava [Lectures on the encyclopedia of law]. (M., 1913, 226 s.) [in Russian].
- Universal'nyj perevodchik Reverso [Universal translator Reverso]. Available at: <https://context.reverso.net/anglijskij-russkij/> [in Russian] (accessed: 10.07.2023).
- Filosofskij jenciklopedicheskij slovar' [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. (M.: Sov. Jenciklopedija, 1983, 849 s.) [in Russian].

Сведения об авторах / Information about authors:

Шакиров Сымбат Еркебаевич – постдок, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Дронзина Татьяна Александровна – әулие Климент Охридский атындағы София университетінің профессоры, саяси ғылымдарының докторы, София, Болгария.

Shakirov Simbat Yerkebayevich – PostDoc, Ph.D., senior lecturer of the Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Dronzina Tatyana Alexandrovna – Professor, Doctor of Political Sciences, Sofia University named after St. Kliment Ohridski, Sofia, Bulgaria.

Редактор: **Е.Б. Сыдықов**

Компьютерде беттеген: **Оспан Ж.Қ.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.

Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.

– 2023. – 3(144). – Астана: ЕҰУ. – 316 б.

Басуға қол қойылды: 20.06.2023

Шартты б.т. – 8,3. Таралымы – 10 дана

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulhistpha.enu.kz](http://bulhistpha.enu.kz)

Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:

[http:// bulhistphaa.enu.kz](http://bulhistphaa.enu.kz)

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Астана қ., Сәтпаев көшесі, 2.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

